

**T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

**AZERBAYCAN'DA ULUSLAŞMA SÜRECİNDE DİL DURUMU:
AZADLIG, YENİ AZERBAYCAN VE AZERBAYCAN GAZETELERİ
TEMELİNDE BİR ANALİZ (1989-2003)**

**Yazar
Betül AYDOĞAN**

**Danışman
Doç. Dr. Ferhat KARABULUT**

MANİSA-2023

TAAHHÜTNAME

Bu tezin Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde, akademik ve etik kurallara uygun olarak yazıldığını ve kullanılan tüm literatür bilgilerinin referans gösterilerek tezde yer aldığını beyan ederim.

Betül AYDOĞAN

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR DİZİNİ.....	V
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	VI
TABLolar DİZİNİ	VII
TEŞEKKÜR.....	VIII
ÖZET	IX
ABSTRACT.....	X
GİRİŞ	1
Çalışmanın Konusu	1
Çalışmanın Amacı ve Önemi	2
Çalışmanın Kapsam Alanı	4
a. Azərbaycan.....	6
b. Yeni Azərbaycan.....	8
c. Azadlıq	9
Çalışmanın Yöntemi	10
Çalışmanın Kısıtlılığı	14

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. DİL VE POLİTİKA: KAVRAMLAR VE KAVRAMLAR ARASI İLİŞKİLERE GENEL BAKIŞ.....	16
1.1.1. Dil.....	16
1.1.1.1. Dil-Ulus İlişkisi.....	17
1.1.1.2. Dil-İdeoloji İlişkisi.....	21
1.1.2. Dil Durumu	22
1.1.2.1. Tek Dillilik- İki Dillilik/Çok Dillilik	24
1.1.3. Dil Tutumu ve Dil Davranışı	26
1.1.4. Ana Dili.....	27
1.1.5. Ortak Dil, Ulusal Dil, Resmî Dil, Ölçünlü Dil ve Yazı Dili.....	28
1.1.6. Azınlık Dilleri veya Bölgesel Dil	32
1.2. DİL PLANLAMASI NEDİR?	34
1.2.1. Dil Planlaması Yaklaşımlarına Genel Bakış	38
1.2.2. Haugen'ın Modeli	47

1.2.2.1. Seçim.....	50
1.2.2.2. Kodlama	50
1.2.2.3. Uygulama	52
1.2.2.4. Genişletme	53

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAIJAN'DA BAĞIMSIZLIK DÖNEMİ (1989-2003) DİL PLANLAMASI:

AZƏRBAYCAN, AZADLIQ VE YENİ AZƏRBAYCAN GAZETELERİNDE

TARTIŞMALAR

2.1. SEÇİM	55
2.1.1. Dil Seçimi	56
2.1.2. Değişke Seçimi.....	60
2.1.3. Devlet Dili Adının Belirlenmesi	62
2.2. KODLAMA	85
2.2.1. Yazılaştırma	85
2.2.1.1. Alfabe Meselesi.....	86
2.2.1.2 İmla Çalışmaları.....	110
2.2.2. Dilbilgisileştirme.....	117
2.2.3. Sözcükleştirme	122
2.3. UYGULAMA	133
2.3.1. Okul Alanı.....	134
2.3.1.1. Rus Olmayan Halkların Eğitim Alanındaki Dil Durumu.....	152
2.3.1.2. Rusların Eğitim Alanındaki Dil Durumu ve Rus Okulları.....	162
2.3.2. Kamusal Dil Alanını Yönetme.....	171
2.3.2.1. Azerbaycan'da Dil Bilimsel Manzara Yönetimi.....	171
2.3.2.2. Kitle İletişim Araçları	181
2.3.3. Kamu Kurumlarında Dil Durumu.....	189
2.3.4. Din Alanında Dil Durumu	196
2.3.5. İkili Alfabe Kullanımına Son Verilmesi	200
2.4. GENİŞLETME.....	203
2.4.1. Biçimsel Geliştirme	204
2.4.2. Terimsel Çağdaştırma.....	211
2.5. ORTAK TÜRK YAZI DİLİ VE ORTAK TÜRK ALFABESİ	219
SONUÇ	230
KAYNAKLAR	239

a. Gazete Yazıları	239
b. Kanunlar/ Yasal Düzenlemeler/Resmî Belgeler	254
c. Kişisel İletişim	260
d. Yararlanılan Diğer Kaynaklar	260
EKLER	279
EK 1. Millîleşme Sürecinde Alfabe Tartışmalarını Başlatan Makale ve Bu Süreçte Hazırlanan İlk Latin Alfabesi Taslağı: “Ziyanın Yarısından...”	280
EK 2. Firudin Cəlilov’un “Ziyanın Yarısından...” Adlı Makalesi ile Başlayan Alfabe Tartışmaları Örnekleri	281
EK 3. Azərbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Bilim, Eğitim, Din ve Kültür Komisyonu Toplantısında Alfabe Müzakeresi	282
EK 4. Bağımsız Azərbaycan’da Azərbaycan Yüksek Sovyeti Milli Şurasının Kabul Ettiği Lâtin Alfabesi	283
EK 5. <i>Həyat</i> Gazetesinin Dil Meselesinin Tartışılması İçin Düzenlediği Yuvarlak Masa Toplantısı	284
EK 6. Lehçeler Arası Sözlük Çalışmaları Üzerine	285
EK 7. Bağımsızlık Sonrası Hazırlanan Ders Kitapları Hakkında	286
EK 8. Alfabenin Kabulünden Sonra Devam Eden Alfabe Tartışmaları	287
EK 9. 7 Ekim 1992 Tarihli Azərbaycan Cumhuriyeti Eğitim Kanunu	288
EK 10. 22 Aralık 1992 Tarihli Devlet Dili Kanunu Hakkında	289
EK 11. Bağımsızlık Sonrası Hazırlanan Ders Kitapları ve Öğretim Programları Hakkında	290
EK 12. 1995 Anayasa Taslağı “Devlet Dili” Maddesi	291
EK 13. Ders Kitaplarındaki Problemler	292
EK 14. 12 Kasım 1995 Tarihinde Kabul Edilen Anayasada Dövlət Dili “Azərbaycan Dili”dir	293
EK 15. Dil bilimsel Manzarada “Azərbaycan Dili”nin Uygulanmasına Dair	294
EK 16. Latin Alfabesinin Uygulanması Konusunda Siyasi, Akademisyen, Halk Görüşleri	295
EK 17: Dil bilimsel Manzaranın Dili Üzerine	296
EK 18. Kesme işareti Üzerine Tartışmalar	297
EK 19. Windows 2000 İşletim Sistemine Azərbaycan Latin Alfabesinin Tanımlanması Üzerine	298

EK 20. 18 Haziran 2001 Tarihli Devlet Dilinin Uygulanmasının Tekmilleştirilmesi Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi	299
ÖZ GEÇMİŞ	300

KISALTMALAR DİZİNİ

ADC	Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti
AHCP	Azərbaycan Halk Cephəsi Partisi
AHC	Azərbaycan Halk Cephəsi
AMEA	Azərbaycan Millî İlimlər Akademisi (<i>AzT</i> Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
AzT	Azərbaycan Türkçəsi
BDÜ	Bakü Devlet Üniversitesi
bkz.	bakınız
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
İng.	İngilizce
Rus.	Rusça
SSCB	Sovyet Sosyalist Cümhuriyyətlər Birliğı
SSC	Sovyet Sosyalist Cümhuriyyəti
t.y.	tarih yok
vs.	vesaire
YAP	Yeni Azərbaycan Partisi
y.n.	yazarın notu

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

	Sayfa
Fotoğraf 1. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı (Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyetinin Malumatı)'nda Yayımlanan Yeni Alfabe	102
Fotoğraf 2. <i>Həyat</i> Gazetəsində Yayımlanan Yeni Alfabe.....	103

TABLÖLAR DİZİNİ

	Sayfa
Tablo 1. Haugen'ın 1966'da Ortaya Koyduğu Klasik Dil Planlaması Modeli ...	47
Tablo 2. Haugen'ın Gözden Geçirilmiş Dil Planlaması Modeli	53
Tablo 3. Firudin Cəlilov'un Azərbaycan Türkçesi için Hazırladığı Latin Alfabesi Taslağı	88
Tablo 4. Elçibəy Döneminde Hazırlanan "Türk Dili" Ders Kitapları Listesi	143
Tablo 5. "Azərbaycan Dili" Adıyla Basılan Ders Kitapları Listesi	144
Tablo 6. Azərbaycan'da Yaşayan Halkların Yıllara Göre Yüzdelik Oranı	152
Tablo 7. Azərbaycan'da Yaşayan Halkların Ana Dili ve Serbestçe Konuştuğu Dillerin Yüzdelik Oranı (2009 yılı için)	154
Tablo 8. Güney Kafkasya'da 1990/1991, 2000/2001 ve 2010/2011 Öğretim Yıllarında Eğitimini Rusça Alan Öğrencilerin Sayısı (bin kişi olarak) ..	165

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın hazırlanmasında pek çok değerli insanın emeği vardır. Öncelikle çalışmamın her aşamasında bana destek olan, bilgi ve deneyimleri ile yol gösteren danışman hocam Sayın Doç. Dr. Ferhat Karabulut'a, Tez İzleme Komitelerinde çalışmamı değerlendiren, bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim değerli hocalarım Prof. Dr. Ayşe İlker ve Doç. Dr. Cihan Çakmak'a şükranlarımı sunarım.

Azerbaycan'da dil planlama faaliyetleri konusunda bilgi ve tecrübeleriyle çalışmaya katkı sunan Prof. Dr. Firudin Cəlilov, Prof. Dr. Ədalət Tahirzadə, Prof. Dr. Möhsün Nağısoylu, Prof. Dr. Mayıl Əsgərov ve Prof. Dr. Sayalı Sadıqova'ya; Azərbaycan Matbuat Şûrası Başkanı Rəşad Məcid'e; arşivinde yer alan Azərbaycan'da yayımlanmış gazeteleri benimle paylaşan Manisa Celal Bayar Üniversitesi Öğretim Üyesi Dr. İrfan Murat Yıldırım'a teşekkür ederim. Ayrıca Azerbaycan'da arşiv tarama sürecinde sabırla ve özveriyle bana yardım eden Gazeteci-Araştırmacı Dilqəm Əhməd'e teşekkür borçluyum.

Azerbaycan'da bulunduğum süre boyunca göstermiş oldukları misafirperverlikten dolayı Zərincə Abbaszadə, Doç. Dr. Fidan Qasımova ve Doç. Dr. Aytac Abbasova'ya teşekkür ederim.

Her daim yanımda olan annem Raşide Aydoğan, babam Necmi Aydoğan ve ağabeyim Ergun Aydoğan'a sonsuz teşekkürler.

Son olarak bu tez, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından 2017-181 proje numarası ile desteklenmiştir. Çalışmanın hazırlanmasına destekte bulunan Manisa Celal Bayar Üniversitesi Rektörlüğüne ve Bilimsel Araştırma Koordinasyon Birimine teşekkür ederim.

Betül AYDOĞAN
Manisa, 2023

ÖZET

Doktora Tezi

Betül AYDOĞAN

Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Bilimleri Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Ferhat KARABULUT

Bu çalışma; Azerbaycan'da 1989-2003 yıllarında uygulanan dil planlama faaliyetlerini *Azerbaycan*, *Yeni Azerbaycan* ve *Azadlıg* gazeteleri temelinde analiz etmeyi amaçlamıştır. Araştırmada nitel araştırma yöntem ve tekniklerinden faydalanılmıştır. Arşiv taraması yoluyla elde edilen veriler, dil planlama yaklaşımlarından Klasik Yaklaşım ve bu yaklaşımda Haugen'ın modeli esas alınarak tümdengelimci bir bakışla ele alınmıştır.

Çalışma, iki bölümden oluştu. Birinci bölümde tezin kavramsal ve kuramsal çerçevesi çizildi. Dil planlamasıyla ilgili bazı kavramlar, kavramlar arası ilişkiler, dil planlamasının tanımı, dil planlaması yaklaşımları ve tezde esas alınan Haugen'ın dil planlaması modeli ele alındı. İkinci bölüm, tezin ana bölümüdür. Burada taranılan gazete yazıları, Haugen'ın dil planlaması modelinin aşamaları temelinde değerlendirildi. Dil planlama sürecinin ilk aşaması olan *seçim* başlığı altında dil, değişke seçimi ve Azerbaycan'da bu süreçte uzun süren tartışmalara sebep olan dil adı meselesi irdelendi. *Seçimi* takip eden *kodlama* aşamasında *yazılaştırma* faaliyetleri bağlamında alfabe meselesi ve imla meselesi, *yazılaştırmanın* devamında ise *dilbilgisileştirme* ve *sözcükleştirme* çalışmaları üzerinde duruldu. Ardından *uygulama* aşamasında dilin resmî alana ve kamu alanına nasıl yerleştirildiği; okul alanı, kamusal dil alanı, kamu kurumları, din alanı bağlamında ortaya konuldu. Dil planlamasının son aşaması olan *genişletme* sürecinde *biçimsel geliştirme* ve *terimsel çağdaşlaştırma* faaliyetleri ele alındı. *Seçim*, *kodlama* ve *uygulama* süreçlerini kapsayan ortak Türk yazı dili ve ortak Türk alfabesi konusunda yapılan çalışmalar, tartışmalar ise verilerimiz ışığında ayrı bir başlıkta incelendi.

Çalışmanın sonucunda *Azerbaycan*, *Yeni Azerbaycan* ve *Azadlıg* gazetelerinden elde edilen verilerle SSCB sonrası süreçte Azerbaycan'daki dil planlama faaliyetlerinin Azerbaycan Türkçesinin prestijini ve rolünü arttırdığı tespit edilmiştir. Bu sürecin 2003 yılından sonra da devam ettiği/edeceği öngörülmüştür. Etnik çeşitliliğe sahip olan Azerbaycan'ın tek dillilik politikasını benimsediği; fakat bu konuda ılımlı ve uluslararası tavsiyelere uygun bir politika izlediği gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: toplum dil bilimi, dil planlaması, Azerbaycan, uluslaşma süreci, *Azerbaycan* gazetesi, *Yeni Azerbaycan* gazetesi, *Azadlıg* gazetesi.

2023, 312 sayfa

ABSTRACT

PhD Thesis

Betül AYDOĞAN

Manisa Celal Bayar University
The Graduate School
Department of Turkish Language and Literature

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Ferhat KRABULUT

This study aims to analyze the language planning activities implemented in Azerbaijan between 1989-2003 on the basis of *Azərbaycan*, *Yeni Azərbaycan* and *Azadlıq* newspapers. Qualitative research methods and techniques were utilized in the study. The data obtained through archive searches were analyzed deductively based on the Classical Approach and Haugen's model in this approach.

The study consists of two parts. In the first chapter, the conceptual and theoretical framework of the thesis is determined. Some concepts related to language planning, relationships between concepts, definition of language planning, language planning approaches and the language planning model based on the thesis are discussed. The second part is the main part of the thesis. In the *selection* title, which is the first stage of the language planning process, the language name issue, which caused long-lasting debates in this process in Azerbaijan and language, dialect/variety selection were examined. In the *codification* phase following the *selection*, alphabet issues and orthography- orthoepy issues were discussed in the context of *graphization* process, and in the continuation of *graphization* process, *grammatication* and *lexication* studies were emphasized. Then, in the *implementation* phase, how the language is implemented in the official and social domain; it is explained in the context of school domain, public linguistic space, government agencies, and religious domain. In the *elaboration* process, which is the last stage of language planning, *stylistic development* and *terminological modernization* activities were evaluated. In addition, studies and discussions on the common Turkish written language and common Turkish alphabet, including the *selection*, *codification* and *implementation* processes; it was analyzed under a separate heading in the light of our data.

As a result of the study, the data obtained from *Azərbaycan*, *Yeni Azərbaycan* and *Azadlıq* newspapers showed that the language planning activities in Azerbaijan in the post-USSR period increased the prestige and role of Azerbaijani Turkish, and it was determined that this process continued for 2003. Azerbaijan, which has a multi-ethnic structure, has adopted a policy of monolingualism; however, it has been observed that it follows a moderate policy in this regard and in accordance with international recommendations.

Keywords: sociolinguistics, language planning, Azerbaijan, nationalization process, *Azərbaycan* newspaper, *Yeni Azərbaycan* newspaper, *Azadlıq* newspaper.

2023, 312 pages

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Sovyetler Birliği döneminde birliğin diğer üyeleri gibi Azerbaycan da yoğun *Sovyetleştirme*¹ politikasına maruz kalmıştır. Bu baskı politikası² sonucunda Azerbaycan’da Rusça konuşan önemli bir nüfus oluşmuştur. Bağımsızlıktan sonra uluslaşma sürecine giren Azerbaycan, yeni süreçte *Sovyetleştirmeye* karşılık *Sovyetsizleştirmeyi* amaçlamıştır. Ulusla devleti özdeşleştirmenin bir gereği olarak topluma ulusal kimlik kazandırma çabaları kendini göstermiştir. Yurttaşlara ulusal kimlik kazandırmanın temel unsurlarından biri kuşkusuz dil olmuştur. Burada dil, sadece iletişim aracı olma yönüyle sürecin bir parçası olmamış; bizzat kendisi de uluslaştırma aracı olma ve birleştirici olma yönüyle sürecin mücadele alanı içinde yer almıştır. Dilin bu ikinci yönüyle kullanılması dil planlamalarıyla ilgilidir. Bu çalışmanın konusu da bu alandaki faaliyetler hakkındadır.

Çalışmada; Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan Cumhuriyeti’nde yazarların, aydınların, siyasilere,

¹ *Sovyetleştirme (Sovyetizasyon)*, Rus İmparatorluğu’nun asimilasyon politikası olan *Ruslaştırma* (*Rusifikasyonu*) kapsayan bir politikadır. Weeks (2010), Edward C. Thaden’a dayanarak *Ruslaştırma*yı üçe ayırır: Plansız, idari ve kültürel. *Plansız Ruslaştırma*; Rus olmayanlara Rus kültürünün ve dilinin gönüllü asimilasyon yöntemiyle benimsetilmesidir. *İdari Ruslaştırma*, I. Nicholas’ın (1825-1855) döneminden itibaren Rus İmparatorluğu bürokrasisinde merkezileşmenin artmasıdır. Bu merkezileşme, *Ruslaştırma* anlamına gelmektedir. Çünkü Rus İmparatorluğu bürokrasisinin dili Rusçaydı; bu nedenle Rusça, diğer dillerden prestijli konumdaydı. *Kültürel Ruslaştırma* ise Rus olmayanları kültürel olarak asimile etmeyi, onları kasıtlı politikalarla Rus yapmayı amaçlamıştır (Weeks, 2010).

Sovyetleştirme (Sovyetizasyon), Rusçayı ve Rus yaşam tarzını Rus olmayan halka benimsetilmesinin yanında sanayileşme gibi süreçleri içermiştir. Sanayileşme; sivil, askeri ve ekonomik alanda bürokrasinin büyümesini de beraberinde getirmiştir. Bürokratik işlerin yürümesi için ortak dil olarak Rusça kullanılmıştır. SSCB’de kariyer yapmak isteyen Rus olmayan herkesin ileri düzeyde Rusça bilmesi zorunluydu. *Sovyetleştirme*, bu açıdan kesinlikle *Ruslaştırma*yı gerektirmiştir. Ancak *Sovyetleştirme*, bunun ötesine geçerek etnik olmayan yeni bir kimlik oluşturmayı amaçlamıştır. Bu yeni kimlik; Rusçayı ya anadili ya da ikinci dil olarak konuşacaktır (Weeks, 2010). Sovyet sonrası dönemde bağımsızlığına kavuşan Türk cumhuriyetleri, yeni ulusal kimliklerinde geçmişte uygulanan bu asimilasyon politikasının izlerini silmeyi, bir diğer ifadeyle *Sovyetsizleştirmeyi (de-Sovyetizasyonu)* hedeflemişlerdir.

² Bu baskı, bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak kendini göstermiştir. Bir taraftan kimliklerini korumak isteyenlere sürgün, hapis, hatta idam gibi cezalar verilerek Sovyet toplumu üzerinde doğrudan bir baskı kurulmuştur. Diğer taraftan da eğitim, medya ve diğer alanlar aracılığıyla dolaylı yollarla “Sovyet insanı” inşa edilmiştir. “Sovyet insanı” olmanın önemli özelliklerinden biri iyi derecede Rusça konuşabilmesi olmuştur. Sadece Rusça bilenler yüksek makamlara getirilmiş, onlara nitelikli işlerde çalışma imkânı verilmiş ve böylece toplum, gönüllü olarak Rusça öğrenmeye sevk edilmiştir.

akademisyenlerin, gazetecilerin *Yeni Azərbaycan* (AzT. Yeni Azərbaýcan), *Azadlıq* (AzT. Azadlıq) ve *Azerbaycan* (AzT. Azərbaýcan) gazetelerinde ³ yaptıkları tartışmalar, dil konusunda belirttikleri görüşler ve bunlarla birlikte dil hakkında çıkarılan yasalar ve kararnameler ışığında Azerbaycan'ın dil durumu ile bu çerçevede belirlenen ve uygulanan dil planlamalarını ele aldık. Burada basın-yayından hareketle Azerbaycan'ın dil planlamasını analiz etmemizin sebebi, hükümet tarafından belirlenen dil politikasının taşınma ve yerleştirilme alanlarından birinin kitle iletişim araçları olmasıdır.

Çalışmanın Amacı ve Önemi

Sovyet sonrası süreçte dil planlaması meselesiyle ilgili olarak bağımsız Azerbaycan'ı bekleyen bazı sorunlar vardı. Çalışmada bu sorunlarla ilgili şu sorulara cevap aradık:

- Azerbaycan, çok sayıda dilsel azınlığın bulunduğu bir ülkedir. Dolayısıyla diğer ulus-devletlerde olduğu gibi Azerbaycan'da da dilsel çeşitlilik, hükümetin önünde duran önemli sorunlardan biridir. Azerbaycan yeni süreçte bu sorunla ilgili nasıl bir yol izledi?
- *Sovyetleştirme* politikası sonucu Azerbaycan'a SSCB'den miras kalan iki dillilik (Rusça ve ana dili konuşuru olma durumu), halkın devletle özdeşleştirilmesinde önemli bir sorun olarak Azerbaycan'ı beklemekteydi. Yeni süreçte bu iki dillilik devam etti mi? İki dillilik devam ettiyse Rusçanın yerine devlet dilinin geçmesi yönünde çalışmalar yapıldı mı?
- *Sovyetleştirme* politikası sonucu Rusça prestij dili durumuna getirilmişti. Uluslaşma sürecinde Rusçanın bu statüsü devam etti mi?
- Bir modern ulus-devlet inşa eden Azerbaycan; dil politikaları açısından hem *millileşme* hem de *küreselleşme* etkisindedir. Bu iki eğilim, *ulusal*

³ Bundan sonra bu gazetelerden bahsedilirken gazetelerin Azerbaycan Türkçesindeki yazımı (*Yeni Azərbaýcan*, *Azadlıq* ve *Azerbaycan*) esas alınacaktır. Bunun iki sebebi vardır: Birincisi “Çalışmanın Yöntemi” başlığında da belirttiğimiz gibi Türkiye Türkçesinde yabancı dillerdeki (özellikle Batı dillerindeki) kişi, gazete, dergi adlarının genellikle alfabe aktarımı yapılmadan kaynak dildeki yazımıyla yazılmasından dolayı Azerbaycan Türkçesindeki kişi, gazete, dergi adlarının yazımı için de aynı yöntemin benimsenmesidir. İkincisi ise Azerbaycan'da ve diğer Türk dünyası ülkelerinde de bu çalışmadan istifade edilmesi durumunda meydana gelebilecek herhangi bir karışıklılığın önüne geçmektir.

dil mi, *yerel diller* mi çelişkisini oluşturur. Azerbaycan'ın bu konudaki çözümü nedir?

- Sovyetlerin dağılmasıyla pek çok Türk cumhuriyeti bağımsızlığına kavuşmuştur. SSCB döneminde birbirleriyle Rusça iletişim kuran bu ülkeler arasında ortak iletişim dili olarak Türkçenin seçilmesi gündeme gelmiştir. Azerbaycan, Türk cumhuriyetlerinin ortak iletişim dili konusunda nasıl bir tutum sergilemiştir?
- Dilin millîleştirilmesi hususunda yapılan çalışmalar ve tartışmalar Azerbaycan Türkçesinin geleceğini nasıl etkilemiştir?

Burada esas amacımız bu sorulara cevap aramaktır. İkincil amaçlarımızı ise aşağıda gösterildiği gibi sıralayabiliriz:

- Uluslaşma sürecinde benimsenen ideolojilerin ve anlayışların dil politikasına nasıl yön verdiğini belirlemek.
- Bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'da uluslaşma sürecinin nasıl işlediğini ortaya koymak.
- Dil planlamasının özel (akademisyen, araştırmacı, yazar, düşünür, politikacı, sanatkâr, vs.) ve tüzel kişiler (kurum ve kuruluşlar) tarafından nasıl ele alındığını görmek ve göstermek.
- Basın-yayının dil planlaması üzerindeki etkisini ortaya koymak.

Dil planlaması çalışmaları kuşkusuz uluslararası ilişkiler, sosyoloji, iletişim, hukuk ve dil alanlarını ilgilendiren; disiplinler arası çalışmayı gerektiren bir konudur. Bu konuyla ilgili Türkiye'de yapılmış çalışmaları incelediğimizde bunların genellikle uluslararası ilişkiler, sosyoloji ve iletişim bölümlerinde yapıldığını görmekteyiz. Bu alanlardaki çalışmalarda dil planlaması, kendi alanlarının bakış açılarıyla değerlendirilmiş; konu, daha çok ideolojik çerçevede ele alınmıştır. Böylece özellikle dil planlamasının statü planlaması (*seçim* ve *uygulama*) aşaması üzerinde durulmuştur. Bütünçe planlaması (*kodlama* ve *genişletme*) aşaması ise dilin yapısı, dilin işlenmesiyle ilgilidir ve dolayısıyla bu aşamanın dil bilimi alanının bakış açısıyla değerlendirilmesine ihtiyacı vardır. Türkiye'de elbette bu türden çalışmalar yapılmıştır; özellikle son yıllarda dil bilimcilerin hazırladıkları projeler, çalışmalar bu çalışmaya yol gösterici olmuştur. Süer Eker yürütücülüğündeki *Avrasya'da*

Yeniden Çizilen Sınırlar, İnşa Edilen Kimlikler adlı projenin dördüncü kitabı olarak 2012 yılında yayımlanan Jale Garibova'nın hazırladığı *Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar: Dil Sorunu, Yeniden Biçimlenen Kimlikler*; çalışmamıza ışık tutmuştur. Dil bilimi alanlarında bu minvaldeki çalışmaların yaygınlaşması gerektiği görüşündeyiz. *Azerbaycan'da Uluslaşma Sürecinde Dil Durumu: Azadlıg, Yeni Azerbaycan ve Azerbaycan Gazeteleri Temelinde Bir Analiz (1989-2003)* başlıklı tezimizin bu açıdan önemli olduğunu düşünüyor ve alana katkı sunmasını umuyoruz.

Çalışmanın Kapsam Alanı

Çalışmada 1989-2003 yıllarında yayımlanan yazıları esas aldık. Bu zaman aralığını esas almamızın temel sebebi; uluslaşma tartışmalarının, yeniden yapılanmanın öne çıktığı ve buna bağlı olarak dil politikası faaliyetlerinin daha yoğun olduğu bir süreç olmasıdır.

Tezi bu dönemle sınırlandırmamızın bir diğer sebebi ise bu dönemin Azerbaycan Halk Cephesi Partisi Genel Başkanı Əbülfəz Elçibəy'in ve Yeni Azerbaycan Partisi Genel Başkanı Heydər Əliyev'in Cumhurbaşkanlık yaptığı dönemi kapsamasıdır. Ayrıca Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti tarafından göreve getirilen Ayaz Mütəllibov'un devlet başkanlığı yaptığı dönem, tezin kapsamındadır.

Azerbaycan, bağımsızlığına kavuştuğunda (18 Ekim 1991'de) devlet başkanlığı görevinde 18 Mayıs 1990 tarihinde Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti tarafından seçilen Ayaz Mütəllibov bulunmaktadır (Azərbaycan Tarixi, 2008: 226). 6 Mart 1992 tarihinde Mütəllibov, görevinden istifa etmesi üzerine Yüksek Sovyet, 7 Haziran 1992'de Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılmasına karar verir (Azərbaycan Tarixi, 2008: 245). Seçim sonucunda Azerbaycan Halk Cephesi Partisi Başkanı Əbülfəz Elçibəy, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı seçilir (Azərbaycan Öz Prezidentini Seçir, 9 İyun 1992: 1). Ancak 1993'te Gence'de bulunan Albay Surət Hüseynov, Moskova desteğiyle isyan çıkarır. Bu isyan, Elçibəy'in görevinden ayrılmasına sebep olur. Bunun üzerine 3 Ekim 1993 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı referandumu sonucunda Əliyev, Cumhurbaşkanı seçilir. 3 Ekim 2003 tarihindeki seçimde Heydər Əliyev sağlık problemleri sebebiyle

adaylıktan çekilir. Seçimi İlham Əliyev kazanarak Azərbaycan'ın yeni Cumhurbaşkanı olur (Saray, 2010: 417-421).

Kısaca bahsettiğimiz bu siyasi süreç, tezin kapsadığı dönemi belirlerken etkili olmuştur. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir: Əbülfəz Elçibəy döneminde *Türkçülük*, Heydər Əliyev döneminde ise *Azerbaycancılık* ideolojisi benimsenmiştir.⁴ Dolayısıyla tezde bu ideolojilerin ulusal kimlik inşa sürecinde Azərbaycan'ın dil politikasına olan etkisi de tespit edilmiş olacaktır.

Bağımsızlık sonrası süreci 1989'dan itibaren değerlendirmemizin sebebi; Karabağ Halk Yardımı Komitesinin yayın organı olan *Azərbaycan* ve Azərbaycan

⁴ Tokluoğlu (2012: 58), Azərbaycan'ın yakın tarihini hâkim ideoloji açısından üç döneme ayırır: Birincisi 1989-1992 yıllarındaki dönem, ikincisi Əbülfəz Elçibəy iktidarı dönemi (1992-1993) ve üçüncüsü Heydər Əliyev Dönemi (y.n. ve sonrası).

Tokluoğlu (2012: 58), 1989-1992 yıllarındaki dönemde bağımsızlık yanlısı eğilimlerin geliştiğini “kültürel Türkçülük ve Türk yanlısı” duyguların yaygınlaştığını ifade eder. Elçibəy iktidarı döneminde milliyetçilik ve *Türkçülük* eğilimlerinin güç kazandığını; AHC'nin Türkiye ve Batı yanlısı, Rusya ve İran karşıtı bir politika izlediğini ileri sürer. Əliyev döneminde ise *Azerbaycancılığın* vurgulandığını söyler. Heydər Əliyev'in 1993 yılındaki konuşmasında ilk defa *Azerbaycancılık* fikrini dile getirdiğini, 2000'li yılların ortalarına doğru bu ideolojinin 1990'lara kıyasla daha belirgin ve daha fazla benimsendiğini belirtir.

SSCB'nin dağılmasının ardından Azərbaycan'da millî kimlik meselesinin gündeme gelmesiyle uzun yıllar baskı altında tutulan Türklük bilincinin yaygınlaşması hedeflenmiştir (Süleymanlı, 2006: 250). Stalin dönemine kadar kullanılan *Türk*, *Azerbaycan Türkü*, *Kafkasya Türkü*, *Azerbaycan Müslümanları*, *Kafkasya Müslümanları* gibi adlandırmalar, bu dönemde yasaklanmış; bunun yerine *Azerbaycanlı* adı, bu bölge insanlarını tanımlamıştır. Bazı yazarlar, bu durumu “Bize (Azerbaycan Türklerini kastediyor.) *Azerbaycanlı* adını Stalin'in kendisi koydu. Bizim millî adımızı da kullanmamıza izin vermedi.” ifadeleriyle açıkça dile getirmişlerdir (Akpınar, 1994: 164). Bu sebeple yeni süreçte genel temayül *Azerbaycanlı* adlandırmasının kullanılmaması olmuştur. Bunun yerine *Azerbaycan Türkü* ya da *Azerî Türkü*'nün kullanılmasının tarihi gerçeklerle örtüştüğü belirtilmiştir (Süleymanlı, 2006: 251). *Türkçülük* ideolojisinin canlanması ve yükselişe geçmesinin bir başka sebebi, halkın Türkiye'ye olan ilgi ve sevgisinin artmasıdır (Süleymanlı, 2006: 253). Ayrıca Rustamov, Dağlık Karabağ sorununda Rusya'nın Ermenileri desteklemesinin, Hocalı soykırımının yaşanmasının Sovyet döneminde kabuğuna çekilmiş *Türkçülüğün* yeni içerikle siyasal ve toplumsal yaşama girmesinde etkili olduğunu; *Türkçülüğün* bu süreçte “kendi işlevsellik alanını genişleterek” Azərbaycan kimliğini temsil görevini üstlendiğini belirtmektedir (Rustamov, 2008: 165).

Heydər Əliyev'in iktidara gelmesiyle *Azerbaycancılık* ideolojisi devreye girmiştir. Süleymanlı çalışmasında *Azerbaycancılık* kavramının daha iyi anlaşılması için şu görüşlere yer vermiştir (Süleymanlı, 2006: 315-316): Dil bilimci âlim “Nizamettin Şemsizade'ye göre *Azerbaycancılık*, tüm Azərbaycan halkının ideolojisidir. *Vatancılık*, *İslâmcılık*, *Türkçülük* onun içeriğini temsil etmektedir.” Bir başka yaklaşım, “onun devlet ideolojisi olarak değerlendirilmesidir. Bu anlamda *Azerbaycancılık*, millî şuurla millî devletçilik şuurunun birleştirilmesi olarak kabul edilmekte; üniter, laik ve demokratik devlet yapısına sahip Azərbaycan'ın güçlenmesine hizmet eden bir ideoloji olarak algılanmaktadır (Süleymanlı, 2006: 317). Bir diğer görüşte de *Azerbaycancılık*, “diğer tüm kavramlardan bağımsız ve bölgeye bağlılık olarak” değerlendirilmektedir (Süleymanlı, 2006: 319).

Tokluoğlu (2012: 59), Türkçü görüştekilerin *Azerbaycancılığın* kendilerini dışladığını, Azərbaycan'da yaşayan Türk olmayan etnik grupların *Türkçülüğün* kendilerini dışladığını iddia ettiklerini ifade etmektedir. Ona göre “hem *Azerbaycancılık* hem de *Türkçülük* ideolojileri, çok etnikli Azərbaycan toplumunu tek bir çatı altında birleştirmeyi hedefleyen alternatif ideolojiler olarak tanımlanabilir.”

Halk Cephesi'nin yayın organı olan *Azadlıq* gazetelerinin bu tarihte yayımlanmaya başlamış olmasıdır.

Tezde süre dışında sınırlandırdığımız bir başka husus da verilerin toplanacağı gazeteler oldu. Azerbaycan'ın *uluslaşma* sürecinde yayımlanmaya başlamış olan ya da yayın hayatına devam eden pek çok gazete vardır. *525-ci Qəzet* (Bakı, 1992)⁵, *Vətən Səsi* (Bakı, 1990), *Səs* (Bakı, 1991), *Xalq Qəzeti* (Bakı, 1991), *Elm* (Bakı, 1984), *Azərbaycan Müəllimi* (Bakı, 1941), *Ədəbiyyat Qəzeti* (Bakı, 1941), *Ədalət* (Bakı, 1990), *Ayna* (Bakı, 1990) gibi daha pek çok gazete sayılabilir (Azərbaycan Tarixi, 2008: 485-486). Bu gazetelerin hepsinin taranması mümkün değildi. Bu sebeple veri temini için gazete seçiminde resmî gazete olması, dönemin iktidar partilerinin yayın organı olması gibi özellikler göz önünde bulunduruldu. Bu özellikler doğrultusunda *Azərbaycan*, *Yeni Azərbaycan* ve *Azadlıq* gazeteleri tarandı, bu gazetelerdeki dil politikasıyla ilgili yazılar çalışmanın temelini oluşturdu.

Burada *Azərbaycan*, *Yeni Azərbaycan* ve *Azadlıq* hakkında kısaca bilgi vermek, onların neden bu tezin kapsamında olduğunu daha iyi açıklayacaktır.

a. Azərbaycan

Azərbaycan gazetesinin 90. yıldönümü münasebetiyle hazırlanan "*Azərbaycan*" 90 adlı çalışmada gazetenin Genel Yayın Müdürü Bəxtiyar Sadıqov, gazete ve onun tarihi hakkında bilgiler verir. Bu bilgilere göre *Azərbaycan* gazetesi, 15 Eylül 1918 yılında Gence'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin resmî gazetesi olarak yayımlanmaya başlamış; ancak devletin bağımsızlığını yitirmesiyle gazetenin yayın hayatı son bulmuştur. SSCB sonrası Azerbaycan'ın tekrar bağımsızlığına kavuşmasıyla bağımsızlığın sembolü hâline gelmiş bu gazetenin parlamentonun yayın organı olarak tekrar neşredilmesi gündeme gelmiştir (Sadıqov, 2008: 8).

⁵ Gazetelerin yayımlandığı yer ve yayına başladığı tarih, parantez içinde belirtilmiştir.

1991 yılından itibaren Azərbaycan SSC Yüksek Sovyeti'nin yayın organı, *Hyat*⁶ adıyla yayımlanmaya başlamıştır. “Toprağını, halkını, dilini koru” (*AzT. Toprağını, elini, dilini qoru*) mottosuyla (*Hyat*, 3 Yanvar 1991: 1) yayımlanmaya başlayan gazete, Azərbaycan'ın bağımsızlığından sonra “Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez!” (Bir kr yksln bayraq bir daha enmz!) sloganıyla resmî devlet gazetesi işlevinde neşredilmeye devam etmiştir. (*Hyat*, 6 Noyabr 1991: 1). Ancak tarihte olduğu gibi resmî gazeteye *Azərbaycan* adının verilmesine karar verilmiş; bunun zerine 23 Eylül 1992 tarihinde *Azərbaycan* gazetesi Azərbaycan Demokratik (Halk) Cumhuriyeti döneminin resmî gazetesi olan *Azərbaycan*'ın varisi olarak yayımlanmaya başlamıştır (Sadıqov, 2008: 8). Bu durum, “1991'de Azərbaycan SSC'nin resmî gazetesi, *Hyat* adı yerine doğrudan *Azərbaycan* adıyla neden yayımlanmaya başlamadı?” sorusunu akla getirebilir. Bunu *Hyat* gazetesinin genel yayın müdürü yardımcılığı görevini yapmış şakir Yaqubov (8 Sentyabr 2018: 6-7), şu şekilde açıklar:

O zamanlar Karabağ Yardım Komitesi'nin (o zamanlar böyle bir kurum vardı ve başkanı Bayram Bayramov idi) haftalık olarak çıkan Azrbaycan gazetesinin yayımlamasının üzerinden bir yıldan fazla zaman geçmişti. ⁷ Yeni kabul edilen SSCB Kitle İletişim Araçları Kanunu'na göre aynı adla iki gazete neşredilemezdi. Uzun uzun düşündükten sonra Hyat tercih edildi ve bu da geçmişe saygının bir göstergesi olarak kabul edildi...

14 Eylül 1992 tarihli Azərbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Başkanı İsa Qmbrov'un kararıyla Karabağ Halk Yardımı Komitesinin yayın organı olan *Azərbaycan* ile Azərbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyetinin yayın organı olan *Hyat* ve *Hyat*'ın Rusça ilavesi *Respublika* durdurulur (Azrbaycan Respublikası Ali Soveti Sdrinin Qrarı, 14 Sentyabr 1992). Bu gazeteler yerine Azərbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyetinin resmî yayın organı olarak *Azərbaycan* ve onun Rusça ilavesi *Azərbaycan* gazetesinin yayımlanmasına karar verilir. Resmî gazetenin genel yayın müdürü olarak Mehman Cavad oğlu atanır (Azrbaycan

⁶ Bu gazete, 7 Haziran 1905 yılında kurulmuş olan *Hyat* gazetesinin devamı niteliğindedir. Gazetenin yeni neşri 1 Ocak 1991'de yayımlanmaya başlamıştır (*Hyat*, 6 Avqust 1992: 1).

⁷ İlk sayısı 1 Ekim 1989 tarihinde yayımlanan bu gazete, 1991 yılında hükümetin yayın organı kurulurken yayımlanmaya devam etmekteydi (Sadıqov, 2008: 11).

Respublikası Ali Soveti Sədrinin Qərarı, 14 sentyabr 1992). Millî Meclise sunulan bu karar, 22 Eylöl 1992 tarihinde onaylanır (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarları, 22 Sentyabr 1992).

Azərbaycan Cumhuriyeti Yöксеk Sovyeti Başkanı İsa Qəmbərov'un Meclise sunduğu karardan anlaşılacağı üzere Karabağ Halk Yardımı Komitesinin yayın organı olan *Azərbaycan* ile Azərbaycan Cumhuriyeti Yöксеk Sovyetinin yayın organı olan *Həyat* gazetesi birləştirilerek parlamentonun yayın organı, *Azərbaycan* olarak adlandırılmıştır. Bu sebeple resmî gazete *Azərbaycan*'dan önce (23 Eylöl 1992 tarihinden önce) yayımlanan Karabağ Halk Yardımı Komitesinin yayın organı olan *Azərbaycan* ile Azərbaycan Cumhuriyeti Yöксеk Sovyetinin yayın organı olan *Həyat* gazetelerindeki yazılar da teze dâhil edilmiştir.

b. Yeni Azərbaycan

Siyasi, toplumsal bir gazete olan *Yeni Azərbaycan* gazetesi, Heydər Əliyev'in lideri olduğu Yeni Azərbaycan Partisi'nin yayın organı olarak kurulmuş; 10 Nisan 1993 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Gazete, ilk zamanlar haftada bir (perşembe günleri) yayımlanmış; sonraki zamanlarda haftalık yayın günü sayısı artmış ve nihayetinde günlük gazete olarak yayımlanmıştır. Heydər Əliyev, gazetenin ilk sayısında Yeni Azərbaycan Partisi'nin temel ilkelerini, bu ilkelerin gerçekleşmesinde ve bağımsız devletin yeniden inşasında *Yeni Azərbaycan* gazetesinin önemine şu ifadelerle dikkat çekmiştir:

Azərbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlık kazanması tarihî olaydır. Aynı zamanda bu hadise; bağımsız Azərbaycan, onun tüm vatandaşlarının önünde devlet bağımsızlığını güçlendirilmesi, demokratik, hukuk devleti oluşturulması, cumhuriyetin toprak bütünlüğünün ve güvenliğinin sağlanması, cumhuriyetin kısa zamanda muharebe durumundan çıkması, Karabağ sorunun halledilmesi, kendi vatandaşlarına refah yaşam koşullarını oluşturmak gibi çok önemli ve zor vazifeler duruyor.

YAP'ın ana ilkeleri olan bu vazifeleri hayata geçirilmesinde Yeni Azərbaycan gazetesinin de kendine mahsus rolü ve faaliyeti olmalıdır.

Gazete bağımsız devletin kuruluşu sürecinde kendi tabiatı vasıtasıyla yardım etmeli, halkın terakkisi için ancak ve ancak gerçekleri yazmalıdır. (Əliyev, 10 Aprel 1993: 1).

Yeni Azərbaycan gazetesinin ilk genel yayın müdürü, Xeyrəddin Qoca'dır. Birkaç yıl sonra Qoca'nın İstanbul Konsolosluğuna görevlendirilmesiyle gazetenin genel yayın müdürlüğüne Alqış Həsənoğlu getirilmiştir. Həsənoğlu'nun bu görevi, 2008 yılına kadar devam etmiştir (Rəsulova, 9 Aprel 2022: 5).

Gazete ilk olarak “Yeni bağımsız Azerbyacan için!” (*AzT* Yeni Müstəqil Azərbaycan uğrunda!) sloganıyla yayımlanmıştır (Yeni Azərbaycan, 10 Aprel 1993). Bir süre sonra (Eylül 1996'dan itibaren) “Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığı Azərbaycan halkının millî servetidir!” (*AzT* Azərbaycan dövlət müstəqilliyi Azərbaycan xalqının milli sərvətidir!) mottosuyla yayımlanmaya devam etmiştir.

Yeni Azərbaycan gazetesi bugün de yayın hayatına devam etmektedir.

c. Azadlıq

Azadlıq gazetesi, Azərbaycan Halk Cepheşi'nin yayın organı olarak “Halk gücü-sel gücü!” (*AzT* El gücü-sel gücü!) sloganıyla yayımlanmaya başlamıştır.⁸ İlk sayısı 24 Aralık 1989 tarihinde yayımlanmıştır (Azadlıq, 24 Dekabr 1989). Ancak Halk Cepheşinin ilk neşri, *Azadlıq* gazetesi değildir. Azərbaycan Halk Cepheşinin, aslında AHC Təşəbbüs Merkezi'nin, ilk yayını bültenler olmuştur (Nərimanoğlu, 04 Sentyabr 2019).

Təşəbbüs Merkezi'nin ilk bülteni, 1989 yılının bahar aylarında halka sunulmuştur. Sonrasında Halk Cepheşi oluşturulmuş ve buna bağlı olarak bültenin ikinci ve üçüncü sayıları “Azerbaycan Halk Cepheşi Bülteni” olarak yayımlanmıştır. İkinci sayı 1989 yılının Temmuz ayında, üçüncü ve son bülten ise aynı yılın Eylül ayında halka takdim edilmiştir. Son bültenden sonra AHC'nin gazete devri

⁸ Gazete bir süre sonra Azərbaycan Halk Cepheşi Partisinin yayın organı olarak değil, gazetecilerin çıkardıkları bir gazete olarak yayın hayatına devam etmiştir.

başlamıştır. Önce Səfər Alışarlı'nın yöneticiliğinde *Meydan*⁹ gazetesi, sonrasında Nəcəf Nəcəfov'un yöneticiliğinde *Azadlıq* gazetesi çıkarılmıştır (Nərimanoğlu, 04 Sentyabr 2019).

20 Ocak 1990 katliamından sonra *Azadlıq*'ın faaliyetleri bir süreliğine durdurulmuştur. Bu süreçte Halk Cephesi, gizli olarak *FV-ÇP* gazetesini çıkarmıştır (Nərimanoğlu, 04 Sentyabr 2019). *Azadlıq*'ın tekrar yayımlanmaya başlamasıyla *FV-ÇP*'nin yayımlanmasına son verilmiştir.

Nəcəf Nəcəfov'dan sonra gazetenin genel yayın müdürlüğünü 1991-1994 yıllarında Qənimət Zahid, 1994-2001 yıllarında Rövşən Hacıbəyli, 2003 yılından sonra tekrar Qənimət Zahid üstlenmiştir ("Azadlıq"ın 30 ili, 23 Dekabr 2019).

2013 yılındaki habere göre borçları sebebiyle *Azadlıq*'ın yayını durdurulmuştur ("Azadlıq" Yayını Durdurdu, 13 Kasım 2013).

Çalışmanın Yöntemi

Tez, dil politikası gibi bir sosyal olguyu açıklamayı amaçlamış ve "Kim?", "Ne?", "Nasıl?", "Neden?" ve "Ne zaman?" sorularına cevap aramıştır. Bu sebeple tezde nitel araştırma yöntem ve tekniklerinden istifade edilmiştir. Veri toplama tekniği olarak arşiv taraması ve görüşme tekniğinden yararlanılmıştır.

Çalışmanın temel meselesi, Azerbaycan'da uluslaşma sürecindeki dil durumunu gazete yazılarından hareketle belirlemektir. Bunun üzerine öncelikle dil politikası kuram ve yaklaşımları, Azerbaycan'ın dil politikası üzerine yapılmış çalışmalar, Azerbaycan'da Sovyet sonrası yayımlanmış gazeteler ile ilgili bilgi toplamak için alan yazını tarandı. Tarama sonucunda Azerbaycan'da bu dönemde çok sayıda gazete yayımlandığı belirlendi. Bunların hepsini sınırlı sürede taramak mümkün değildi. Bu sebeple çalışma evrenine ilişkin bilgilere ulaşmak için bir örneklem belirlendi. Örneklem olarak *Yeni Azərbaycan*, *Azadlıq* ve *Azərbaycan*

⁹ *Meydan* gazetesi, bağımsızlık mücadelesi sürecinde sadece iki sayı olarak (Eylül 1989 ve Ekim 1989 tarihli) yayımlanmış; *Azadlıq* gazetesinin çıkarılmasına karar verilmesinden sonra bu gazete, yayımlanmamıştır (Nərimanoğlu, 15 May 2019).

gazeteleri seçildi.

Tezin örneklemini oluşturan gazetelere internet kaynaklarından ve Türkiye'deki kütüphanelerden ulaşma imkânı yoktu. Ancak Manisa Celal Bayar Üniversitesi Öğretim Üyesi Dr. İrfan Murat Yıldırım'ın bizimle paylaştığı kendi arşivine ait gazeteler arasında *Azərbaycan* ve *Azadlıq*'ın bazı sayıları (toplamda 100 sayı kadar) bulunmaktaydı. Öncelikle bu örnek sayılar tarandı. Ardından diğer gazete ve sayılardaki verilerin temini için 20 Haziran 2018 tarihinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen 2017-181 No.'lu doktora tezi araştırma projesi kapsamında Bakü (Azerbaycan)'ye gidildi. 20 Haziran 2018 ve 4 Temmuz 2018 tarihleri arasında proje çerçevesinde Azerbaycan Millî Kütüphanesi (*AzT* Azərbaycan Milli Kitabxanası)'nde ve Millî İlimler Akademisi Kütüphanesi (*AzT* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)'nde arşiv tarama çalışmaları yapıldı. Bu 15 günlük süre, gerekli gazete taramalarının ve kütüphane araştırmalarının yapılması için yeterli olmadığından 5 Temmuz 2018 ve 19 Temmuz 2018 tarihleri arasında da Bakü'de kütüphane çalışmalarına devam edildi. Kütüphane çalışmalarında *Azərbaycan*, *Yeni Azərbaycan* ve *Azadlıq* gazetelerinde 1989-2003 tarihleri arasında yayımlanmış dil ile ilgili makaleler, haberler ve köşe yazıları; gerek bilgisayar çıktısı yoluyla gerek fotoğraflama yoluyla temin edildi.

Azerbaycan'da geçirilen süre içinde kütüphane çalışmalarının yanı sıra Azerbaycan'ın dil politikasıyla ilgili düşünceler üretmiş ülkenin önde gelen akademisyenleriyle ve gazete yöneticileriyle yüz yüze görüşmeler yapıldı. Azerbaycan'ın dil planlama konusundaki otoritesi olan Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Dil Bilimi Enstitüsüne gidildi. Burada Enstitü Müdürü Prof. Dr. Möhsün Nağısoylu'nun, Enstitüsünün Toplum Dil Bilimi ve Psikodilbilim Ana Bilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Mayıl Əsgərov'un ve Terminoloji Ana Bilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Sayal Sadıqova'nın dönemin dil politikası hakkında bilgilerine ve kaynak temininde yardımlarına başvuruldu. Ayrıca bağımsızlığın ilk yıllarında dil planlama faaliyetlerinde etkin rol oynamış, 1992-1993 yıllarında Azerbaycan'da Eğitim Bakanı olarak görev yapmış Prof. Dr. Firudin Ağasıoğlu Cəlilov ve aynı yıllarda Eğitim Bakan Yardımcısı olan Prof. Dr. Ədalət Tahirzadə ile görüşme yapıldı. Cəlilov; millet adı, dil adı ve yazım konusundaki düşüncelerini bizimle paylaştı.

Tahirzadə; bağımsızlıktan sonra hazırlanan ders kitapları ile ilgili yapılan çalışmalar, uygulamalar hakkında bilgi verdi; ayrıca Azərbaycan Millî İlimlər Akademisi El Yazmaları Enstitüsünə bağışladığı ders kitapları ve ders programlarını incelememiz için bizi yönlendirdi. Sonrasında buraya gidilerek bu kaynaklar incelendi.

Bakü'de yapılan görüşmelerin bir ayağı da basın-yayınla ilgiliydi. Azərbaycan'da yeni süreçte yürütülen dil planlama faaliyetlerinin basını ne yönde etkilediği konusu, bu görüşmenin gündemi oldu. Bu konuyla ilgili olarak Azərbaycan'ın bağımsızlığının ardından kurulan, yüksek tirajlı ve ülkenin saygın gazeteleri arasında kabul edilen *525-ci Qəzet*'in kurucusu ve Genel Yayın Müdürü Rəşad Məcid'in tecrübe ve bilgisine başvuruldu. Məcid, Latin alfabesine tam geçiş sürecini ve bunun basın-yayın üzerindeki etkisini, gazetelerin bu konudaki rolünü değerlendirdi.

Arşiv taraması ve görüşme tekniği ile verilerin elde edilmesinin ardından bu verilerin analiz edilme aşamasına geçildi. Verilerin analizi safhasında tümdengelimci yaklaşım benimsendi. Toplanan veriler, Klasik Dil Planlama Yaklaşımı'nda Haugen'ın modeli çerçevesinde değerlendirildi. Bunun için öncelikle Amerika ve Avrupa'da ortaya konulmuş dil planlama yaklaşımları (Klasik Yaklaşım, Dil Yönetimi Yaklaşımı, Alan Yaklaşımı, Eleştirel Yaklaşım) konusunda ön bilgi edinildi. Bu yaklaşımlar arasından Klasik Yaklaşım ve bu yaklaşımda Haugen'ın modelinin tercih edilmesinin üç sebebi vardır: Birincisi bu yaklaşımın devlet düzeyinde dil planlama faaliyetlerini ele alması ve yaklaşımda toplumun gelişmesi için bu faaliyetlerin yapıldığı düşüncesinden hareket edilmesidir (Nekvapil, 2011: 876). İkinci sebebi, gazete temelli bir çalışma için verileri bu yaklaşım ve modele göre incelemenin daha uygun olduğu yönünde görüşe sahip olmamızdır. Bir diğer sebebi de bu yaklaşım ve modelin dil planlama çalışmalarının temeli olarak kabul edilmesidir.

Verilerin analizi aşamasında Haugen Modeli'nin aşamaları ve bu aşamaların kapsamaları belirlendi. Ardından verilerin tasnifi aşaması ve fişleme çalışmalarına geçildi. Tasnif için Excell programından yararlanıldı. Excell sayfasında gazete adı, gazete sayısı ve tarihi, yazar adı, yazının başlığı, yazının konusu/konuları, modelin hangi aşaması/aşamalarına ait olduğu başlıklarının bulunduğu bir tablo oluşturuldu.

Analiz edilen veriler bu tabloya işlendi. Ayrıca tez yazımında içerikle ilgili daha detaylı bilgilere, alıntılara ihtiyacımız olduğundan el yazısıyla klasik fişleme yönteminden istifade edildi.

Tez yazımı esnasında fişlenen tüm yazılar, teze dâhil edilmedi. Tekrar eden görüşleri sıralamak yerine bu görüşleri temsil eden yazılar, öncül yazılar ya da ilgili konu hakkında daha fazla değerlendirme yapmış yazarların yazıları seçildi ve tezde bu örnek yazıların analizine yer verildi.

Gazete yazılarıyla ilgili bir başka mesele ise gazete künyelerinin yazımıyla ilgilidir. Gazetelerde kurum, topluluk ve parti adıyla veya sadece adla yazılan yazılar tespit edildi. Bunların dışında takma adla yazıldığını düşündüğümüz yazılar vardı. Bu yazıların künyelerinin yazımında yazar bilgisi için yazı altında yazan bilgi, esas alındı. Ayrıca isimsiz yazılar da bulunmaktaydı. Bunlar için yazı başlığı, yazar bilgisi yerine kullanıldı.

Verilerin analiz edilip kaydedilmesi ve tez yazımı aşamasında bazı kavramların adlandırılmasıyla; Azerbaycan Türkçesindeki özel adların, başlıkların yazımıyla ilgili ikilemde kalınan zamanlar oldu. Özel adların yazımıyla ilgili olarak şu yöntem benimsendi: Türkiye Türkçesinde yabancı dillerdeki (özellikle Batı dillerindeki) kişi, gazete, dergi adlarının yazımında genellikle alfabe aktarımı yapılmadığından Azerbaycan Türkçesindeki kişi, gazete ve dergi adlarının yazımında da alfabe aktarımı yapılmadı; bu adlar, Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi yazıldı. Ancak Azerbaycanlı bir yazarın Türkiye’de yayımlanan bir çalışmasından faydalanıldığında yazarın adı-soyadı, yayında yazıldığı şekliyle teze aktarıldı. Yer adları ise Türkiye Türkçesindeki yaygın kullanıma uygun olarak yazıldı.

Azerbaycan Türkçesindeki kanun ve kararname başlıkları; Türkiye Türkçesine aktarılacak teze dâhil edildi ve dipnotta bu başlıkların Azerbaycan Türkçesindeki yazımı verildi. Batı kökenli toplum dil bilimi terimleri de Türkiye Türkçesine tercüme edildi ve bunların kaynak dildeki yazımı, parantez içinde gösterildi. Eser ve yazı başlıkları ise yayımlandıkları dilde ya da lehçede yazıldı ve parantez içinde Türkiye Türkçesine tercümesi veya aktarımı verildi.

Bu çalışmada sıkça rastlanan *dil politikası* ve *dil planlaması* terimleri, aynı kavramı karşılamaktadır. Bazı toplum dil bilimciler, bu terimleri birbirinden ayırsa da biz bu ayrımı benimsemedik.

Yararlanılan kaynaklarda ve gazete yazılarında dil adı için farklı terimler kullanılmıştır. *Azərbaycan dili*, *Azərbaycan Türkçesi*, *Azeri Türkçesi*, *Türkçe*, *Azerice* gibi. Tezde *Azərbaycan Türkçesi* adlandırılması tercih edildi. Ancak ikinci bölümde incelenen gazete yazılarındaki görüşler aktarılırken yazarın bu konudaki tercihinine uygun olarak diğer adlandırmalar da kullanıldı. Bu sebeple Azərbaycan Türkçesi haricinde dil adlandırmaları tırnak içinde yazıldı.

Çalışmanın Kısıtlılığı

Çalışmamızda örneklem olarak seçtiğimiz üç gazetenin (*Azərbaycan*, *Yeni Azərbaycan*, *Azadlıq*) 1989-2003 tarihleri arasında yayımlanmış tüm sayılarının taranması hedeflendi. *Azərbaycan* gazetesi 3604¹⁰, *Yeni Azərbaycan* gazetesinin 1650, *Azadlıq* ise 2352. sayısına kadar tarandı. Ancak gazetelerin bazı sayılarının arşivde bulunmamasından, sayfalarının yıpranmış ya da koparılmış olmasından dolayı bu sayılar ya da sayfalar taranamadı. Taranamayanların sayısı, taradıklarımıza oranla oldukça düşüktür. Ancak yine de taranamayan sayıların hangileri olduğu Bakü’de geçirdiğimiz sürenin kısıtlı olmasından dolayı arşiv taramasında zaman kaybetmemek için kaydedilmedi. Ayrıca gazete yazılarının kopyalanmasında bazı teknik sorunlar yaşandı. Sayısı oldukça az olsa da bazı gazete yazılarının fotoğrafları net değildir. Bu da bu yazıları okumada güçlük çekmemize sebep oldu.

Veri toplamak için gittiğimiz Bakü’de bir ay boyunca arşiv çalışmaları yaptığımızı yukarıda belirtmiştik. Bu süre, günlük yayımlanan üç gazetenin yaklaşık 13 yıl boyunca yayımlanmış tüm sayılarını taramak için kısıtlı bir süreydi. Ayrıca Bakü’ye yaz mevsiminde gitmemiz ve bu mevsimde kütüphanelerin yarı zamanlı çalışması, bizim arşiv taraması çalışmalarımızı olumsuz yönde etkiledi. Bu süreçte

¹⁰ Bağımsızlık sonrası devletin resmî yayın organı olan *Azərbaycan* gazetesi; 1918-1920 yıllarında yayımlanmış Azərbaycan Demokratik (Halk) Cumhuriyeti’nin resmî yayın organının devamı olarak kabul edildiğinden 444. sayıyla yayımlanmaya başlamıştır (*Azərbaycan*, 23 Sentyabr 1992: 1).

Dilqəm Əhməd'in gazete taramalarındaki yardımları, bu konudaki kısıtlılığın önemli ölçüde giderilmesini sağladı.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. DİL VE POLİTİKA: KAVRAMLAR VE KAVRAMLAR ARASI İLİŞKİLERE GENEL BAKIŞ

1.1.1. Dil

Dil kavramının ne anlama geldiği konusu dil bilimcilerin ortak sorunudur. Bu sorunun çözümü için dil bilimciler, farklı farklı tanımlar ortaya koymuşlardır.

Gramer Terimleri Sözlüğü'nde Korkmaz (1992: 43), “insanlar arasında karşılıklı haberleşme aracı olarak kullanılan; duygu, düşünce ve isteklerin ses, şekil ve anlam bakımından her toplumun kendi değer yargılarına göre biçimlenmiş ortak kurallarının yardımı ile başkalarına aktarılmasını sağlayan, seslerden örülü çok yönlü ve gelişmiş bir sistem”; Aksan (1979: 55), “düşünce, duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan, çok yönlü, çok gelişmiş bir dizge”; Huber (2008: 18), “insanlar arası bildirişimin temel aracı”; Başkan (2003: 142), “her şeyden önce bir haberleşme, bir anlam aktarma aracı” olarak dili tarif etmişlerdir. Ergin (2004: 3) için ise

Dil; İnsanlar arasındaki iletişimi sağlayan tabii bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimaî bir müessesedir. Milleti birleştiren, koruyan ve onun ortak malı olan sosyal bir müessese; seslerden örülmüş muazzam yapı; temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar ve sözleşmeler sistemidir.

Dil bilimci F. de Saussure, dili *dilyetisi* olgusu üzerinden açıklamıştır. Ona göre *dilyetisi*; “İnsanda bulunan bir yetinin işletilmesi, icrasıdır”. Dil ise *dilyetisinin* “Bir bireyler topluluğunda ve belli bir çağda aldığı uyarlı biçimlerin tümüdür” (Saussure, 2017: 133). *Dilyetisinde dili*, sözden ayırmıştır (Saussure, 2017: 325). Böylece “toplumsal olguyu bireysel olgudan”, “önemli olguyu önemsiz, belli oranda rastlantısal olgudan” ayırmaktadır. *Dil*’in meydana gelebilmesi için toplumsal bir

uzlaşma gerekmektedir, birey tek başına bir *dil* oluşturamaz. Oysa *söz*, bireyseldir ve *dilin* oluşmasını sağlayan parçadır (İmer, 1990: 12-13).

Dil bilimcilerin *dili* özerk ve homojen bir yapı olarak yorumlamalarına karşın toplum bilimciler, çeşitli toplumsal alan ve bağlamlarda dilin farklı kullanımlarını vurgulamıştır. Aralarında Pierre Bourdieu'nun da bulunduğu bazı araştırmacılar; dili tarihsel, toplumsal bir olgu olarak ele alırlar ve “türdeş dil topluluğu görüşünün sanal olduğunu” ifade ederler. “Bourdieu'ya göre ideal ortak dil ve onu konuşan dil topluluğu, bu dile meşruluk kazandıran toplumsal ve tarihsel koşullar tarafından yapılandırılmıştır. Dil de bir inşadır, ama öyle bir inşadır ki, diğer inşaların oluşumunu ve aktarımını sağlar” (Eraydın Virtanen, 2002: 9). Burada bahsedilen “diğer inşalar” arasında bulunan *ulus* ve *ideoloji* kavramları dil politikaları açısından önemli role sahiptir. Öyleyse dilin bu kavramlarla olan ilişkisine değinmek gerekir.

1.1.1.1. Dil-Ulus¹¹ İlişkisi

Ulusçuluğu konu alan pek çok çalışma, öncelikle *ulus* kavramının ne olduğu ile ilgilenmiştir. Bu çalışmalarda *ulus*, kimi zaman nesnel ölçütler (etnik köken, dil, kültür, ortak tarih, ortak yaşam birliği, ekonomik yaşam gibi); kimi zaman da öznel ölçütler (ulusal karakter, ulusa ait olma bilinci, ulus olma iradesi gibi) esasında tanımlanmıştır (Sarı, 1996: 25).

Ziya Gökalp'in “Millet; ne ırkî ne etnik ne coğrafi ne siyasî ne de iradî bir grup, sınıf değildir. Millet; dilce, dince, ahlâkça, bedî'yâtça ortak olan yani aynı terbiyeyi almış fertlerden olmuş bir gruptur, bir sınıftır... Gerçekte, bir adam kan bakımından ortak olduğu insanlardan çok, dilde ve dinde ortak olduğu insanlarla beraber yaşamak ister.” tanımında nesnel ölçütlerin (dil ve din) esas alındığı görülmektedir (Gökalp, 2021: 52).

Ulus ahlaki bilinç olarak tanımlayan Ernest Renan (2016: 52), öznel ölçütler bağlamında bu kavramı ele almıştır (Gözler, 113-114). Ona göre “*Ulus* bir hissiyat, ruhani bir ilkedir. Bu hissiyatı, bu ruhani ilkeyi aslında bir olan iki şey oluşturur. Biri

¹¹ *Ulus-millet, ulusçuluk-milliyetçilik* kavramları eş anlamlı olarak kabul edildiklerinden çalışmamızda bu kavramlar, zaman zaman birbirinin yerine kullanılmıştır.

geçmişte, diğeri şimdidedir. Biri ortak zengin bir hatıralar mirasına sahip olmaktır; diğeri şimdiki zamanda ortak karara varma, birlikte yaşama arzusu, bölünmemiş halde aldıkları mirası geliştirmeye devam etme iradesidir.” (Renan, 2016: 50).

Sadri Maksudi Arsal’ın tanımında ise hem nesnel hem öznel ölçütler dikkat çekmektedir. Arsal (2018: 44), milleti “antropolojik manada ırk birliği ile birbirine bağlanmış fertlerin mecmuu olmaktan ziyade, millî ruh birliği ve müşterek tarih, müşterek kültür, müşterek maşerî ruh, millî seciye, lisan, örf ve âdet birliğiyle birbirine bağlanmış insanlar kütlesinden ibaret, etnolojik ve psikolojik bir varlık” olarak tarif etmiştir.

Eric J. Hobsbawn, nesnel ve öznel ölçütlere dayanan tanımların “değişken, çok anlamlı, belirsiz nitelikli öğeler içerdikleri için yanıltıcı olduklarını” ifade eder ve *ulusu* oldukça genel bir şekilde tanımlar. Çalışmasında “kendilerini bir ‘millet’in üyeleri gören yeterli büyüklükteki insan topluluklarının bu halleriyle ‘millet’” olarak sayılmasıyla” yetinileceğini bildirir (Hobsbawn, 1993: 23; Sarı, 1996: 25).

Monarşiler döneminde yaygınlaşan devlet dilleri, 18. yüzyıl sonrasında “ulus” olarak adlandırılan siyasi birliklerin hayal edilebilir olmalarında etkili olmuştu. Bu durum, ulusçuluk fikrinin tamamen dilden kaynaklandığını göstermez. Ancak ulusçuluk teorileri ulus ve dil arasında etkileşim olduğu konusunda hemfikirdirler. Bu etkileşimin niteliği ulusçu modellerde farklılık gösterebilir. Nitekim Fransız siyasal ulusçuluğu ile Alman romantik ulusçuluğu arasında böyle bir ayrım söz konusudur (Sadoğlu, 2010: 3).

Fransız Devrimi tarafından temsil edilen ve Fransa ile anılan siyasal ulusçulukta ulus, “her şeyden önce siyasal bir birlik olarak” anılır. Devrim; etnik, din, statü ayrımı yapmaksızın Fransa toprağı üzerinde yaşayan herkesi yurttaş olarak kabul etmekteydi (Sadoğlu, 2010: 28). Çünkü Fransa ulus-devleti; pek çok etnik grubun (Normanlar, Franklar, Goller, Korsikalılar, Basklılar gibi) ve dilin üzerine inşa edildi. Bu sebeple ulusa aidiyet bilinci kazandırmak için vatandaşlık bağına ve sivil haklara vurgu yapıldı (Özdoğan, 2017: 68-69). Ancak yurttaşlar arasında iyi bir iletişimin sağlanması için dil birliğinin olması gerektiği ve bu birlik sağlanmazsa ulusun bölünmez bütünlüğünün sürdürülemeyeceği gibi nedenlerle Fransızca ulusal

bir dil olarak benimsetilerek dilsel homojenlik hedeflendi. Fransızca konuşmak; ulusa sadakatin, rasyonel aydınlanmanın kanıtı olarak gösterildi (Sadoğlu, 2010: 30). Bununla birlikte teorik olarak ulus, “siyasal bağlılıkla belirlenmiş yurttaşlar topluluğu” olarak kabul edildi. Ancak Fransız *ulusal kimliği* için Fransızca konuşmak, dolaylı bir koşuldu (Sadoğlu, 2010: 3).

Alman romantik ulusçuluğunda ise dil; *ulusal bütün* olabilmenin bir gereği idi. Bir başka deyişle ulus; aynı dili konuşanlardan meydana geliyordu. Dolayısıyla Alman ulusu Almanca konuşanlardan ya da etnik köken olarak Alman olanlardan oluşuyordu (Sadoğlu, 2010: 3). Çünkü Prusya ve Avusturya şeklinde iki devlete, Protestan ve Katolik iki mezhebe bölünmüş halkın birleştirilmesi amaçlanmıştır. Bu sebeple bu iki devletteki ortak değerler olan *kan, dil, kültür* bağına vurgu yapıldı (Özdoğan, 2017: 68-69).

Buraya kadar Avrupa’da ortaya çıkan her iki ulusçuluk modeli -Alman ve Fransız ulusçuluğu- esasında dilin ulusla ilişkisi ele alındı. Ancak çalışmamızın konusu gereği Rusya’da kimlik inşasında *ulus-dil* arasında nasıl bir ilişki kurulduğuna da değinilmelidir.

Marksist yaklaşımda *ulus* tanımında en az şu üç özelliğin bulunması gerektiği ifade edilir: *ortak yaşam birliği, toprak birliği, dil birliği*. Her ne kadar *ulusun* var olabilmesi için dil birliğinin şart olmadığı yönünde düşünceler, tartışmalar olsa da “İsayev, Baziyeve, Nikol’skiy gibi Sovyet toplum dil bilimcileri dil birliği olmadan *ulusun* olamayacağını” savunarak “ulus ile dilin sınırlarının her zaman” örtüşmediğinin altını çizerler (Killi Yılmaz, 2010: 33-34). Lenin de *ulusu* dil birliği ile ilişkilendirir. Ona göre “*ulus*, kültür ve kader birliği değil, dil birliğidir” (Sarı, 1996: 26). Tanımında nesnel ölçütlerin tamamına yer veren Stalin için “*Millet*, tarihsel olarak evrilmiş, istikrarlı bir dil, toprak, ekonomik yaşam ile kendini kültür ortaklığı ile dışa vuran psikolojik yapıdan oluşan bir topluluktur” (Hobsbawn, 1993: 19; Sarı, 1996: 26). Şveytser ise *dili ulusa* dönüşümde bir etken olarak görür. Ancak ekonomik ve toplumsal etkenler kadar önemli addetmez (Killi Yılmaz, 2010: 33-34).

Çarlık Rusyası, Rus olmayan halkları ellerinde tutmak ve onların aydınlanmasına engel olmak için bu halkların dillerinin işlevlerini genişletmemiş;

tüm işlevler için Rusçayı seçmiştir. Çünkü bu halkların dillerinin gelişmesi, işlev alanlarının genişlemesi farklı ulusların ortaya çıkmasında etkili olabilirdi. Burada Guboglo'nun 1887'de *Halk Eğitim Bakanlığı Dergisi*'nde yayımlanan yazısındaki şu kısmı hatırlatmak gerekir: “Dili yazı dili olarak onaylayınız, bir miktar edebi dil olarak işleyiniz, dilbilgisi kurallarını koyunuz, okula sokunuz ve böylece (söylemesi bile korkunç) söz konusu halkı onaylamış ve geliştirmiş olursunuz” (Killi Yılmaz, 2010: 34).

Çarlık yönetiminin son zamanlarında Rus olmayan halklar arasında millî uyanış başlamış ve halkların dili meselesi önemli ihtilaf konularından olmuştu. Çarlık rejiminin ardından Sovyet yönetimi, çözümlenmemiş olarak bu meseleyi devraldı. Halkların dili problemi, SSCB'nin ilk yıllarında Lenin'in milletler politikası çerçevesinde “dillerin ve halkların tam eşitliği” teması vurgulanmıştı. Ancak bu tema, “ ‘Sovyet insanı’nın inşasına giden yolda bir aşama olarak görülüyordu.” (Uzman, 2017: 45-46). “Lenin’in nihai hedefi bütün halkları tek bir komünist devlet çatısı altında toplamaktı.” (Karabulut, 2009: 73). Dolayısıyla her iki rejimde de yürütülen dil siyaseti, Rus olmayan halkların aleyhineydi. Çarlık Rusyası yönetiminde *Ortodokslaştırmak* amacıyla, Sovyet yönetiminde de *Sovyetleştirmek* amacıyla dil/diller yönetiliyordu. Çarlık dönemindeki “şekilde millî, muhtevada Ortodoks” formülü Sovyet rejiminde yerini “şekilde millî, muhtevada sosyalist”e bırakmıştı. Bu iki rejimin dil konusundaki ortak özelliği; Laitin ve ortak yazarların “devlet rasyonalizasyonu” olarak ifade ettiği “merkezdeki yöneticilerin çevredeki halkları, merkezin dilini öğrenmeye zorlaması”ydı (Uzman, 2017: 45-46).

Stalin döneminde özellikle 1930’lu yılların başlarında Rus dil siyaseti belirgin duruma gelmeye başlamıştı. 1933 yılında 1920’lerin başında “eziyet çeken gayri Rus ahaliye yardım edilmesi” gereği ile başlayan *yerelleşmeden* (korenizatsiya) vazgeçildi. “Yerli milliyetçilikle mücadele artarak” devam etti. Bu da “Rusçanın yükselişi” demektir. “Rusça, Sovyetler Birliği’nin hem *lingua frankası*, hem de imtiyazlı iktidar noktalarına girme şansını ve ekonomik güvenceyi sağlayan başarı dili haline gelmeye başladı.” (Uzman, 2017: 46-47). Böylece Rus olmayan halkların kendi dillerinden koparılması hedeflenerek Rusça aracılığıyla “Sovyet insanı” inşa edilmeye çalışıldı.

Sonuç olarak Fransız İhtilali'yle başlayan modern devlet anlayışı içinde ulusal kimliklerin inşasında *dil*, önemli bir araç olmuştur. Halkın devletle özdeşleştirilmesinde, halka yeni bir kimlik kazandırılmasında dilin birleştirici gücünden yararlanılmıştır.

1.1.1.2. Dil-İdeoloji İlişkisi

İdeoloji kavramını felsefî literatüre kazandıran Fransız düşünür Destutt de Tracy; *ideolojiyi* düşünce ile birleştirerek “herkese doğru düşünme imkânları sağlamak için kullanılacak bir fikir bilimi” olarak olumlu anlamda kullanmıştır. Onun için ideoloji; “dinsel ya da metafizik önyargılardan bağımsız bir biçimde fikirlerin kökeninin rasyonel olarak araştırılması, adil ve mutlu bir topluma giden yolu” açacaktır. Ancak ideologlarla çatışan Napoléon Bonaparte’la birlikte ideoloji, olumsuz anlama evrilmiştir. Napoléon, ideolojiyle metafiziği ilişkilendirmiş ve ona “karanlık metafizik” anlamı vermiştir (McLellan, 2009: 6). İdeologların ardından Batı tarihinde Marx’la birlikte *ideoloji* kavramına yaklaşımın farklılaştığı görülmektedir. Cemil Meriç (2002: 266), Marx’ın ideoloji ile ilgili temelde iki görüşünün olduğunu belirtir. Birinci görüşünde “ideolojiyi yabancılaşmış toplumlara mahsus olan *yanlış şuur* statüsüne” bağladığını; ikicisinde ise ideolojiyi “fertlerin yaşadıkları dünya ile içli-dışlı olmalarını sağlayan ve hayatlarını düzene sokan *içtimaî şuur* biçimleri” olarak tanımladığını ifade eder.

Türk kültür ve düşünce hayatında ideoloji meselesini derin bir şekilde ele alan Cemil Meriç, “+izm” olarak adlandırdığı Batı ürünü ideolojileri eleştirmiş ve onlara karşı dikkatli olunması gerektiğini vurgulamıştır. Ancak bu, onlara karşı tamamen kayıtsız kalmak anlamına gelmemelidir. İdeolojiler, “şuur” süzgecinden geçirilmelidir. Onun bu düşünceleri, kalemine şu şekilde yansımıştır: “İdeolojiler, uçurumları aydınlatan hırsız fenerleri. İstemesek de onlara muhtacız... İdeolojiler siyaset dünyasının haritaları. Haritasız denize açılır mı? Ama harita, tehlikeli bir yolculukta tek kılavuz olamaz. Pusulaya da ihtiyaç var. Pusula: Şuur. Tarih şuuru, milliyet şuuru, kişilik şuuru.” (Meriç, 1995: 93).

İdeoloji ile ilgili daha pek çok düşünürün görüş ve tanımı sıralanabilir. Ancak “var olan toplumsal ilişkilerin sağlamlaştırılması, değiştirilmesi ya da ortadan

kaldırılmasına yarayan, belli bir topluluğun/toplumun çıkar, amaç ve görevlerini ifadelendiren düşünce ve kuram, değer ve ilke, özlem ve kararlardan oluşan sistemik bir bütün” (Sarı, 1996: 47) olduğundan hareket etmemiz ve onun dile yansımısını anlamamız için yeterli olacaktır.

İdeolojinin dile yansımısını iki açıdan değerlendirmek mümkündür: Birincisi ideolojilerin dil kullanımına yansımaları olan söylem temelinde, ikincisi de ideolojilerin devletlerin dil politikasına yansımaları temelinde. Burada ideolojilerin dil politikalarındaki etkisi, devletlerin dil durumu tercihinin yön vermesi ve dil tutumlarını yönetmesi bağlamında ele alınacaktır.

Dil politikasında ideoloji, “dil yapısı ve işlevlerine bilinçli olarak” yansıtılır. Bu durumda dilin kendisi bir mücadele alanı olarak ortaya çıkar (Sarı, 1996: 48).

Dil politikasında dil-ideoloji arasındaki ilişki, tek yönlüdür. Dilin ideolojiye değil, ideolojinin dile yansımaları söz konusudur. Buradaki ilişkide soyut düzeyden somut düzeye geçiş görülür. Bu geçiş; yasal düzenlemelerle, ideolojinin ilke ve hedeflerinin gerçekleştirilmesiyle sağlanır (Sarı, 1996: 48).

“İdeolojileştirilmiş dil” (Sarı, 1996: 49); dil durumunun, dil tutum ve dil davranışının belirleyicisi olur. Örneğin Sovyetler Birliği’nde, sosyalizm anlayışına uygun olmadığı için resmî boyutta tek dilli devlet anlayışı reddedilmiştir. Dolayısıyla *de jure* olarak dilsel durumu çok dillidir. Ancak devletin tüm alanlarında Rusça uygulanmıştır. Rusça bilmeyenler, yüksek statülü işlere yerleştirilmemiş ve yüksek makamlara getirilmemiştir. Böylece toplumun dil tutum ve davranışları şekillendirilerek hâkim dil ideolojisi olarak tek dil yani Rusça hedeflenmiştir.

1.1.2. Dil Durumu

Bir dil planlamasının oluşturulmasında başlıca belirleyicilerden biri *dil durumudur* (İng. language situation). Dil durumu; “devleti oluşturan kamusal, siyasal ve bölgesel alanlarda topluma bir bütün olarak hizmet eden tek ya da farklı dil ve biçimlerinin birlikte var olma biçimi”dir. Bir devlet, dil durumu bakımından tek dilli

ya da çok dilli olabilir. Bu dil durumlarının her ikisinde de “dilin/dillerin işlev ve var olma biçimleri, siyasal otoritenin denetiminde bulunur.” (Sarı, 1996: 54).

Sovyet toplum dil bilimci Nikol’sky (1974’den aktaran Killi Yılmaz, 2010: 2)’ye göre “işlevsel olarak katmanlaşmış dil oluşumlarının karşılıklı ilişkisi zaman içinde toplumun ve dil politikasının etkisi altında değişir ve bu, bir tür süreçtir. Bu süreçler *durumlar zincirine* ayrılır. Bu biçimdeki her bir durum *dil durumu* denilen şeydir”. Tek dilli bir toplumdaki *dil durumu*; “dilsel iletişim sürekliliğinde işlev bakımından ayrılmış dilin var oluş biçimlerinin (işlev tiplerinin) bir sistemi” olarak tanımlanabilir. Çok dilli toplumlardaki *dil durumu* ise çeşitli dillerin “uluslararası, bölgesel, yerel iletişim dili, elitlerin ya da geniş halk kitlelerinin dili” gibi işlevler bakımından ayrıştığı benzer bir sistemdir.

Toplum dil biliminin kurucularından Amerikalı dil bilimci Ferguson, ilk çalışmalarında aslında “teknik bir terim gibi kullanma niyeti olmaksızın” *dil durumuna* atıf yaptığını ifade etmiştir. Ancak *dil durumu*, o zamandan itibaren bir terim olarak kullanılmıştır (Ferguson, 1996 : 17).

Ferguson, kendinin *dil durumu* hakkındaki düşünceleriyle Nikol’sky’nin tanımını tutarlı bulmuştur (Ferguson, 1996 : 17). Ferguson’a göre *dil durumu*, “belirli bir zamanda ve belirli bir yerde dilin kullanımının görünümünün (configuration) tümü”dür (Killi Yılmaz, 2010: 2).

Guboglo, *dil durumunun* “dilsel, tarihsel, kültürel, demografik, coğrafik, ekonomik, sosyal ve politik (çoğunlukla dil politikası) gibi” bazı dilsel ve dil dışı etkenler tarafından belirlendiğini ifade eder. Tüm bu etkenler arasında dil politikası, dil durumunu oluşturan anahtar etken olarak kabul edilebilir (Dobryaeva, 2012: 907). Dolayısıyla bir devletin dil politikasının/dil planlamasının analiz edilmesi o devletin dil durumu hakkında bilgi verir.

1.1.2.1. Tek Dillilik- İki Dillilik/Çok Dillilik

Tek dillilik ve iki dillilik/çok dillilik¹²; bireysel ve toplumsal düzeyde olabilir. Bireysel düzeyde bir konuşurun tek ya da daha fazla dili konuşuyor olmasıdır. Toplumsal düzeyde ise bir devletin bir ya da birden fazla resmî dile sahip olmasını ifade eder. Bu çalışmada daha çok toplumsal (resmî) düzeyi kastetmekle beraber zaman zaman bireysel düzeye de işaret ettik. Çünkü Azerbaycan, resmî olarak tek dilliliği seçmiş olsa da hem etnik yapısı gereği hem Sovyet dil politikalarının ve yabancı dil öğretiminin sonucu olarak kayda değer sayıda bireysel iki dilli/çok dilli konuşura sahiptir. Hatta resmî dil konuşuru olmayan tek dilli konuşurlarının olduğunu da unutmamak gerekir.¹³

Bir dili konuşabilme yeteneği olarak tanımlayabileceğimiz bireysel tek dillilik; sadece ana dili konuşuru olmayı ya da sadece resmî dili konuşabilme yeteneğine sahip olmayı ifade edebilir. Ya da sadece baskın dil konuşuru olmayı... Bu, son dil durumunun örneğine Azerbaycan'da rastlamak mümkün.¹⁴ Azerbaycan'da yaşayan ve Rus kökenli olmayan Azerbaycan vatandaşlarından bazılarının sadece Rusça konuşuru olması buna örnek verilebilir. Bunun sebebi Sovyet döneminde baskın dilin Rusça olmasıdır.

Toplumsal (y.n.) tek dillilik, “bir devletin genellikle çoğunluğun konuştuğu dili resmî dil olarak benimsemesi sonucunda tezahür eder ve politik bir topluluğu yönlendirmede en sık başvurulan strateji olarak gözlemlenir” (Sadoğlu, 2010: 42).

¹² Crystal (1992'den aktaran Killi Yılmaz, 2010: 28)'e göre iki dillilik terimi, çoğunlukla ikiden fazla dili kullanma durumu için de kullanılabilir.

¹³ Sovyetlerin dağılmasının ardından Rusya dışında ancak eski Sovyet sınırları dâhilinde yaşayan 25 milyon tek dilli Rusça konuşur bulunmaktaydı. Rusça, 1991 yılına kadar bu grubun iletişim gereksinimlerini karşılamaktaydı (Alpatov, 2016: 226). Ancak Sovyet sonrası *Sovyetsizleştirmenin* benimsenmesinin sonucu olarak Rusçanın statü kaybetmesi, ulusal dillerin ise statü kazanmasıyla bu konuşurlar açısından bir dil sorunu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla yeni dönemde Azerbaycan'da da böyle bir durum söz konusudur. Bağımsız Azerbaycan'da dil planlama faaliyetlerinin *uygulama* aşamasında bazı alanlarda (eğitim, kitle iletişim araçları gibi) bu grubun dil sorunlarına yönelik uygulamalar söz konusudur. Örneğin Rus okulları kapatılmamış, buralarda Rusça eğitim devam etmiştir. Ancak resmî dil olan Azerbaycan Türkçesinin öğretilmesi amaçlanmıştır. Böylece bu grubun tek dillilikten iki dillilik durumuna geçmesi yönünde dil planlama faaliyetleri yürütülmüştür.

¹⁴ Çalışmamızdaki verilerden yola çıkarak çalışmanın tarih aralığı için bu yorum yapılmıştır. Sonraki süreçle ilgili veriler, tezin kapsamı dışında olduğundan bugünkü durum için bu konu hakkında değerlendirme yapabilecek bilgiye sahip değiliz.

Dilsel çeşitliliğe sahip ulus-devletler, genel olarak dilsel homojenliği sağlamayı amaçlamaktadırlar. Bu amaç, doğrultusunda dil planlamaları yaparlar. Ancak “demografik yapıda, teknoloji alanında, eğitim seviyesinde, emek gücü gereksinimlerindeki” değişimler sebebiyle bu amaçlara ulaşamamışlardır. Almanya, Bangladeş, Portekiz, İzlanda, Japonya, Kuzey ve Güney Kore, Tunus ve Avusturya’da halkın %90’ı resmî dili konuşmaktadır ve bu ülkelerin sayısı azdır. Oysa halkının %50’sinden azının resmî dili ya da resmî dillerden birini konuşan ülkelerin sayısı daha fazladır. Gana, Haiti, Endonezya, Nijerya, Tanzanya, Uganda, Senegal, Hindistan ve Afrika kıtasında (Burundi ve Somali hariç) olduğu gibi. Buradan anlaşılağı üzere dünyada dilsel homojenlik istisna, dilsel heterojenlik ise genel bir durumdur (Sarı, 1996: 55).

İki dillilik; belli bir yerde, belli bir zamanda, belli bir yönde ana dili ya da birinci dile ek olarak “ikinci bir dil edinimi ve ikinci bir dil kullanımıdır”. Bu durumda iki dillilik, sabit bir olgu değil çeşitli etkenlerce belirlenen ve “ sürekli değişim içerisinde bir süreç” olarak değerlendirilmelidir (Gümüsoğlu, 2011’den aktaran Yılmaz, 2021: 13).

İki dillilik, bireyi de toplumu da ilgilendirmektedir. Bireysel iki dillilikte bazı insanlar, her iki dili de ana dili gibi kullanabiliyorken bazıları da “her iki dilde yüksek yetkinliğe sahiptir”. “Ancak bunlarda ana dilindeki dil bilimsel yeti ile diğer dildeki dil bilimsel yeti, ya birbirine yakındır ya da eksiklik söz konusudur.” (Fromkin vd., 2011’den aktaran Yılmaz, 2021: 13).

Tek dilli ülkelerdeki bireysel iki dillilikle kıyaslandığında iki dilli ülkelerdeki bireysel iki dillilik sayısının daha az olması dikkat çekicidir. Bu durum; Amerika Birleşik Devletleri, İtalya, Fransa gibi tek dilli ülkelerde baskın dili konuşmayan fakat işlevsellik edinmek için bu dilin öğrenme ihtiyacının oluşması ile açıklanabilir. (Fromkin vd., 2011’den aktaran Yılmaz, 2021: 13). Çok dilli devletlerde ise böyle bir ihtiyaç oluşmadığından bu devletlerde iki dilliliğin daha az olduğu söylenebilir. Fromkin vd. (2011’den aktaran Yılmaz, 2021: 13)’e göre çok dilli devletlerin esas amacı, bireysel iki dilliliğe teşvik etmek değildir.

Toplumsal iki dillik/çok dillilik ise aynı ülkede iki/birden çok dilin resmî ya da ulusal dil konumunda olmasıyla ilgilidir. Resmî dili İngilizce ve Fransızca olan Kanada; resmî dili Fransızca, Almanca, Romenşçe olan İsviçre; resmî dili Fince ve İsveççe olan Finlandiya; Fransızca ve Flemence konuşulan Belçika gibi ülkeler toplumsal çok dillilik için örnek olarak gösterilebilir (Fromkin vd., 2011'den aktaran Yılmaz, 2021: 13).

1.1.3. Dil Tutumu ve Dil Davranışı

Dil tutumu (İng. language attitude); toplum dil bilimindeki pek çok meselenin çözümlenmesinde önemli rol oynar. Buna bağlı olarak *dil planlaması*, *tek dillilik* ve *iki dillilik/ çok dillilik*, *ikinci dil öğrenimi*, *dili canlandırma* (İng. language revitalization) gibi kavramlarla yakından ilişkilidir (Salmon ve Menjívar 2019: 248).

Dil tutumu, toplumdaki bireylerin dil ve dillere yönelik “değerlendirmeci tepkileri” olarak tanımlanabilir (Yılmaz, 2021: 35). Bu tepkiler; “halkın değişik kesimlerinde dil konusunda somut biçimde *olumlu* (saygı, gurur duygusu, duygusal yakınlık), *olumsuz* (önyargı, utanç, uzaklaştırma/marjinalleştirme) veya *işlevsel* (gereklilik veya gereksizlik, pragmatik açıdan değerlendirme)” (Garibova, 2012 : 9-10) olabilir.

Dil ile ilgili olumlu ve olumsuz tepkiler, genel olarak dillerdeki ölçünlüleştirme sürecinden etkilenir. Milroy’a göre “*dil tutumları*, büyük ölçüde bu standart formun sözde varlığına dayanan güçlü ideolojik konumlar tarafından yönetilir ve bunlar birlikte ele alındığında, standart dil ideolojisini veya ‘standart dilin ideolojisini’ oluşturduğu söylenebilir.” (Garrett, 2010: 7).

Etnik grupların toplum içindeki sosyal, kültürel, ekonomik statüleri ana dillerine yönelik olumlu, olumsuz veya umursamaz tutumlarını etkilemektedir. Toplulukların kendi dilleriyle ilgili olumsuz ya da umursamaz tutuma sahip olmaları, nedensiz olamaz. Bu tür tutumlar genelde baskı ortamlarında gelişir. Burada 18, 19 ve 20. yüzyıllarda Galler’de okulda İngilizce yerine Galce konuşan öğrencilere uygulanan ayrımcı ve itici uygulamadan bahsedilebilir. İşaret edilen

dönemlerde bu öğrencilerin boyunlarına üzerinde *Welsh Not*¹⁵ ifadesinin kısaltması olan *WN* harflerinin kazılı olduğu tahta cetvel, çubuk ya da levha asılarak onlar etiketlenir ve cezalandırılırdı (Yılmaz, 2021: 35). Böylelikle onların Galceye yönelik olumsuz tutum geliştirmeleri ve bu dilde konuşmamaları amaçlandı. Gal öğrencilere yönelik bu baskının sonucunda birçok Gal ebeveynin çocuklarıyla kendi dillerini konuşmalarını bırakmasına neden oldu (Edwards, 1995: 10).

Welsh Not örneğinde de görüldüğü gibi dil ve dil çeşitlerine yönelik tutumlar, *dil davranışları*¹⁶’nı belirlemektedir. Bu davranışlar; “belirli sözcükleri veya gramer yapılarını kullanmaktan kaçınma, aksan azaltma programları alma veya bir azınlık dilini kullanmayı bırakma ve hatta daha fazla teşvik etme” gibi çeşitli biçimlerde karşımıza çıkabilir (Garrett, 2010: 16). Ancak *dil tutumu*, her zaman *dil davranışıyla* sonuçlanmayabilir. Karahan (2007: 84-85)’ın Türkiye’de ilkökul öğrencilerinin *dil tutumları-dil öğrenimleri-dil davranışları* arasındaki ilişkiyi incelediği “Language Attitudes of Turkish Students Towards The English Language and Its Use in Turkish Context” (Türk Öğrencilerinin İngilizceye Yönelik Dil Tutumları ve Onun Türkçe Bağlamda Kullanımı) başlıklı makalesi, bu görüşü destekler niteliktedir. Karahan, burada öğrencilerin İngilizce öğrenmeye yönelik nispeten olumlu tutuma sahip olduklarını; ancak bu tutumun İngilizce öğrenmek için öğrencileri aktif adım atmaya yönlendirmediğini belirtir.

1.1.4. Ana Dili

Ana dili (İng. Mother tongue) teriminin bugüne kadar pek çok tanımı yapılmıştır. Dil bilimci Berke Vardar (1980: 20), *ana dilini* “insanın içinde doğup büyüdüğü aile ya da toplum çevresinde ilk öğrendiği dil” kabul eder. Zeynep Korkmaz (1992: 8), “insanın doğup büyüdüğü aile ve soyca bağlı bulunduğu toplum çevresinden öğrendiği, bilinçaltına inen ve kişilerle toplum arasındaki ilişkilerde en güçlü bağı oluşturan dil”; Günay Karaağaç (2013: 109), “insanın doğup büyüdüğü aile veya toplum içinde ilk öğrendiği dil” olarak tanımlar. Doğan Aksan (2000: 81)’a göre *ana dili*, “başlangıçta anneden ve yakın aile çevresinden, daha sonra da ilişkili

¹⁵ *Welsh Not* (Galce Yok) için *Welsh Stick* (Gal Sopası), *Welsh Lump* (Gal Yumrusu) gibi ifadeler de kullanılmıştır (Edwards, 1995: 10).

¹⁶ Garibova (2012: 10), *dil davranışı* terimiyle halkın *dil seçiminin* ve *dil repertuvarının* kastedildiğini belirtir.

bulunulan çevrelerden öğrenilen, insanın bilinçaltına inen ve bireylerin toplumla en güçlü bağlarını oluşturan” dildir.

Yukarıdaki tanımlar, *ana dilinin* “öğrenilen dil” olduğuna dikkat çekmektedir. Ancak farklı tanımlar da vardır. Bunu, Özlem Eraydın Virtanen (2002: 13)’in çalışmasında bahsettiği Kanada’da da yapılan sayımlardaki *ana dili* tanımlarıyla örneklendirebiliriz. Öncelikle 1941 yılındaki sayımda da *ana dili* “öğrenilendir” ve “ilk öğrenilen ve hâlâ konuşulan dil” olarak tarif edilmiştir. Ancak 1941’den 1976’ya kadar “ilk konuşulan ve hâlâ anlaşılan dil” ve başka sayımlarda “çocukken evde konuşulan dil” şeklinde tanımlanmıştır. Bu son ikisine göre *ana dilinin* öğrenilmiş olması gerekmez.

Ana dilini öğrenmek ile değil *edinmek* ile ilişkilendiren görüşler vardır. Yılmaz (2021: 9)’ın *ana dili* tanımı bu görüşleri destekler. Ona göre “bireyin dil yetisi sayesinde, doğumundan itibaren maruz kalarak önce ailesi, daha sonra da sosyal çevresi aracılığı ile edindiği ilk dile, doğal dile *ana dili* denir.”

Ana dili, genellikle birinci dildir. Ancak çok dilli toplumlarda *ana dili* kişinin ikinci dili durumunda olabilir (Bosnalı vd., 2016: 11). Çünkü çok dilli ortamlarda yaşayan çocuğun edindiği ilk dil ile çevresinde konuşulan dil, birbirinden farklı olabilir. Çevrelerinde konuşulan dil, genellikle *baskın dildir* ve çocuklar *baskın dile* yönelerek ilk edindikleri dili konuşmaktan kaçınabilirler. Bu sebeple dil bilimi alan yazınında *ana dili* (İng. mother tongue) ile *birinci dil* (İng. first language) arasında ayrıma dikkat çekilir (Yılmaz, 2021: 41).

1.1.5. Ortak Dil, Ulusal Dil, Resmî Dil, Ölçünlü Dil ve Yazı Dili

Diğer toplum dil bilimi çalışmalarında olduğu gibi bu çalışmada da *ortak dil*, *ulusal dil*, *resmî dil*, *ölçünlü dil*, *yazı dili* terimleri sıkça kullanılmıştır. Bu sebeple burada birbirine benzer anlamda olan ve zaman zaman birbiriyle karıştırılan bu terimlerden kısaca bahsedilecektir.

Ortak dil, “Lehçelerden biri iken ölçünlü dil durumuna gelen ve tüm ülkede yaygınlaşan dil.” ya da “Bir dilin ölçünlü türü de içinde olmak üzere lehçe ve

ağızları, grup dilleri ve biçemlerini birleştiren dil dizgesinin adı.” olarak tanımlanmıştır (İmer, v.d. 2011: 198). Bir dilin ağızlarının üst bir ağızda birleşmesiyle ortaya çıkar. Bu üst ağzın belirlenmesinde iki önemli unsur vardır: Birincisi bu üst ağız bölgesinin siyasi yönetim bölgesi ile aynı olması, ikincisi ise kültürel prestije sahip olması (Porzig, 2018: 165). *Ortak dil* niteliğindeki ağzın kültürel itibarı, ortak kültürün oluşturulması açısından önemlidir. Mehmet Kaplan (2018: 148), *Kültür ve Dil* adlı çalışmasında ortak kültürün oluşturulmasının *ortak dil* ile mümkün olacağını ve *ortak dilin* bir toplulukta günlük hayatta kullanılan kelime ve cümlelerden oluştuğunu ifade eder.

Bir ülkenin siyaset ve kültür merkezinin dili, diğer bölgelerde de yaygınlaşmakta ve o ülkede *ortak dil* hâline gelmektedir (Aksan, 1979: 84). Dolayısıyla *ortak dil*; ülkedeki diğer dil, lehçe, ağız konuşurlarının *lingua frankası* durumundadır.

Ortak dil, *yaygın dile* karşılık gelmektedir. Ancak çoğu zaman *ulusal dil*; *ölçünlü dil* ve *resmî dil* kavramları yerine kullanıldığı görülmüştür.

Ulusal dil, Günay Karaağaç (2013: 813)’ın *Dil bilimi Terimleri Sözlüğü*’nde “Bir ulusa veya bir dil topluluğuna mensup kişilerin kullandığı ortak dil” olarak tanımlamıştır. Kâmile İmer, Ahmet Kocaman ve Sumru Özsoy; *Dil bilim Sözlüğü*’nde kısaca *ulusal dili* “devlet oluşturmuş bir ulusun kullandığı dil” şeklinde ifade ederek onu devlet sınırlarıyla sınırlandırmışlardır (İmer, vd. 2011: 249). Oysa *ortak dil*, devlet sınırlarını da aşabilir. Pek çok bağımsız devlet aynı *ortak dili* konuşabilir. Örneğin Fransızca sadece Fransa’da kullanılan *ortak dil* değildir. Belçika’nın, Batı İsviçre’nin, Kanada’nın bir kısmının da ortak dilidir (Porzig, 2018: 168).

19. yüzyılda Avrupa’da ulus-devletlerin ortaya çıkışıyla ulus ve dil arasında yeni bir ilişki kurulur. Burada dil, ulusal kimliğin ve bütünlüğün sağlanmasında başat rol oynar. Ulus-devletlerin inşasında dilsel homojenlik hedeflenir. Mesela Fransa’da hangi etnik kökenden olursa olsun her Fransız vatandaşın *ulusal dili* Fransızcadır ve Fransızca onu Fransız yapar (Bosnalı vd., 2016: 11).

Ralph Fasold (1984'ten aktaran Obeng ve Adegbiya, 1999: 364), ulusal dilin özelliklerini şu şekilde sıralamıştır:

- I. Ulusal kimliğin ve birliğin sembolü olması,
- II. Günlük amaçlar için yaygın olarak kullanılması,
- III. Ülke çapında geniş kitleler tarafından akıcı olarak kullanılması,
- IV. Ülkede bu dilin yerine geçebilecek alternatif bir dilin olmaması
- V. Özgünlüğün sembolü olarak algılanması
- VI. Şanlı geçmişle güçlü ilişki kurması.

Ulusal dile genellikle *resmî dil* statüsü de verilir. Yani basında, siyasette, eğitimde, hukukta, devlet işlerinde *ulusal dil* kullanılır. Bazı çok dilli toplumlarda birden fazla *resmî dil* bulunabilir (İmer, vd. 2011: 249). *Ulusal dile* beraber azınlık statüsünde olan ulusların dilleri de *resmî dil* statüsünde olabilir ya da sömürgeci bir devletin dili, o ülkede yaşayan dil gruplarından herhangi birinin dili olmamasına ve bu toplulukla sömürgeci devlet dilinin organik bir bağı olmamasına rağmen *resmî dil* olabilir.

Resmî dil, “bir toplumda tüm devlet ve eğitim kurumlarında yazılı ve sözlü olarak kullanılan dil”dir (İmer, vd. 2011: 214). Yasama, yürütme, yargı erklerinin; “tüm devlet teşkilatının yazışmalarında kullandığı ve öncelikli olarak hizmet verdiği dil ¹⁷”dir (Akbulut, 2012: 156). Kanunla kabul edilmiştir. *Ülke dili*, *devlet dili* terimleriyle de karşılanmaktadır (Hatipoğlu, 1978: 103). Örneğin Litvanya Anayasası’nın on dördüncü maddesinde “Litvanca *devlet dilidir*.” ibaresindeki “*devlet dili*”, *resmî dil* kavramını karşılamaktadır (The Constitution of the Republic of Lithuania, 25 October 1992). Kaplan (2018: 185), *resmî dili* varlığı devlet tarafından kabul edilmiş bir müessese olarak tanımlar. Bazı durumlarda ülkenin sadece bir kısmı için kabul edilmiş olabilir.

Bir devletin bir *resmî dili* olabileceği gibi birden fazla *resmî dili* de olabilir. Ya da bir dilin birden fazla lehçesi bir ülkede *resmî dil* statüsünde kabul edilebilir.

¹⁷ Akbulut, “öncelikli olarak hizmet verdiği dil” tanımlamasıyla gerektiğinde kamu kuruluşlarının *resmî dilden* farklı bir dille de hizmet sunabileceğine işaret edildiğini belirtmektedir. Bununla ilgili olarak ABD’deki Kaliforniya, Kentucky, Massachusetts ve Kuzey Dakota’da *resmî dil* dışında birçok dilde (Bu dillerden biri de Türkçedir.) ehliyet sınavının yapıldığı örneğini vermektedir (Akbulut, 2012: 156-157).

Örneğin Norveç Anayasası¹⁸’nda Norveçcenin Bokmål ve Nynorsk lehçelerinin her ikisi de *resmî dil* olarak belirlenmiştir (Akbulut, 2012: 157).

19. yüzyıldan itibaren bağımsızlık kazanan devletler, uluslaşmanın ve devlet olmanın gereği olarak *ulusal dil* oluşturmuş ve *resmî dil* (diller) seçmiştir. Daha sonraki safhada ise bu dili ölçünlüleştirme çalışmaları başlamıştır (Bosnalı vd., 2016: 11-12).

İmer (1990: 39)’in çalışmasında *ölçünlü tür* olarak adlandırılan *ölçünlü dil* ya da *standart dil*; “bir dilsel topluluktaki bölgeler üstü anlaşma aracı olarak tanınıp benimsenen ve kurumlaşan dil türü” şeklinde tanımlanmıştır. Bu dil türü, yazı ve konuşma dili olarak düzenlenmiştir.

Bir dilin ölçünlülük seviyesi şu özelliklere göre belirlenmektedir:

- I. “Ölçünlü bir dilin temel özellikleri”¹⁹
- II. Bir dilsel topluluğun kültürü içinde ölçünlü bir dilin işlevleri²⁰
- III. Dilsel topluluğun *ölçünlü dil* karşısındaki tutumu”²¹ (İmer, 1990: 40).

Ölçünlüleştirme çabaları devletin dile müdahale biçimidir. Seçilen *ulusal* ya da *resmî dil*de kullanımdan kaynaklanacak farklılıkları ortadan kaldırmak için alınan önlemdir. Gramer, yazım-ımla yani dilin biçimsel özellikleri belirlenerek dil kullanımının doğruluk kıstasları ortaya koyulur ve bu kıstaslar doğrultusunda kullanımı hedeflenir.

¹⁸ Norveç Anayasası’da “Kamu Hizmetinde Dil Kullanımına İlişkin Kanun (Dil Kanunu)”un 1. maddesinde “Bokmål ve Nynorsk, eşit statüye sahip dil varyantlarıdır ve her iki *yazı dili* de tüm eyalet, idarî bölge ve belediye organlarında eşit şartlardadır (Norsk Lovtidend, 1 January 1981).

¹⁹ Esnek sağlamlılık, ulusal dilin kalıcılığını sağlamaktadır. Dile uygun kodlamaların yapılması ve bu kodlamaların biçimlendirilebilir özellik taşıması gerekmektedir. Entellektüellik özelliği, dilin doğru kullanılması için sahip olunması gereken duyarlılık olarak açıklanabilir. Bu duyarlılık, konuşma dilinden bilim diline doğru artış göstermektedir (İmer, 1990: 40).

²⁰ Bu özellik; birleştirici, ayırıcı, saygınlık ve gönderim çerçevesi olmak üzere dört fonksiyondan oluşur. Birleştirici fonksiyon, bir dilin lehçe ve ağızlarını ulusal dilin etrafında toplamakla ilgilidir. Ayırıcılık, bir dili başka bir dilden ayıran işlevdir. Saygınlık, ölçünlülüğün sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Gönderim çerçevesi ise şiir dilinin yorumlanmasını sağlayan işlevdir. Bir göstergenin nesne ya da varlıkla ilişkilendirilebilmesi bu işlevle ilgilidir (İmer, 1990: 40).

²¹ Bu özelliğin ölçütleri; dile bağlılık, dil gururu ve norm duyarlılığıdır. Dile bağlılık; ikinci özelliği birleştirici ve ayırıcılık işleviyle; ayrıca millî bilinçle bağlantılıdır. Dil gururu, saygınlık; norm duyarlılığı ise gönderim işlevleriyle bağlantılıdır (İmer, 1990: 40).

Bölgesel bir dille yetişen ve bu dili kullanan çocuğun okuldaki öğrenim süreci başladığında *ölçünlü dili* öğrenme süreci de başlar. Böylece çocuğa toplumsal bir statü de kazandırılmış olur (İmer, 1990: 39).

Yazı dili; “mektuptan dilekçeye, yazılı sınavdan rapora ve bilimsel çalışmaya, romandan öyküye ve şiire vs. her türlü yazılı anlatımda kullanılan dil” dir (İmer, vd. 2011: 268). *Yazı dili*, sadece yazılı anlatımı kapsarken *ortak dil*, *ulusal dil*, *resmî dil*, *ölçünlü dil* hem yazılı hem konuşma dilini kapsamaktadır.

1.1.6. Azınlık Dilleri veya Bölgesel Dil

G. Price, *azınlık dilini* bir devletteki egemen olmayan dil olarak tanımlar. M. Stephens’a göre *azınlık dilleri*, “herhangi bir devletin *resmî dili* olmayan” dillerdir (Price 1979’dan aktaran Sarı, 1996: 88). K. İmer, A. Kocaman ve A. S. Özsoy; bu terimi “Bir ülkede çoğunluk diline oranla daha az sayıda insan tarafından konuşulan ve toplumda baskın olmayan dil” olarak tarif etmişlerdir ve farklı dilsel topluluklar içindeki göçmenlerin kendi dillerinin genellikle *azınlık dili* konumunda olduğunu; Türkçenin Hollanda, Almanya vs. ülkelerde *azınlık dili* olarak konuşulduğunu ifade etmişlerdir²² (İmer vd., 2011: 37). Olgun Akbulut ise bu terimi bir hukukçu bakış açısıyla şöyle tanımlar: “Egemen bir devlette yaşayan ve ülkenin geri kalan nüfusundan farklı bir dili konuşan grubun dili anlamına gelmektedir. Bir diğer ifade ile *azınlık dili*, dilsel azınlığın dilidir.” (Akbulut, 2012: 157). Allardt (1984’ten aktaran Sarı, 1996: 89), “Onları dilsel azınlık yapmada en kesin etken büyüklükleri değil, toplumsal örgütlenme ve toplum içindeki yerleridir” diyerek *azınlık dillerini* toplumsal ilişkiler bakımından ele alır.

Kasbarian, azınlık dilini on toplum dil bilimi ve dil dışı ölçüt ile açıklamaktadır. Buna göre *azınlık dili* resmî statüden (*resmî dil*, *ulusal dil* gibi) ve kurumsal kullanımdan (resmî ve idari metinler gibi) yoksundur. Araç dil ve eğitim dili niteliği taşımaz. Görsel ve işitsel medyada yer verilmez. Tamamen ya da kısmen yazılı kullanımdan yoksundur, bunun için sözlü olarak aktarılır. Okulda değil genellikle aile ortamında bu dil edinilir. Meslekte ilerleme, toplumsal sınıf atlama

²² Ancak *Bölgesel veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı*’na göre göçmen dilleri azınlık dilleri kapsamında değildir (European Treaty Series, 5 November 1992).

gibi toplumsal getirisi olmadığından konuşuruna sosyal ve iş hayatında katkıda bulunmaz. İşlev dağılımı açısından diğer dillerle ilişkisi rekabet temeline değil tamamlayıcılık esasına dayanır. Ayrıca bu dil, ölçünlüleşme/standartlaşma süreciyle tanışmamıştır” (Bosnalı vd., 2016: 14). Ancak Kasbarian’ın sıraladığı bu özelliklerin kısmen geçerli olduğunu, bu örneklerden bazılarının bazı azınlık dilleri için geçerli olmadığını unutmamak gerekir. Örneğin Finlandiya’da hem *azınlık dili* hem de Åland adasında *bölgesel dil* olan İsveççe, aynı zamanda Fince ile birlikte Finlandiya’nın *resmî dilidir* (Akbulut, 2012: 158).²³ Ya da bu tezin ikinci bölümünde bahsedildiği gibi Azerbaycan’da azınlıkların bulunduğu bölgelerdeki okullarda *resmî dil* ile birlikte *azınlık dilleri* de (Tat dili, Talış dili gibi) öğretilir.

Azınlık dilleri savunucuları, *egemen dil-azınlık dili* ilişkisindeki hiyerarşinin doğal bir süreç olmadığını, siyasi bir süreç olduğunu ifade etmektedirler (May, 2006: 259). Onlara göre siyasi ideolojiler çerçevesinde belirlenen dil politikaları bu durumu etkilemektedir.

Ulusal bir dil oluşturmada iki önemli husus vardır. Biri *meşrulaştırma* diğeri de *kurumsallaştırma*. *Meşrulaştırma*, dili yasalarla güvence altına almakla yani *resmî dil* yapmakla mümkündür. *Kurumsallaştırma* ise, hem dile resmiyet kazandırılmasıyla hem de devletin genelinde sosyal ve kültürel alanda dilin kabul görmesiyle ilgilidir. Bu iki husus seçilen dili baskın hale getirirken, *azınlık dillerinin* de geri planda kalmasına neden olmuştur. Bu *azınlık dilleri*, devlet tarafından daha az siyasi değere sahip diller olarak konumlandırılmıştır. (May, 2006: 261-262). Ancak daha sonra pek çok ülkede bu düşünce, *azınlık dillerine* karşı duyarlı olunması gerektiği yönünde değişmiştir. Mesela Fransa’da dahi ötelenen *azınlık dillerinin* haklarından bahsedilmiştir (Spolsky, 2004: 113).

Spolsky, Paulston’a atıfta bulunarak *azınlık* terimine yanlış anlam yüklenmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü bazı etnik azınlıklar, ülkede

²³ Akbulut, *bölgesel dil* ya da *azınlık dili* olan bir dilin *resmî dil* işlevinde de olabileceğini göstermek için bu örneği vermiştir. Tıpkı *ulusal dil* olan bir dilin *resmî dil* olarak ilan edilmesiyle *ulusal dil* olma işlevinin de devam etmesi gibi (Akbulut, 2012: 158).

baskın olabilir. Dolayısıyla bu azınlıkların dilleri de *resmî dil* statüsünde olabilir. Güney Afrika örneğinde olduğu gibi²⁴ (Spolsky, 2004: 113-114).

1992’de Avrupa Konseyi tarafından imzalanan *Bölgesel veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı*’nın birinci maddesinin a bendinde *bölgesel* veya *azınlık dillerini* şu şekilde tanımlanır:

“Bir devletin belirli topraklarında, o devletin nüfusunun geri kalanından sayısal bakımdan daha küçük bir grup oluşturan vatandaşları tarafından geleneksel olarak kullanılır” ve “o devletin resmi dil(ler)inden farklı”dır. Ayrıca “devletin resmi dil(ler)inin lehçelerini veya göçmenlerin dillerini” kapsamadığına dikkat çekilir (European Treaty Series, 5 November 1992).

Şart’taki ilgili maddenin b bendinde ise “bölgesel veya azınlık dilinin kullanıldığı bölge” tanımı şu şekilde aktarılır: “Bu Şart’ta öngörülen çeşitli koruyucu ve teşvik edici önlemlerin alınmasını meşrulaştıran belli bir sayıda insanın ifade biçimi olan dilin kullanıldığı coğrafi alan anlamına gelir”.

Akbulut, Şart’taki *azınlık dili* ile birlikte *bölgesel dil* kavramının kullanılmasını Fransa katkısı olarak değerlendirir. Çünkü Fransa; ülkesinde dilsel, dinsel ya da etnik azınlıkların bulunmadığını iddia eder; hukuk sisteminde de *bölgesel dil* terimine yer verir. Akbulut, Şart’ta bu sebepten bu iki adlandırma arasında “veya” bağlacının bulunduğunu belirtir (Akbulut, 2012: 158). Dolayısıyla Fransa, *azınlık* kavramından kaçındığı için bu grubun dilini *etnik kimlik*, *din*, *dil* gibi kavramlarla ilişkilendirmek yerine *bölge*, *coğrafi alan* gibi kavramlarla ilişkilendirmeyi kendi politikası açısından uygun görür.

1.2. DİL PLANLAMASI NEDİR?

Dünyada pek çok dil ve her bir dilin birçok varyantı vardır. Bu çeşitlilik konuşurları bir seçim yapmaya yöneltmiştir. Hangi dilin, hangi varyantının seçileceği ve nasıl uygulanacağı, kalıcılığın nasıl sağlanacağı, diğer dillerin ve varyantların

²⁴ Güney Afrika’da *resmî dillerden* biri de İngilizcedir.

durumunun ne olacağı gibi pek çok konu; dil konusunda planlama yapılması gereğini ortaya çıkarmıştır.

Fransız Devrimi'nden sonra ortaya çıkan yeni devletlerin uluslaşma çabalarının bir gereği olarak Batı'da dil planlamasının felsefi ve uygulama bakımından temellerinin atıldığı görülmektedir. Napolyon döneminde ordu yönetiminde tek bir dilin kullanılması gerekliliği bu duruma örnek teşkil etmektedir (Wright 2012'ten aktaran Baldauf, 2012: 233). Aslında dil planlamasının geçmişini 16. yüzyıla kadar götürmek mümkündür. Bu dönemde kurulan dil akademileri yaptıkları çalışmalarla Avrupa'da hâkim olan Latinceye karşı bölgesel dilleri desteklemişlerdir (Deumert, 2001: 644). Ancak dil planlamasının yeni bir disiplin olarak ortaya çıkması II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllara denk gelmektedir (Baldauf, 2012: 233).

1960'larda *Üçüncü Dünya* adı verilen ve gelişmekte olan ülkelerin dil problemi olarak belirlenen durumların ele alınmasıyla dil planlama çalışmaları gelişme göstermiştir (Fishman, Ferguson ve Das Gupta, 1968). 1980'ler ve 1990'lardaki dil davranışları ve dil planlaması üzerine yapılan çalışmalarda²⁵ 1960'lardaki çalışmalardan farklı olarak daha çok dilsel ve sosyal problemler üzerinde durulmuştur (Nekvapil, 2012: 7).

Sosyal bilimlerde 1980'lere kadar pozitivist yaklaşım etkilidir. 1980'lerde eleştirel toplum dil biliminin ortaya çıkması ve artık pozitivist yaklaşıma şüpheyle yaklaşılması ile dil planlama çalışmalarına farklı konular, yönelimler dâhil olmuştur. 21. yüzyılın konularından olan postmodernizm, insan hakları; dil planlamasında dil ekolojisi, dil hakları, küresel dünyada İngilizcenin ve onun dışındaki dillerin yeri gibi ilgi alanlarını gündeme getirmiştir (Baldauf, 2012: 235-236).

Bahsedilen çalışma alanı için toplum dil bilimciler tarafından çeşitli terimler kullanılmıştır. Hall, iki dilliliğe ulaşmak için dil biliminin hükümet politikalarına uygulanmasını *kurumsal dil bilim*²⁶ (*İng. glottopolitics*) olarak adlandırmıştır.²⁷

²⁵ Robert Leon Cooper (1989) ve Robert. B. Kaplan-Richard Baldauf (1997)'un çalışmaları, bu dönem kapsamındadır.

²⁶ Terimin Türkçe karşılığı için Kocaman (1990)'ın çalışması esas alınmıştır.

Springer, 1956'da SSCB'deki dillerin standartlaştırma çabalarına *dil mühendisliği* (İng. language engineering) terimiyle işaret etmiştir (Ancak Lakovlev'den ödünç almış olabilir). Alisjahbana da aynı terimi kullanmıştır. Ancak o, *dil mühendisliğini* daha geniş bağlamda -sosyal, kültürel ve teknolojik değişim bağlamında- “dil gelişiminin bilinçli rehberliği olarak” tanımlamaktadır. Ayrıca Alisjahbana daha sonra (1972'deki çalışmasında) aynı terimi, “Avrupa dillerinin kodlanması (imla, kelime bilgisi, dilbilgisi alanlarında) konusundaki geçmiş deneyimlerin kasıtlı ve rasyonel planlamayla yeni gelişen dillere aktarılması” için de kullanmıştır. Bowen ise *dil mühendisliğini* okullar, kiliseler, radyo ve gazeteler, resmî yayınlar aracılığıyla dil kullanımının yönlendirilmesi olarak tanımlamaktadır (Karam, 1974: 104-105). 1973'te Gorman'ın *dil düzenlemesi* (İng. language regulation), 1986'da Jernudd and Neustupný'nin *dil yönetimi* (İng. language management) terimini kullandığı görülmektedir (IGNOU, 2017). Bu çalışma alanı için Deumert, *dilin ölçünlüleştirilmesi* (İng. language standardization) ve *dil belirlemesi* (İng. language determination) terimlerini tercih etmiştir (Deumert, 2001: 644). *Dil planlaması* ifadesini ise ilk olarak Uriel Weinreich, 1957'de Colombia Üniversitesinde *Language Planning* (Dil Planlaması) başlığıyla verdiği seminerde kullanmıştır. Ancak dil planlamasını bir terim olarak literatüre kazandıran Haugen olmuştur. Haugen, bu terimi 1959'da yazdığı “Planning for a Standard Language in Modern Norway” (Modern Norveç'te Standart Bir Dil İçin Planlama) adlı makalesiyle bilim dünyasına tanıtmıştır (IGNOU, 2017).

Haugen, geçen yüzyıldaki Norveç milliyetçiliğinin temsili olan bir dil oluşturma çabasını tanımlamak için *dil planlaması* terimini kullanmıştır. Haugen (1969:287)'a göre *dil planlanması*, “dil akademilerinin ve komitelerinin kurallara dayalı çalışmaları, *dili işleme* (İng. language cultivation) olarak bilinen şekiller ve *dil standartlaşması* veya reformu için tüm öneriler”dir.” (Karam, 1974: 104-105).

Haugen, 1959'daki çalışmasında dil planlamasını şu ifadelerle tanımlar:

Dil planlaması derken, homojen olmayan bir konuşma topluluğunda yazarların ve konuşmacıların rehberliği için normatif bir imla, gramer ve sözlük hazırlama

²⁷ Hall, *kurumsal dil bilim* (İng. glottopolitics) terimini ilk olarak 1951 yılında kullanmıştır (IGNOU, 2017).

faaliyetini anlıyorum. Dilbilgisinin bu pratik uygulamasında, betimleyici dil biliminin ötesine geçerek, mevcut dilsel biçimler arasından seçimler şeklinde yargılama yapılması gereken bir alana doğru ilerliyoruz. Planlama, bir dilin gelişimini planlayıcılar tarafından arzu edilen bir yönde yönlendirme girişimi anlamına gelir. Sadece geçmişle ilgili mevcut bilgilere dayanarak geleceği tahmin etmek değil, aynı zamanda onu etkilemek için kasıtlı bir çaba anlamına gelir. (Haugen, 1959’dan aktaran Nekvapil, 2011: 875).

Nekvapil (2011: 875), Haugen’ın bu tanımını sadece *bütüncü planlamasını* kapsayan dar kapsamlı bir tanım olarak değerlendirmiştir.

Haugen’ın ardından Rubin ve Jernudd da *dil planlaması* terimini tercih etmişlerdir. Onlar, 1971’deki çalışmalarında *dil planlamasını* “dil kodunda veya konuşmada kasıtlı olarak değişime yönelik ya da her ikisini birden yönlendirmeye yönelik örgütsel çabalar olarak” tanımlamışlardır. 1971’de Fishman ise “*dil planlamasını*, genellikle ulusal düzeyde, dil rehberliği sorunlarına yönelik çözümlerin organize takibi” olarak tanımlamıştır (Karam, 1974: 104-105).

Cooper, 1989’daki çalışmasında *dil planlaması* tanımını genişletmiştir (Nekvapil, 2011: 877). Cooper (1989: 45)’a göre “dil kodlarının edinimi, yapısı ve işlevsel olarak tahsisi ile ilgili olarak başkalarının davranışlarını bilinçli bir şekilde etkilemeye yönelik” bilinçli çabalardır. Cooper (1989: 29), *dil politikası* teriminin “bazen *dil planlamasının* eşanlamlısı gibi görünse de daha sıklıkla *dil planlamasının* hedeflerini” ifade ettiğini belirtmiştir (Cooper, 1989: 29).

Kaplan ve Baldauf, *dil planlaması* ve *dil politikasını* birbirinden ayırmıştır. Onlar, dil planlamasının “hükümet tarafından en görünür şekilde üstlenilen ve bazı konuşmacı topluluklarında sistematik dilsel değişimi teşvik etmeyi amaçlayan bir faaliyet” olduğunu ifade etmişlerdir. *Dil politikası* söz konusu olduğunda Kaplan ve Baldauf, bunu “toplum, grup veya sistemde planlanan dil değişimine ulaşmayı amaçlayan fikirler, yasalar, yönetmelikler, kurallar ve uygulamalar” olarak tanımlamışlardır (Kaplan ve Baldauf, 1997: xi). Buna karşılık Rubin, Fishman, Das Gupta, Jernudd dil planlaması terimini tercih ederek *dil politikasını* dil planlamasının aşamalarından biri olarak ele almıştır (Zaidi, 2013).

Görüldüğü gibi bu alandaki (dil planlaması) faaliyetleri adlandırmada bir fikir birliği yoktur. Ancak tüm bu terimler, “genellikle ulusal ölçekte bir dil sorununu çözmeye çalışan ve dil formu veya dil kullanımına veya her ikisine odaklanan bir etkinliği” ifade etmektedirler (Karam 1974: 105).

1.2.1. Dil Planlaması Yaklaşımlarına Genel Bakış

Bu başlık altında dil planlaması faaliyetlerinde hangi yöntemlerin izlendiğinden, hangi yaklaşımların geliştirildiğinden bahsedilecektir. Böylece dil planlaması yaklaşımlarının genel çerçevesi aktarılmaya çalışılacaktır.

Dil planlaması ile ilgili yaptığımız literatür taramasında yurt dışında Türkiye’deki durumun aksine oldukça fazla ve çeşitli araştırmaların yapılmış olduğunu görmekteyiz. Bu fazlalık ve çeşitlilik, bu konuyu genel bir açıklamaya dönüştürmeyi zorlaştırmaktadır. Richard Baldauf (2012), bu konudaki karmaşıklığı çözebilmek ve akademisyenlerin dil planlama konusunda çizdikleri çerçeveyi oluştururken kullandıkları yaklaşımları belirleyebilmek için dört temel yaklaşımı esas almış; bunlar arasındaki ayrımı ortaya koymaya çalışmıştır. Bu dört temel yaklaşım; *klasik yaklaşım* (İng. classical approach), *dil yönetimi* (İng. language management), *alan yaklaşımı* (İng. domain approach) ve *eleştirel yaklaşımdır* (İng. critical approach).

Klasik yaklaşım, 1960’lı ve 1970’li yılların *dil planlama* geleneğini yansıtır (Nekvapil ve Sherman, 2015: 3). 1960’larda sömürge sonrası uluslar ve dil yapısalcılığı üzerinde durulmuştur. 1970’lerde ise dil planlaması çalışmalarının gelişmekte olan devletlere özgü olmadığı, konunun daha kapsamlı olduğu anlaşılmıştır. Gelişmiş devletlerin de göçmen ve azınlık dili gibi meselelerin çözümünde dil planlamasına ihtiyaç duyduğu ortaya çıkmış ve 1970’lerde bu devletlerin dil sorunlarına yönelik planlama çalışmaları başlamıştır. *Klasik dil planlaması* olarak adlandırılan dil planlama çalışmaları, toplumun daha yüksek bir seviyeye gelmesi için, modernleşmesi için siyasi ve sosyal değişime öncülük etmiştir (Baldauf, 2012: 235).

“Klasik dil planlaması, dil planlamasının devlet düzeyinde gerçekleştiği ve planların tüm toplumun gelişmesi için ortaya çıktığı öncülüne dayanır. Devlet (veya hükümet) esasen ulaşılabilecek hedefleri belirleyen tek aktördür.” 1960’ların dil planlaması kuramcıları, merkezi devlet gücünü kabul etmiş; devlet ve hükümetin doğru, verimli eylemlerde bulunacağına inanmışlardır (Nekvapil, 2011: 876).

Klasik dil planlaması ekolü, Amerikan akademisiyle (C. Ferguson ve J. Fishman) ilişkilendirilmiştir. Amerikan fon kaynakları, uluslararası çalışmaların geliştirilmesi için destek vermiştir. Bu çalışmalar, İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan çok dilli *Üçüncü Dünya* ülkelerinin dil durumuna yönelik olmuştur. Çalışmalar, *statü planlaması* (İng. status planning) ve *bütünce planlaması* (İng. corpus planning) doğrultusundadır. *Statü planlaması*, sosyokültürel birliği ifade eden *ulusçuluk* (İng. nationalism) ve idari bütünlüğü ifade eden *halkçılık* (İng. nationism)²⁸ terimlerinin dildeki görünüşleri ile ilgiliyken *bütünce planlaması*; *yazılaştırma*, *ölçünlülendirme* ve *çağdaşlaştırmayı* amaçlayan dilin şekil özellikleri ile ilgilidir. Böylece *Üçüncü Dünya*, dil bilimcilerin teori ve yaklaşımlarının denendiği bir *sosyal laboratuvar* haline gelmiştir (Nekvapil; 2011: 874-875).

Haugen’ın 1964’te sunduğu, 1966’da yayımladığı dört safhadan oluşan model, dil planlaması çalışmaları için temel ve çerçeve bir model olarak kabul edilmiştir. Daha sonra Kloss (1969); Neustupný (1970); Fishman, Das Gupta, Jernudd ve Rubin (1971) gibi araştırmacılar, klasik yaklaşımla çeşitli modeller öne sürmüşlerdir. 1983’te Haugen, önceki diğer klasik teorik çalışmaları²⁹ ele alıp sentezlemiştir (Baldauf, 2012: 236). 1983’ten sonraki klasik yaklaşımı benimseyen

²⁸ *Ulusçuluk* (İng. nationalism) ve *halkçılık* (İng. nationism) terimleri farklı çağrışımlarla kullanılmıştır. Fishman, terminolojik bir probleme sebep olan *halk* (İng. nation), *halkçılık* (İng. nationism), *ulus* (İng. nationality), *ulusçuluk* (İng. nationalism) terimlerini dil bilimi açısından ele almış ve bu terimleri açıklayarak *halkçılık* (İng. nationism)- *ulusçuluk* (İng. nationalism) arasındaki farklılığa vurgu yapmıştır. O; *halk* (İng. nation) kelimesini devlet, ülke gibi politik-coğrafik bir varlık olarak tanımlamıştır. Politik-coğrafik uygulamaların vatandaşlık, grup değerleri düzeyinde olduğunu ve *halkın* sosyokültürel olarak homojenlik sunmadığını ifade etmiştir (Fishman, 1968: 39-40). Fishman (1968:42), *halk* (İng. nation) ile ilişkili olan *halkçılık* (İng. nationism) terimini ise *siyasi bütünleştirme* olarak ele almıştır.

Fishman(1968: 40), *millet/ulus* (İng. nationality) kelimesinin sosyokültürel bir varlık olduğunu ve bu varlıkta sosyokültürel homojenliğin önem taşıdığını vurgulamıştır. Buradan yola çıkarak da *milliyetçilik/ulusçuluk* (İng. nationalism) terimini politik-coğrafik varlık içinde sosyokültürel homojenlik olarak tanımlamıştır. Milliyetçilikte sosyokültürel çeşitlilik arzu edilmediği için çok dilliliğin başarısızlık olarak kabul edildiğini; bu sebeple tek dilin, tek kültürün ideal olarak sunulduğunu ve bunun mümkün olmaması durumunda da ulusal bir dile bağlılık göstermenin, o dili doğru kabul etmenin önemini belirtmiştir (Fishman, 1968: 40).

²⁹ Ferguson (1968)’un, Neustupný (1970)’nin, Fishman (1974b)’ın çalışmaları gibi.

dil planlama modellerinin de dört aşamadan (*seçim, kodlama, uygulama, genişletme*)³⁰ oluşan bu model etrafında geliştiği görülmektedir (Cooper 1989, Kaplan ve Baldauf 2003 gibi).

Dil Yönetimi Yaklaşımı, ulus-devlet bağlamında hükümet merkezli uygulanan dil politikaları esasında yapılan incelemelerde farklı yönelimlerin gerçekleşmesi sonucunda 1980'lerden sonra ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım, “dil uygulamalarının yönetimindeki söylem sürecinin önemini” vurgulayarak *klasik dil planlaması* yaklaşımından farklı yeni bakış açıları geliştirmiştir (Sanden, 2016: 520).

Dil yönetimi terimi, Jernudd ve Neustupný'nin 1987'de Kanada'da Québec'teki bir konferansta yapmış oldukları sunumdan sonra toplum dil bilimi literatürüne girmiştir (Jernudd ve Neustupný, 1987). Bu çalışma, *dil yönetimi* yaklaşımının temel referansı olmuştur (Baldauf, 2012: 237). Onların çizgisinde gelişen bu yaklaşım, *dil yönetimi* teriminin sistemli ve programlı olarak kullanıldığı ilk teori³¹ olmuştur (Nekvapil ve Sherman, 2015: 3-4).

Jernudd ve Neustupný için *dil yönetimi*, “dil problemlerini sadece bazı durumlarıyla sınırlandırma” eğilimde olan *dil planlaması* kapsamının genişletilmiş hâlidir (Neustupný, 2012: 300). Bir başka deyişle *dil yönetimini dil planlamasını* da kapsayan daha kapsamlı bir terim olarak ele almışlardır. *Dil planlamasını* kasıtlı dil düzenlemesi ve dil davranışı ile ilişkilendirmişlerdir. Neustupný, *dil planlamasını* “*dil yönetiminin* yalnızca sosyal sistemlerine örnek” ve “dil yönetiminin bir basamağı” olarak değerlendirmiştir (Neustupný, 2012; Nekvapil, 2012: 8). Baldauf (2012: 237); bu yaklaşımın dil bilimi, sosyokültürel ve toplum dil bilimsel konuları kapsayan genel bir teori olarak geliştirildiğini belirtmiştir.

Dil yönetimi, kültürlerarası etkileşimden kaynaklı dil sorunlarının çözümlenmesinde bir araç olarak tanıtılmıştır. Klasik dil planlamasından farklı olarak bireysel kullanıcıların söylem düzeyinde karşılaştığı dil sorunlarına dikkat

³⁰ Çalışmamızda bu süreç, esas alınacağından “Model” başlığında bu aşamalar hakkında bilgi verilecektir (bkz. 1.2.2.).

³¹ *Dil yönetimini* Jernudd ve Neustupný (1987), teori olarak kabul etmekte; Baldauf (2012) ise çalışmada yaklaşım olarak ele almaktadır. Ancak bu yaklaşımın bir teori halini aldığı çoğu akademisyen tarafından kabul edilmiştir.

çekmektedir. Böylece *dil yönetimi*nde dil sorunlarının çözümlenmesinin hareket noktası olan makrodan mikro düzeye geçilmiştir. *Dil yönetimi yaklaşımı*, dil problemleri meselesinde sosyokültürel ve toplum dil bilimsel konuların önemini vurgulamaktadır. Ayrıca “iletişim söylemindeki dil sorunlarının kendiliğinden” olmadığına dikkat çekmektedir. Dil kullanıcısının tek amacı problemi çözmek olmayabilir. Bu sebeple *problemi yönetme* süreçlerinin analiz edilmesi üzerinde durmaktadır (Fan and Muraoka, 5 April 2008). Bunun yanı sıra sadece dil problemleri değil çeşitli dil durumları da yaklaşımın inceleme alanıdır (Baldauf, 2012: 237).

Dil yönetimi, genel olarak dili veya iletişimi amaçlayan bir faaliyet türü yani dil kullanımının bir sistemi olarak anlaşılır. Bu faaliyetleri bir kurum (Millî Eğitim Bakanlığının ülkede verilen zorunlu yabancı dil eğitime ilişkin kararları örnek olarak verilebilir.) ya da etkileşim içinde olan bireyler (Örneğin muhababımızın bizi iyi anlamadığını düşündüğümüzde yavaş konuşmaya başlarız.) üstlenebilir. Kuşkusuz bireylerin *dil yönetimi* ile kurumların *dil yönetimi* arasında bir ilişki vardır (Nekvapil ve Sherman, 2015: 6). Böylece *dil yönetiminin klasik dil planlamasındaki* gibi sadece kurumların meselesi olmadığı görölmektedir. “Günlük dil davranışı meselesi” olduğu da anlaşılmaktadır (Nekvapil, 2012: 11). Günlük yönetim; *basit yönetim*, *mikro yönetim*, *söylem temelli yönetim* veya *çevrimiçi yönetim* olarak da adlandırılmaktadır. Kurumların yönetmesi meselesi de *örgütlü yönetim*, *makro yönetim*, *kurumsal yönetim* veya *çevrimdışı yönetim* olarak terminolojide yer almaktadır (Nekvapil ve Sherman, 2015: 7, Nekvapil, 2012: 17).

Basit dil yönetimi süreci şu şekilde işlemektedir:

- I. *Kaydetme* (İng. noting³²): Söylemin üretilmesi ve kabul edilmesi için normlar vardır. Konuşmacı bu normların dışına çıktığında bunu kaydeder.
- II. *Değerlendirme* (İng. evaluation): “Konuşmacı, sapmayı (veya kaydedilen dil olayını) olumlu veya olumsuz olarak değerlendirebilir.”

³² Bu süreç, standart *dil yönetimi yaklaşımı* sürecidir. Ancak *dil yönetimi yaklaşımındaki* son gelişmeler, süreci *sapma* (İng. deviation) yani bir normun dışına çıkma aşamasından başlatarak süreci beş aşamada değerlendirmektedir: normdan sapma, kaydetme, değerlendirme, düzeltme planlaması, yerleştirme (Neustupný, 2012: 299; Nekvapil 2012: 12).

- III. *Düzeltilme planlaması* (İng. planning of adjustment): Konuşmacı zihinsel görüngülerle bir düzenleme planlar.
- IV. *Yerleştirme* (İng. implementation): Konuşmacı planladığı düzenlemeyi uygular (Nekvapil ve Sherman, 2015: 7).

Yönetim, dördüncü aşamada sona ermek zorunda değildir; herhangi bir aşamada sona erebilir (Nekvapil 2012: 12; Nekvapil ve Sherman, 2015: 7). Hatta Nekvapil ve Sherman (2015: 7)'a göre dördüncü aşamada da sona ermeyip döngüsel bir şekilde devam edebilir.

Örgütlü dil yönetimi süreci, yapısal özellikleri bakımından *basit yönetime* benzemektedir. Ancak örgütlü dil yönetiminin çok sayıda etkileşimden meydana gelmesi, onu basit dil yönetiminden ayırmaktadır (Nekvapil, 2012'den aktaran Nekvapil ve Sherman 2015: 7). Ayrıca yönetimi sağlayan bir gücün, kurumun, kuruluşun olması; yönetim konusunda iletişim sağlanması; teorilerin, ideolojilerin daha etkili olması; örgütlü dil yönetiminin özellikleridir (Nekvapil ve Sherman 2015: 7-8).

Yönetimin dört aşaması *örgütlü dil yönetiminde* şu şekilde gerçekleşmektedir:

- I. Herhangi bir alandaki dil durumuyla ilgili hazırlanmış uzman/araştırma raporları ortaya konur. Örneğin bir dildeki yabancı kelimelerin nasıl telaffuz edildiği ya da bir işyerindeki yabancı ve yerli çalışanların nasıl iletişim sağladığı konusunda çalışma ve uzman görüşlerinin belirlenmesi.
- II. Belirlenen dil durumu farklı yönleriyle değerlendirilir.
- III. Dilsel ve politik düzenlemeler planlanır.
- IV. Bu plan uygulanır (Nekvapil, 2012: 12).

Dil planlamasında diğer bir yaklaşım, *alan yaklaşımıdır* (İng. the domain approach). Bu yaklaşım, Fishman'ın ilk toplum dil bilimi yaklaşımından yararlanır (Baldauf, 2012: 237). Fishman, *alanların* “sosyolojik (makro toplum dil bilimsel) etkenler” ile “dilsel (mikro toplum dil bilimsel) gerçekleştirmeler” arasında bağlantı kurduğunu belirtmektedir (Spolsky, 2004: 42). Onun çalışması, *alanın* iki dilli ya da

çok dilli ortamlardaki dil uygulamalarını açıklamaya yönelik bir yaklaşım olduğunu göstermektedir. *Alan yaklaşımının* temsilcisi Bernard Spolsky de buradan hareketle belirlediği iki/çok dilli dilsel alanlardaki *dil seçimi* meselesinde kurumsal ya da yarı kurumsal faaliyetlerle olan ilişkiyi açıklamaya yönelik bir yaklaşım geliştirmiştir (Sanden, 2016: 525).

Spolsky; 2004'teki *Dil Politikası* (İng. Language Policy), 2009'daki *Dil Yönetimi* (İng. Language Management) adlı çalışmalarıyla yaklaşımını geliştirmiştir. Ancak geliştirdiği yaklaşım için açık bir şekilde *alan yaklaşımı* terimini kullanmamıştır. Bahsi geçen iki çalışmasının adlarından da anlaşılacağı üzere *dil politikası* ve *dil yönetimi* şemsiye terimlerini tercih etmiştir (Spolsky, 2004; Spolsky, 2009; Baldauf, 2012: 237).

Spolsky, dil yönetimini dil politikasının bir parçası olarak değerlendirmekte ve bu terimi dil planlaması ile eş anlamda kullandığını ifade etmektedir (Spolsky, 2004: 8). Dil yönetimini yani dil planlamasını önce “dil uygulamalarını değiştirmek veya etkilemek için yapılan her türlü özel çaba” (Spolsky, 2004: 5) olarak tanımlamış; daha sonra bu tanımlı “alandaki katılımcıların dil uygulamalarını ya da inançlarını değiştirmek için yetki iddia eden ya da yetkiye sahip bazı grupların veya birilerinin gösterdiği açık ya da gözlemlenebilir çaba” (Spolsky, 2009: 4) olarak genişletmiştir. 2009'daki tanımında *alan* (İng. domain) kavramını ön plana çıkararak bir devletteki farklı dillerin farklı alanlarda farklı roller kazanabileceğine dikkat çekmiştir. Dil planlamasını bir dilin hangi alanda hangi rolü aldığını belirleyen disiplinler arası ve etnografik araştırmalardan oluşan bir çalışma alanı olarak görmüştür. Buradaki *alan* kavramını *topluluk* kavramı yerine kullanmaktadır (Nekvapil ve Sherman, 2015: 5).

Dil politikaları; sosyal, dini, kültürel ve siyasi alanların etkileşimi sonucu oluşmaktadır. Bu sebeple Spolsky, bir ülkenin dil politikasını şu dört temel faktörün, koşulun, gücün belirlediğini ifade ederek bunu kuramsal bir düzeye taşımak istemektedir (Spolsky, 2004: 133; Spolsky, 2009: 1):

- I. bir ulusun toplum dil bilimsel durumu,
- II. ulusal/etnik ideoloji ve kimlik,

III. dünya dili olarak İngilizcenin varlığı,

IV. azınlıkların dil hakları

Spolsky, yukarıdaki dört şarta bağlı olarak yönlendirilen bir devletin dil politikasını Amerika örnek olayı üzerinden açıklamaktadır. Amerika’da çok dilli dil uygulaması vardır. 19.yy sonlarından II. Dünya Savaşı’nın sonuna kadar tek dilli bir aşamadan geçen Amerika, çok dilli bir dil inancına sahiptir. Ancak şu anda çok dillilik ile İspanyolca tek dilliliği arasında bir mücadele vardır. Dil politikasının belirleyicilerinden olan İngilizce faktörü ABD dil politikasında diğer dillerin (İngilizce) öğrenilmek ve öğretilmek istenmesinde bir caydırıcılığa sahiptir. Çünkü herkesin öğrenmek istediği İngilizce gibi bir dil varken diğer dillerin öğrenilmesi bir zaman kaybı olarak gösterilmektedir. Dördüncü dil politikası belirleyicisi olan dil hakları meselesi ise ABD’de her geçen gün önem kazanmaktadır. 1962’de başlayan eğitim yasasındaki düzenlemelerle -Medeni Haklar Yasası, İki Dillilik Yasası, *İngilizce- Dil Öğrenenler* (İng. English-Language Learner) programlarıyla- ABD’de İngilizce dışındaki dil konuşurlarının hakları korunmaya çalışılmaktadır (Spolsky, 2005: 2157-2158).

Dil planlamasının çerçevesi oluşturulurken kullanılan bir diğer yaklaşım ise *eleştirel yaklaşımdır*. Bu yaklaşımın temsilcisi, James Tollefson’dur. Tollefson, klasik dil planlamasını hegemonik olarak değerlendirmiş, eleştirisini bu yönde yapmıştır (Baldauf, 2012: 237-238).

Eleştirel dil politikasında eleştirel terimi başlıca şu üç özelliği taşımaktadır: I. Geleneksel yaklaşımlara eleştiri getirmektedir. II. Araştırmalar sosyal değişim konusuna yöneliktir. III. Eleştirel teoriden etkilenmiştir (Tollefson, 2006: 42). Son zamanlardaki *eleştirel dil politikası* çalışmaları özellikle bu anlamlara vurgu yapmaktadır (Tollefson, 2006: 43).

Birinci anlam, klasik yaklaşıma eleştiriyi içeren önemli bir *eleştirel yaklaşım* özelliğidir. İki konuda *klasik yaklaşımı* eleştirmiştir: I. *Klasik yaklaşım*, terminolojinin geliştirilmesi gibi teknik konular üzerinde apolitik çalışmalar yaparken *eleştirel yaklaşım*, politik konuları dikkate alarak sosyal ve siyasî güçlerin dil politikası üzerindeki etkisini analiz eder. II. “1960’larda ve 1970’lerde gelişmekte

olan ülkelerin modernleşme programlarına yardımcı olmak için geleneksel araştırma ilkeleri ortaya çıkmıştır.” *Klasik yaklaşım*, dil politikalarının çok dilli, çok ırklı devletlerde dilsel azınlıkların iletişim olanaklarını arttırdığı; onların sosyal ve ekonomik açıdan gelişmesine katkıda bulunduğu iddiasındadır. Ancak eleştirel yaklaşım, dil politikalarının bunun tersi bir durumu ortaya çıkardığını savunmaktadır. Yani bu yaklaşım; dil politikaları toplumda eşitsizlikleri muhafaza ettiği ya da bu politikaların toplumsal eşitsizlikler oluşturduğu iddiasındadır. Ayrıca dil politikalarının toplumdaki baskın grupların çıkarlarını gözettiğini ifade etmektedir (Tollefson, 2006: 42).

Eleştirelin ikinci özelliği ise araştırmaların toplumsal değişime hizmet etmesidir. Bu araştırmaların “çeşitli eşitsizlik biçimlerini azaltan politikalar geliştirmek” amacını taşıdığı ifade edilir. Tollefson, *eleştirelin* üçüncü özelliği olarak da *eleştirel teoriden* etkilenmesini göstermektedir (Tollefson, 2006: 43).

Tollefson’un eleştirel yaklaşımının anahtar kelimeleri; iktidar, mücadele, sömürgecilik, ideoloji ve direniştir. Onun sosyal değişime yönelik çalışmaları, planlamadan ziyade eleştiri odaklıdır (Baldauf, 2012: 238).

Tollefson’un dil politikalarına iki boyut kazandırdığı görülmektedir: iktidar ve sosyal sınıf. Dil politika çalışmalarında dil politikalarında ideolojilerin etkili olduğu ve dil politikalarının sosyal eşitsizliğe neden olduğu iddiasındadır (Tollefson, 1991: 37-38; De Jong, 1994).

Tollefson, dil politikalarının azınlıklar açısından sosyal eşitsizliğe sebep olduğunu belirtirken çok dilli toplumlarda dilsel eşitsizliğin nasıl sağlanması gerektiği konusunda bir çözüm sunmamaktadır. Onun eleştirel yaklaşımı, bir devlet ya da bir toplum için gerekli kabul edilen ortak dili göz ardı etmektedir. Eşitlik ve birlik arasındaki denge arayışından bahsetmemektedir. Ortak dilin ekonomik değerine değinmemektedir. Dili sadece araçsal olarak değerlendirmiş ve onun sembolik işlevini görmezden gelerek onu sadece bir manipülasyon aracına indirgemıştır (Eraydın Virtanen, 2002: 59). Dolayısıyla Tollefson’un bu yaklaşımının siyasi birimler açısından pek çok çıkmazı vardır. Devletlerin işlerlikleri için diğer alanlar gibi dilin de yönetilmeye ihtiyacı olduğu düşüncesindeyiz. Dil planlaması;

sadece eşitlik-eşitsizlik üzerinden değil birlik, beraberlik, dengenin sağlanması üzerinden de değerlendirilmelidir. Kanımızca, her devletin kendi iç dinamiklerine göre dil planlamaları hazırlaması ve bunları şekillendirmesi tabiidir. Burada dil planlaması yapımcılarının, uygulayıcılarının izlediği yollar konuşulmalıdır.

Baldauf, 21. yy'ın ikinci on yılına gelindiğinde söz konusu dört yaklaşımda (*klasik yaklaşım, dil yönetimi, alan yaklaşımı ve eleştirel yaklaşım*) farklı bakış açılarının geliştirildiğine dikkat çekmektedir. Bu bakış açıları; “yeni azınlıkların göçü ve tedavisi, yeni ortaya çıkan politikalar ve devletler üstü gücün ortaya çıkışı, tek dilli kimliklerin yapısını bozma, mikro dil planlaması, aktör³³ (*İng. agency*) ve dil gücü ve eğitim dili” gibi konuları içermektedir (Baldauf, 2012: 238-239).

Yukarıda dil planlaması disiplini konusunda verdiğimiz bilgiler, bu alanla ilgili genel bir bakış açısı sağlayabilir. Bu geniş alanın kapsamlı olarak ele alınması ayrı bir araştırma konusudur. Buradaki amacımız; dil planlaması yaklaşımları hakkında kısaca bilgi vererek çalışmamızdaki verileri incelemede esas alacağımız yaklaşımın diğer yaklaşımlardan farkına dikkat çekmektir.

Çalışmamızda Azerbaycan'ın *millileşme* sürecindeki dil planlaması faaliyetleri yukarıda bahsedilen *klasik dil planlaması yaklaşımı* çerçevesinde ele alınmıştır. Çünkü bu çalışmada SSCB dönemi sonrası Azerbaycan'da devlet

³³ *Aktör* (*İng. agency*) terimi; antropoloji, dil bilimi, ekonomi, siyaset ve diğer pek çok disiplinde kullanılmaktadır. Bu kelime akademik söylemlere girince yeni anlam/anlamlar almıştır. Bazı dil bilimciler (Saussure, Chomsky gibi), dili “bir dizi biçimsel yapı olarak” incelerken bazıları (dil bilimsel antropolog) da dili “sosyal bir eylem biçimi, kültürel bir kaynak ve bir dizi sosyokültürel uygulama olarak” analiz eder. Dil, kültür ve toplumu birbirini bütünleyen parçalar olarak ele alırlar. Sosyokültürel faktörlerin ve güç dinamiklerinin dile, söyleme nasıl yön verdiği konusu üzerinde dururlar. Dil bilimsel antropologların dili sosyal eylem biçimi olarak ele almaları bir *aktör* (*İng. agency*) anlayışı geliştirmeyi gerekli kılmıştır. “*Aktör*, sosyokültürel olarak eylem kapasitesini ifade eder.” Karp'a göre ise dünyayı yeniden yapılandırmak ve etkilemek için güç kullanan kişidir. Bazı araştırmacılar (örneğin Vgotsky) içinse insanın ötesinde bir kavramdır. Dil gibi aracılık yapan araçları da kapsamaktadır (Ahearn, 2001). *Dil planlama aktörü*; planlama, uygulama ve değerlendirmeden sorumludur. İdeal bir ulusal dil planlaması *aktör* aracılığıyla gerçekleşir (Karam, 1974: 109). *Aktörü* bir örnek üzerinden açıklayalım:

Resmî dili Arapça olan bir ülkede sadece Arapça bilen bir öğrenci yabancı dil eğitimine başlayacaktır. Ancak öğrencinin hangi dili öğreneceği belli değildir. Öğretmen, öğrencinin çalışma alanıyla ilgili kaynakların genellikle İngilizceyle yazılmış olduğu gerekçesiyle; veli, ilerleyen yıllarda daha kolay iş bulabileceği gerekçesiyle öğrencinin İngilizceyi yabancı dil olarak seçmesinde etkili olurlar. Ayrıca öğrenci de İngilizce öğrenmeyi istemektedir. Çünkü arkadaşlarının çoğunun İngilizce öğrenmeye çalıştığını bilmektedir. Burada öğretmen, veli, öğrenci hatta öğrencinin arkadaşları *aktör*lerdir. Bu *aktör*ler, sistemi etkileyerek toplumda yabancı dil öğretiminde İngilizceye öncelik verilmesine katkıda bulunmuş olurlar.

kurumları aracılığıyla gerçekleşen dil planlama faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Dil planlamasına kurumların meselesi olarak yaklaşılmıştır. Ayrıca devletin dil planlaması konusunda verimli faaliyetlerde bulunmayı hedeflediğinden hareket edilmiştir. Dil planlaması aktörlerinin çok dilli, çok ırklı devletlerde dilsel azınlıkların iletişim olanaklarını iyileştirmeyi; onların sosyal ve ekonomik gelişimine katkıda bulunmayı, dengeyi sağlamayı hedefledikleri düşüncesiyle yola çıkılmıştır.

Şimdi Azerbaycan'ın 1989-2003 yıllarındaki dil planlama süreci faaliyetlerinin *klasik dil planlaması yaklaşımının* hangi modeli, hangi süreçleri esasında değerlendirileceği üzerinde duralım.

1.2.2. Haugen'ın Modeli

Ortaya koyduğu dil planlaması modeli *klasik* olarak kabul edilen Haugen, 1959 (aktaran Nekvapil, 2011: 875)'da *dil planlaması* terimini bilim dünyasına “normatif bir imla, gramer ve sözlük hazırlama” faaliyetleri olarak tanıtmıştır. Buradan anlaşılacağı üzere Haugen, 1959'da dil planlamasını sadece *bütünce planlaması* (İng. corpus planning) çerçevesinde değerlendirmiştir. Ancak dil planlamasının zamanla birçok ülkenin ekonomisinde ve politikasında uygulanır hale gelmesiyle Haugen, 1966'da dil planlamasını dilsel değişimin değerlendirilmesi olarak ele almış ve dil planlama sürecini o zamanın *karar teorisi* (İng. decision theory) ³⁴ ile ilişkilendirmiştir. Dil planlamasıyla ilgili karar verme sürecini formülleştiren dil planlamasına yön vermiştir. Sürecin temel bileşenleri; dil planlaması yapılmasına sebep olan *sorunlar*, *karar vericiler*, sınırlılıklarıyla birlikte önerilen *alternatif çözümler*, alternatifleri *değerlendirme* ilkeleri ve *uygulama* yöntemlerinden oluşmaktadır (Nekvapil, 2011: 875).

³⁴ Haugen, çalışmasında *karar verme* ile ilgili olarak Synder (1958'den aktaran Haugen, 1966b: 53)'dan şu tanımlı alıntılanmıştır: “*Karar verme*, karar vericiler tarafından öngörülen belirli gelecek durumları ortaya çıkarmak için bir çalışmanın sosyal olarak tanımlanmış, sınırlı sayıdaki sorunlu, alternatif çalışmalarından (yani eylem planı) seçilmesiyle sonuçlanır”. Sonraki yıllarda Cobarrubias (1983a: 63), verilen kararlar ile dil işlevlerinin tahsisine ilişkin ideolojik meseleler arasındaki ilişkiye vurgu yaparak statü planlamasının temelini oluşturan dil ideolojilerinin taksonomisini aşağıdaki gibi sunar:

- I. dilsel asimilasyon
- II. dilsel çoğulculuk
- III. yerelleştirme/bölgeselleştirme
- IV. uluslararasılaştırma

Haugen'ın 1966'da yayımlanan "Dialect, Language, Nation" (Diyalekt, Dil, Ulus) adlı makalesi; dilin ölçünlüleştirilmesi çalışmalarının geliştirilmesinde ufuk açıcı olarak kabul edilir. Haugen (1983: 269-270), *klasik* olarak adlandırılan bu çalışmasıyla dil planlaması üzerine çalışanların başlangıç noktaları için bir çerçeve model ortaya koyar. Burada diyalekten dile, yerelden standarda geçişte dil gelişiminin dört safhasına vurgu yapar. Dil gelişiminin bu dört safhası; (1) *norm seçimi* (İng. selection of norm), (2) *biçimin kodlanması* (İng. codification of form), (3) *işlevin genişletilmesi* (İng. elaboration of function), (4) *toplum tarafından kabul edilmesidir* (İng. acceptance by the community). (1) ve (2) formla, (3) ve (4) dilin işleviyle ilgilidir. Ayrıca (1) ve (4) topluma, (2) ve (3) dile atıfta bulunur. Bir toplumun dil ve diyalekt sorunlarının tartışılabilceği bu dört temel safhayı şu şekilde tablolastırır (Haugen, 1966a: 933):

Tablo 1. Haugen'ın 1966'da Ortaya Koyduğu Klasik Dil Planlaması Modeli

	Biçim	İşlev
Toplum	Seçim	Kabul
Dil	Kodlama	Genişletme

Kaynak: Haugen, 1966a: 933.

Ferguson, 1962'de yayımlanan "The Language Factor in National Development" (Ulusal Gelişimde Dil Faktörü) adlı çalışmasında (Haugen, 1966a: 934) dünyadaki standart diller hakkında araştırma yapar. Bu çalışmada bu dillerin iki boyutta incelenmesini önerir: dillerin ölçünlüleştirme dereceleri (St.0, St.1, St.2) ve onların yazıda kullanımları (W0, W1, W2, W3). St.0, "kayda değer bir ölçünlüleştirmenin veya yazının olmaması"dır. St.1; Sırpça-Hırvatça, Hintçe-Urdüca gibi bi dilin birden fazla standardı olmasıdır. St.2; dilin küçük değişikliklere uygun yaygın olarak kabul edilen tek norma sahip olmasıdır. W1, "normal yazı amaçları"; W2, "doğa bilimlerinde orijinal araştırma" ve W3 ise yabancı dildeki bilimsel çalışmaların tercümeleri için kullanılır (Ferguson, 1962'den aktaran Haugen, 1966a: 930).

Ferguson'un bu sınıflandırması, “az gelişmiş dillerin modern bir ulus için uygun araçlar haline gelmesinde izlemesi gereken yolu önermektedir.” Ferguson'un ölçünlüleştirilmesi; dilin biçim bilgisinin, ses bilgisinin, söz varlığının geliştirilmesidir. Haugen, buna *kodlama* (İng. codification) adını verdiğini belirtir. Dillerin yazıda kullanım ölçeği ise dilin işlevleriyle ilgilidir. Bunu da *genişletme* (İng. elaboration) olarak adlandırdığını ifade eder (Haugen, 1966a: 931).

Haugen; 1983'teki “The Implementation of Corpus Planning: Theory and Practice” (Bütünce Planlamasının Uygulanması: Teori ve Uygulama) başlıklı çalışmasında Neustupný'nin 1970 yılındaki, Rubin'in 1971 yılındaki, Fishman'ın 1973 yılındaki çalışmalarıyla kendisinin 1966 yılında ortaya koyduğu dört süreçten oluşan dil planlaması modeline katkıda bulunduklarını ifade eder. Neustupný, 1970 yılında Haugen (1966a)'ın modeline beşinci bir boyut olarak *işlemeyi* (İng. cultivation) önerir. Rubin'in 1971 yılındaki çalışmasıyla modele *değerlendirme* (İng. evaluation) boyutunu ekler. Fishman (1974a), Haugen (1966a)'ın modelinin Neustupný (1970)'nin çalışması ile olan uyumunu ortaya koyar. Haugen, 1983'te bu önerilere ayrıntılı olarak cevap verir ve 1966'daki modelinin detaylandırılmış hâlini sunar (Haugen, 1983: 270).

Haugen, 1966'daki modelindeki terimlerde bazı değişiklikler yapar (Haugen; 1983: 269). 1966'da modelinin *toplum tarafından kabul edilme* (İng. acceptance by the community) safhasını 1972 yılındaki “Language Planning, Theory and Practice” (Dil Planlaması, Teori ve Uygulama) adlı makalesinde pasif yerine daha aktif bir süreç elde etmek için *kabul* terimini *yayma* (İng. propagation) ile değiştirir (Joseph vd., 2020: 169). Haugen, 1983 yılındaki çalışmasında ise bu süreci *uygulama* (İng. implementation) olarak adlandırır ve çerçeve modeli şu şekilde gösterir: (1) *normların seçimi* (İng. selection of norm); (2) *normların kodlanması* (İng. codification of norm); (3) *işlevin uygulanması* (İng. implementation of function); and (4) *işlevin genişletilmesi* (İng. elaboration of function) (Haugen, 1983: 270).

Haugen (1983: 270), öncelikle bu temel modelinde “dört adımın belirli bir mantıksal ardışıklık göstermesine rağmen, bunların zamansal olarak ardışık olması gerekmediğini, eşzamanlı ve döngüsel olabileceğini” ifade eder.

1.2.2.1. Seçim

Seçim (İng. Selection) süreci, politika planlaması ve statü planlaması açısından toplumla ilgili olarak karar verme süreçlerini içerir (İmer, 1998: 28). İrlanda'da İngilizceyi İrlandaca ile; İsraile Fransızca, Almanca, Yidişçe ya da Arapçayı İbranice ile; Norveç'te kent dilini kırsal dil ile değiştirme gibi kararlar söz konusudur (Haugen, 1983: 270). Haugen'ın 1983'teki çalışmasında bu süreç; *sorunun belirlenmesini* (İng. identification of problem) ve *normların belirlenmesini* (İng. allocation of norms) kapsar (İmer, 1998: 28).

Bir toplumda nerdeyse herkesin aynı dili konuştuğu durumda kayda değer bir sorundan bahsedilmez. Ancak toplumların toplum dil bilimsel yapısı bu şekilde değildir. Genel olarak toplumlar birden fazla dile, birden fazla diyalekte sahiptir. Bu çeşitlilik ne kadar fazla ve karmaşıksa *sorun* da buna bağlı olarak karmaşık olacaktır (Haugen 1966a: 932). Statülerinin belirlenmesi gereken çatışan normların varlığı söz konusudur. Bu, *normların belirlenmesi* olarak tanımlanmıştır (Haugen, 1983: 270). Buradaki aktörler ise lider, etkili bir topluluk, etkili olan kişi ya da kurumlar olabilir.

Seçimden önce özel ya da kamuya açık alanda uzun uzun tartışmalar, çatışmalar olabilir ve çoğunluğun (y.n. ya da etkili grubun) aldığı kararla seçim yapılabilir. Ancak seçim aşaması her zaman uzun bir sürece yayılmayabilir. Bazen kısa sürede alınan kararlarla da sonuca varılabilir (Haugen, 1983: 270-271).

Haugen (1983: 270-271); seçimi “belirli bir dil biçiminin, ister tek bir öge, ister bütün bir dil olsun, bir toplumda belirli bir statüye sahip olacağını (veya sahip olmayacağını) belirleyen bir politika planlaması biçimi” olarak tanımlar.

1.2.2.2. Kodlama

Kodlama (İng. Codification) süreci; alfabe seçimini, telaffuzun belirlenmesini, sözlüklerin, yazım kılavuzunun, gramer kurallarının hazırlanmasını kapsamaktadır (Deumert, 2001: 644).

Haugen; Ferguson (1968)'un³⁵ bir dilin dilsel yapısını, sesbilgisini, gramerini ve sözlüğünü; yani biçimini geliştirmek için atıfta bulunduğu *ölçünlüleştirme* (İng. standardization) *kodlama* sorunu olarak ele alır (Haugen, 1966a: 931) ve bunu üç alt sürece ayırır: *yazılaştırma* (İng. graphization), *dilbilgisileştirme* (İng. grammatication) ve *sözcükleştirme* (İng. lexication) (Haugen, 1983: 275).

Haugen, Ferguson (1968)'un *yazılaştırmasının* (İng. graphization) *kodlamanın* genellikle ilk adımına denk geldiğini belirtir. “Bir alfabe, bir hece veya bir ideogram sistemi kavramının var olduğu alanlarda, bilinen bir sistemin yeni dile uyarlanmasıyla” bir yazı geleneğinin ortaya çıkabileceğini söyler. Bununla ilgili olarak çağımızın ilk yüzyıllarında Japonların dillerini kanji³⁶ ile yazmaya başlamalarını ve 18. yüzyılda Svabo'nun Latin alfabesinin Danimarka biçimini kullanarak ilk kez Faroe dilini yazması örneklerini verir. Haugen'a göre “en basit *yazılaştırma* bile birçok karar gerektirir ve ilke olarak yetkin bir dil bilimci tarafından yapılmalıdır” (Haugen, 1983: 271).

Yazılaştırmanın ardından dil bilimciler, dilbilgisi kurallarını belirleyerek *dilbilgisileştirme* (İng. grammatication) sürecine destek verirler (İmer, 1998: 29). Haugen (1983: 271), bu süreçte dil kodlayıcılar olarak hizmet sunan dil bilimcilerin dilbilgisi kurallarını belirleyerek formüle ettiklerini ifade eder.

Bu iki sürecin ardından *sözcükleştirme* (İng. lexication) aşamasıyla dildeki uygun söz varlığı seçilip sözcüklerin kullanım alanları ve biçimleri belirlenir (İmer, 1998: 29).

Seçim ve *kodlama* süreci, *politika planlamasının* bir parçasıdır ve her ikisi biçime ilişkin kararları içerir. Bu sebeple Haugen'ın tablosunda aynı sütundadır (bkz. Tablo 2). Bunlar, Kloss (1969)'un *statü planlaması* (İng. status planning) ve *bütüncü planlaması* (İng. corpus planning) ayrımıyla da ilişkilidir. *Seçim*, toplumsal statüyü;

³⁵ Ferguson (1968), dil gelişimi ile ilgili olarak üç boyuttan bahseder: *yazılaştırma* (İng. graphization), *ölçünlüleştirme* (İng. standardization) ve *çağdaşlaştırma* (İng. modernization). “Ferguson'a göre gelişme, bir koda göre toplumsal işlevleri ve tutumları içeren süreçlerle ilgilidir; bu süreçler açısından mevcut statü planlamasından kaynaklanabilir veya kaynaklanmayabilir.” Bu nedenle Ferguson'un bu üçlü ayrımı planlamanın olası sonuçları olarak görülebilir (Fishman, 1974b: 25).

³⁶ Japoncaya Çince'den geçen ideogram.

kodlama ise dil bilimsel bütüncüyü kapsar. Ancak bunlar *uygulama* ve *genişletme* faaliyetleri ile devam ettirilmezse işlevsel olmaz (Haugen, 1983: 272).

1.2.2.3. Uygulama

Uygulama (İng. Implementation); “bir yazarın, bir kurumun, bir hükümetin seçilmiş ve kodlanmış dil biçiminin yayılmasının” sağlanmasıdır (Haugen, 1983: 272). Oluşturulan yeni kodlar, hem yasal yaptırımlarla hem de televizyon yayını, radyo, billboardlar gibi çeşitli araçlarla kademeli olarak yaygınlaştırılır (Deumert, 2001: 644). Gerek eğitim kurumları gerek kitle iletişim araçları yetkilileri kodlanmış dil biçimlerini öğretecek konu olarak tanıtır. Yasalar ve yönetmelikler, bu seçilmiş kodların kullanılmasına teşvik edecek şekilde düzenlenir. Kodların uygulanması, ulus devletlerde eğitimin küçük ve seçkin bir tabakanın tekeline olduğu zamanlarda sorun olmamıştır. Ancak zamanla eğitimin tüm tabakalardaki nüfusa yayılmasıyla kodların yerleştirilmesi konusunda sorunlar ortaya çıkmış ve bu durum, bir eğitim sorunu hâline gelmiştir (Haugen, 1983: 272; İmer, 1998: 30).

Haugen (1983); yenilenmiş modelinde *eğitimsel yayılım*la ilgili olan ve devam eden *uygulama* sürecine Neustupný (1970)’nin *düzeltilme işlemlerinin* ve Rubin (1977)’in *değerlendirme işlemlerinin* dâhil edildiğini söyler (Doğançay-Aktuna, 1995: 81).

Kirkwood (1990: 4), dil planlamasının başarısında *uygulamanın* en önemli aşama olduğunu belirtir. Çünkü uygulanmayan bir plan çok az fayda sağlayabilir. Ayrıca dil planlamasının başarısında bir diğer önemli noktanın ise politikanın hedeflediği kişiler tarafından kabul edilmesi olduğunu ifade eder. Ona göre bir dilsel davranış, insanlar tarafından ihtiyaç görülmezse benimsenmeyecek ya da bu dilsel davranış, isteksizlikle kabul edilecektir. Buna örnek olarak Rusçanın Sovyetler Birliği’nde *ikinci ana dili* olarak tanıtılmasını; ancak Rusça kullanmaya en az ihtiyaç duyulan bölgelerde -özellikle Orta Asya’daki kırsal alanlarda yaşayan topluluklarda- Rusça konusunda başarı düzeyinin düşük olmasını gösterir.

1.2.2.4. Genişletme

Genişletmede (İng. Elaboration), yeni kuralların fonksiyonu genişletilir, detaylandırılır. Alanlara özgü dilin (hukuk dili, bilim dili gibi) yenileştirildiği, biçimin değiştirildiği süreçtir. Örneğin İsrail’de İbrani Dil Akademisi kurularak İbranice bilim dilinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Dünyada buna benzer pek çok örnek vardır. *Genişletme*, sürekli dir. Çünkü dünya, düşünceler, teknoloji sürekli değişmektedir. Dil de bu değişimlere uygun olarak yeni terimler üretmek durumundadır (Deumert, 2001: 645).

Haugen (1983: 273), “birçok yönden modern bir dünyanın işlevlerini karşılamak için bir normun uygulanmasının devam ettirilmesi” olarak *genişletmeyi* tanımlamıştır. Bu süreci *işlevsel gelişim* (İng. functional development) ile ilgili olarak *terimsel çağdaşlaştırma* (İng. terminological modernization) ve *biçimsel gelişimin* (İng. stylistic development) alt süreçleri kapsamında değerlendirir (bkz. Tablo 2). Ayrıca istikrarı amaçlayan *kodlamanın* aksine *genişletmenin* esneklik gerektirdiğine dikkat çekmiştir (Haugen, 1983: 276).

Haugen (1983: 273), birçok Avrupa ülkesinin terminolojisinde yer alan Neustupný’nin *işleme* terimini *dil planlamasının* bir parçası olarak değerlendirmekte ve bu aşamanın sadece teknik bir kelime dağarcığı, *genişletme* çalışması, çabası olarak görülmemesi gerektiğini söylemektedir. Çünkü Haugen (1966’dan aktaran Haugen; 1983: 273), *genişletmenin* aynı zamanda “dil işlevinin imgesel ve duygusal deneyim alanına genişletilmesi”ni kapsadığını vurgulamaktadır. Ayrıca bu sürecin gelişmekte olan ülkelerin değil gelişmiş ülkelerin özelliği olarak görülmesi gerektiğini ifade ederek Neustupný’nin bu konudaki düşüncesini doğrulamaktadır.

İsveç Dil Kurulunun yayın organı olan *Språkvård*³⁷ dergisi; 1978’de özel bir broşür yayımlamıştır. Bu broşürde yazım kuralları, telaffuz, yer adları, dilde doğru ve yanlış üzerine yazılara ve soru-cevaplara; *İsveç Akademisi Sözlüğü* için bir rehber; kelime oluşumu, İskandinav dilleri arasındaki sorunlar, Rusçanın transliterasyonu, kitle iletişim, teknik dil, soyadları, tıbbi terimler ve bürokrasi jargonu konusunda

³⁷ Kelime anlamı, *dili işlemedir* (İng. language cultivation).

bilgilere yer verilmiştir. Yani halkın bilgilendirilmesiyle İsveççenin *uygulanması*; yeni dil problemleri konusunda kararların alınmasıyla da İsveççenin *genişletilmesi* söz konusudur. Bu durumda da Haugen, Neustupný'nin *dili işleme* (İng. language cultivation) teriminin *genişletme* (İng. elaboration) sürecinin yanında *uygulama* (İng. implementation) sürecini de kapsadığını ifade etmiştir (Haugen, 1983: 273-274).

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız gözden geçirilmiş modeli Haugen, şu şekilde tablolastırmıştır:

Tablo 2. Haugen'ın Gözden Geçirilmiş Dil Planlaması Modeli

	Biçim (Politika Planlaması)	İşlev (Dili İşleme)
Toplum (Statü Planlaması)	1. Seçim (Karar Süreci) a. Problemin Belirlenmesi b. Normların Belirlenmesi	3. Uygulama (Eğitimsel Yayılım) a. Düzeltme İşlemleri b. Değerlendirme
Dil (Bütünce Planlaması)	2. Kodlama (Ölçünlüleştirme süreci) a. Yazılaştırma b. Dilbilgisileştirme c. Sözcükleştirme	4. Genişletme ³⁸ (Fonksiyonel Gelişim) a. Terimsel Çağdaştırma b. Biçemsel Gelişme

Kaynak: Haugen, 1983: 275.

Sonuç olarak Haugen, dil planlama süreci etkinliklerinde *biçim-işlev* ve *toplum-dil* odaklı genel bir ayrım yapmıştır. *Biçimi* politika planlamasıyla, *işlevi* dili işleme; *toplumu* statü planlaması, *dili* bütünce planlaması çerçevesinde değerlendirmiştir. *Biçim-işlev* ayrımıyla temel dil ve politika kararlarını ve bu kararların uygulanmasını kapsayan süreç ile dil öğretimi, dil gelişimi ve dil kullanımını kapsayan süreci birbirinden ayırmıştır. *Toplum-dil* ayrımıyla ise bir toplumda dilin/dillerin *seçimi*yle ilgili alınan kararları ve seçilen dil/dilleri yaymak, *uygulamak* için alınan kararları kapsayan toplum odaklı süreç etkinlikleri ile seçilen dilin/dillerin *kodlanması* ve *genişletilmesi* için alınan dilsel kararları kapsayan dil odaklı etkinlikleri birbirinden ayırmıştır (Kaplan ve Baldauf, 1997: 29).

³⁸ Baldauf (1997: 29), *genişletme* (İng. elaboration) sürecine üçüncü bir faaliyet olarak c maddesini ekler: "4.c. uluslararasılaşma" (İng. internationalisation).

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA BAĞIMSIZLIK DÖNEMİ (1989-2003) DİL PLANLAMASI: *AZƏRBAYCAN, AZADLIQ VE YENİ AZƏRBAYCAN* GAZETELERİNDE TARTIŞMALAR

SSCB'nin dağılmasından sonra birlikten ayrılan diğer ülkeler gibi Azerbaycan da yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Siyasi, iktisadi, toplumsal vs. pek çok alanda gerçekleşen değişimlerle yeni ulusal kimliğin inşası hedeflenmiştir. Bu hedefin gerçekleşmesinde ve Sovyet izlerinin silinmesinde önemli araçlardan biri dil olmuştur. Bu sebeple dil, yeniden üretilmiştir. Titüler halkın dilini yeniden konumlandırma ve bu dili işleme çalışmaları yürütülmüştür. Bu süreci gazeteler günü gününe hafızasına kaydederek hem yapılan (ya da yapılması planlanan) değişikliklerin bir aktarıcısı hem de bu değişikliklere yön veren bir vasıta olmuştur.

Şimdi çalışmamızın kapsamındaki *Azərbaycan, Azadlıq ve Yeni Azərbaycan* gazetelerinin 1989 ve 2003 yılları arasında yayımlanan sayılarındaki yazılardan hareketle Azerbaycan'ın uluslaşma sürecinde dile nasıl yön verildiği ve yön verilen dilin toplumu nasıl şekillendirdiği incelenecektir. Bu inceleme esas olarak dört bölümden oluşacaktır. Gazetelerden elde ettiğimiz veriler; sırasıyla *seçim, kodlama, uygulama ve genişletme* faaliyetleri çerçevesinde değerlendirilecektir.

2.1. SEÇİM

Norm seçimi, dilin statüsünün belirlenmesindeki ilk adımdır. Haugen, norm seçiminin belirli bir dil veya değişke seçimini kapsadığını ifade eder. Bu aşama, dilin resmî statüsü veya ulusal rolleriyle ilişkilendirilir. Bir anlamda dilin resmî politikasının belirlenmesi demektir (Cobarrubias, 1983b: 3).

Seçim aşaması, siyasi liderler aracılığıyla bir toplum için ya da bir toplum tarafından gerçekleştirilir. Rakip dil ve değişkeler arasından seçilen dil(ler) ve değişke(ler), norm olacak ve toplum içinde statüye sahip olacak dilsel biçimi oluşturur (Kaplan ve Baldauf, 1997: 30).

Yukarıdaki bilgiler ışığında Azerbaycan’da *norm seçimi* süreci esas olarak dil seçimi ve değişke seçimi başlıklarında incelenmiştir. Ancak Azerbaycan’daki asıl problem, dil ve değişke seçimi kararından ziyade Rus politikasının oluşturduğu *de facto* iki dilliliktir. Bu sebeple burada dikkat çekmek istediğimiz nokta, bağımsız Azerbaycan’ın iki dillilikten tek dilliliğe geçiş üzerine bir politika belirlediğidir. Ayrıca gazetelerde dil ve değişke seçimi konusunda taleplere, görüşlere rastlanmazken (ya da çok az yazıda buna rastlanırken) dilin adı konusu hararetili tartışmaların merkezinde yer almış ve bu tartışmalar uzun yıllar sıcaklığını korumuştur. Bu sebeple “Seçim” başlığında üçüncü alt başlık olarak dil adı konusundaki tartışmalara yer verilmiştir.

2.1.1. Dil Seçimi

Stalin döneminin sona ermesinin ardından 1956’da Azerbaycan SSC’de devlet dili olarak “Azerbaycan dili” kabul edilmiştir. Sonrasında da “Azerbaycan dili”nin yasal statüsü korunmuş, hatta uygulanmasına dönük yasa (1978) ve karar (1989) da kabul edilmiştir (Garibova, 2012: 109). Ancak Azerbaycan SSC’de tek devlet dili olarak seçilen “Azerbaycan dili”, uygulama aşamasına geçememiş, uygulanmasına müsaade edilmemiştir.

Devletin hemen her alanında Rusça kullanılmış; üst düzey görevlerde yer alabilmenin, iyi bir iş ve kariyer sahibi olabilmenin ön şartlarından birinin iyi derecede Rusça bilmek olduğu topluma örtük bir biçimde kabul ettirilmiştir. Bir başka ifadeyle devlet dili olan “Azerbaycan dili”nin Azerbaycan SSC’de ikincil bir konuma düşürölmesi amaçlanmıştır.

Sovyetler Birliğı’nin son döneminde uygulanan *açıklık (glasnost)* politikasıyla beraber gündeme gelen konulardan biri, millî dillerin unutturulması ve Rusçanın yaygın kullanımı olmuştur (Süleymanlı, 2006: 255). Azerbaycan’da 1988’de bağımsızlık sürecinin başlamasıyla da bu mesele sıkça dile getirilmiştir.

Bəxtiyar Vahabzadə, “Ana Dilim – Ana Köküm” makalesinde Sovyet Yazarları Birliğı toplantısında konuşan Ukraynalı şair Oleynik’in SSCB’nin millî

dillere karşı tutumunu anlatan şu sözlerine yer verir (Vahabzadə, 1989: 21; Süleymanlı, 2006: 255):

“Biz Rus dili ve Rus kültürünün gerekliliğinden tabii olarak bahsediyoruz. Bu, bizim beynelmilelci tabiatımızdan ileri geliyor. Ancak biz kendi millî dilimizin, tarihimizin ve millî okullarımızın durumundan konuştuğumuzda ‘Bunlar da isyancı.’ deniliyor.” (Oleynik’ten aktaran Vahabzadə, 1989: 21).

Vahabzadə makalesinde Oleynik’in bu düşüncelerini aktardıktan sonra “Hangi dilin gerekliliğinden bahsetsek bizi alkışlıyor ve beynelmilelci olarak adlandırıyorlar. Ama şaşırıp ana dilimizin gerekliliğinden bahsettiğimizde anasının dilini bilmeyenler, ona öfkeyle bakanlar bize şüpheyile yaklaşıyor. En iyi durumda ‘bizi geri kalmış insan’, kendini de ‘ilerici, kültürlü ve çağdaş insan’ sayıyorlar.” diyerek Oleynik’i destekler ve SSCB’deki baskıcı havayı gözler önüne serer (Vahabzadə, 1989: 21).

SSCB’nin millî dilleri ortadan kaldırmaya dönük politikası ister istemez halkın kendi dilinden imtina etmesine neden olmuştur. SSCB Komünist Partisi Merkezî Komitenin göstermelik tanıdığı haklar, uygulamada işlememekteydi. Bununla ilgili olarak *Azərbaycan* gazetesinde İlyas Əfəndiyev, Azərbaycan Komünist Partisi Merkezî Komitesinin Azerbaycan dili hakkında verdiği karara rağmen pek çok Azerbaycanlının “Azerbaycanca” konuşmaktan, yazmaktan kaçtığını belirtir (Əfəndiyev, 14 Oktyabr 1989: 3).

SSCB döneminde tüm devlet kurumlarında Rusçanın hâkim olması, yöneticilerin bu doğrultuda hareket etmesi; halkın da Rusçaya yönelmesine neden olmuştur. Vahabzadə, Xaliq ile yaptığı sohbette “Balık baştan kokar. Hükümet ve devlet başkanlarımız yukarılarda toplantıları ve resmî meclisleri Rus dilinde yapıyorlar, aşağıdakiler de onları tekrar etmeye mecburdur.”(Xaliq, 1 Noyabr 1990: 6) diyerek ve bir başka yazıdaki -Vahabzadə’nin “İftiraya Cavab” (İftiraya Cevap) adlı makalesindeki- “Baltık ülkeleri, Ermenistan ve Gürcistan hariç geriye kalan ülkelerde resmî işlerden tutun toplantılara, bilimsel toplantılardan tutun edebî şûralara kadar bütün işler esasen Rus dilinde yapılıyorsa aileler çocuklarının geleceği adına onları Rus okullarına vermeye mecburdur. Ana dilli okullara ilgisizliğin sebebi

budur bak!” (Vahabzadə, 1989: 28) ifadeleriyle halkın millî dilden nasıl uzaklaştırılmaya çalışıldığını ifade eder.

23 Eylül 1989 tarihli Azərbaycan SSC Yüksek Kurumunun oturumunda “Azərbaycan Sovyet Sosialist Cumhuriyeti’nin Bağımsızlığı Hakkında” kanun kabul edilir. Bu kanunun 13. maddesiyle Azərbaycan dilinin devlet dili olduğu bir kez daha kabul edilir (İbrahimov, 2020: 109).

5 Şubat 1991 tarihinde kabul edilen kanunla Azərbaycan SSC’nin adı “Azərbaycan Cumhuriyeti” olur. 30 Ağustos 1991 tarihinde “Azərbaycan Cumhuriyeti’nin devlet bağımsızlığı üzerine Azərbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Beyannamesi” kabul edilir. 18 Ekim 1991’de de “Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Bağımsızlığı Hakkında Yasa”³⁹ nın kabul edilmesiyle Azərbaycan bağımsızlığına kavuşur (Balayev, 2002’den aktaran İbrahimov, 2020: 109; Konstitusiya Qanunları, 18 Oktyabr 1991).

Bağımsızlığına kavuşmasının ardından Azərbaycan Hükümeti, “Azərbaycan dili”nin resmî statüsünü korumak ve güçlendirmek için yasal düzenlemeler yapar. Buna bağlı olarak 22 Aralık 1992’de “Azərbaycan Cumhuriyeti’nde Devlet Dili Hakkında Azərbaycan Cumhuriyeti’nin Kanunu”⁴⁰ kabul edilir ve kanun aynı gün Millî Meclisin kararıyla yürürlüğe girer (Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 22 Dekabr 1992; Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin Qərarları, 22 Dekabr 1992). Bu kanunun 1. maddesine göre

Azərbaycan Cumhuriyeti’nin devlet dili Türk dilidir. Azərbaycan Cumhuriyeti’nin tüm devlet kurumlarında işler, Türk dilinde yürütülür. Türk dili; siyasi, iktisadi, sosyal, bilimsel ve kültürel yaşamın tüm alanlarında cumhuriyetin devlet dili olarak kullanılır ve cumhuriyet topraklarında uluslararası iletişim vasıtası görevini yerine getirir (Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 22 Dekabr 1992).

³⁹ AzT Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi Haqqında Konstitusiya Akti.

⁴⁰ AzT Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

12 Kasım 1995 tarihinde kabul edilen yeni anayasanın 21. maddesiyle Azerbaycan Türklerinin millî dili, bir kez daha Azerbaycan'ın tek devlet dili olma statüsünü korur. Ancak yeni anayasada dilin adı, “Azerbaycan dili” olarak değiştirilmiştir (Konstitusiyə, 12 Noyabr 1995).

Bağımsız Azerbaycan'da devlet dili meselesi, dilin adı üzerinden tartışılmıştır.⁴¹ Pek çok etnik grubun yaşadığı Azerbaycan'da hangi dilin resmî dil seçileceği ya da resmî olarak tek dilin mi yoksa birden fazla dilin mi seçileceği konusunda hem toplum düzeyinde hem de karar vericiler düzeyinde kendiliğinden oluşmuş bir uzlaşma söz konusudur. Bu konu; kutuplaşmaya sebep olmamış, toplumun ve yöneticilerin ortak kabulü olarak karşımıza çıkmıştır. Ancak zaman zaman Rus azınlıkların Rusçanın da devlet dili olması konusunda talepleri olmuştur.

2 Haziran 1997'de Milletvekili Etibar Məmmədov'un Azerbaycan'daki Rus azınlıkların temsilcileriyle yaptığı toplantıda Rusçanın devlet dili olarak seçilmesiyle ilgili bir teklif dile getirilmiştir. Bu toplantıda Azerbaycan'daki Rus azınlıklarının temsilcileri, Rusçanın devlet dili olmasını ya da hiç olmazsa ikinci devlet dili olmasını talep ettiklerini ifade etmişlerdir. Rus temsilciler, Rusçanın Azerbaycan'da kısıtlanmasıyla Rusların Azerbaycan'ı terk etmeye mecbur kaldıklarını iddia etmişlerdir. Milletvekili Etibar Məmmədov, medenî ülkelerde resmî dil olarak yalnız bir dilin seçildiğini ileri sürerek “Lakin bu diğer dillerin baskılanması demek değildir. Azerbaycan'da yaşayan bütün milletler, buna bağlı olarak da Ruslar, kendi dillerini korumalı ve canlandırmaya çalışmalıdırlar. Aynı zamanda herkes Azerbaycan'ın devlet dilini öğrenmeye mecburdur.” ifadeleriyle Rus azınlıkların temsilcilerinin talepleri konusundaki görüşünü bildirmiştir (Rəşidoğlu, 4 İyun 1997: 4).

Gazete yazılarından yola çıkarak Rusçanın (veya Rusçanın da) devlet dili olması konusunda Rus azınlıkların talepleri olsa da bu taleplerin devlet düzeyinde ve toplum genelinde karşılık bulmadığını söylenebilir.

⁴¹ Azerbaycan'da uzun süre tartışılan ve devlet dili tartışmalarının odağı haline gelen bu mesele, “Devlet Dili Adının Belirlenmesi” başlığında kapsamlı olarak ele alınmıştır (bkz. 2.1.3.).

Görüldüğü gibi “ulus devlet olma” sürecinin bir gereği olarak bağımsız Azərbaycan’da millî dilin (egemen toplumun dilinin) devlet dili olarak seçilmesinde ve tek dillilik politikasının benimsenmesinde toplum düzeyinde kararlılık ve geçmişten gelen bir uzlaşmışlık söz konusudur.

2.1.2. Değişke Seçimi

Statü planlamasında dilin seçiminden sonra değişkenin/değişkelerin belirlenmesi gerekmektedir. Burada şu soru önem kazanmıştır: “‘Azərbaycan dili’nin hangi değişkesi ölçünlü hâle getirilmelidir?” Burada da tıpkı dil seçimindeki gibi uzlaşmışlık söz konusudur. Geçmişte zaten ölçünlüleştirilmiş olan Bakü ağzı, bağımsızlıktan sonraki dönemde millîleşme ve küreselleşme bağlamında yeniden işlenerek genişletilmiştir.

Edebî dil; millî dilin oluşturulmasında, ölçünlü dilin belirlenmesinde önemli rol oynamaktır. Bu sebeple çoğu zaman standart dilin oluşmasında edebî dilin esas aldığı değişke, etkili olmuştur. Məhərrəm Məmmədli (2019: 7-8), geçmişte Azərbaycan’ın siyasi, iktisadi, kültürel merkezlerinin değişmesine bağlı olarak Azərbaycan edebî dili için seçilen değişkenin/değişkelerin de değiştiğini belirtir. Azərbaycan edebî dili; 13-14. yüzyıllar arasında Şirvan ağzına, 15-17. yüzyıllar arasında Tebriz ağzına, 18. yüzyılda Karabağ ağzına, 19-20. yüzyıllar arasında ise Bakü halkının konuşma diline dayandırılmıştır. Məmmədli, çağdaş Azərbaycan edebî dilinin esas aldığı değişke konusunda muhtelif görüşler olduğunu söyler. N. Qazıyev’e göre çağdaş edebî dilin fonetik ve leksik kurallarının şekillenmesinde tüm ağızların rolü vardır. Morfoloji kurallarının şekillenmesinde Batı grubu ağızlarının, özellikle de Karabağ ağzının etkisi vardır. Məmmədağa Şirəliyev’e göre ise edebî dilin temelini Şamahı- Bakü ağzı oluşturmaktadır.

Şirəliyev (1957: 5), *Bakı Dialekti* (Bakü Ağzı) adlı çalışmasında millî dilin teşekkülüne kadar yazılı edebî dilin Şamahı-Bakü ağzını esas aldığını ifade eder. Azərbaycan halkının tarihinde Şamahı-Bakü, uzun yıllar boyunca siyaset ve kültür merkezi olmuştur. Bu sebeple Şirəliyev, millî dilin oluşumunda bu ağzın esas alınması gerektiği düşüncesindedir. Sovyet dönemindeki bu çalışmalar, bağımsızlık

sonrası Azerbaycan’da dil planlamasında işlenecek olan değişkenin belirlenmesinde önemli rol oynamıştır.

Haugen (1966b), seçim ölçütlerini; *etkililik* (İng. efficiency), *elverişlilik* (İng. adequacy), *benimsenirlik* (İng. acceptability) olarak sıralamıştır. *Etkililik*, *elverişlilik* ve *benimsenirlik*ten bağımsız olarak dilsel kuralların belirlenerek uygulanmasıdır. “*Elverişlilik*, bilgi aktarmada, dilsel biçimlerin *uygunluk derecesini* (İng. degree of precision) anlatmakta olup *benimsenirlik*, değerlendirmenin toplumsal yönünü oluşturmaktadır.” (İmer, 1998: 53).

Bakü’nün başkent olması, Kafkasların en büyük şehri olması ve yıllardır bu bölgenin bilim, sanat, kültür, ticaret, sanayi, basın-yayın merkezi olması; Bakü ağzının toplum tarafından kendiliğinden benimsenmesini sağlamıştır. Bu özellikler, Bakü ağzının *etkililik*, *elverişlilik* ve *benimsenirlik* özelliklerini taşıdığını göstermiş; onu dil planlaması için en uygun değişke yapmıştır.

Bağımsız Azerbaycan’da ortak dil için “Azerbaycan dili” ve değişke için de Bakü ağzının seçilmesi konusunda aksaklıklara ya da karşıt görüşe rastlanılmamıştır. Gelişmiş bir yazı dili geleneğine sahip Azerbaycan’ın millî dilini belirlemesinde ve oluşturmada, bu dili ortak dil ve resmî dil olarak seçmesinde sorun yaşaması beklenemezdi. Ayrıca Azerbaycan Türkçesi, SSCB döneminde ve öncesinde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde de zaten resmî statü kazanmış bir dildi. Ancak bu durum, statü planlamasında hiçbir aksaklık yaşanmadığı anlamına gelmemelidir. Toplumsal ve özellikle de resmi alanda Rusçanın *de facto* egemenliği uluslaşmanın önünde bir engel olarak durmaktadır.⁴² Azerbaycan’da bu sorunun sebebi, *statü planlamasının seçim* aşaması ile değil *uygulama* aşamasıyla ilgili olduğundan çözüm için hangi kararlar alındığı ve kararların nasıl uygulandığı “Uygulama” bölümünde tartışılmıştır (bkz. 1.2.2.3.).

⁴² Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan’da toplumsal alanda hangi dilin baskın olduğu, daha çok şehirde ya da kırsalda yaşayan konuşurlara göre değişkenlik gösterir. Şehirde yaşayan halk arasında ortak iletişim ve prestij dili hâline gelmiş Rusçanın konuşma oranı yüksekken kırsal için bu söylenemez. Burada okuryazarlık da belirleyici niteliktedir. Şehirli ve okuryazar nüfus için Rusça genel olarak birincil dil konumundadır.

2.1.3. Devlet Dili Adının Belirlenmesi

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bağımsızlık sonrası statü planlamasında *norm seçim* aşamasında tarihî tecrübelerin etkisiyle kendiliğinden uzlaşmışlık söz konusudur. Ancak aynı uzlaşmışlık; millet adı, buna bağlı olarak da dilin adı meselesinde görülmemiştir. Bu mesele, uzun süre tartışılmış ve bu tartışmalara basında sıklıkla yer verilmiştir. Çalışmamız kapsamındaki gazete yazılarından hareketle bu tartışmalarda esas olarak üç görüş üzerinde durulduğu tespit edilmiştir:

I. “Türk dili”

II. “Azerbaycan dili”

III. “Azerbaycan Türk dili” ya da “Azerbaycan Türkçesi”

Bunların dışında “Azeri Türkçesi”, “Türk-Oğuz-Azerbaycanlı dili”, “Azerbay dili”, “Azer dili” gibi ifadelerin de teklif edildiği belirlenmiştir.

Çarlık döneminde 1828-1829 tarihlerinde Osmanlı-Rus Savaşı zamanında milleti tanımlayan “Türk” adı değiştirilerek “Kafkas Tatarları”, dilin adı da “Türk dili” yerine “Tatar dili” olmuştur. Bu adlandırma, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti zamanına kadar kullanılmıştır. Bu süreçte Azerbaycanlı yazarlar ve aydınlar; dilin adı için “Türk-Tatar dili”, “Azerbaycan-Tatar dili” gibi ifadelerden istifade etmişlerdir. 1918 yılında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde Azerbaycan halkının dili; “Türkçe” olarak adlandırılmıştır. 1924’te alınan kararla Azerbaycan SSC’nin devlet dili, “Türk dili” olarak kabul edilmiştir. 14 Mart 1937 tarihli Azerbaycan 9. Sovyet Kurultayı belgelerinde ise “Türk dili” yerine “Azerbaycan dili” adı kullanılmıştır. 1937 Anayasası’na 1956 yılında eklenen maddeyle “Azerbaycan dili”, Azerbaycan SSC’nin devlet dili olarak kabul edilmiştir. 1978 Anayasası’nda da “Azerbaycan dili”nin devlet dili olduğu ile ilgili madde yer almıştır (Balayev, 2002: 43-45).

Azerbaycan’da 1988 yılında Millî Azatlık Hareketi’nin başlamasıyla uluslaşmanın bir parçası olarak devlet dilinin adı gündeme gelmiştir. Bu süreçte konuyla ilgili olarak Məmmədsadiq Abdullayev’in *Azərbaycan* gazetesindeki “Biz Kimik?” (Biz Kimiz?) başlıklı makalesi dikkat çekmektedir. Abdullayev, bu makalesinde Anadolu Türklerine ve Azerbaycan Türklerine nazaran Kazaklarda,

Kırgızlarda, Yakutlarda Eski Türklerin antropolojik ve genetik izlerine daha çok rastlandığını; buna rağmen kendilerini Türk yerine Kazak, Özbek, Kırgız, Yakut olarak adlandırdıklarını ifade eder. Onların atalarını unutmamak için bu adları yaşattıklarını söyler. Azerbaycanlıların da bu doğrultuda millet ve dil adını belirlemelerini önerir. Abdullayev, bu konudaki düşüncelerini şu ifadelerle dile getirir: “...biz Azer milletiye, hem de Azerbaycanlıyız, yani Azerbaycan toprağının evlatlarıyız. Dilimiz Azer dilidir, ki bu da Türk dilleri grubuna aittir...” (Abdullayev, 30 Mart 1991: 8).

Millî Azatlık Hareketi’nin öncülerinden olan Firudin Cəlilov’a göre de dilin adı “Azer dili” olmalıdır. Bu, hem tarihî gerçeklere hem de dil adı adlandırmasındaki sisteme uygundur. Cəlilov, “Azer” halkının bir Türk boyu olduğunu ve Azerbaycan’da yaşayan Türklerin bu boya mensup olduğunu belirtir. “Azerbaycan” adının bu boy adından geldiğini ve “Azerbaycan” kelimesinin anlamının “Azer boyunun yurdu” olduğunu ifade eder. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə’nin bazı makalelerinde ve Oğuzname’de Azer halkından bahsedildiğini söyler. Cəlilov, dilin millet adıyla tanımlanması gerektiğinin altını çizer. Diğer Türk cumhuriyetlerinde dil adı, boy adı ile adlandırılmıştır. Özbekistan’da boy adı “Özbek”, dil adı “Özbek dili”; Kazakistan’da boy adı “Kazak”, dil adı “Kazak dili”; Türmenistan’da boy adı “Türkmen”, dil adı “Türkmen dili” gibi. Azerbaycan’da ise dil, ülke adıyla tanımlanmıştır: “Azerbaycan dili”⁴³. Cəlilov, oysa Azerbaycan’da da dil adının “Azer Türkleri” ile ilişkilendirilmesi gerektiğini ve dilin “Azer dili” olarak tanımlanmasının uygun olacağını ifade eder (Cəlilov, 10 Temmuz 2018, Yüz Yüze Görüşme).

Azerbaycan’ın 18 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmasıyla devlet dili ve devlet dilinin adı konusunda yasal düzenlemelerin yapılması için çalışmalar yapılır ve buna bağlı olarak “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Devlet Dili Hakkında” kanun tasarısı hazırlanır. Tasarı, 22 Ekim 1992’de Millî Meclisin Tahsil, İlim, Din ve Medeniyet Komisyonu tarafınca müzakere edilir. Müzakerede tasarıda Rusçanın ikinci devlet dili gibi kullanıldığı dile getirilir. Ayrıca dilin adı ile ilgili görüşler

⁴³ Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuğunda dilin adı “Azerbaycan dili”dir. 1992’de devlet dili “Türk dili” olmuş; 1995 Anayasasıyla dilin adı tekrar “Azerbaycan dili” olmuştur. Bu çalışmanın “Dil Seçimi” başlığında dil adıyla ilgili yasal düzenlemelerden bahsedilmiştir (bkz. 2.1.1.).

belirtilir. Bu konuda yazar Əkrəm Əylisli, Güney Azərbaycan'da "Azərbaycan dili" değil "Türk dili" denildiğini örnek gösterir ve Azərbaycan'da dilin adının "Azərbaycan Türkçesi" olmasını teklif eder. Prof. Dr. Yusif Seyidov, bu teklife karşı çıkarak yeni kanun tasarısının hazırlanmasını ve başka dillerin devlet diliyle aynı haklara sahip olmaması konusunda bir tasarı varyantının dikkate alınmasını önerir. Prof. Dr. Əziz Əfəndizadə, "Azərbaycan Türkçesi" aleyhine, "Azərbaycan dili" lehine görüş bildirir. Milletvekili Hacıbaba Əzimov ise etnik grupların dil meselesini göz önünde bulundurmanın önemine vurgu yapar. Prof. Dr. Fuad Qasımzadə, Ağamusa Axundov, Kamal Abdullayev ve başkaları "Azərbaycan dili"ni desteklerler. Toplantının sonunda R. İsmayılov'un teklifi ile Prof. Dr. A. Axundov'un başkanlığında dil bilim uzmanlarından ve yazarlardan oluşan 15 kişilik bir çalışma grubu oluşturulur. Bu çalışma grubu, 22 Kasım'a kadar "Dil Hakkında" yeni kanun tasarısı hazırlanması için görevlendirilir (Azərbaycan, 23 Oktyabr 1992: 2).

Bakü Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Kamil Vəli Nərimanoğlu, kanun tasarısının müzakeresi sürecinde Azərbaycan gazetesinde Cumhurbaşkanı Əbülfəz Elçibəy'e ve Milli Meclise hitaben "Azərbaycan Türklərinin Adı Özünə Qaytarılmalıdır" (Azərbaycan Türklərinin Adı Aslına Döndürülmelidir) başlığıyla dil adı ile ilgili görüşlerini belirttiği bir açık mektup yayımlar. Bu mektupta Stalin dönemine kadar halkın Türk olarak adlandırıldığını, sonradan Stalin baskısıyla halkın adının Azerbaycanlı olarak değiştirildiğini ifade eder. Stalin'in politikasının bağımsız Azerbaycan'da devam ettirilmemesi gerektiğini vurgular. O; "Azat Azerbaycan halkı ve dili esas adına kavuşmalıdır... Anayasamızda Azerbaycan dili yerine Azerbaycan Türkçesi yazmalıdır." diyerek dilin adı konusundaki görüşünü aktarır (Nərimanoğlu, 22 Dekabr 1992: 2).

Milli Meclisin 9 Aralık 1992, ardından 16-17 Aralık 1992 tarihli toplantılarında "Azərbaycan Cumhuriyeti'nde Devlet Dili Hakkında" kanun tasarısı görüşülür (Qasımova, 2019: 43).

16 Aralık 1992 tarihli toplantıda Sabir Rüstəmxanlı, "Azərbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dili Azerbaycan dilidir." ifadesinin sonuna parantez içinde "Azərbaycan Türkçesidir." yazılmasını önerir. Hacıbaba Əzimov, "Azərbaycan

dili”nin yanına “Türk”ün ilave edilmesine gerek olmadığı, halk tarafından benimsenen ifadelerin değiştirilmemesi gerektiği, buna bağlı olarak da “Azerbaycan dili” kullanımının yerinde bir karar olacağı düşüncesindedir. Toplantıda Rüstəmxanlı’nın önerisi 13 oy alarak kabul görmemiştir (Qərib, 22 Dekabr 1992: 1 ve Qasımova, 2019: 43).

17 Aralık 1992 tarihli Millî Meclis toplantısında çalışma grubu başkanı Prof. Dr. Ağamusa Axundov, “Azerbaycan dili bütün Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşları için mecburidir.” diyerek “Azerbaycan dili” tarafında olduğunu göstermiştir. Mətləb Mütəllimov da Axundov’un “...mecburidir.” ifadesini destekler . (Qərib, 22 Dekabr 1992: 1-2 ve Qasımova, 2019: 43). Kamran Rəhimov ise Azerbaycan’ın çok uluslu bir devlet olduğunun göz ardı edilmemesi gerektiğini söyleyerek “mecburidir” ifadesini uygun görmez. Ancak o da dilin adının “Azerbaycan dili” olmasını destekler (Qərib, 22 Dekabr 1992: 2). Mirmahmud Fəttayev’in “Azerbaycan dili, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin dilidir ve Azerbaycan Cumhuriyeti’nin vatandaşları için zorunludur.” teklifi 15 oy almış ve Meclisten geçememiştir. Ardından dil adı, tartışılmaya devam etmiştir. Hüseynağa Qəniyev, “Azerbaycan dili” adının uygun olduğu düşüncesindedir. Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Başkanı İsa Qəmbərov, 16 Aralık 1992’deki oylama sonuncunun şüpheli olduğu düşüncesindedir. “Türk” kelimesinin Türkiye ile ilişkilendirilmesinden dolayı ya da başka bir sebepten bu adlandırmaya kuşku ile yaklaşıldığını ifade eder. “Azerbaycan dili” ifadesi her ne kadar Stalin tarafından resmîleştirilse de halkın artık buna alıştığını söyler. Ancak bu dilin Türk dilleri ailesine dâhil olduğunun da tasdik edilmesi önemlidir. Bu sebeple 16 Aralık 1992 tarihinde oylamaya sunulan teklifi (kanun maddesinin yanına parantez içinde “Azerbaycan Türkçesi” yazılması teklifini) destekler (Qərib, 22 Dekabr 1992: 2 ve Qasımova, 2019: 43-44).

K. Rəhimov, Qəmbərov’un düşüncesine “Türkiye’de ‘Türk Oğuzları’, ‘Oğuz Türkçesi’ yazıyorlar mı?..” diyerek karşı çıkar. Ardından çok uluslu olan Azerbaycan Cumhuriyeti’nin dil adının “Azerbaycan dili” olması gerektiğini vurgular. Arif Hacıyev, devlet dilinin belirtildiği maddeye parantez içinde “Azerbaycan Türkçesidir.” yazılmasının engellenmesini şaşırtıcı bulur. Bunun Azerbaycan nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Türklerin haklarının kısıtlanma sürecinin devamı niteliğinde olduğunu iddia eder (Qərib, 22 Dekabr 1992: 2 ve Qasımova, 2019: 43-44).

Qudrət Quliyev, Sabir Rüstəmxanlı'nın təklifini dəstəkləyərək "Azərbaycan Türkçesi" ifadəsinin sakıncalı bulunmasına anlam verəmediğini aktarır. Toplantı; X. Əliyev'in, İ. Qəmbərov'un Nürəddin Əhədov'un, çalışma grubu üyesi Yusif Seyidov'un H. Əzimov'un və Şadman Hüseynov'un görüşləriylə davam edir. Şadman Hüseynov, "Azərbaycan'ın dövlət dili, Türk dilidir." ifadəsinin yazılmasını önerir. A. Hacıyev, önce Şadman Hüseynov'un sonra da Rüstəmxanlı'nın təklifinin oylanmasını önerir. Oylama önerisi qəbul edilir. Bunun üzərinə yapılan oylamada Şadman Bey'in təklifi lehine 16, əleyhinə 17 oyləyir. Bu oylamada 5 kişi isə çekimser kalmıştır. Rüstəmxanlı'nın təklifi için isə 15 kişi olumlu, 17 kişi olumsuz oylə kullanmış; 6 kişi də çekimser kalmıştır. Böylece bu toplantıda da bir sonuca varılamamıştır. Toplantı sonunda Meclis Başkanı İsa Qəmbərov, bu kanun təsərisinin geleyek Meclis toplantısında təkrar görüşülmesi gerektiğini söyleyerek toplantıyı kapatmıştır (Qərib, 22 Dekabr 1992: 2).

22 Aralık 1992 tarihinde Millî Meclis, təkrar toplanır. Bu toplantıda dövlət dilinin adı ilə ilgili sunulan dört varyant təkrar tartışılır və oylamaya sunulur. Bu varyantlar və oylama sonuçları şu şekildedir:

- I. "Azərbaycan Cümhuriyeti'nin dövlət dili Türk dilidir." (25 qəbul, 13 rət, 7 çekimser)
- II. "Azərbaycan Cümhuriyeti'nin dövlət dili Azərbaycan Türkçesidir." (15 qəbul, 22 rət, 6 çekimser)
- III. "Azərbaycan Cümhuriyeti'nin dövlət dili Azərbaycan dili-Azərbaycan Türkçesidir." (9 qəbul, 22 rət, 6 çekimser)
- IV. "Azərbaycan Cümhuriyeti'nin dövlət dili ən zəngin və ən kudretli Türk dillerinden biri olan Azərbaycan dilidir." (15 qəbul, 17 rət, 10 çekimser)
(Qərib, 23 Dekabr 1992: 1).

Oylama kurallarına göre hiçbir təklif yəterli sayıda qəbul almadığında ən çok qəbul alan təklif için təkrar oylama yapılması gerekmektedir. Bu səbəplə birinci varyant təkrar oylanır və bu oylamada birinci təklif 27 qəbul, 8 rət, 5 çekimser oyla qəbul edilir. Böylece Dövlət Dili Kanunu'nda dövlət dilinin "Türk dili" olaraq adlandırılması oylə çokluğu ilə qəbul edilir (Qərib, 23 Dekabr 1992: 1).

22 Aralık 1992 tarihinde kabul edilen kanunla devlet dili adının “Türk dili” olması hukuken güvence altına alınmıştır. Ancak dilin adı meselesiyle ilgili tartışmalar sona ermemiş, uzun yıllar devam etmiştir. Özellikle 1995 Anayasası’nın kabulüne kadar olan süreçte bu konunun çok sık ve pek çok açıdan tartışıldığı gözlemlenmiştir. Bu tartışmalar şu şekildedir:

1992 tarihli yukarıda bahsedilen kanun için referanduma gidilmemesini eleştirenler olmuştur. Dönemin Cumhurbaşkanı Əbülfəz Elçibəy, “Dilin adı referandumla belirlenmez, bu ilimdir!” diyerek bu eleştirilere cevap verir. Ancak *Yeni Azərbaycan* gazetesinde Gəray Fəzli, Mecliste devlet dili adı tartışılırken ilim ocaklarının bilgisine başvurulmadığını iddia eder ve Elçibəy’i eleştirir. Ayrıca Fəzli’ye göre devlet dilinin “Türk dili” olmasındaki amaç, Türkiye ile ilişkilerin kuvvetlendirilmesidir. Ancak Türkiye ile dostluk ilişkilerinin kurulması için “Azerbaycan Türkçesi” ya da “Türk dili” gibi adlandırmalara gerek olmadığını ifade eder (Fəzli, 29 Sentyabr 1994: 1)

“Türk dili” adlandırmasının dilin karakteristik lehçe özelliklerini yitirerek Türkiye Türkçesi ile aynılaştırılacağına ya da bu ifadenin Türkiye ile yakınlaşmada araç olarak kullanılacağına dair iddialar, devlet dili adı hakkındaki tartışmalarda sıkça dile getirilmiştir. Gəray Fəzli’nin 19 Ocak 1994 tarihli *Azərbaycan* gazetesindeki “Bu, Tarixi Həqiqətin Bərpası Dəyil” (Bu, Tarihi Gerçeği Canlandırmak Değil) başlıklı yazısı bu tartışmalardan biridir. Fəzli, düşüncesini şu sözlerle aktarır:

Madem ki biz Türk'üz, dilimiz de Türk dilidir, peki o zaman Azərbaycan toprağı, Azərbaycan halkı, bugüne dek Azərbaycan dili dediğimiz bu ulu nimeti -varlığımızın aksiyomu- olan bu üçlüyü ne yapalım? Belki bu üçlüye de Türk toprağı, Türk halkı, Türk dili demeliyiz? Tarihin hangi devrinde Azərbaycan Türkiye'nin bir eyaleti oldu? (Mehdiyev, 13 Aprel 1994: 2).

Mehdiyev, Gəray Fəzli’nin bu iddiasına karşılık “Doğrudur, dilimize Türk dili diyenler var, peki Azərbaycan’a Türkiye diyenler var mı? Hayır, ben hiçbir ilmî kaynakta böyle bir olaya rastlamadım.” diyerek “Türk dili” adlandırmasının

Azerbaycan toprağı, Azerbaycan halkı anlayışını reddetmek olmadığını savunur (Mehdiyev, 13 Aprel 1994: 2).

Azerbaycan gazetesinin 26 Nisan 1994 tarihli sayısında yayımlanan “Bəs Biz Kimik?” (Peki Biz Kimiz?) başlıklı makalede de “Tük dili” adının kullanılmasıyla dilin Türkiye Türkçesi etkisi altında kalacağı endişesi vardır. Vəli Osmanlı ise makaledeki bu düşüncəyi ve endişeyi yersiz bulur. O, dil adının “Türk dili” olmasıyla dilin yerini Türkiye Türkçesinin almayacağını vurgular. Türkiye Türklerinin dilinin de, Azerbaycan Türklerinin dilinin de “Türk dili” olduğunun altını çizer. Ayrıca 1930'lara kadar devlet dili adının *Türk dili* olduğunu hatırlatır (Osmanlı, 19 May 1994: 4).

Dr. Balaş Abbaszadə ise “Türk dili” adının ülkede gerginliğe sebep olduğunu iddia eder. Ona göre Türkiye ile Türk adı aynılaştırılarak bu durum, Türkiyeleşmek gibi halka yansıtılmıştır. Ayrıca “Türk dili” ifadesinin azınlıklar arasında onların dillerinin, medeniyetlerinin vs. şuurlu şekilde yok edileceğine dair düşünce oluşturduğunu iddia eder. Azerbaycan'da azınlıkların dil, toprak ve kültür bakımından Türkler ile birleştiklerinin; Azerbaycan dili ve kültürünü beraber geliştirdiklerinin; Talış, Kürt, Tat ve Türk'ün beraber Azerbaycan milletini oluşturduğunun altını çizer. Yazar; dil adının değiştirilirken etnik durumun, statünün, diğer devletlerin karşı hamle faktörünün ve çeşitli siyasi-soysal tahribatların dikkate alınmadığı düşüncesindedir (Abbaszadə, 10 Avqust 1993: 3).

Dr. Balaş Abbaszadə, iktidarın dil adı değiştirme meselesini aceleye getirdiği, azınlıkların “Türk dili” adlandırmasının millî ayrımcılık, millî düşmanlık olarak nitelendirmeye başladıkları görüşündedir. Abbaszadə, bu tür gerginliklere sebebiyet vermemek için dil adının “Azerbaycan dili”, millet adının “Azerbaycan milleti” olması gerektiğini söyler. Böylece Azerbaycan toprağında yaşayan tüm halkların “Azerbaycan dili benim dilimdir, benim dilim benim varlığımdır!” diyebileceğini ileri sürer (Abbaszadə, 10 Avqust 1993: 3).

Pedagoji doktoru B. Abbaszadə'nin (10 Avqust 1993: 3) azınlık dillerinin kendi adlarıyla adlandırılması gerektiğini, Türklerin dilinin ise “Azerbaycan dili” olması gerektiğini savunduğu “Mənim Dilim Mənim Varlığımdır” (Benim Dilim

Benim Varlığımdır) başlıklı yazısı; Azərbaycan ET Tarımın Makineləşdirilməsi və Elektrifikasiyası İnstitutunun çalışanları tərəfindən eleştirilmiştir. İnstitutu çalışanlarının *Azadlıq* gazetesine gönderdikleri mektupta “Azərbaycan dili” adının Sovyet siyasetinə hizmet ettiği, bu sebeple devlet dili adının “Türk dili” olması gerektiği görüşü dile getirilmiştir (Azərbaycan ET Kənd Təsərrüfatının Mexanikləşdirilməsi və Elektrikləşdirilməsi İnstitutunun Əməkdaşları, 21 Sentyabr 1993: 8).

“Azərbaycan dili” anlayışını Stalin politikasının devamı olarak değerlendiren isimlerden biri Mehdiyev’dir. O; “Azərbaycan milleti” ve “Azərbaycan dili” ifadelerinin 1930’lu yılların ortalarında -Stalin’in baskı rejiminin şiddetlendiği zamanlarda- ortaya çıktığını, bu dönemde her alanda olduğu gibi dil alanında da baskı uygulandığını belirterek bu adlandırmaların Sovyet izi taşıdığını söyler (Mehdiyev, 13 Aprel 1994: 2).

“Türk dili” anlayışını savunan Vəli Osmanlı’nın da “Azərbaycan dili”ne itiraz sebeplerinden biri bu adlandırmanın Stalin döneminde uygulanmasıdır. Osmanlı, bu düşüncesini “Azərbaycan dili” adlandırılmasının savunulduğu *Azərbaycan* gazetesinin 26 Nisan 1994 tarihli sayısında yayımlanan “Bəs Biz Kimik?” (Peki Biz Kimiz?) başlıklı yazıyı eleştirdiği makalesinde dile getirir. Bu makalede Özbek’in kendi dili için “Özbek dili”; Kazak’ın “Kazak dili”, Kırgız’ın “Kırgız dili” demesi örnek gösterilerek “Azərbaycan dili” savunulmuştu. Osmanlı ise bunun üzerine Nevayi’nin devrine atıfta bulunur. Bu devirde “Özbek dili” anlayışının olmadığını; “Türk dili” ya da “Türk-Çağatay dili” anlayışının hâkim olduğunu söyler. “Azərbaycanlı”, “Azərbaycan dili” gibi adlandırmaların ise Sovyet döneminde -1930’lardan sonra- ortaya çıktığına vurgu yapar (Osmanlı, 19 May 1994: 4).

Aynı yazıda Fuzuli’nin “Azərbaycan dili”nde, hatta “Azeri dili”nde inciler oluşturduğu belirtilerek de “Azərbaycan dili” anlayışı desteklenmeye çalışılmıştır. Ancak Vəli Osmanlı, bu iddiaya karşılık Fuzuli’nin kendi ana dilini “Türk dili” olarak adlandırdığının altını çizer ve Fuzuli’nin *Hadikatü’s-Sü’edâ*’sındaki şu dizeleri hatırlatır (Osmanlı, 19 May 1994: 4):

Ey feyZRəsani-ərəbü Türkü əcəm,

Qıldın ərəbi əfsəhi-əhli-alam,

Etdin Füsəhayi-əcəmi İsadəm

Mən Türkbəbandan iltifat eyləmə kəm. (Osmanlı, 19 May 1994: 4).

Fuzuli burada “Ey Arap, Türk ve Acem’e (Fars’a) feyz veren / Arap’ı âlemin, âlem ehlinin en iyi konuşanı kıldın / Acem fasihlerini İsa nefesli ettin / Ben Türkbəbandan -Türkdilliden-iltifatını esirgəme.”⁴⁴ demektedir (Osmanlı, 19 May 1994: 4).

Gəray Fəzli isə Vəli Osmanlı’nın (19 May 1994: 4) bu yazısı üzərindən “Türk dili” destekçilərini eleştirir. Fuzuli’nin dilinə “Türk dili” demesinin yeterli bir gerekçe olmadığını ifade eder. Çünkü Fuzuli zamanında edebî değeri yüksek eserler üretilse de dil bilimi, dilin adı gibi meselelerde bilimsel düşüncelerin olmadığını ifade eder. Ayrıca Türkçeye⁴⁵ benzediği için “Türk dili” adlandırmasının tercih edilmesinin yanlış olduğunu söyler. Çünkü ona göre Özbeklerin, Kazakların, Tatarların, Türkmenlerin dilleri de Türkçeye benzemektedir; ancak onların kendi dillerini “Türk dili” olarak adlandırmadıklarını örnek gösterir (Fəzli, 29 Sentyabr 1994:1).

Dilin adlandırılmasındaki meselelerden bir diğeri; dil adının devlet adını, vatan adını içerip içermemesidir. “Azerbaycan dili” taraftarları bu meseleyi sıkça dillendirirler. Gəray Fəzli də bu konuda görüş bildirenlerdendir. Fəzli, dil adının vatan adı ilə ayni olmasını toplumun inkişaf kanunlarının karakteristik yönlerinden biri olarak değerlendirir (Mehdiyev, 13 Aprel 1994: 2).

Ağustos 1993’tə Əbülfəz Elçibəy dönemi sona erir və Cümhurbaşkanlığı makamının tüm yetkileri Meclis Başkanı seçilen Heydər Əliyev’e geçer. 3 Ekim 1993’tə yapılan seçimler sonucunda da Əliyev, Azərbaycan Cümhuriyeti’nin Cümhurbaşkanı olur. Ardından Əliyev, yeni bir anayasa gerekliliğini gündeme getirir və 1995 yılının Ocak ayında yeni anayasa için çalışmalar başlatır (Abdullayev, 2001: 113-114). Yeni anayasa çalışmalarının başlamasıyla dil hakkında kanun ile ilgili

⁴⁴ Fuzuli’nin bu mısrası “Benim gibi Türk dilliden iltifatını esirgəme.” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılabilir.

⁴⁵ Yazar burada Türkiye Türkçesini kastetmektedir.

meseler tekrar gündeme gelir. Buna bağli olarak devlet dili adı hakkındaki tartışmalar sıklaşır ve bu tartışmalara gazetelerde sıkça yer verilir.

Yeni anayasa hazırlık sürecindeki tartışmalar, itirazlar ve iddialar önceki sürecin devamı niteliğindedir. Bu süreçte *Azadlıq* gazetesi, tarih profesörü Kamran Rəhimov'un görüşlerine itiraz eden bir makale yayımlar. Bu makaleye göre Rəhimov, "Bizim dilimiz Azərbaycan dilidir, halkımız Azərbaycan halkıdır." der ve Azərbaycan'daki tüm halkların bir millet olarak şekillenmesi gerektiğini söyler. Bu düşüncesini de şu ifadelerle destekler: "Özbek'le biz, Türk dilli halklar grubuna dâhiliz. Ancak bu, 'Bizim dilimiz, Türk dilidir.' demek değil. Özbekler, Türkmenler, Kazaklar 'Benim dilim, Özbek, Türkmen, Kazak dilidir.' diyor." Ancak *Azadlıq* gazetesi Rəhimov'un bu açıklamasına karşı çıkarak onların (Özbek, Türkmen ve Kazak Türklerinin) "Özbekistan dili", "Türkmenistan dili" ya da "Kazakistan dili" demediklerini, "Azərbaycan dili" tamlamasındaki "Azərbaycan"ın bir coğrafi ad olduğunu hatırlatır (Dilimiz Başımıza Bəladır, Yoxsa Dil 'İcad Edən' Başlarımız, 25 Aprel 1995: 8).

Azadlıq gazetesi aynı makalede 13 Nisan 1995 tarihinde düzenlenen Milli Meclisin Eğitim, Bilim, Dil ve Kültür Komisyonunun toplantısından bahseder. Bu Komisyona "Türk dili" adlandırmasının anayasaya aykırı olduğu iddialarının yer aldığı dilekçe gönderilmiştir. *Azadlıq* gazetesi, kararın üzerinden iki yıl geçtikten sonra böyle bir iddianın ortaya atılma nedenini sorgular ve bu iddiaları Stalin döneminin dil politikasıyla ilişkilendirir (Dilimiz Başımıza Bəladır, Yoxsa Dil 'İcad Edən' Başlarımız, 25 Aprel 1995: 8).

Azadlıq gazetesi, bu süreçte devlet dilinin "Türk dili" olarak kalmasını isteyen âlimlerle "Azərbaycan dili" olarak değiştirilmesini isteyen âlimleri bir araya getirerek bir tartışma toplantısı düzenlemek ister. Ancak bu toplantıya "Azərbaycan dili" taraftarları katılmadığı için toplantı, "Türk dili" taraftarlarıyla yapılmış olur. Burada Tofiq Hacıyev, Xəliq Bəhədir, Kamil Vəliyev, Yusif Seyidov görüşlerini bildirir. Bu görüşler, *Azadlıq*'ın 2 Mayıs 1995 tarihli sayısında "Dilimiz Varlığımızdır" başlığıyla yayımlanır (Könül və Şahnaz, 2 May 1995: 1-8).

Toplantıda Xaliq Bahadır'ın bazı yazılarda "Azerbaycan milleti" adının geçtiğini söylemesi üzerine Tofiq Hacıyev, "Bu, Stalin'in fikri ile örtüşüyor: 'Bütün diller birleşerek tek dil oluşacak.'" ifadeleriyle "Azerbaycan dili" adının Stalin politikasına hizmet ettiğini ifade eder. Xaliq Bahadır, onlar *süper etnos*⁴⁶ taraftarları ise neden azınlık dillerinde radyo yayını yapılmasına karşı çıkmadıklarını sorar. Yusif Seyidov ise "Azerbaycan dili, Azerbaycan arazisindeki bütün etnosların dillerinin adıysa o zaman Azerbaycan dilinin kendi adı nedir?" sorularıyla "Azerbaycan dili" adlandırmasını eleştirirler (Könül ve Şahnaz, 2 May 1995: 8).

"Azerbaycan dili" adlandırması taraftarlarına göre "Azerbaycanlılar", yeni ve müstakil bir *etnos* gibi şekillenmiş Azerbaycan halkını temsil etmektedir. Azerbaycan halkının etnik oluşumuna dâhil olmuş milletlerden sadece birinin (yani Türk milletinin) adıyla dilin adlandırılmasının uygun olmadığı düşüncesindedirler. Ayrıca Türk milletinden (Türkiye Türklerinden) bağımsız bir millet olduğundan dili de "Türk dili" değil "Azerbaycan dili" olmalıdır ve onlara göre bir dil, iki millet olamaz (Qaraçənli, 15 May 1995: 8).

Qaraçənli, bu iki taraftan kimin haklı olduğu konusunda düşüncelerini paylaşır. Öncelikle her iki tarafın da Azerbaycan halkının "Türk dilli halklar"a dâhil olduğunu kabul ettiğinin altını çizer. "Türk dili" taraftarlarına göre Azerbaycan halkı, hem "Türk dilli"dir hem Türk'tür. "Azerbaycan dili" taraftarına göre ise Azerbaycan halkının bazıları "Türk dilli"dir. Qaraçənli bu durumda meselenin dil değil milliyet olduğunu söyler. Tarafların milliyet konusunda araştırmaya gittiğini ve bunun sonucunda "Türk dili" savunucularının Azerbaycan'ın çoğunluğunu "Türk"lerin oluşturduğunu, diğer tarafın ise onların "Azerbaycanlı" olduğunu iddia ettiğini

⁴⁶ "*Etnos*, ortak iç yapıya ve kendine özgü davranış kalıplarına sahip bireyler topluluğudur ve her iki component de (tabii ve sosyal) dinamiktir. Dolayısıyla *etnos*; sosyolojik, biyolojik ve coğrafi fenomenlerden herhangi birine indirgenemeyen elementer bir fenomendir." (Tozlu, 2013:172).

Her *etnos*, zaman ve sosyal yapı açısından bünyesinde bazı farklı etnoğrafik tiplere sahiptir. "Gumilev, *etnos* yapısındaki bu alt etnik sistemlere *süb-etnos* adını verir." Rusları ve İskoçyalıları bu sisteme örnek olarak gösterir. İskoçyalıların *lowlander* (Tweed vadisi sakinleri) ve *highlander*lerden (Keltlerden) meydana geldiğini söyler. "Beyaz Deniz Rusları (Pomorlar), Petersburg İşçileri, Volga ötesindeki eski ayıncılar, Sibiryta altın arayıcıları, orman ve bozkır köylüleri ile Don ve Ural Kossakları'nın birbirlerinden farklı olmalarına rağmen bu durumun onların tek bir *etnos*a ait olmalarına engel oluşturmadığını belirtir (Tozlu 2013:173).

Süper etnos, *etnos*un bir üst biçimidir. "Süper *etnos*, bir bölgede aynı anda ortaya çıkan; ekonomik, ideolojik ve siyasi temaslarla karşılıklı ilişkiler içinde bulunan *etnos*lardan oluşmuş mozaik bir bütünlüktür." Örneğin Müslümanlar (Arap, Pers, Türk, Berberi) ve Ortodokslar birer *süper etnos*tur. Dolayısıyla *süper etnos* kavramı, içerik olarak *ümme*t kavramıyla uyumaktadır (Tozlu 2013:173).

aktarır. Yani bir taraf, “Biz Türk’üz, demek ki dilimiz de Türk dilidir.” derken diğer taraf, “Biz Azerbaycanlıyız, demek ki dilimiz de Azerbaycan dilidir.” demektedir. Qaraçənli’ye göre bu iki taraf da haklı değildir. Çünkü dili (Azerbaycan Türkçesini) kendi ana dili sayan vatandaşın Türk veya Azerbaycanlı olmasının bir önemi olmadığını belirtir (Qaraçənli, 15 May 1995: 8). Ona göre

İnsanın geni bir millete, dili ise başka millete mensup olabilir. Ve böyle olduğunda insanın işlettiği dilin adı geninin adı değil dilinin mensup olduğu milletin adına uygun adlandırılmalıdır. Azerbaycan’da binlerce Türk, Rusça konuşuyor, Türkçe bir kelime bile bilmiyor. Ancak bu, ‘Milliyetçe Türk oldukları için onların kullandığı dile, yani Rus diline Türk dili demeliyiz.’ demek değildir (Qaraçənli, 15 May 1995: 8).

Kısacası Qaraçənli, hangi millete mensup olunursa olunsun eğer Azerbaycanlılar Türk milletinin dilinde konuşuyorlarsa bu dilin adının “Türk dili” olması gerektiğini vurgular (Qaraçənli, 15 May 1995: 8).

Yeni anayasa hazırlık sürecinde tartışmaların “Azerbaycan dili”-“Türk dili” üzerinden yapıldığı görülmektedir. Ancak az da olsa farklı tekliflerle bu tartışma sürecine katılanlar olmuştur. Rəşid Təhməzoğlu’nun teklifi bunlardan biridir. Təhməzoğlu, “Dilimizin, halkımızın, toprağımızın adı; ‘Azerbaycan’ kelimesinde aranmalıdır.” diyerek dilin adı için “Azerbay dili”ni, halkın adı için de “Azerbay halkı”nı önerir. Ona göre “Azerbaycan”daki +*can* Farsçadaki +*stan* gibi mekân ifade etmektedir. Bu sebeple dil ve halkın adı zikredilirken muhakkak +*can* eki, çıkarılmalıdır (Təhməzoğlu, 8 İyul 1995: 3).

Son dönemde “Azerbaycan dili” - “Türk dili” taraftarları arasındaki tartışmaların alevlenmesi üzerine Azerbaycan Halk Cephesi Partisi, devlet dili hakkında *Azadlıq* gazetesinde bir bildiri yayımlar. Bu bildiride “... AHCP; Azerbaycan Cumhuriyeti’nin devlet dili olarak ‘Türk dili’ adını müdafa eder ve kati olarak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin bütün remzleriyle beraber devlet dili adının da kabul edilmesini ve Türk dilinin dokunulmazlık statüsünün halk tarafından müdafa edilmesini bildirir.” (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dili ilə Bağlı AXCP’nin Bəyanatı, 4 Noyabr 1995: 5).

Milli Meclisin 2 Mayıs 1995 tarihli kararıyla yeni anayasanın hazırlanması için otuz beş kişiden oluşan bir komisyon meydana getirilir. Komisyon, bir anayasa taslağı hazırlar (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarları, 2 May 1995). Bu anayasa taslağının “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Devlet Dili Hakkında” başlıklı maddesi, 31 Ekim 1995 tarihinde AMEA Yönetim Kurulu Toplantı Salonu’ndaki toplantıda, 2 Kasım 1995’te de Azərbaycan Cumhuriyeti Anayasası’nı hazırlayan komisyonun toplantısında tartışılır (Əliyev, 16 Noyabr 1996: 3). Bu toplantılardaki konuşmalar, *Azərbaycan* gazetesinde “Dövlət Dili Milli Mə’nəvi Sərvətimizdir” (Devlet Dili Millî Manevi Servetimizdir) başlığıyla yayımlanır. (AzərTac, 2 Noyabr 1995: 1, AzərTac, 7 Noyabr 1995: 2).

Azərbaycan gazetesinin 2 Kasım 1995 tarihli sayısında yukarıda bahsi geçen yazı, 31 Ekim 1995 tarihli toplantı konuşmalarını okuyucuya aktarır. AMEA Yönetim Kurulu binasında düzenlenen toplantıda yeni anayasa taslağı etraflıca tartışılır. Bu toplantıya başkanlık eden AMEA Edebiyat, Dil, Güzel Sanat Şubesi Sekreteri Bəkir Nəbiyev; yeni anayasa tasarısının bir maddesinin -devlet dili hakkında maddesinin- görüşülmesi için toplanıldığını bildirir ve toplantıyı açar (AzərTac, 2 Noyabr 1995: 1).

Toplantının giriş konuşmasını yapan Cumhurbaşkanı Heydər Əliyev, şimdiye kadar anayasanın 73. maddesindeki “Azərbaycanın dövlət dili, Azərbaycan dilidir.” ibaresinin yürürlükte olduğunu belirtir. Ardından 1992’deki sürece değinir. 1992’nin Aralık ayında Milli Meclisin devlet dilinin Türk dili olması konusunda aldığı kararın herkes tarafından benimsenmediğini ifade eder. Bu kanunun kabul edildiği toplantıya Milli Meclisin 50 üyesinden 39’unun katıldığını ve bunlardan 26’sının kabul oyu, 7 ya da 8’nin ret oyu verdiğini, kalanının da çekimser kaldığını ifade eder (AzərTac, 2 Noyabr 1995: 1). Ancak anayasaya göre kanun maddesinin değiştirilmesi için üçte iki oy çokluğu gerekmektedir. Bu sebepten kanun maddesi değişikliğinin anayasaya uygun bir değişiklik olmadığını söyler. Ayrıca Əliyev, ana dili ders kitapları adının “Türk dili” olarak değiştirilmesi konusunda “Bu büyüklükteki tarihî bir karar Azərbaycan halkının iradesi dikkate alınmadan 26 kişi tarafından kabul edilmiştir. Burada da büyük bir yanlışlık yapılmıştır...” ifadelerini kullanır (Abdullayev, 6 Sentyabr 2001: 5).

Heydər Əliyev'in konuşmasının ardından Azərbaycan Cumhurbaşkanı İdaresi Başkanı Şahin Əliyev konuşma yapar. Şahin Əliyev, 1992 yılında kabul edilən Dövlət Dili Kanunu'nun "Azərbaycan Cumhuriyyətinin Dövlət bağımsızlığı haqqında Anayasa Kararı"na uymadığını, bu səbəplə bu kanunun gəçərli olmadığını söylər (AzərTac, 2 Noyabr 1995: 2; Qasımoğlu, 2019: 46).

Toplantının davamında Prof. Dr. Ağamusa Axundov, Prof. Dr. Vaqif Aslanov, şair Nəbi Xəzri, Prof. Dr. Tofiq Hacıyev, Yazarlar Birliğı Başkanı Anar, Prof. Dr. Nizami Xuduyev, şair Qabil, Yazarlar Birliğı Sekreteri Çingiz Abdullayev, Bilimler Akademisi üyesi Fəraməz Maqsudov, Millî Meclis üyeleri Sabir Rüstəmxanlı, Xeyrulla Əliyev, yazar Əkrəm Əylisli, Prof. Dr. Kamil Vəliyev, Prof. Dr. Əlisə Şükürlü, yazar İsa İsmayilzadə, Prof. Dr. Nizami Cəfərov, Azərbaycan Sosial Demokrat Partisi üyesi Mübariz Əliyev, Prof. Dr. Məsümə Məlikova, Prof. Dr. Qəzənfər Kazımov, Prof. Dr. Yusif Seyidov, Prof. Dr. Fuad Qasımozadə, Prof. Dr. Ənvər İsmayilov vd. konuşma yapar. Konuşmacıların yeni anayasa için dövlət dili maddəsiylə ilgili təklifləri şu şəkildədir:

- I. "Azərbaycan Cumhuriyyətinin dövlət dili Azərbaycan dilidir."
- II. "Azərbaycan Cumhuriyyətinin dövlət dili Azərbaycan dilidir (Azərbaycan Türkçesidir)."
- III. "Azərbaycan Cumhuriyyətinin dövlət dili Türk dilidir." (AzərTac, 2 Noyabr 1995: 2; Qasımoğlu, 2019: 46).

Konuşmaların ardından nihai bir karara varılmaz və konunun 2 Kasım 1995 tarixindəki toplantıda təkrar görüşülecəğı bildirilir (AzərTac, 2 Noyabr 1995: 2; Qasımoğlu, 2019: 46).

31 Ekim 1995 tarixli toplantının ardından bu toplantıyla ilgili görüşlər, yorumlar gəzetələrdə yer alır. Toplantı katılımcılarından olan Kamil Vəliyev'in *Azadlıq*'ta yayımladığı 4 Kasım 1995 tarixli yazısı bunlardan biridir. Vəliyev, Milli İlimlər Akademisində gərçəkleşən müzakərenin 7 saat sürdüyünü bildirir (Vəliyev, 4 Noyabr 1995: 1).

Toplantıda M. Məlikova, Qabil, F. Maqsudov, H. Mirzəyev; “Azerbaycan” kelimesinin devletin, milletin ve coğrafiyanın adı olduğundan dilin adının da “Azerbaycan dili” olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Vəliyev; A. Axundov’un “Bize yalnız Ermeniler Türk diyorlar.” gibi düşünceleri bilimden, siyasi gerçeklerden, tarihten uzak olarak değerlendirir. A. Axundov’la birlikte V. Aslanov, Ş. Qurbanov, M. Adilov, Q. Kazımov’un “Azerbaycan dili”ni savunduklarını; N. Xəzri, X. Əliyev, M. Əliyev’in sadece siyasi söylemlere başvurdıkları, meselenin esasını anlamadıkları düşüncesindedir. F. Qasımsadə, Ç. Abdullayev’in ise düşüncelerini net bir biçimde söylemediklerini; “Azerbaycan dili”nin doğruluğunu vurgulayıp “Türk dili”nin yanlış olmadığını bildirdiklerini kaydeder. Vəliyev; T. Hacıyev, Y. Seyidov, N. Cəfərov, N. Xudiyev, R. Qəmbərqızı ve kendinin bu meseleyi bilimsel açıdan değerlendirdiklerini ve bunun sonucunda dilin adının “Azerbaycan Türk dili” olması gerektiği yönünde görüş bildiklerini ifade eder. Ə. Əylisli, S. Rüstəmxanlı, Ə. Şükürlü, İ. İsmayılzadə’nin de meseleyi siyasi ve toplumsal yönden ele aldıklarını söyler (Vəliyev, 4 Noyabr 1995: 5).

Vəliyev (4 Noyabr 1995: 5), toplantı sonucunda çıkan ilkeleri şu şekilde sıralar:

- I. Tarih boyunca, 1930’lu yıllara kadar Azerbaycan’da yaşayan dominant halkın adı Türk, dilinin adı da Türk dilidir. “En kadim devirden asrımızın 30’lu yıllarına kadar ‘Azerbaycan’ yalnız ve yalnız memleket, vatan, yurt adı olmuştur.”
- II. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin manevi selefleri olan M. F. Axundov, N. Vəzirov, H. Zərdabi, F. Köçərli, C. Məmmədquluzadə, Sabir, Ü. Hacıbəyli, Ə. Haqverdiyev, Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağayev gibi maarifçi-demokratik nesil; vatanı “Azerbaycan”, dilini de “Türk dili” olarak adlandırmışlardır.
- III. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin selefi olarak ilan edilen Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin devlet dilinin adı “Türk dili” olmuştur. ADC’nin muhafaza edilen diğer sembolleri gibi (*marş, arma, bayrak* gibi) devlet dilinin adı da muhafaza edilmelidir.
- IV. Millî ideolojideki vatancılık ve devletçilik ilkelerinin temelinde “Azerbaycan” varsa ve dilin adı “Türk dili” ise bu durum, anayasada

dilin adına da yansımalıdır. Buna uygun olarak devlet dilinin adı, “Azerbaycan Türk dili” olarak tanımlanmalıdır.

V. İran’da otuz milyon, Irak’ta iki milyon, Dağıstan ve Bağımsız Devletler Topluluğu’nda yaşayan bir milyondan fazla Azerbaycan Türkü’nü Azerbaycan’da yaşayan Azerbaycan Türklerinden ayırmamak ve manevi birliğin korunması için “Türk” ifadesi kullanılmalıdır.

VI. Devlet dili adının “Azerbaycan Türk dili” olması hem etnik kökeni onaylıyor hem de bu dilin varlığına, adına, geleceğine güvence veriyor.

VII. Birleşmiş Milletler’in resmî dillerinden biri olarak “Türk dili”nin kabul edilmesi beklenmektedir. Bunda Azerbaycan Türklerinin de payı vardır. Bu durum, Türk dünyası için ve Azerbaycan’ın kendi siyasi kaderi için önemlidir.

31 Ekim 1995 tarihli toplantıda belirtildiği gibi 2 Kasım 1995’te yeni anayasayı hazırlayan komisyon, dil adı meselesindeki tartışmalara devam etmek için toplantı yapar. Toplantının giriş konuşmasını ve moderatörlüğünü Anayasa Komisyonu Başkanı ve Cumhurbaşkanı Heydər Əliyev yapar. Əliyev’in bu giriş konuşması Azərbaycan gazetesinin 4 Kasım 1995 tarihli sayısında ayrıca yayımlanır. Əliyev, konuşmasından sonra Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı İdaresi Başkanı, yeni anayasa taslağını hazırlayan komisyonun üyesi Ramiz Mehdiyev’e sözü verir. Mehdiyev, 31 Aralık 1995’te İlimler Akademisinde yapılan toplantıdaki görüşleri aktarır. Mehdiyev’in verdiği bilgiye göre toplantıya İlimler Akademisinin İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümüne bağlı tüm enstitü görevlileri; üniversitelerin dil ve edebiyat, hukuk ve felsefe, tarih, siyaset bilimi bölümlerinin öğretim elemanları; yazarlar birliğinin, gazeteciler birliğinin ve diğer edebî-ilmî faaliyetlerin birliklerinin temsilcileri; tanınmış dil-edebiyat uzmanları ve aydınları; Bakü orta mektebin dil ve edebiyat öğretmenleri katılmıştır. Mehdiyev, sonrasında toplantıda konuşanların görüşleri hakkında bilgi aktarır (AzərTac, 7 Noyabr 1995: 2).

Mehdiyev; toplantıda 27 kişinin konuşma yaptığını, bunlardan 15’inin “Azerbaycan dili”ni desteklediğini belirtir. “Azerbaycan dili”ni destekleyen bu 15 isim şunlardır:

İlimler Akademisinin Dil bilimi Enstitüsünün müdürü Ağamusa Axundov;

İlimler Akademisi Dil bilimi Enstitüsü akademisyenlerinden Prof. Dr. Vaqif Aslanov;

Halk şairi Nəbi Xəzri;

Yazar Cingiz Abdullayev;

Akademik Fərəmöz Maqsudov;

Meclis üyesi Xeyrulla Əliyev;

BDÜ'nün Genel Dil bilimi Bölümü Başkanı Prof. Dr Musa Adilov;

Halk şairi Qabil;

BDÜ öğretim üyesi Prof. Dr. Şamil Qurbanov;

BDÜ öğretim üyesi, felsefe bölümü başkanı Prof. Dr. Fuad Qasımsadə;

Petrol Kimya Yüksekokulu öğretim elemanı Qənbər İsmayilov;

Pedagoji Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Qəzənfər Kazımov;

BDÜ Hukuk Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Mə'sumə Məlikova;

Pedagoji Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Həsən Mirzəyev;

BDÜ öğretim üyesi, felsefe bölümü başkanı Prof. Fuad Qasımsadə (AzərTac, 7 Noyabr 1995: 2).

Mehdiyev, konuşma yapan diğer 12 kişiyi ve onların görüşlerini şu şekilde sıralar:

BDÜ'nün Türkoloji Ana Bilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Tofiq Hacıyev; “Türk dili”, “Azeri Türkçesi” ya da “Azerbaycan Türk dili” olmasını teklif etmiştir.

Meclis Üyesi Sabir Rüstəmxanlı “Azeri Türkçesi”ni önermiştir.

BDÜ Azerbaycan Dil bilimi Bölümü Başkanı Kamil Vəliyev, “Türk dili” ya da “Azerbaycan Türkçesi”ni desteklemiştir.

Yazar Əkrəm Əylisli “Azerbaycan Türk dili” ifadesini önermiştir.

Azerbaycan Pedagoji Üniversitesi Öğretim Elemanı Zöhrab Həsənoğlu, “Azerbaycan Türk dili”ni teklif etmiştir.

BDÜ'nün Filoloji Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Nizami Cəfərov da “Azerbaycan Türk dili” olması yönünde görüş bildirmiştir.

Nizami Edebiyat Enstitüsü Öğretim Elemanı Ruqiyyə Qəmbərqızı, “Türk dili”ni desteklemiştir.

Şair İsa İsmayilzadə “Türk dili” ya da “Azerbaycan Türkçesi” adlarını önermiştir.

Pedagoji Üniversitesi Rektörü Nizami Xudiyev; “Azerbaycan Türk dili”, “Azerbaycan Türkçesi”, “Azerbaycan-Türk dili” veya “Azerbaycan’ın devlet dili Türk dilleri ailesine dâhil olan Azerbaycan dilidir.” ifadelerini teklif etmiştir.

Yazarlar Birliği Başkanı Anar, “Azerbaycan Türk dili” olmasını önermiştir.

Pedagoji Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Əlisa Şükürov “Türk dili”ni desteklemiştir.

BDÜ Azerbaycan Dili ve Eğitimi Bölümü Başkanı Prof. Dr. Yusif Seyidov ise “Azerbaycan Türk dili”nden taraf olduğunu bildirmiştir (AzərTac, 7 Noyabr 1995: 2).

Böylelikle “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin devlet dili Azerbaycan dilidir.” teklifini 15 kişi desteklemiştir. Devlet dili adının 3 kişi “Türk dili”; 3 kişi “Azerbaycan Türkçesi”; 3 kişi “Azerbaycan Türk dili”; 1 kişi “Türk dili” ya da “Azerbaycan Türkçesi”; 1 kişi “Türk dili”, “Azeri Türkçesi” ya da “Azerbaycan Türk dili”; 1 kişi de “Azerbaycan Türk dili”, “Azerbaycan Türkçesi”, “Azerbaycan-Türk dili” ve “Azerbaycan’ın devlet dili Türk dilleri ailesine dâhil olan Azerbaycan dilidir.” olmasını teklif etmiştir (AzərTac, 7 Noyabr 1995: 2).

Mehdiyev’in bir önceki (31 Aralık 1995 tarihli) toplantı hakkında verdiği bilgilerden sonra Heydər Əliyev, televizyonlarda konuşma yapan bazı aydınların devlet diliyle ilgili tarihleri doğru bilmediklerini buna bağlı olarak da yanlış tarih bilgileri verdiklerini belirterek bu konudaki doğru bilgileri paylaşması için Baş Arşiv İdaresi Müdürü A. Paşayev’e sözü bırakır (AzərTac, 7 Noyabr 1995: 2).

A. Paşayev, arşivdeki resmî belgelere dayanarak 1918 yılından itibaren devlet dilinin nasıl adlandırıldığını, devlet diliyle ilgili alınan kararları, kabul edilen yasaları tam tarihleriyle birlikte aktarır. Paşayev’in verdiği bilgiler üzerine Bəxtiyar Vahabzadə, 1918 yılına kadar olan belgelerin devlet arşivinde olup olmadığını sorar. Paşayev, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nden önceki belgelerde dil adının “Tatar dili” olarak geçtiğini ifade eder (AzərTac, 7 Noyabr 1995: 2).

Paşayev’in konuşmasının ardından Cumhurbaşkanı Əliyev, halkın Anayasa Komisyonuna gönderdiği dille ilgili teklifler hakkında bilgi vermesi için sözü Anayasa Komisyonu Üyesi Şahin Əliyev’e bırakır. Şahin Əliyev, 2 Kasım 1995

tarihi itibarıyla Anayasa Komisyonuna 1990 teklif geldiğini belirtir ve tekliflerden 19'u hakkında açıklama yapar (AzərTac, 7 Noyabr 1995: 3).

Heydər Əliyev, Şahin Əliyev'den sonra Meclis üyesi ve yeni anayasa tasarısını hazırlayan komisyonun üyesi Yusif Səmədoğlu'na sözü verir. Səmədoğlu, 22 Aralık 1992 Millî Mecliste devlet dili tartışılırken devlet dilinin “Türk dili” olmasına karşı çıktığını söyleyerek konuşmasına başlar. O zamanlar onun fikrini İsmayıl Şıxlı'nın da desteklediğini ifade eder. Səmədoğlu, dilin adı konusunda fikrini şu şekilde açıklar:

...totalitarizm olarak adlandırdığımız, Sovyet emperyalizmi olarak adlandırdığımız devirde, 60-70 yıllarında, Azərbaycan dili şekillendi; Azərbaycan dili yetkinleşti ve Azərbaycan dili sözü, asıl manasında Azərbaycan dili oldu. Bugün bizim konuştuğumuz- tabii ki Türk dilleri grubuna dâhil olan- sadece bize özgü, bu halka özgü, bu memlekete özgü Azərbaycan dilidir (AzərTac, 7 Noyabr 1995: 3).

Səmədoğlu, “Türk” (Türkiye Türkü) yazarlarla görüştüğünde onların konuşmalarının ancak yüzde 40'ını anlayabildiğini söyler. Bu problemlerin oluşmasındaki siyasi ve toplumsal süreçleri göz ardı etmemek gerektiğini söyler. 1992'de devlet dili “Türk dili” kabul edildiğinde Halk Cephesi üyesi olarak Mecliste oturmasına rağmen devlet dilinin “Türk dili” olmasına karşı çıktığını belirtir. Çünkü ona göre dil adının devlet adından ayrılmaması gerekmektedir. Bu sebeple Azərbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dili adının “Azərbaycan dili” olması gerektiğini belirtir (AzərTac, 7 Noyabr 1995: 3).

Toplantıda görüşlerini aktaran Ziya Bünyadov da “Türk dili”ne karşı çıkar. Bünyadov, şu ifadelerle tepkisini göstermiştir: "Azərbaycan Cumhuriyeti ve Azərbaycan dili-bunun başka adı olamaz ve bundan sonra bu konuda konuşmaya da gerek yoktur" (Qasımova, 2019: 49).

Bəxtiyar Vahabzadə; Anar'la aynı düşüncüyü paylaştığını, Azərbaycan için en doğru adlandırmanın “Azərbaycan Türkçesi” olduğunu ifade eder. O, dil adını yer adına göre oluşturmanın yanlış olduğunu belirtir. Ayrıca farklı ülkelerin aynı dil

adına sahip olabileceğini de vurgular. Bu konuyla ilgili olarak Mısır ve Irak'ı örnek gösterir. Bu iki ülkenin farklı iki devlet olduğunu; ancak her iki devletin de aynı dil adını (Arapçayı) kullandığını ifade eder (AzərTac, 7 Noyabr 1995: 3; Qasımova, 2019: 49).

Toplantı Zəlimxan Yaqub'un, Afaq Qurbanov'un, Dış İşleri Bakanı ve Anayasa Komisyonu Üyesi Həsən Həsənov'un, Sabir Rüstəmxalı'nın, Rəsul Quliyev'in konuşmalarının ardından Heydər Əliyev'in kapanış konuşmasıyla sona erer (AzərTac, 7 Noyabr 1995: 3).

Kamil Vəliyev, 31 Ekim 1995 tarihli Anayasa Komisyonu toplantısını değerlendirdiği yazısından sonra başka bir yazıyla 2 Kasım 1995 tarihli Komisyon toplantısını değerlendirir. Vəliyev, bu yazıda Cumhurbaşkanı H. Əliyev'in toplantıya sınırlı sayıda (yüz kişi) aydın temsilcilerini davet ettiğinden bahseder. Devlet dili adı ile ilgili fikir çeşitliliğinin olması, kesin bir kararın çıkmasına engel olduğunu söyler. Vəliyev, bu toplantının Millî İlimler Akademisi'nde yapılan toplantıdan daha düzenli bir toplantı olduğunu belirtir. 2 Kasım 1995'teki toplantının ilk şartının birinci toplantıda konuşulanların bahsedilmemesi olduğunu aktarır. Vəliyev, önceden Türkçülüğü ve Türk devletçiliğini araştıran Z. Bünyadov'un toplantıda ise amacının "Türk dili"ni savunan B. Vahabzadə'yi tahkir etmek olduğunu iddia eder. A. Qurbanov, R. Göyşuşov, C. Quliyev ve İ. Əliyev'in devlet dilinin "Azerbaycan dili" olarak adlandırılmasını desteklediklerini; H. Quliyev, Həsənov ve İ. Rüstəmov'un "Türk'ün dili Azerbaycan dilidir!" diyerek Türklüğü kabul ettiklerini; ancak onların dil adı olarak "Azerbaycan dili"ni uygun gördüklerini ifade eder. Vəliyev ise Stalin'in "Türk" adını, izini silme çabasını hatırlatarak tekrar "Türk" adına geri dönülmesi gerektiğini vurgular (Vəliyev, 9 Noyabr 1995: 5).

Xaliq Bahadır, İlimler Akademisi'nde 1995'te devlet dili adının görüşüldüğü toplantıda devlet dilinin "Türk dili" olarak adlandırılmasına karşı olanlara 1997'de *Azadlıq* gazetesindeki yazısıyla cevap verir. "Türk dili" aleyhine görüş bildirenlerden Millî İlimler Akademisinin üyesi İqrar Əliyev, Azerbaycan gazetesinin 10 Kasım 1995 tarihli sayısında "Türk dili, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dilidir." anlayışına kesinlikle karşı olduğunu bildirmiştir. Əliyev, Qumilyov'un *Drevniye Tyurki*'sine atıfta bulunarak bu düşüncesini desteklemiştir. Qumilyov'a dayanarak

Əliyev, Atilla yönetimindəki Türklərin “Türk dili”ndə danışmadıklarını, tarixdə Türklərin məhvolduklarını, “Türk” adını daşımayan “Türk dilli xalqlar”ın Arapların etkisi altında “Türk” adını qəbul etdiklərini aktarır (Bahadır, 28 Yanvar 1997: 7).

Qumilyov’u kaynak göstərən İ. Əliyev’ə Xəliq Bahadır, yinə Qumilyov’dan alıntı yaparak karşılıq verir. Bahadır, Qumilyov’un “Elbette, xalqın məhv olması, onu oluşturan tüm insanların məhv olması demək değildir.” ifadələriylə İ. Əliyev’in düşüncələrini reddeder (Bahadır, 28 Yanvar 1997: 7).

İlimlər Akademisinin tarix professoru İqrar Əliyev’in bir başqa iddiası da Azərbaycan’a Türklərin sonradan gəldiyi və Oğuz Türklərinin gəlməsiylə “Azərbaycan dili”nin dəyişikliyə uğradığıdır. Əliyev, “Azərbaycan Türkləri yoxtur. Azərbaycan’a gəlmiş Türklər (Orta əsrin başlarında Azərbaycan’a Hun İttifakı’nda birləşmiş Türk qavimləri -Genger, Peçenek, Bulgar, Kıpçak, Utigur, Heptal və digərləri göz önündə tutulur. Ş. İ.) var. 11. Asırda Azərbaycan’a Oğuz Türklərinin gəlməsiylə dilimiz dəyişmiş.”. diyərək Azərbaycan Türklərinin və dillərinin Azərbaycan topraklarına sonradan gəldiyini iddia edir. İ. Əliyev’ə görə “Millet olaraq adımız Azərbaycanlı, dilimiz isə Azərbaycan dilidir. Bu bizim anayasamızda da onaylanmışdır.” Bu görüşün karşısında olanlar isə Azərbaycan xalqının yerli olduğunu, Azərbaycan toplumunun şəkillenməsində önəmli yere sahip olan Albənlərin⁴⁷ Türk olduğunu; dolayısıyla xalqın dilinin də dışarıdan gəlmədiyini, onun yerli olduğunu ifadə edərler. Azərbaycan’ın bir Türk yurdu olduğunu bildirirlər (İsmayılova, 2 Oktyabr 1997: 7).

Anayasa Komisyonunun dil hakkındaki kanun ilə ilgili toplantılarının ardından yeni anayasa, 12 Kasım 1995’tə yapılan referandumla qəbul edilir və 27 Kasım 1995 tarixində yürürlüğe girər. Yürürlüğe girən yeni anayasanın 21. maddəsi şöyledir: “Azərbaycan Cümhuriyyəti’nin dövlət dili, Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Cümhuriyyəti Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.” (Quliyev, 18 Aprel 1999: 2).

⁴⁷ Mehmet Saray (2010, 43); *Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi* başlıklı çalışmasında M.Ö. II. yy’dan M.S. IV. yy’a kadar günümüz Azərbaycan topraklarının kuzeyində, Dağıstan’ın güneyi və Gürcistan’ın Alazon (Kayık) bölgəsində varlığını sürdürmüş olan Albənlərin İskitlərin (Sakaların) evlatları tarafından kurulduğu iddia edilse də nüfusunun farklı etnik kökenlərə sahip xalqlardan oluştuğunu belirtmektedir.

Yeni anayasanın yürürlüğe girmesinden sonra da dil adı meselesiyle ilgili tartışmalar devam etmiş, muhalefet bu konudaki itirazlarını dile getirmiştir. Qafar Əliyev, muhalefetin bu konuda yeni anayasanın “Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası’nda Değişiklikler” başlığındaki XI. fəslinin 155. maddesini göz ardı ettiklerini iddia eder. Bu madde, “Bu anayasanın 1, 2, 6, 7, 8 ve 21. maddelerinde dəyişikliklər yapılması haqqında 3. fəsildə belirtilən hüqumlərin sınırlandırılması haqqında təkliflər referanduma çıxarılamaz.”. 152. maddəyə görə də anayasadakı maddələrin dəyiştirilməsi sadəcə referandumla mümkündür. Kısacası Qafar Əliyev, dövlət dili adının tartışmaya kapalı olduğunu ifadə edir. Bu məsələnin açılmasının anayasaya aykırılıq olacağını vurğular (Əliyev, 16 Noyabr 1996: 1).

Müsavat Partisi üzəsi N. Nəsimzadə isə “Azerbaycan dili” adına tepkisini şu ifadələrlə dile getirir: “Stalin, Türk dilini Azərbaycan dili, Türkləri Azərbaycanlı ilan etti; şimdiki iktidar bu anlayışları yenidən rəsmiləşdirdi; onların bu hərəketinin davamı olaraq bizim liberallerimiz də ‘Azerbaycan milləti’ fikrini ortaya attılar, kəndləri də bilmeden Stalin hərəketini akladılar... Bizim fikrimizcə ‘Azerbaycan milləti’ anlayışı zərərli təşəbbüstdür.” (Siyasət Şöbəsi, 29 Yanvar 1997: 5).

18 Haziran 2001 tarihinde kabul edilen “Devlet Dilinin Uygulanmasının Tekmilleştirilmesi Haqqında Azərbaycan Cümhurbaşkanı Kararnamesi”⁴⁸ ile beraber dövlət dili adı meselesi təkrar aydınların və siyasetçilərin gündəminə gəlir. Düşüncələrini dile getirənlərdən biri Məllətvekili İqbal Ağazadə’dir. Ağazadə, Milli Məclisin 2002 yılının Mayıs ayındakı “Azerbaycan Dilinin İşlənməsi və Korunması Haqqında”⁴⁹ kanun təsarısını görüştüyü toplantıda dövlət dili və millət adı ilə ilgili yasa dəyişikliyi önerir. O, dilin və millətin “Türk” olaraq adlandırılmasını təklif edir (Bayramlı, 4 May 2002: 2).

Azərbaycan gəzetəsi, “Azerbaycan Dilinin İşlənməsi və Korunması Haqqında” kanun təsarısı konusundakı düşüncələrini öyrənmək üçün Məllətvekili Fəzail İbrahimli’yə başvurur. İbrahimli, kanun təsarısı haqqındakı görüşlərini aktarırken dövlət dili adının “Türk dili” olması yönündəki düşüncələrə itirazını

⁴⁸ *AzT* “Dövlət Dilinin Tətbiqi İşinin Təkmilləşdirilməsi Haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.

⁴⁹ *AzT* Azərbaycan Dilinin İşlənməsi və Qorunması Haqqında.

bildirir. Ona göre “Bu mesele artık görüşülmüş ve anayasada karşılığını bulmuştur. Bugün Azerbaycan’ın jeopolitik durumu, dünya devletlerinin Azerbaycan’a ilgisini, bu ilgiler arasında gizlenmiş kötü niyetleri düşünürsek bu meselenin gündeme getirilmesi” uygun değildir (Azərbaycan, 11 May 2002b: 5).

Nizami Cəfərov ise bu dönemde *Azerbaycan* gazetesine verdiği röportajda bağımsızlığın ilk yıllarında devlet dili adının “Türk dili” olması kararını şu ifadelerle değerlendirir:

Yeni Azərbaycan toplumunun bütün ruhunu ifade etmiyordu ve bir grup aydının beyninde yıllar boyu Türkcülük için verilmiş mücadelenin tezahürü idi. Ama ilmi, sosyal, siyasi seviyede ve mefkure seviyesinde takdim edilmeyen bir tezahür idi. Bu mesele çok büyük problemler ortaya çıkardı ve Azərbaycan dilinin adı ile ilgili pek çok şey söylendi (Bayramov, 21 Fevral 2002: 2).

Ayrıca Cəfərov, bu adlandırmanın ülkede etnik ayrımcılığın ve etnik kimlikler arasında gerginliğin oluşmasına neden olduğunu ileri sürer (Bayramov, 21 Fevral 2002: 2).

Sonuç olarak Azerbaycan’da dil adı tartışmaları bağımsızlıktan sonra uzun yıllar devam etmiştir. Taranan gazeteler ışığında özellikle Azerbaycan Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında ve 1995 Anayasası’nın hazırlık sürecinde tartışmaların yoğun olduğu söylenebilir. Devlet dili adı için pek çok farklı teklifler verilse de devlet dilinin 1992’de “Türk dili”, 1995’te ise “Azerbaycan dili” olarak değiştirilmesi bu konudaki esas kutuplaşmanın “Türk dili” ve “Azerbaycan dili” taraftarları arasında olduğunu göstermiştir.

“Türk dili”ni savunanların temel dayanağı Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin manevi seleflerinin dili, “Türk dili” olarak adlandırmasıdır. Bunun dışında “Türk dili”ni destekleyenler, “Azerbaycan dili” adını Stalin anlayışının devamı olarak değerlendirmişler; dil adının coğrafya ile değil, millet ile ilişkilendirilmesinin uygun olduğunu savunmuşlardır. Bu sebeple devlet dilinin “Türk dili” adıyla anılmasını talep etmişlerdir. Ayrıca Azerbaycan dışında yaşayan Azerbaycan Türklerinin manevi birliği için de bu adın önemine dikkat çekmişlerdir.

“Azerbaycan dili”ni savunanlar ise diğerk Türk cumhuriyetlerini örnek göstererek Özbeklerin, Kazakların, Türkmenlerin dillerini Özbek dili, Kazak dili, Türkmen dili olarak adlandırdıklarını; Azerbaycan’da da dilin adının “Azerbaycan dili” olması gerektiğini belirtmişlerdir. Dil adının millet ile mi yoksa coğrafya adı ile mi ilişkili olması gerektiği konusunda onun coğrafya adıyla ilişkilendirilmesinde sakınca görmemişlerdir. Ayrıca “Türk dili” adının azınlıklar arasında gerginliğe sebep olduğunu; devlet dilinin “Türk dili” olarak kabul edildiğı kararın hukuka aykırı olduğunu savunmuşlardır. Bir başka nokta ise bazı “Azerbaycan dili” destekçileri, “Türk dili” adlandırmasını Türkiye’nin devlet dili adı ile ilişkilendirmişlerdir. Bu adlandırmanın kullanılması hâlinde dilin zamanla “Türkiye Türkçesi” etkisinde kalacağını belirtmişlerdir.

2.2. KODLAMA

Kodlama (İng. Codification), seçilen normların ölçünlü hâle getirilmesiyle ilgilidir. Sözlüklerin, gramerlerin, imla ve telaffuz kılavuzlarının oluşturulmasını ve akademik çalışmaları kapsar (Cobarribus, 1982: 4). Haugen (1983: 275), bu ölçünlüleştirme çalışmalarını *yazılaştırma* (İng. graphization), *dilbilgisileştirme* (İng. grammatication) ve *sözcükleştirme* (İng. lexication) olarak üç başlıkta ele alır.

2.2.1. Yazılaştırma

Kodlama sürecinin ilk aşaması, *yazılaştırma* (İng. graphization) faaliyetleridir. Çünkü dili kodlayanlar, öncelikle seçimde belirlenen normlara biçim verirler. Ferguson, *yazılaştırmayı* dil gelişiminin bir boyutu olarak değerlendirmiştir. Rabin ise bu süreci, genel olarak dil bilim araştırmaları kapsamında ele almış; ancak sürecin ruhsal ve toplumsal yönünün olduğuna da dikkat çekmiştir (İmer, 1998: 55-56).

Yazılaştırma; seçilen dilin yazıya aktarılması için bir alfabenin oluşturulması ya da benimsenmesini, imla kurallarının, noktalama işaretlerinin belirlenmesini kapsamaktadır. Daha önce yazıya aktarılmamış bir dilin ölçünlüleştirilmesi hedeflenmişse öncelikle bir yazı dizgesinin seçilip bu dizgenin dile uygun hâle

getirilmesi ve imlasının, noktalama işaretlerinin ortaya konup bu konuda uzlaşımın sağlanması tabiidir (İmer, 1998: 56). Fakat gelişmiş bir yazı dili geleneğine sahip Azerbaycan Türkçesi için böyle bir durum söz konusu değildir. Azerbaycan Türkçesi, 1991'e kadar farklı dönemlerde farklı alfabelerle yazıya aktarılmış bir dildir. 1991'de Azerbaycan bağımsızlığını kazandığında da Azerbaycan Türkçesi, Kiril harfleriyle yazılmaktadır. Dolayısıyla burada *yazılaştırmadan* kastettiğimiz süreç, bir dilin ilk defa yazıda gösterilmesi değil uluslaşmanın sembolü olarak seçilen yazı dizgesinin eski yazı dizgesiyle değişimidir.

Cooper (1989: 154), “mevcut bir yazı sisteminin değiştirilmesi veya yeniden düzenlenmesi” için *yeniden yazılaştırma* (İng. regraphization) terimini önerir.⁵⁰ Buna dayanarak Türkiye’de Cumhuriyet dönemindeki *yazılaştırmayı* İmer (1998: 56), *yeniden yazılaştırma* anlamıyla kullanmıştır. Bizim çalışmamızda da Sovyet sonrası dönem Azerbaycan’daki *yazılaştırma* faaliyetleri bu anlamda incelenecektir.

2.2.1.1. Alfabe Meselesi

Azerbaycan’da alfabe çalışmaları ve alfabe ile ilgili tartışmalar, 1850’lerde Mirzə Fətəli Axundzadə ile başlamıştır. Bu dönemden itibaren SSCB’nin dağılmasına dek siyasi olaylara bağlı olarak birçok kez alfabe düzenlemeleri yapılmış ve bu süreçte iki kez alfabe değişikliği (Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş, Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçiş) gerçekleşmiştir. *Açıklık* (glasnot) ve *yeniden yapılanma* (perestroyka) politikalarının oluşturduğu yeni ortamla birlikte Azerbaycan SSC’de alfabe değişimiyle ilgili meseleler ve Kiril alfabesine yönelik eleştiriler dile getirilmeye başlamıştır.

Kiril alfabesine yöneltilen eleştiriler, Arap alfabesinin yeniden canlandırılmasını ifade eden makalelerin yazılmasına ortam oluşturmuştur. Bu hareketliliğin başlangıcı Bəxtiyar Vahabzadə’nin 4 Kasım 1988 *Ədəbiyyat və*

⁵⁰ Cooper (1989: 154), sadece *yazılaştırmayı* (İng. graphization) değil bütüncü planlamasının diğer iki süreci olarak gösterdiği *ölçünlüleştirme* (İng. standardization) ve çağdaştırma (İng. modernization) süreçlerini de bu minvalde değerlendirir. Bütüncü planlamasının amacı için *yenileme* (İng. renovation) terimini önerir. Zaten ölçünlü olan bir dilin saflaştırılması için *yeniden ölçünlüleştirme* (İng. restandardization) terimini teklif eder. Cooper, *çağdaştırmanın* “dil kodlarının yeni iletişimsel işlevlere hizmet etmesine” izin vermesi olduğunu; ancak “dil kodlarının eski işlevlere yeni yollarla hizmet etmesine” izin vermesinin *yenileme* (İng. renovation) olduğunu belirtir.

İncəsənət gazetesinde yayımlanan “İki Qorxu” (İki Korku) adlı manzumesidir. Vahabzadə, bu manzumede Stalin’in önce Latin, sonra da Kiril alfabesi üzerinden Azerbaycan’ı bin yıllık edebî geçmişinden ve Güney Azerbaycan’daki kardeşlerinden uzaklaştırdığını ifade eder. Vahabzadə’den sonra Temmuz 1989’da tarihçi Ziya Bünyadov, Azerbaycan dilinin Latin harfleriyle yazılmasının uygun olduğunu dile getirir (Şirin User, 2015: 236). Bu süreçte bir başka öneri de Təlman Muxtarov’dan gelir. Muxtarov, Moskova’dan *Azərbaycan* gazetesine gönderdiği mektupta SSCB dil politikasının verdiği zararların telafisi için dil konusunda çalışmaların yapılması ve bu konuda bir tartışmanın başlatılması teklifinde bulunur. Bu düşüncesini de “Dilimiz ve milletimizin adı, Latin alfabesine geçilmesi (Arap yazısının bir ders olarak öğretilmesi şartıyla) hakkında tartışma başlatmanın zamanı gelmiştir. Bu iş şimdi olmazsa sonra daha zor olur.” ifadeleriyle mektubuna aktarır. Çünkü *açıklık* ve *yeniden yapılanma* ile artık bu tartışmalar için uygun zemin oluşmuştur, bu sebeple de bir an önce harekete geçilmesi gerektiği düşüncesindedir (Muxtarov, 12 Noyabr 1989: 2).

Alfabe konusu, geçmişte olduğu gibi siyasi bir yarış hâline getirilir. Bu dönem; *açıklık* politikasının bittiği, *Büyük Oyun*⁵¹ yıllarının başladığı döneme denk gelmektedir (Şirin User, 2015: 237). SSCB’de oluşan bu ortamın tesiriyle 1988’de Millî Azatlık Hareketi başlar ve söz konusu hareket, 1991’e kadar (Azerbaycan bağımsızlığını kazanana kadar) devam eder (Azerbaycan, t.y.).

Azerbaycan bağımsızlık mücadelesi verirken Sovyet yönetimi, bu durumdan rahatsız olmuş ve mücadeleyi kanlı bir şekilde bastırma yolunu seçmiştir. Sovyet yönetimi; 19-20 Ocak 1990 tarihinde yaşanan, tarihe *Kanlı Ocak*⁵² adıyla geçen katliamın müsebbibi ve sorumlusu olmuştur.

⁵¹ *Büyük Oyun* adlandırması, 19. yüzyıldan bu yana büyük güçlerin stratejik öneme sahip bölgeler üzerinde hakimiyet kurma rekabeti ve bu bölgeleri paylaşma mücadeleleri için kullanılmaktadır. 19. yüzyılın ilk yarısında Çarlık Rusyası ve Büyük Britanya arasında başlayan *Büyük Oyun*’da Afganistan stratejik konumundan dolayı tampon bölge olarak kullanılır. Ancak 1979’da Kızıl Ordu, bu tampon bölgeye -Afganistan’a- girer ve böylece *Büyük Oyun*’un ikinci evresi başlar. Sonrasında ise SSCB dağılır ve burada güç boşluğu meydana gelir. Böylece küresel güç olma yarışında olan devletler; bu bölgeye nüfuz etme, bölge üzerinde güç sahibi olma yarışına girerler (Güdül ve Labib Raof, 2020: 9-22).

⁵² Sovyet yönetimi, SSCB’nin dağılma sürecinde anti-Türk, anti-İslam siyaset izlemiştir. Bunu fırsat bilen Ermeniler, Dağlık Karabağ üzerindeki hedeflerini gerçekleştirmek için harekete geçmiş, bu bölgedeki pek çok Azerbaycanlıya soykırım uygulamıştır. Ermenistan’ın sürekli artan toprak talepleri karşısında sesini duyurmak ve Sovyet yönetimine tepkisini göstermek isteyen Azerbaycanlılar itiraz

Azərbaycan'da bağımsızlık hareketinin ve Latinləşmə hareketinin öncülerinden, aynı zamanda *Azərbaycan* gazetesinin kurucularından olan Firidun (Ağası oğlu) Cəlilov, *Azərbaycan* gazetesinin 30 Mart 1990 tarihli sayısındaki “Ziyanın Yarısından” (Ziyanın Yarısından) adlı makalesiyle alfabe konusunda tartışma başlatır. Bu makalede hem bir ortak Türk alfabesi taslağı hazırladığı ve bu taslağın yakında *Azərbaycan* gazetesinde yayımlanacağı haberini verir hem de Azərbaycan Türkçesi için hazırladığı Latin alfabesi taslağını sunarak bunun üzerinden bir tartışma başlatır (Ağasioğlu, 30 Mart 1990: 3).

Cəlilov; Azərbaycan Türkçesi için hazırladığı Latin alfabesi projesinde harflerin Arap, Rus ve Türk Latin alfabesindeki karşılıklarını da göstermiştir. Ayrıca alfabe projesindeki bazı harfler için başka seçenekler de sunmuştur (Ağasioğlu, 30 Mart 1990: 3).

mitingleri düzenlemiştir. Bu mitinglerin ilki 19 Şubat 1988'de gerçekleşir. 16 Mayıs 1988'de düzenlenen bir diğer miting, Azərbaycan Devlet Üniversitesinin (Bakü Devlet Üniversitesinin) önünde başlar ve daha sonra adı Azadlıq Meydanı olacak Lenin Meydanı'nda devam eder. 17 Kasım'dan itibaren halk harekâtı daha da hareketlenir. 19 Kasım'da Azadlıq Meydanı'nda Azərbaycan Demokratik (Halk) Cumhuriyeti'nin bayrağı çekilir. Ancak 4 Aralık'taki miting dağıtılır ve göstericiler hapsedilir. Halk, bağımsızlık mücadelesi için Halk Cephəsi grubunun etrafında toplanmaya başlar. 16 Temmuz 1989'da Azərbaycan Halk Cephəsi Harekâtı kurulur. Daha sonra Azərbaycan Halk Cephəsi öncülüğünde pek çok bağımsızlık mitingi gerçekleşir. 2 Eylül'de “Azərbaycan SSC'nin Egemenliğı Hakkında Kanun” kabul edilir. 5 Ekim 1989'da Azərbaycan Halk Cephəsi resmî kayıtlara geçer. 4 Aralık'tan itibaren de *Azadlıq* gazetesi yayımlanmaya başlar (Azərbaycan Tarixi, 2008: 201-208).

Bağımsızlık hareketinden rahatsız olan Sovyet yönetimi, 19 Ocak 1990'da Sovyet ordusunu Bakü'ye gönderir. Sovyet ordusu, Bakü'de yüzlerce sivil Azerbaycanlıyı katleder, yüzlercesini de yaralar. Sovyet ordusu, Bakü'den sonra Neftçala ve Lenkeran'a geçerek katliama devam eder (Azərbaycan'ın Kanlı Günü..., 20.01.2022).

Tablo 3. Firudin Cəlilov'un Azərbaycan Türkçesi için Hazırladığı Latin Alfabeti Taslağı

Azərbaycan Dilinin Seslerini Gösteren Harflər					
Sesler	Arap Alfabeti	Rus Alfabeti	Latin Alfabeti		Türk Alfabetindeki Harfler
			(Olası Varyantlar)	Taslak	
Ünlüler	آ	a	a	a	a
	ا	e	e	e	e
	آ	ə	ə	ə	-
	ى	ы	ь / y / ı	ь	ı
	ى	и	i	i	i
	او	y	u	u	u
	او	ү	ү / ü	ü	ü
	او	o	o	o	o
	او	ө	ө ö	ö	ö
Dudak Ünsüzleri	ب	б	b	b	b
	پ	п	p	p	p
	و	в	v	v	v
	ف	ф	f	f	f
	م	м	m	m	m
Dil Önü Ünsüzleri	د	д	d	d	d
	ت	т	t	t	t
	ز	з	z	z	z
	س	с	s	s	s
	ج	ч	c / ċ / ç	ċ	c
	چ	ч	c ċ	c	ç
	ل	л	l	l	l
	ن	н	n	n	n
	ژ	ж	j / ž	ž	j
	ش	ш	š / ş	š	ş
	ر	р	r	r	r

Dil Ortası	گ	к	k / g / ğ	k	g (ğ)
Ünsüzleri	ک	к (ke)	k	k	k
	ي	j	j / y	j	y (ğ)
Dil Arkası	ق	г	g	g	g
Ünsüzleri	غ	ғ	ḡ / q	ḡ	- (ğ)
	ك	к (kə)	k / q	q	k
	خ	x	x	x	-
	ح	h	h	h	h

Kaynak: Ağasıoğlu, 30 Mart 1990:3.

Azerbaycan şairlerinden Rəfiq Zəka Xəndan (7 Aprel 1990:12) da Latin alfabesinin kabul edilmesinden yanadır. Ancak Azerbaycan Türkçesi ve ortak Türk alfabesi için yeni bir Latin alfabesinin oluşturulması yerine Türkiye Türkçesinin yazıldığı Latin alfabesinin uygulanmasını önerir.

Azərbaycan gazetesinin 27 Nisan 1990 tarihli yirmi beşinci sayısında Mahitəvan Əsəd Qızı, Firudin Cəlilov'un tartışmaya açtığı alfabe projesini destekler. Əsəd Qızı'na göre yeni alfabe projesinde ince ve kalın ünlülerin, sert ve yumuşak ünsüzlerin benzer harflerden seçilmesi; bu alfabenin benimsenmesini sağlayacaktır. Ayrıca projede her sesi karşılayan bir harfin olması ahenk kanuna uygunluk açısından önemlidir. Əsəd Qızı, bunun yanında Kiril alfabesindeki /ж/, /j/, /ы/ seslerini karşılayan ž, j ve ы harflerinin Azerbaycan Türkçesinin fonetik ve orfografik kurallarına ve "yeni projenin diğer seslere mahsus ifade geleneğine" uygun olduğunu belirtir. Fakat g ve ḡ harflerindeki kıvrımların, ḡ'deki diyakratik işaretin bu harflerin yazımını zorlaştırdığı görüşündedir (Əsəd Qızı, 27 Aprel 1990:3).

Okurlar, Firudin Cəlilov'un makalesine büyük ilgi göstermişlerdir. Bu sebeple *Azərbaycan* gazetesine makaleyle ilgili pek çok mektup göndermişlerdir. Bu mektupların çoğunun da Latin harfleriyle yazılmış olması okurların alfabe tercihlerini ortaya koymaktadır. Okurların alfabe projesi üzerine yaptıkları bazı değerlendirmeler şunlardır: İlyas Ələkbəroğlu, Latin alfabesine desteğini bildirdikten sonra alfabe projesindeki ə, x harflerini uygun bulurken ч, ш, ж, џ, к, j, к, ы karşılığı

için teklif edilen harflerin etraflıca tartışılması gerektiğini bildirir. Səməd Ələkbərov isə ж, ы, ч, џ, j, ш harflerinin karşılığının Türkiye’de kullanılan Latin alfabesindeki harflerden farklı olmasını eleştirir. Çünkü bunun karışıklığa sebep olacağını düşünmektedir. Elbrus Sadıqov, Kiril harfli yazının kendisine hakaret edilmiş gibi hissettirdiğini yazar (Müzakirə Davam Edir, 27 Aprel 1990: 3).

Gazeteci Firuz Əhmədli (25 May 1990: 3), geçmişle kültürel bağların kopmaması ve Güney Azerbaycanlılarla olan iletişimin güçlenmesi için Arap alfabesinin kabul edilmesini uygun bulur. Ayrıca Sovyet döneminde pek çok eser, Arap harflerinden Kiril harflerine aktarılmıştır. Bu eserlerin yeniden başka bir alfabeye aktarılmasının oldukça meşakkatli olduğunu söyler.

Əhmədli’ye göre (25 May 1990: 3) Arap alfabesine birdenbire geçilmemelidir. Öncelikle bu konuda uzmanlar hazırlanmalı; devamında birinci sınıftan itibaren öğrencilere Arap ve Kiril harfleri paralel olarak öğretilmelidir. Daha sonra ise eğitim uzmanlarının vereceği teklifler değerlendirilmelidir.

Azerbaycan şairlerinden Rəfiq Zəka Xəndan (7 Aprel 1990:12) ise bazı âlimlerin Arap alfabesine olan ılımlı yaklaşımını eleştirir: Xəndan (7 Aprel 1990:12), Latin taraftarı âlim ve yazarların dahi Arap alfabesine meylettiğini; ancak Arap alfabesinin Azerbaycan Türkçesi için uygun olmadığını dile getirir. Çünkü Arap alfabesindeki bazı harfler, Azerbaycan Türkçesinde birden fazla sesi karşılamaktadır. /u/, /ü/, /o/, /ö/’nün ۇ harfi ile ya da /ı/, /i/’nin ى harfi ile gösterilmesi gibi. Ayrıca bin yıllık Azerbaycan edebiyatının Arap harfleriyle yazılmış olmasının da Latin alfabesine geçilmesi için bir engel teşkil etmediğini Türkiye örneği üzerinden anlatır.

Fəxrəddin Yədigar (Veysəlov) (25 May 1990: 3) ise Latin alfabesine geçilmesini teklif eder. Arap ve Kiril alfabelerinin alfabe seçiminde esas alınan şartları sağlamadığını vurgular. Bu şartlar; kolaylık, dilin fonetiğine uygunluk ve iktisadi yönden uygunluktur. Ona göre Arap alfabesi, bu üç şartı da sağlamamaktadır. Kiril alfabesi ise iktisadi bakımdan elverişli değildir.

Yadigar (25 May 1990: 3), Cəlilov'un Latin alfabesi taslağına destek verir; ancak Cəlilov'un alfabe projesinde bazı dəyişikliklərin yapılmasını önerir. Bu dəyişikliklər şunlardır:

- I. Azərbaycan Kiril alfabesindeki x harfini qarşılamak üçün Latin əsaslı yeni alfabədə c və h birləşdirilməlidir. ж harfi isə yeni alfabədə 3 ilə göstərilməlidir.
- II. Azərbaycan Kiril alfabesindeki ə, ө, ү; yeni alfabe projesindəki a, o, u⁵³ hərfləri üzərinə yerləşdirilən " (iki nöqtə) diyaqratik işareti ilə qarşılanabilir.
- III. Azərbaycan Kiril alfabesindeki ш, ғ, ң, ч hərflərini qarşılamak üçün alfabe projesindəki s, g, k, z, c hərflərinin üzərinə " v diyaqratik işareti yerləşdirilməlidir.⁵⁴
- V. Azərbaycan Kiril alfabesindeki ы harfi, i ilə qarşılanmalıdır.

"Ziyanın Yarısından" adlı makaləyə istinadən göndərilən məktuplar, qəzetənin ilərleyen sayılarında yayımlanmaya davam etmişdir. *Azərbaycan*'ın 15 Haziran'daki sayısında yayımlanan məktuplarda Cəfər Vəliyev, Vahid Əlizadə, R. Əlizadə, Arif Müseyibəyov, Y. Quliyev və S. Qəhrəmanov, T. Allahverdiyev, Nizami Məhərrəmov, Yavuz Ahundov, Səfa Şəkiliyev, Telman Muxtarov; Latin alfabesindən tərəf olduklarını bildirmişlərdir. Cəfər Vəliyev, Türkiyə'də istifadə olunan Latin alfabesinin qəbul edilməsindən yana görüş bildirirən R. Əlizadə, Azərbaycan'da 1922'də qəbul edilən Latin alfabəsinə qəçilməsini təklif etmişdir (Müzakirə Davam Edir..., 15 İyun 1990: 3).

1990 ilinin başlarında alfabe məsələsiylə ilgili rəsmi addımlar atılmış, bu dövərdə Latin alfabesinin ıslahı amacıyla bir çalışma qrupu oluşturulmuşdur. 9 kişidən oluşən çalışma qrupu, 9 Mart 1990'da ilk toplantısını yapmışdır (Eyvazova, 2008: 178). "Latin alfabəsinə qəçməyə ihtiyaç var mı?" sorusuyla faaliyyətə başlayan çalışma qrupunun Haziran 1990'daki toplantısına dil bilimçilər, yabancıl dil

⁵³ Cəlilov'un hazırladığı alfabədə də Kiril alfasindəki ə və ү; o və u hərflərinin üzərinə iki nöqtə əklənməsiylə oluşturulmuşdur. Ancaq ə'yi aynən istifadə etməmiş; F. Yadigar (Veysəlov) isə bu harf üçün ä harfini uyğun bulur.

⁵⁴ F. Yadigar (Veysəlov)'un ш, ғ üçün önerdiği harflər, Cəlilov'un bu harflər üçün verdiği karşılıqla aynıdır. Ancaq ң, ч üçün önerdiği harflər, Cəlilov'un sunduğu karşılıklarından farklıdır.

uzmanları, filologlar, edebiyatçılar, tarihçiler, etnograflar iştirak etmişdir. Bu toplantıda İ. Mustafayev, M. İbrahimov, Ə. Sumbatzadə, M. C. Cəfərov, A. Qurbanov, C. Qəhrəmanov, Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, Y. Yusifov, M. Adilov, Y. Qarayev, Ə. Əliyev, A. Məmmədov, K. Abdullayev, F. Veysəlov, V. Quliyev ve F. Cəlilov; alfabe konusuyla ilgili görüşlerini sunmuşlardır. Toplantıya Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri⁵⁵ de katılmışdır. Yapılan istişare sonucunda alfabe meselesinin geniş kitlelerin katılımıyla çözümlenmesi gerektiği ve Azərbaycan SSC'nin egemenliğinin alfabe meselesine yansması gerektiği görüşü kabul edilmişdir (Qəhrəmanlı, 2002: 78-79).

Azərbaycan SSC İlimlər Akademisi Elyazmaları Enstitüsü bünyesinde oluşturulan bu çalışma grubu, daha sonra komisyona dönüştürülmüştür. 1 Ağustos 1990 tarihinde Azərbaycan Alfabe Komisyonu kurulmuştur. Filoloji İlimler Doktoru Afad Qurbanov, bu komisyunun başkanı seçilmiştir (Sadıqova, 2019: 36). Başkan yardımcılığı görevlerine Filoloji İlimler Doktoru Kamal Abdullayev ve Prof. Dr. Cahangir Qəhrəmanov, sorumlu sekreterlik görevine de Filoloji İlimler Doktoru F. Y. Veysəlov seçilmiştir (Eyvazova, 2008: 178).

Önce İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü nezdinde, sonra ise -11 Eylül 1990⁵⁶ tarihinde ise- Azərbaycan SSC Yüksek Sovyeti Riyaset Heyeti bünyesinde oluşturulan alfabe komisyonları, 1990 yılının sonlarında yeni alfabe projesini müzakere ve onay için Yüksek Sovyete sunmuştur (Şükürlü ve Məmmədli, 30 Mart 1991: 1).

Azərbaycan SSC Yüksek Sovyeti Riyaset Heyeti, 2 Şubat 1991 tarihli toplantısında Latin harfleri esasında hazırlanan alfabenin ve bu alfabeye geçme hakkındaki tavsiyelerin Azərbaycan SSC Yüksek Sovyette müzakere edilmesine karar vermiştir (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarları, 2 fevral 1991). 9 Şubat 1991 tarihli toplantıda ise Azərbaycan SSC Yüksek Sovyeti; alfabe tasarısının ve bu alfabeye geçilmesi hakkında tavsiyelerin Azərbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyetinin Kültür ve Dinî İnanç Meseleleri Komisyonu ile Eğitim, Bilim ve Bilimsel-Teknolojik Gelişim Daimî Komisyonunda görüşülmesi kararlaştırılmışdır.

⁵⁵ F. Q. Muradəliyev (Eyvazova, 2008: 178).

⁵⁶ bkz. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarları, 9 Fevral 1991.

Ayrıca bu karara göre komisyonlar, yeni alfabeye geçiş meselesinin kamuoyunda müzakere edilmesi hakkında tekliflerini bildireceklerdir (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarları, 9 Fevral 1991).

Yukarıda bahsedilen karar üzerine ilgili komisyonlar toplanır. *Həyat* gazetesinin 28 Şubat 1991 tarihli sayısında bu toplantı hakkında bilgi verilir. Azərbaycan Yüksek Sovyeti Riyaset Heyetine bağlı olarak kurulan yeni Azərbaycan alfabesinin hazırlanmasından sorumlu komisyonun üyelerinden K. M. Abdullayev; yeni alfabe projesinin genel halk müzakeresi için hazır olduğu, ilgili bakanlıkların ilgili kurumlarıyla birlikte yeni alfabeye geçiş devrinin birinci planını hazırladıkları bilgisini verir. Ayrıca Abdullayev, yeni alfabenin gerekli olup olmadığı konusundaki tartışmalar üzerine Latin alfabesinin zaruri olduğunu söyler (Daimi Komissiyalarda Əvvəlki Əlifba Bərpa Ediləcəkmİ?, 28 Fevral 1991: 1).

Eğitim, Bilim ve Bilimsel-Teknolojik Gelişim Daimî Komisyonu Başkanı M.K. Qasimov, yeni alfabeye geçişteki aceleciliğe itiraz ederek öncelikle halledilmesi gereken başka konuların olduğuna dikkat çeker. Fakat tartışmaya katılan diğer milletvekilleri R. H. Ağayev, Y. S. Vəkilov, H. Ə. Həsənzadə, F. A. Cəlilov, A. M. Qurbanov, A. M. Məmmədov, Azərbaycan Cumhuriyeti Başkan Danışmanı F. F. Qasımzade ve diğerleri Latin alfabesinin kabulünü destekler (Daimi Komissiyalarda Əvvəlki Əlifba Bərpa Ediləcəkmİ?, 28 Fevral 1991: 1).

Alfabe Komisyonunun Latin alfabesine dönüş faaliyetleri Bakü Devlet Üniversitesi akademisyenlerince de desteklenmiştir. Bakü Devlet Üniversitesi akademisyenleri, konuyla ilgili görüşlerini ifade eden bir bildiri hazırlamışlardır. Bildiri, 23 Mayıs 1991 tarihli *Azərbaycan* gazetesinde yayımlanır. Bu bildiride akademisyenler, Azərbaycan halkının Latin alfabesini kendi iradesiyle Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde (1920’li yılında) benimsemeye başladığını ve yaklaşık yirmi yıl (resmî olarak on yıl) bu alfabeyi kullandığını hatırlatırlar. 1991 yılı itibariyle tekrar bağımsızlığına kavuşma yolunda olan Azərbaycan’ın Latin alfabesine geri dönmesi Azərbaycan halkının çağdaş dünya ilişkilerinin kuvvetlenmesini sağlayacaktır. Bakü Devlet Üniversitesi akademisyenleri, Latin alfabesinin Azerbaycanlıları geçmişinden koparmayacağını; çünkü orta ve yükseköğretimde Arap alfabesinin öğretilceğini vurgulamaktadırlar (M.Ə.

Rəsulzadə Adına Bakı Dövlət Universitetinin Tələbə və Müəllimlərinin Respublika Ali Sovetinə Müraciəti, 23 May 1991: 1).

Bu süreçte çeşitli sebepler öne sürerek Latin alfabesi aleyhtarlığı yapanlar da olmuştur. Latin alfabesi aleyhtarlarını Filoloji İlimler Doktoru Prof. Dr. Əlisə Şükürlü ve Filoloji İlimler Doktoru Yunus Məmmədli, *Azərbaycan* gazetesindeki “Geciksək, Tarix Bizi Bağışlamaz” (Geçikirsek Tarih Bizi Bağışlamaz) başlıklı yazılarında değerlendirirler. Şükürlü ve Məmmədli, Latin alfabesi aleyhtarlarını iki gruba ayırır. Birinci grubun alfabe değişikliğine karşı olmalarının sebebi, millî medeniyetin ve millî ekonominin bu değişiklikten zarar göreceğini düşünmeleridir. Bu grubu tehlikesiz bulurlar. Ancak diğer grup için aynı düşüncede değillerdir. Şükürlü ve Məmmədli'ye göre ikinci grup Latin alfabesine geçildiği takdirde Avrupa, Amerika, Asya ve Türkiye'deki Azerbaycanlıların Azerbaycan'daki yayınları takip edebileceklerini; buna bağlı olarak da yurt dışından kitap siparişleri vereceklerini tahmin etmektedirler. Bu durumun hem Azerbaycan ekonomisine katkı sunacağının hem de Azerbaycan kültürünün dünyada yaygınlaşmasını sağlayacağını farkındadırlar. Şükürlü ve Məmmədli, bu farkındalığa rağmen bu gruptakilerin yeni alfabeyle itiraz etmelerini iyi niyetli bir tutum olarak yorumlamazlar. Onların eski ideolojinin (y.n. Sovyet ideolojisinin) dönüştürdüğü insanlar olduklarını ve bu sebeple de Azerbaycan'ın menfaati için olan seçimlere ve uygulamalara karşı çıktıklarını ifade ederler (Şükürlü ve Məmmədli, 30 Mart 1991: 1).

Latin alfabesi aleyhtarlarının bir kesimi Arap alfabesini savunmuş ve bu kesim, genel olarak alfabe meselesine dinî açıdan yaklaşmıştır. Bakü Devlet Üniversitesi akademisyen ve öğrencileri, Latin alfabesine karşı çıkanların bazı kuvvetlerce desteklendiğini ve bu meselede alfabeyle dinle ilişkilendirenlerin büyük rol oynadıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca Azerbaycan'ın ardından Güney Azerbaycan'ın da yakın zamanda Latin alfabesine geçeceği yönünde görüş bildirmişlerdir (M. Ə. Rəsulzadə Adına Bakı Dövlət Universiteti Tələbə və Müəllimlərinin Respublika Ali Sovetinə Müraciəti, 24 May 1991: 6).

Əlisə Şükürlü (18 İyul 1991: 5), Güney Azerbaycan ve Azerbaycan'daki bazı din adamlarının Arap harflerinin dinle ilişkilendirilmesi konusunda etkin rol

üstlendiklerini ve “ahlaksızlık yayan alfabe” olarak tarif ettikleri Latin alfabesine karşı propaganda yürüttüklerini ifade eder.

Prof. Ə. Z. Abdullayev’in *Azərbaycan* gazetesindeki yazısı, Güney Azərbaycan’da yayımlanan ve Arap alfabesini savunan bir kitabı konu edinmesi açısından dikkat çekicidir. Abdullayev, bu yazıda Güney Azərbaycan’da Azərbaycan Türkçesiyle ve Kiril harfleriyle yayımlanan Fəryad Musəvi’nin yazdığı “Əlifba Məsələsi” (Alfabe Meselesi) adlı kitaptan bahseder. Musəvi, söz konusu kitapta Azərbaycan’da hazırlanan Latin alfabesini tenkit ederek Arap alfabesini savunur ve dini yönden Arap alfabesinin gerekliliği üzerinde durur; ancak Abdullayev, din ile alfabeyi ilişkilendirmenin yanlış bir tutum olduğunu açıkça ifade ederek Musəvi’nin bu düşüncesini eleştirir (Abdullayev, 28 May 1991:5).

Musəvi, Arap alfabesinin reddedilme sebeplerinden birinin bu alfabede çok fazla nokta ve işaretin bulunması olduğunu belirtir. Musevi; Arap alfabesinin bu konuda eleştirilmesini uygun bir eleştiri olarak kabul etmez; çünkü Latin alfabesinde de nokta ve işaretlerin olduğunu söyler. Ayrıca hazırlanan Latin alfabesinin fonetik bakımından yetersiz olduğunu ve bu alfabede “uydurma” harflerin yer aldığını iddia eder. Abdullayev ise tüm bunları reddeder. Latin alfabesindeki nokta ve işaretlerin Arap alfabesiyle kıyaslanamayacak kadar az olduğunu vurgular. “Uydurma” olarak addedilen harflerin ise “uydurma” değil, “uyarlama” olduğunu belirtir. Sonuçta hangi alfabeden istifade edilirse edilsin o alfabenin dile uygun hale getirilmesi tabiidir. Abdullayev, Latin alfabesinin fonetik noksanlığı iddiasına ise Latin alfabesindeki 32 harfin Azərbaycan Türkçesinin seslerini karşılaması için yeterli olduğu cevabını verir (Abdullayev, 28 May 1991:4).

Şükürlü ve Məmmədli (30 Mart 1991: 1), bazı gazetelerin Latin alfabesi karşısı yazılara çokça yer verdiklerine dikkat çekerler ve *Azərbaycan Gəncləri* gazetesini buna örnek olarak gösterirler. *Azərbaycan Gəncləri* gazetesinin 19 Şubat 1991 tarihli sayısındaki alfabeye ilişkin bazı yazı ve mektuplardan şu örnekleri verirler: İlqar Abdullayev, öncelikle çözülmesi gereken meselenin halkın ekonomik problemi olduğunu düşünür. Yine aynı gazetenin aynı sayısında Nizami Edebiyat Enstitüsünün çalışanı Seyidbala, Güney Azərbaycanlıların isteğini göz önünde bulundurarak Arap alfabesinden istifade edilmesini daha uygun görür. Ayrıca din

adamları alfabe komisyonuna, Azərbaycan gazetesinə məktuplar göndərərək Kuran-ı Kerim'in orijinalindən okunabilmesi üçün Arap alfabesinə keçilməsi yönündə fikir belirtirlər. Şükürlü və Məmmədli, keçmişdə kullanılan Arap alfabesinin Azərbaycan Türkçesinə uyğun hale getirilmeden istifadəsini; ayrıca bu alfabenin Azərbaycan Türkçesinin fonetik ilkelerine uyğun bir alfabe olmadığını söyləyərək bu məktupları göndərənleri eleştirirlər. Şükürlü və Məmmədli, bir başqa nümunə də *Aydınlıq* gazetesindən verir. Bu gazetenin 23 Kasım 1990 tarixli sayısında Əsgər Sərgəroğlu, Azərbaycan'ın Latin alfabesini qəbul etməsindəki əsl məqsədinin Türkiyə'yə yaxın olmaq olduğunu iddia etmişdir.

Prof. Dr. Əlisə Şükürlü, Əlişanoğlu'nun *Mübarizə* gazetesində Latin alfabəsi aleyhinə önə sürdüğü bəzi iddialarını yazısına təşir. Əlişanoğlu'nun “Əlifaba Problemi: İllüziyalar, Arqumentlər, Şübhələr” (Alfabe Problemi: İllüzyonlar, İddialar və Şüphələr) başlıklı məqaləsində Latin alfabesinə nədən keçilməməsi gerektiği konusunda ortaya attığı iddialar şunlardır (Şükürlü, 28 İyun 1991: 7; Şükürlü, 18 İyul 1991: 4-5).

- I. Gazetə, dergi, televiziya-rədio kanallarına, alfabe komisyonuna göndərilən Latin alfabəsi tərəfdarı məktuplar çoxunluğu oluştursa da onları xalqın ümumi düşüncəsi kimi saymaq yanlış olur.
- II. Azərbaycan Türkləri Kiril alfabesini bəşəriylə tətbiq etmişlər, hazmetmişlərdir. Bu səbəblə alfabenin dəğişməsinə gerek yoxdur.
- III. Latin alfabesinə geçiş, Avropa mədəniyyətinə qavuşmaq üçün istənməkdədir.
- IV. Latin alfabesinin qəbulü, İran və Türkiyə arasındakı siyasi anlaşmazlığa səbəp olabilir.

Şükürlü (28 İyun 1991: 7 və 18 İyul 1991: 4-5), Əlişanoğlu'nun bu düşüncələrinin əsilsiz olduğunu dilə gətirir. Şükürlü'yə görə Əlişanoğlu, Kiril alfabesinin baskı rejimiylə qəbul edildiğini; Arap hərflərinin isə Azərbaycan Türkçesinin fonetiğine uyğun olmadığını bilməkdədir. Buna rağmen Əlişanoğlu, alfabe dəğişimində Arap alfabesinə dönülməzsə Kiril alfabesinin tətbiqlənməsinə davam edilməsi gerektiği görüşündədir. Şükürlü, bu səbəblə Əlişanoğlu'nun kendisiylə çeliştiği düşüncəsindədir. Ayrıca onun arada bir Arap alfabesindən

bahsetmesinin sebebinin Kiril alfabesine olan sempatizanlığı olduğunu ileri sürer (Şükürlü, 18 İyul 1991: 4).

Şükürlü (18 İyul 1991: 5), Əlişanoğlu'nun siyasi kılıf uydurarak Türkiyə və İran'ı Latin alfabesine dönüş meselesinə dâhil etməsinin yanlış olduğunu; alfabe konusunun Azərbaycan'ın iç meselesi olduğunu vurgular. Ayrıca Latin alfabesinin kabulüne karşı çıkanların amacının geçmişte I. Türkoloji Kurultayı'nda alınan karara uygun olarak uygulanan ancak düşmanlar tarafından dağıtılan Türk yazı medeniyetinin birliğinin tekrar gerçekleşmesini engellemek olduğunu ifade eder (Şükürlü, 18 İyul 1991: 4).

Şükürlü; Azərbaycan Türklerinin Azərbaycan'da Kiril, İran'da Arap, Türkiyə, Avropa və Amerika'da ise Latin alfabesinden istifadə etmələrini bir facia olarak değerlendirir. Bundan kurtulmanın yolu olarak da 1926 tarihinde I. Türkoloji Kurultayı'nda alınan karar doğrultusunda Latin alfabesinin kabul edilmesini göstermektedir (Şükürlü, 18 İyul 1991: 4).

Şükürlü ve Məmmədli (28 İyul 1991: 8), *Azadlıq* gazetesindeki “Latin alfabesi millî gelişmemizin yolunu açar, medeniyetimizin geniş arazide gelişmesini sağlar ve dünyanın dört bir tarafındaki yurddaşlarımızla medeni, iktisadi ve kardeşlik ilişkilerinin oluşmasını sağlar.” ifadeleriyle Latin alfabesine neden geçilmesi gerektiğini açıklarlar ve bu geçişin acilen yerine getirilmesi gerektiğinin önemi üzerinde dururlar.

Səymur Elsevər (Vəliyev) (9 Avqust 1991: 8), “Bir Məqalənin Əks-Sədası” (Bir Makalenin Aksisedası) başlıklı yazısıyla Şükürlü (28 İyun 1991: 7; 18 İyul 1991: 4-5)'nün düşüncelerini desteklediğini bildirir. Elsevər, Azərbaycan'da Kiril alfabesiyle oluşturulan edebiyatı, Azərbaycan halkının çoğunun okuyamadığını; bu sebeple eserlerin, gazetelerin, dergilerin tirajlarının düşük olduğunu söyler. Oysa eserlerin Latin alfabesiyle basılması halinde mevcut tirajların yükseleceğini belirtir. Kiril alfabesiyle basılmış mevcut edebiyatın, kaynakların bir kenara atılacağı düşüncesinin yanlış olduğunu ve gerekli eserlerin gelecek nesil tarafından mutlaka okunacağını altını çizer.

Yüksek Sovyet Alfabe Komisyonu, tartışmalar sonuncunda Latin alfabesine geri dönülmesi kararını alır. Bunun üzerine Bakü Devlet Üniversitesi akademisyenleri ve öğrencileri; Alfabe Komisyonunun Latin alfabesine geçme teklifinin kabulünün hızlanması için Azərbaycan SSC'ye hitaben mektup yayımlar. Bu mektupta 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı'nda Türk dünyasının ortak alfabesi olma hakkını Latin alfabesinin kazandığı; Azərbaycan halkının da bu alfabeyi 10 yıl *de jure*, 20 yıl da *de facto* olarak kullandıkları belirtilir. Devamında Azərbaycan'da tekrar Latin alfabesinin kullanılmasıyla Türkoloji Kurultayı'nda bu alfabeye verilen hakkın yineleneyeceği ifade edilir. Bu talepte tarih, filoloji, hukuk, felsefe gibi çeşitli kürsülerden şu isimlerin imzası bulunur: Prof. Dr. K. Vəliyev, Prof. Dr. Q. Namazov, Prof. Dr. Ə. Abdullayev, Prof. Dr. C. Abdullayev, Prof. Dr. T. Hüseynoğlu, Prof. Dr. T. Hacıyev, Prof. Dr. İ. Əliyeva, Prof. Dr. Y. Seyidov, Prof. Dr. X. Əlimirzəyev, Prof. Dr. S. Əliyarov, Prof. Dr. Z. Abdullayev, Prof. Dr. M. Sofiyev, Prof. Dr. M. Ələsgərov, Prof. Dr. Ə. Əsgərov, Prof. Dr. H. Şirəliyev, Prof. Dr. T. Vəliyev, Doç. Dr. Ş. Şirəliyev, Doç. Dr. A. Məmmədova, Doç. Dr. C. Həsənov, Baş Muallim İ Vəliyev ve öğrencilerden Q. Əhmədov, Q. İbrahimov, E. Əzizov, M. Məmmədov vs. (M. Ə. Rəsulzadə Adına Bakı Dövlət Universiteti Tələbə və Müəllimlərinin Respublika Ali Sovetinə Müraciəti, 24 May 1991: 6).

Azərbaycan Halk Cəphəsi Başkanı Əbülfəz Elçibəy isə AHCP'nin I. Kurultayı'nda Latin alfabesini desteklediklerini açıqça ifade eder. “Latin alfabesine geçilmesi konusunda direktmək, *Azadlıq* gazetesinin her sayısından birkaç bin nüsha Latin harfləriylə basarak dış ölkədə yaşayan vatandaşlarımız arasında yaymaq” maddesini partinin siyasî amaç ve vəzifeleri arasına dâhil edərək bu konuya verdikleri önemi vurgular (Çağdaş Siyasi Durum, Azərbaycan Demokratik Qüvvələrinin Məqsəd və Vəzifələri, 19 İyul 1991: 9).

Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi öğrencisi Müşfiq Həqq (9 May 1991: 8) isə “Əlifba İslahatı Niyə Gecikir?!” (Alfabe İslahatı Neden Geçikiyor?!) başlıklı yazısıyla yeni alfabeye neden geçilemediğini sorgular. Həqq, “...bunun birçok sebebi var: maddi zorluk, güneyde yaşayan kan kardeşlerimizin bu meseleye yaklaşımının net olmaması vs. Ama şahsen beni bütün bu gerekçeler, tam anlamıyla ikna etmiyor.” ifadelerinden sonra Azərbaycan'da Latin alfabesine geçilememesinin asıl nedeninin Rusya ve İran'ın iş birliği içinde yürüttükleri siyasi oyun olduğunu ileri sürer.

Birbirine düşman bu iki ülkenin Latin alfabesinin Türkiye ve diğer Türk devletleri arasında manevi köprü kurmasından korktuklarını; ancak bu siyasi oyuna rağmen Azərbaycan Türklerinin Latin alfabesine geçeceğini dile getirir.

Yaklaşık iki yıl boyunca halk arasında, resmî-gayri resmî toplantılarda, gazetelerde alfabe meselesi tartışılmış; daha çok Kiril, Arap, Latin alfabesi etrafında dönen tartışmalarda Latin harfli Azərbaycan alfabesi üstün gelmiştir. Bunun üzerine Azərbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Millî Şûrası, alfabe ıslahı hakkında karar tasarısı hazırlamıştır. Bu karar tasarısı, Azərbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Bilim, Eğitim, Din ve Kültür Komisyonu⁵⁷ toplantısında etraflıca müzakere edilmiştir. Toplantıda dil uzmanı Prof. Dr. Əlövsət Abdullayev, Prof. Dr. Vəqif Aslanov, Məilletvekili İsmayıl Şıxhlı, Rauf Qasımzadə, Tofiq Bağırov, Mürşid Məmmədov, AMEA Nesimi Dil bilimi Enstitüsü Müdürlüğü Ağamusa Axundov, Azərbaycan Kültür Vəqfi Müdürlüğü Kamal Abdullayev, Elyazmaları Enstitüsü Müdürlüğü Cəvəngir Qəhrəmanov, Azərbaycan Yazarlar Birliyi Başkanı Anar; görüşlərini bildirmişlərdir. Katılımcıların müştərek fikri; hazırlanan alfabe tasarısının önceki varyantlardan daha iyi olduğudur. Ayrıca bu təsə, Ortak Türk alfabesine də uyğundur. Bəylece Türk həkklarının birbirinin kùltürünü, edebiyatını daha yakından tanımalarına imkàn verilecektir. Komisyən, toplantı sonucunda karar tasarısının Millî Şûranın onayına sunulması yönündə karar verir (Rəhmanlı, 25 Dekabr 1991: 1).

Toplantıda Məilletvekili Sabir Rüstəmxanlı; alfabeye geçiş aşamalarının uzun tutulduğunu, uygulamalara 1992 yılının başlarından itibaren başlanacağını bildirir. “Məsələ çağdaş həyatımızda ortaya çıkan toplumsal-siyasi dəğişikliklər, dərş kitablarının böyük çoğunluğunun yenidən yazılmasını, basılmasını tələp ediyor.” diyərək bu sürəçdəki basamaklardan birinə dēginir (Rəhmanlı, 25 Dekabr 1991: 1).

Qurbanov, *Həyat* gəzetesinin 27 Aralık 1991 tarikli sayısında Azərbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Millî Şûranın toplantısındaki alfabe tartışmalarını şöyle aktarır: Toplantıdaki ilk tartışma; yeni bir alfabenin icat edilmediyi, Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin planlarının yaşatılarak 1929-1939 yıllarında uygulanan alfabenin diriltildiği yönündedir. İkinci tartışma isə Latin alfabesinin də tıpkı Kiril

⁵⁷ *AzT*. Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Elm, Təhsil, Din və Mədəniyyət Komissiyasının

alfabesi gibi Azerbaycan'a ait bir alfabe olmadığı; ancak Kiril alfabesinin Rus emperyalizminin sembolü olduğundan bu alfabenin terk edilmesiyle emperyalizmin izlerinin silineceği ve böylece Türk dünyası ile olan setlerin aradan kalkacağı mevzusudur (Qurbanov, 27 Dekabr 1991: 1).

Millî Şûranın Bilim, Eğitim, Din ve Kültür Komisyonu Başkanı Firudin Cəlilov, Latin alfabesinin hazırlanma sürecinde bazı zorluklarla karşılaşıldığını ifade eder. Bazı uzmanlar Orhun alfabesinin, bazıları da Arap alfabesinin kabul edilmesi yönünde teklif sunmuşlardır. Cəlilov; yazılışı, okunuşu, öğretimi, fonetiği bakımından Türkçeye uygunluk göz önünde bulundurulduğunda Latin harflerinin üstün geldiğini belirtir. Toplantıya misafir olarak katılan Yazar Mirzə İbrahimov ise Latin alfabesinin aleyhinde konuşur. Qurbanov, o güne kadarki alfabe tartışmaları süresince İbrahimov gibi pek çok kişinin Latin alfabesine karşı çıktığını; ancak bu sayının hiçbir zaman Latin taraftarlarının sayısını geçmediğini yazar (Qurbanov, 27 Dekabr 1991: 1).

Qurbanov, toplantı arasında İsmayıl Şıxlı'nın alfabe konusundaki düşüncelerine başvurur. Şıxlı'ya göre Latin alfabesi, bağımsızlığın alfabesidir. Ancak Kiril alfabesiyle oluşturulan edebiyat yok sayılmamalıdır. Çünkü bu dönemde dünya eserlerinin Kiril harfli tercümelemleri de yayımlanmıştır (Qurbanov, 27 Dekabr 1991: 1).

Toplantıda iki taslak sunulmuştur. Bunlardan biri ortak Türk alfabesi projesidir. Bu alfabe projesi Mecliste kabul edilir ⁵⁸ ve alfabenin iki yıl içerisinde Azerbaycan'da tedricen uygulanması kararı alınır (Qurbanov, 27 Dekabr 1991: 1). Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Ayaz Mütəllibov, yapılan müzakereler sonucunda 25 Aralık 1991'de “‘Latin Harfli Azerbaycan Alfabesinin Islahı Hakkında’ Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu”nu ⁵⁹ imzalar. Bu kanunla 1940 yılına kadar Azerbaycan'da istifade edilen 32 harften oluşan Latin alfabesinin küçük değişikliklerle kabul edilmesi kararı alınır (Qanunlar, 25 Dekabr 1991). Aynı tarihte

⁵⁸ 18-20 Kasım 1991 tarihinde Marmara Üniversitesinde düzenlenen Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabesi Sempozyumu'nda tavsiye edilen alfabedir. Bu alfabe, 34 harften (a, b, c, ç, d, e, ä, f, g, ğ, h, x, ı, i, j, k, q, l, m, n, ñ, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, w, y, z) oluşmaktadır (Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu Sonuç Bildirisi, 1992: 67). Bu sempozyumun sonuç bildirisinde imzası bulunan bilim adamlarından Prof. Dr. Firudin Cəlilov, 25 Aralık 1991'de Azerbaycan SSC Yüksek Sovyetinin ñ, w harfleri hariç bu alfabeyi kabul ettiği bilgisini verir (Ağasıoğlu (Celilov), t.y.).

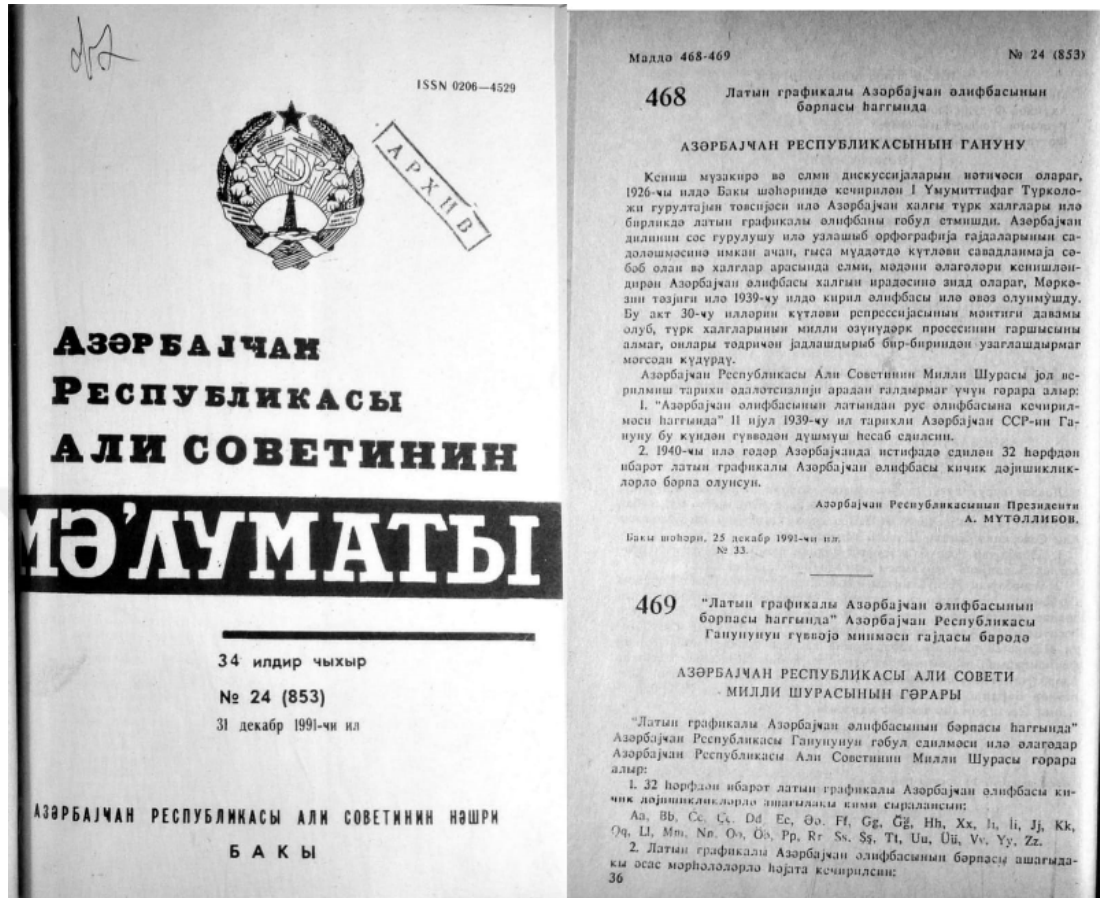
⁵⁹ *AzT* ‘Latin Qrafikalı Azərbaycan Əlifbasının Bərpası Haqqında’ Azərbaycan Respublikası Qanunu

“‘Latin Harfli Azərbaycan Alfabetesinin İslahı Hakkında’ Azərbaycan Cumhuriyeti Kanunu”nun Yürürlüğe Girmesine İlişkin” Azərbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Millî Şûrasının 34 sayılı kararıyla (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarları, 25 Dekabr 1991) “Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Ää, Ff, Gg, Ğğ, Hh, Xx, Iı, İi, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv, Yy, Zz”⁶⁰ harflerinden oluşan Latin alfabesine geçilir (“Latin Qrafikalı Azərbaycan Əlifbasının Bərpası Haqqında”... , 31 Dekabr 1991: 1).

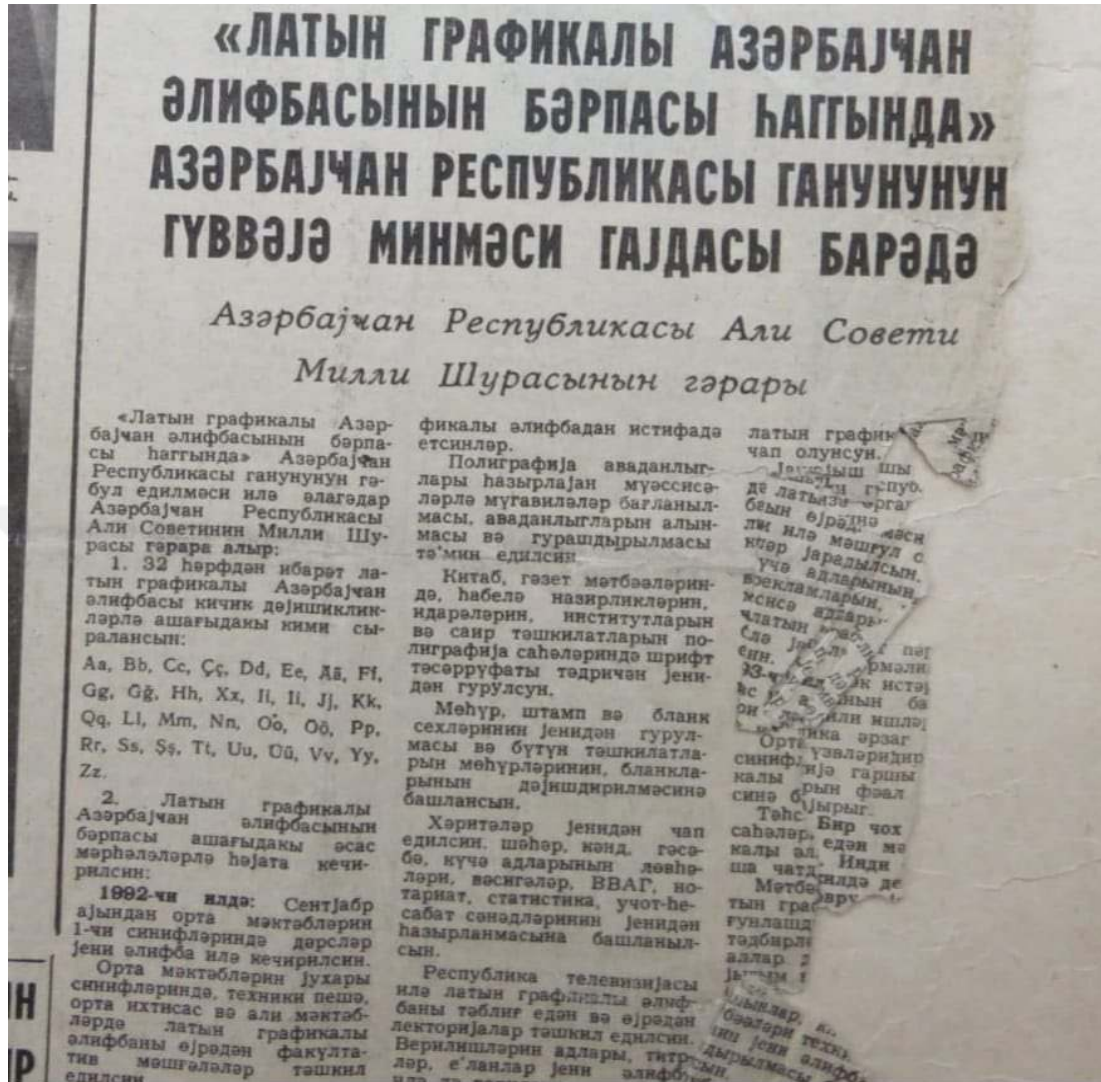
⁶⁰ Azərbaycan Cumhuriyeti’nde Meclis ve Cumhurbaşkanı tarafından çıkarılan kanun, kararname, yönetmelik gibi kararlar; Azərbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyetinin yayın organları olan *Həyat* gazetesinde ve *Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı*’nda yayımlanır (Qanunlar, 9 Fevral 1991). Yukarıda verilen alfabe, *Həyat* gazetesinde yayımlanan alfabedir. Bu alfabe, Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeti Sempozyumu’nda önerilen alfabe esasında oluşturulmuştur. *Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı*’nda yayımlanan alfabede ise *Həyat* gazetesinde yayımlanan alfabedeki Ää, Əə harfi ile gösterilmiştir. *Məlumat*’ta bildirilen alfabe şu şekildedir: Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Əə, Ff, Gg, Ğğ, Hh, Xx, Iı, İi, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv, Yy, Zz. (Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı, 31 Dekabr 1991: 36). Ancak gerek 25 Aralık 1991 tarihli kanunun kabul edilmesinden sonra alfabedeki ä harfi ile ilgili yapılan tartışmalardan gerekse 4-8 Mayıs 1992 tarihlerinde Türkiye’de düzenlenen Sürekli Türk Dili Kurultayı’ndaki konuşmalardan, ayrıca Firudin Cəlilov ile yaptığımız görüşmeden anlaşılacağı üzere 25 Aralık 1991’de kabul edilen alfabenin *Həyat* gazetesinde yayımlanan alfabe olduğunu söyleyebiliriz (bkz. 2.5.). Ayrıca *Azerbaycan International* dergisinde Betty Blair (September 1993)’in verdiği bilgiye göre 16 Mayıs 1992 tarihinde Azərbaycan alfabesindeki ä harfi, ə ile değiştirilmiştir.

Fotoğraf 1. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı (Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovetinin Malumatı)'nda Yayımlanan Yeni Alfabe

Kaynak: Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı, 31 Dekabr 1991.

Fotoğraf 2. *Həyat* Gazetəsində Yayımlanan Yeni Alfabe

Kaynak: “Latin Qrafikalı Azərbaycan Əlifbasının Bərpası Haqqında”... , 31 Dekabr 1991: 1.

Hamlət Qoca, *Azadlıq* gazetesindəki yazısında Millî Şüranın Latin alfabesiylə ilgili kararından sonra da Latin alfabesi qarşıtı faaliyetlərin davam ettiğindən dem vurur. Rusça konuşuru olan halk Kiril alfabesinin propagandasını yaparken bazı din adamları Arap alfabesinin savunuculuğunu yapmışdır. Qoca, Latin qarşıtlarının iddialarına qarşılıq verir: “... bu Rusça konuşuru olan halk Azərbaycan edebiyatının hangi numunelerini Azərbaycanca ve bugünkü alfabe ilə okumuş ki yeni alfabenin kabulündən sonra zorluk çəkməkdən korkuyorlar? Bazı din hadimlərinin, onları destekləyənlərin isə rahatsızlığının səbəbi başkadır və bu səbəbi onlar açıqça

söylemiyor.” ifadelerinden sonra din adamlarının asıl kaygısının Türk halklarının aynı alfabeyle okuyup yazmaları olduğunu belirtir (Qoca, 7 Fevral 1992: 4).

1991'deki AHCP IV. Konferansı'nda Latin alfabesi karşıtlarının asıl amaçları hakkında Elçibəy'in söylediklerini de burada hatırlatmanın yerinde olacağını düşünüyoruz. Elçibəy, “Rus şovenistler Azerbaycan-Türkiye yakınlaşmasından rahatsızdır. Çünkü Türkiye’de uygulanan Latin alfabesine Azerbaycan da başvuruyor. Fars din adamları ise Arap harflerine dönmemenin Azerbaycan’ı İslam’dan uzaklaştıracağını bildirdiler. Hâlbuki bu âlimler çok iyi bilirler ki Arap alfabesi Arami alfabesidir, İslam alfabesi değil.” sözleriyle Latin alfabesi karşıtlarını eleştirir (Həziyev və Quluyev, 31 May 1991:1).

Hamlet Qoca, Arap alfabesinin İslam alfabesi olarak yansıtılmasına itiraz eder. Arap alfabesinin İslamiyet’ten önce de kullanıldığını; ayrıca Hristiyan Arapların da Arap harfleriyle okuyup yazdıklarını ifade eder. Dolayısıyla bu alfabenin İslam’la özdeşleştirilmesini uygun görmez. Arap harfleri savunucularının öne sürdüğü bir diğer mesele ise Arap harfleriyle kaleme alınmış Azerbaycan eserlerinin unutulma olasılığıdır. Qoca’ya göre hem Latin alfabesi hem de Kiril alfabesinin kullanıldığı dönemde Arap harfli metinler o dönemin alfabesine aktarılmıştır. Bu metinlerin yeni alfabeye de aktarılacağını böylece Arap harfli mirasın nesilden nesile devredileceğini söyler. Qoca, Latin alfabesinin pratik ve ekonomik yönden Arap harflerine göre daha uygun olduğunu altını çizer. Çünkü Latin harflerinin öğretimi Arap harflerine göre daha kolaydır. Ekonomik olarak nitelendirmesinin sebebi ise Kiril alfabesi ile Latin alfabesinde çoğu harfin ortak olmasıdır. Buna bağlı olarak matbaalardaki harf baskı kalıplarında çok fazla değişiklik olmayacaktır (Qoca, 7 Fevral 1992: 4).

Hukuk Fakültesi öğretim elemanlarından Prof. Murtuz Ələsgərov ve Ziyafət Əsgərov (9 Yanvar 1992: 2) da Qoca gibi Arap alfabesinin neden Azerbaycan Türkçesi için elverişli olmadığını açıklarlar. Onlar, öncelikle Arap harflerinin Arapça için uygun olduğunu ve Azerbaycan Türkçesindeki sesleri karşılamakta yetersiz kaldığını belirtirler. Latin harflerinin bu açıdan Arap harflerine üstün geldiğini söylerler. Ayrıca Latin harflerinin uluslararası alfabe olduğunun, Arap harfleriyle yazıp okuyanların çoğunun Latin alfabesini de bildiklerinin altını çizerler.

Ələsgərov və Əsgərov (9 Yanvar 1992: 2), yuxarıdakı açıqlamadan da anlaşılacağı üzere Latin alfabesine keçiş kararı desteklemişlerdir. Ancak onlar, Türkiye’de kullanılan Latin alfabesinin kabul edilmesi meselesine olumlu yaklaşmazlar. Onlara göre Türkiye’de istifade edilen Latin alfabesinde *e* harfi, hem açık *e*’yi hem kapalı *e*’yi karşılamakta bu durum da karışıklığa sebep olmaktadır. Yazıda ses, ayırt edilememektedir.

Azerbaycan Gazeteciler Birliği ise 24 Mart 1992’de Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyetine yazdığı mektupta yeni alfabenin Türkiye’de kullanılan alfabeye tam olarak uygun hâle getirilmesini talep eder (Hacıyev, 29 Dekabr 1992: 3).

Bu süreçte alfabe seçimi tartışmalarının yanında seçilen alfabedeki bazı harflerin değiştirilmesi meselesi de gündemdedir. Bu konuyla ilgili pek çok yazar, gazeteci, aydın ve akademisyen görüşleri gazete sayfalarında yer almıştır.

Ələsgərov və Əsgərov (9 Yanvar 1992: 2), Alfabe Komisyonunun hazırladığı, 25 Aralık 1991’de kabul edilen Latin alfabesinde bazı kusurların olduğunu ileri sürerler. Onların bu konudaki düşünceleri şöyledir: Alfabedeki kusurlardan biri *ə*’nin *ä* harfi ile gösterilmesidir. 1922’de kabul edilen Azerbaycan Latin alfabesinde *ə* kullanılmıştır. “...başka Türk dillerinde de (Türkmen Türkçesi, Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kazak Türkçesi, Uygur Türkçesi vs.) *ə* sesini ifade etmek için *ə* şeklinden istifade edilmiştir.” Ayrıca bu ses, söz konusu Türk lehçeleri için karakteristik özellik taşımaktadır. “Buna rağmen Alfabe Komisyonunun üyeleri Latin harfli alfabemizi ıslah ederken *ə* harfini çıkarmış, onun yerine *ä* işaretini dâhil etmiştir. İtiraf etmek gerekirse *ə* sesini ifade etmek için alfabemize *ə* yerine *ä* işaretinin dâhil edilmesi ne teknik olarak ne de ortak Türk menfaati bakımından uygundur.” Ayrıca harflerdeki noktalardan imtina etmek gerekir. Çünkü noktalar; yazının güzelliğini bozmakta, harflerin kavranmasını zorlaştırmakta ve matbaada da sıkıntı çıkarmaktadır. Bunlar alfabedeki diğer noktalı harfler (*i*, *ö*, *ü*) için de geçerlidir. Ancak bu harflerin diğer Türk lehçelerinde özellikle Türkiye Türkçesinde olduğu düşünüldüğünde bunların Azerbaycan alfabesinde de olması tabiidir. Fakat *ä* harfinin kullanılması için hiçbir neden yoktur. *ä* harfi, Baraba Tatar Türkçesi ve

Gagavuz Türkçesi dışındaki Türk lehçelerinde bulunmamaktadır. Ayrıca q harfi de k ile ilgilidir. q'nın da değiştirilmesi gerekmektedir.

Yeni alfabede ə harfinin tercih edilmemesini bilgisayar meselesiyle ilişkilendirenler olmuştur. Klavyede ə harfinin olmaması bilgisayar kullanımında bazı sıkıntılara neden olacağını savunanlar olmuştur. Ələsgərov ve Əsgərov (9 Yanvar 1992: 2), bu düşüncenin karşısında yer alırlar. Çünkü alfabenin bilgisayara göre değil bilgisayarın alfabeye göre düzenlenmesi gerektiği görüşündedirler (Ələsgərov ve Əsgərov, 9 Yanvar 1992: 2).

Qaradaşlı; ə, h, r harfleri için düşüncesini dile getirmiştir. Ona göre bu harfler; Millî Şûranın kabul ettiği ä, x, q harfleri ile değil Türkiye Türklerinin alfabesi esasında oluşturulacak sırasıyla Ê/ê, H/h, Ķ/ķ harfleri ile karşılanmalıdır. Qaradaşlı'nın Türkiye Türkçesinin yazıldığı alfabenin esas alınmasını önermesinin sebebi, Kiril'e geçişte Sovyetlerin uyguladığı dil politikasında olduğu gibi bağımsızlık döneminde Latin alfabesine geçişte Türklerin farklı farklı Latin harflerini kullanmalarının önüne geçmektir (Qaradaşlı, 10 Yanvar 1992: 4).

Bu tartışmalar sonucunda yeni alfabenin kabulünden yaklaşık altı ay sonra -16 Mayıs 1992'de- Azerbaycan alfabesindeki Ää harfi, Əə ile değiştirilir (Blair, September 1993) ve alfabenin son varyantı şu şekilde sunulur: Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Əə, Ff, Gg, Ğğ, Hh, Xx, Iı, İi, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv, Yy, Zz. Ancak yapılan bu yeni düzenlemeden sonra da alfabedeki harfler tartışılmaya devam eder.

Yeni alfabedeki harfler üzerine tartışmalar devam ederken Millî Şûra, bir karar tasarısı hazırlar. Tasarıda Ə/ə ve X/x'nin E'/e' ve H/h harfleri ile gösterilmesi teklif edilir. Millî Şûranın 5 Ağustos 1992'deki toplantısında bu mesele tartışılır. Söz konusu toplantıda bu meselenin uzmanlar ve ilgili komisyon tarafından incelenerek tekrar Millî Şûrada tartışılması kararı alınır (Rəhmanlı, 6 Avqust 1992: 1).

Bu karar üzerine Bilim, Eğitim, Din ve Kültür Komisyonu 10 Ağustos 1992 tarihinde toplanır ve /h/, /ə/ ve /e/'nin Latin alfabesindeki harf karşılıkları konusunda fikir alışverişi yapar. Komisyon Başkanı Rauf İsmayılov, Prof. Tofiq Hacıyev,

Milletvekili Firudin Cəlilov, Prof. Vaqif Aslanov, akademik Afaq Qurbanov, Prof. Fəxrəddinn Veysəlov, Milletvekili Sabir Rüstəmxanlı, Akademik Yaşar Qarayev, Prof. Kamal Abdullayev gibi isimler yeni alfabede bazı değişiklikler yapılmasını önerirler. Toplantıda tartışma, şu soru etrafında ilerler: “İslah edilmiş alfabeyi mi uygulayalım, yoksa alfabeyi uyguladıktan sonra mı ıslah edelim?” Tartışmada taraflar, iki gruba ayrılır. Birinci grup alfabenin kusurlarıyla beraber uygulanmaya başlamasını; ikinci grup ise yeni alfabenin kusurlarıyla birlikte uygulanmaya başlaması durumunda ciddi sorunların çıkacağını savunur. Tartışma sonunda alfabedeki mevcut kusurların giderilmesi için tekliflerin hazırlanması ve bir toplantı daha düzenlenerek o toplantıdaki tavsiyelerin Millî Şûraya sunulması kararı alınır. Ayrıca bu toplantıda katılımcılar, Azerbaycan Türkçesinin Türkiye Türkçesiyle aynılaştırılması düşüncesini tenkit etmiştir (Qərib, 11 Avqust 1992: 2).

Prof. Tofiq Hacıyev, *Həyat* gazetesindeki yazısında yeni alfabedeki ə, q ve x harflerinin bazı problemler ortaya çıkaracağını yazar. Bu problemlerden biri söz konusu harflerin bilgisayar ve matbaa makinelerinde bazı zorluklara sebep olacağıdır. Oysa bu harfler yerine e, k ve h kullanılırsa sorun çıkmayacaktır. Macar dilinde de /ə/ vardır; ama ə harfi yoktur. Yine Türkiye Türklerinde de bu ses vardır, ama alfabede sadece bu sesi karşılayan bir harf yoktur. Mesela “halen” yazarlar; ama “halən” okurlar. Bu örneklerden sonra Hacıyev; ə, q ve x harflerinin kullanılmaması önerisini “Türkiye’nin tesiri” olarak değerlendiren aydınların olduğunu söyler. Bu aydınların, Türkiye’ye karşı böyle bir tutum sergilemelerine anlam veremez (Hacıyev, 29 Dekabr 1992: 3).

2000’li yıllara gelindiğinde de alfabedeki bu harfler, tartışılmaya devam eder. Rafiq Məmmədli, Azerbaycan alfabesinde problem oluşturan harflerden birinin ə harfi olduğunu belirtir. 1991’de Latin alfabesi kabul edildiğinde Kiril alfabesindeki ə harfinin ä ile gösterildiğini ifade eder. Çünkü Latin alfabesinde bu sese uygun sembol yoktur. Daha sonra Millî Mecliste bu sembolün Kiril alfabesindeki şekliyle (ə ile) gösterilmesine karar verilir. Məmmədli, Yusuf Səmədoğlu’nun bu konuda “Köhnə ə harfine alışmışız.” (Eski ə harfine alışmışız) diye bir argüman ortaya koyduğunu aktarır. Məmmədli’nin bu konudaki düşüncesi ise alfabede ə’nin ê ile değiştirilmesidir. Çünkü bilgisayarda ə’nin yazımında problem vardır (Məmmədli, 2 Mart 2000: 15).

Bilgisayar işletim sistemlerinin ilk versiyonlarında ə, karakter kodlama sisteminde mevcut değildir. Windows 2000 işletim sisteminin beta versiyonuna bu harf tanımlanmıştır; ancak klavyede bu harfe basıldığında ə, ekranda görülmemektedir. Məmmədli, bir harf için kimsenin işletim sistemleri, yazı kalıpları, hece programları, internet kodları, sözlükler oluşturmayı gerek göremeyeceğini; en pratik yolun ə'nin değiştirilmesi olacağını ifade eder. Bu harf için ê'yi önermesinin sebebi ise kısayol tuşları kullanılarak kolaylıkla harflerin üzerine düzeltme işaretinin (^) konulmasına klavyenin izin vermesidir (Məmmədli, 2 Mart 2000: 15).

Alfabe seçimi tartışmaları sadece Latin, Arap, Kiril alfabesi üzerinden gerçekleşmemiştir. Zaman zaman gazete sayfalarında Orhun alfabesi taraftarları da bu tartışmaya dâhil olurlar. Hatta Latin alfabesinin kabulünden yıllar sonra bile görüşlerini dile getirirler. 2003 yılında *Yeni Azərbaycan* gazetesinde Xanəmir; Azərbaycan topraklarını hangi medeniyet istila ettiyse Azərbaycan'ın o alfabeyi benimsediğini ifade eder. Xanəmir; Azərbaycanlıların Arapların Arap alfabesini, Rusların Kiril alfabesini, İngilizlerin Latin alfabesini kabul etmesiyle Azərbaycan'ı üç kez işgal edilmiş olarak değerlendirir. Bu sebeple Azərbaycan halkının kültür psikolojisine en uygun alfabe olarak gördüğü Orhun alfabesinin kabul edilmesi gerektiğini, böylece Türklük şuurunun mahvedilmemiş olacağını savunur (Xanəmir, 12 Yanvar 2003: 13). Xanəmir, aynı gazetenin bir başka sayısında “...Orhun-Yenisey alfabesi dilimizin tefekkür enerjisini rahminde koruyup saklayabilir.” ifadeleriyle Orhun alfabesinin Türk kültürünün taşıyıcısı olduğunu ve bu alfabenin milletin şifresi olduğunu ifade etmiştir (Xanəmir, 2 Mart 2003: 3).

Azerbaycan'da uluslaşma sürecinde alfabe tartışmaları, SSCB'nin son yıllarında başlamıştır. Bağımsızlığın hemen ardından Latin harflerinin kabul edilmesine rağmen bu tartışmalar yıllarca devam etmiştir. Tartışmaların genel olarak Latin, Arap, Kiril alfabesi üzerinden gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bunların dışında Orhun alfabesine geçilmesi gerektiğini savunanlar da olmuştur. Ancak hem Azerbaycan Türkçesinin ses özelliklerine uygunluğu gerekçesiyle hem de *çağdaşlaşma*, *küreselleşme* ve *millîleşmenin* bir gereği olarak değerlendirilmesi sebebiyle Latin alfabesi kabul görmüştür. Dolayısıyla Azerbaycan'da seçilen dilin Latin harfleriyle kodlanmasını sadece dil bilimsel nitelik olarak değerlendirmenin

yanlış olacağı düşüncesindeyiz. Latin alfabesine geçiş; Sovyet izlerinin silinmesinin, *millileşmenin*, *çağdaşlaşmanın* ve *küreselleşmenin* sembolü hâline gelmesiyle bu alfabe değişiminin toplumsal ve ruhsal bir niteliğe büründüğü belirlenmiştir.

2.2.1.2 İmla Çalışmaları

Yazım çalışmaları, dili ölçünlüleştirme sürecinde yazı dizgesinin belirlenmesinden sonraki faaliyettir. Dil, imla kuralları sayesinde ortak bir yazıma kavuşur. Azerbaycan'da da bu ortak yazımın sağlanabilmesi için 1928 yılında Bakü'de I. İmla Konferansı düzenlenmiştir. Bu konferans, Azerbaycan'da ilk imla kılavuzunun hazırlanmasında önemli bir yere sahiptir. Toplantıda Gence, Karabağ, Şirvan ağızlarının esas alınması ve M. F. Ahundzadə, Həsən Bəy Zərdabi, M. A. Sabir'in kullandığı dilin örnek alınması kararlaştırılmıştır. Burada V. Xulufu ve H. İmanov'un sundukları bildiriler, 1929'da yayımlanacak Azerbaycan Türkçesinin ilk imla kılavuzunun kurallarını belirlemiştir (Kerimli, 2002: 283).⁶¹ 1939'da Kiril alfabesine geçişle birlikte yazım kurallarında pek çok değişiklik yapılmış ve buna bağlı olarak 1940 yılında yeni yazım kılavuzu yayımlanmıştır (Azərbaycan Dilinin Orfoqrafiya Lüğəti, 1975: 3). 24 Temmuz 1958 tarihli Azerbaycan SSC Bakanlar Konseyi kararı ile "Azerbaycan Dilinin Yazım Kuralları" onaylanmıştır (Sadıqova ve Qəribova, 2018: 84).

Azerbaycan dilinin üçüncü yazım kılavuzu 1960 yılında, sonrasında yayımlanan yazım kılavuzu ise 1975 yılında neşredilmiştir (Azərbaycan Dilinin Orfoqrafiya Lüğəti, 1975: 3). Bu yazım kılavuzdan sonra 2004 yılına kadar alfabe değişikliğine rağmen yeni yazım kılavuzu yayımlanmamıştır. Bu süreçte yeni kılavuzun yayımlanmamış olması yazımda ikili kullanımlara sebep olmuştur.

Azerbaycan'da 25 Aralık 1991 tarihinde Latin alfabesine geçişle ilgili kanun kabul edilmiştir. Latin alfabesine geçiş kanunun yürürlüğe girmesiyle ilgili Milli Şûranın kararında "Azerbaycan dilinin orfografik sözlüğü (y.n. imla kılavuzu) hazırlanıp Latin harfli alfabede basılsın." (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin

⁶¹ 1929'da imla kılavuzunun yayımlanmasından önce, 1925 yılında V. Xulufu'nun hazırladığı imla kuralları yayımlanmıştır (Azərbaycan Dilinin Orfoqrafiya Lüğəti, 1975: 3).

Qərarları, 25 Dekabr 1991: 2) ibaresi yer almasına rağmen bu karar, uygulanamamıştır.

Azərbaycan Türkçesinin yeni yazım kuralları, 1990'ların ortalarından itibaren Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Nesimi Dil bilim Enstitüsündə hazırlanmış və o dövəndə faaliyyətdə olan Azərbaycan Dövlət Dilinin Tatbiki Komissiyasının toplantılarında tartışılmışdır. 1999 yılında bu komissiyon, yeni yazım kuralları tasisının ölkə çapında müzakirə edilməsi qərarını almışdır. Yeni yazım kuralları; *Azərbaycan, Respublika, Xalq Qəzeti, Ədəbiyyat Qəzeti* və *Azərbaycan Müəllimi* gibi qazetələrdə yayımlanaraq qenel halk görüşünə sunulmuşdur. (Azərbaycan Dilinin Orfoqrafiya Lügəti, 2004: 4-5). Ayrıca sadəcə yazım kurallarının hazırlanması değıl telaffuz sözlüğünün hazırlanması, Latin alfabesine geğış, terminolojiye yeni giren kelimelerin kabulü, benimsenmesi vs. meseleler de AMEA Nesimi Dil bilim Enstitüsünün sorumluluğundadır (Məhərrəmovə, 21 Fevral 2003: 3).

18 Haziran 2001 tarihli “Dövlət Dilinin Uygulanmasının Təkmilləştirilməsi Haqqında Azərbaycan Cümhuriyyəti Cümhurbaşkanı Kərarnameşi”yle ⁶² Latin alfabesine kesin geğış qərarı alınmışdır (Azərbaycan Dilinin Orfoqrafiya Lügəti, 2004: 4). Bu qərarla yeni yazım kılavuzuna duyulan ihtiyaç da artmışdır. Ardından 30 Eylül 2002 tarihli “Azərbaycan Cümhuriyyətində Dövlət Dili Haqqında Azərbaycan Cümhuriyyətinin Kanunu”yla ⁶³ yazım kılavuzunun belirli aralıklarla yayımlanması yasa ilə belirlənmişdir. Kanuna göre yürütmə orqanı, yazı dili kurallarını belirleyen yazım kılavuzunun en az beş yılda bir yayımlanmasını sağılayacaktır. Ayrıca yazım və telaffuz kurallarını yürütmə orqanının belirlediğı orqan (kurum) onaylayacaq və tüzəl, gerçək, resmî kişilər; bu kurallara uymak zorunda olacaqtır (Qanunlar, 30 Sentyabr 2002: 13).

Yeni imla kuralları esasında düzenlenmiş *Azərbaycan Dilinin Orfoqrafiya Lügəti* (Azərbaycan Dilin Orfografik Sözlüğü), Azərbaycan Cümhuriyyəti Cümhurbaşkanı İlham Əliyev'in 26 Mayıs 2004 tarihli kərarnameşiyle onaylanmışdır (Azərbaycan Dilinin Orfoqrafiya Lügəti, 2004: 4). Böylelikle 1958 yılından sonra ilk

⁶² “Dövlət Dilinin Tətbiqi İşinin Təkmilləşdirilməsi Haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

⁶³ *AzT* Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

kez yeni imla kuralları kabul edilmiş, 1975'ten sonra ilk defa yeni imla kılavuzu yayımlanmıştır.

Uzunca bir süre yeni yazım kurallarının hazırlanıp kılavuzun yayımlanmaması yazımda bazı ikiliklerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bununla ilgili olarak *Azadlıq* gazetesi redaktörü, yazımla ilgili bazı tutumlarının olduğunu ancak bu tutumları devam ettirmeyeceklerini, yazımda ikiliğe sebep olmamak için halihazırdaki (y.n. 1975'te yayımlanan) kılavuza uyacaklarını belirtmiştir. Mesela gazete, okunduğu gibi yazma ilkesiyle hareket ederek “ayın 2-de” yerine “ayın 2-sinde”; “1-ci” yerine “1-inci” ya da “1.” olarak yazmaktadır. Fakat redaktör, bundan sonraki yazılarda bazı kelimelerin yazımında yanlışların olduğunu düşünseler de yazımda kargaşaya sebep olamamak için yazım kılavuzunu esas alacaklarını ifade etmiştir. Ayrıca halihazırdaki yazım kılavuzunda bulunan yanlışlıkların düzeltilerek yeni kılavuzun yayımlanmasını önermiştir (*Azadlıq*, 12 İyul 1991: 8).

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'ın Batı ile ticari ilişkileri gelişmiştir. Buna bağlı olarak Bakü caddelerinde eşya adları, dünyaca ünlü markların adları göze çarpmaya başlamıştır. Ağamusa Axundov, bu adların genellikle İngilizce yazım kurallarına göre yazıldığına ve İngilizce telaffuza göre okunduğuna dikkat çeker. Mesela “Butomax” ve “Vitomax” adlarının sonundaki x harfi, Azerbaycan Türkçesinde art damakta boğumlanan /h/'yi karşılamaktadır. Ancak Batı kökenli kelimelerde x harfi, İngilizcedeki ses karşılığı olan /ks/ ile telaffuz edilmektedir. Axundov'a göre alıntı kelimelerin yazılış ve okunuşları arasında oluşan bu farklılıklar, Azerbaycan Türkçesini hem leksik hem de imla olarak olumsuz yönde etkileyecektir (Axundov, 20 Fevral 2001: 5).

Matsexski ise bu konuda Ağamusa Axundov gibi düşünmez. Matsexski, Batı'dan gelen adların yazılışlarının değiştirilmesini uygun görmez. Panasonic, Ericsson, Philips, Nokia, Pierre Cardin, Sony, Levi's, Coca-Cola, Kodak, Samsung, Teksun, Viceroy gibi. Çünkü firma, şirket ve marka adlarının tüm dünyada aynı olduğunu ve bunların yazılışlarında değişiklik yapılmasına izin verilmediğini ifade eder. Coca-Cola'nın “Koka-kola”, Ericsson'un “Erikson”, Renault'un “Reno”

şeklinde yazılamayacağını; yazıldığı takdirde de şirketlerin buna itiraz edeceklerini, ciddi ihtarda bulunacaklarını söyler (Matsexski, 15 Mart 2000:13).

Azerbaycan’da yeni dönemde Batı’dan geçen kelimelerle ilgili bir başka mesele ise bazı alıntı kelimelerin yazımında ikilik görülmesidir. Bu ikili yazımın sebebi, bu kelimelerin hem Batı’daki özgün hem de Rusçadaki yazımıyla yazılmasıdır. Batı kökenli kelimeler, Azerbaycan Türkçesine genellikle Rusça üzerinden geçmiştir. Ancak Batı’yla ilişkilerin gelişmesi sonucunda bu kelimelerin Batı’daki özgün biçimleri de dilde kullanılmıştır. Böylece caddelerde bu kelimelerin her iki yazılışına da rastlanır. Mesela “telefon-telephone”, “kristal-crystal”, “kafe-cafe”, “ofis-office”, “avto-auto/oto”, “kakao-cocoa”, “servis-service”, “foto-photo”, “futbol-football”, “klub-club”, “şou-shaw”, “konsert-consert”, “kserok-xerox”, “komputer-computer”, “restoran-restaurant”, “taksi-taxi” vs. Matsexski, bu ikiliğin Azerbaycan Türkçesinde orfografik problem ortaya çıkardığını ifade eder. Bunun çözümü için de Batı’dan gelen kelimelerin yazımı konusunda devlet düzeyinde bir kararın çıkarılmasını önerir. Matsexski’ye göre karar iki tür olabilir: “1) Ya yabancı dillerden dilimize geçen kelimeler kendi dilimizin yazım kurallarına uygun yazılsın (Bu durumda cadde ve meydanlarda, restoran ve kafelerde, mağaza ve büfelerde yabancı kelimelerin yazılması yasak olur.); 2) Ya da yabancı kelimelerin kendi yazımı korunsun.” Matsexski, ikinci seçenek doğrultusunda bir kararın çıkarılmasıyla yabancı kelimelerin dilimize mahsus kelimelerden ayırt edilmesinin kolaylaşacağı düşüncesindedir. Ayrıca İngilizcedeki Latince, Almanca Fransızca kelimelerin yazımının korunduğunun altını çizer. Mesela “restaurant”, “delicatessen”, “bourgeois”, “kindergarten” vs. Bu kural başka dillerde de uygulanır (Matsexski, 15 Mart 2000:13).

Azerbaycan Türkçesinin yazımı konusunda belki de en çok tartışılan konu kesme işaretinin (*AzT* apostrofun) kullanılıp kullanılmamasıdır. Kesme işareti, 25 Aralık 1991 tarihinde Latin alfabesinin kabul edilmesiyle Azerbaycan alfabesinden çıkarılmıştır (Xəlilov, 2007:239).

Əzizə Cəfərova ve Tofiq Hacıyev (19 May 2001: 7), resmî devlet gazetelerinin dışındaki basında on yıldır kesme işaretinin kullanılmamasına dikkat çekerler. Ayrıca Hacıyev (15 Fevral 2002: 8), 1993’te muhalif gazetelerinin (Kiril

alfabesinde) dahi kesme işareti kullanmadıklarını belirtir ve bugün ise kesme işareti destekleyenlerin olmasına anlam veremez. Ayrıca Hacıyev'in bu konuda yazdıklarını *Yeni Azərbaycan* gazetesi dışında gazetelerin yayımlamak istemediklerinin altını çizer.

Yazımda kesme işareti kullanımındaki ikilik, okur-yazarları tereddüte düşürmüştür. Bununla ilgili olarak Gence'de yaşayan 10. Sınıf öğrencisi Fərman İmamquliyev, *Yeni Azərbaycan* gazetesine mektup göndermiştir. İmamquliyev, bu mektupta "... Latin harfli Azərbaycan alfabesinde kesme işareti var mı, yok mu? Uzmanlardan bu konuda net bir bilgi alamadım. 1997'de Təhsil yayınevində yayımlanan *Azərbaycan Dili-6* (Azərbaycanın Dili-6) adlı ders kitabında Kesme işareti kullanılmış. 2002'de Çəşioğlu Yayınları'ndan çıkan *Azərbaycan Tarixi-10* (Azərbaycan Tarihi-10) adlı ders kitabında ise 'mədən' gibi kelimelerde kesme işareti yok." ifadeleriyle hem kesme işareti konusunda ikiliği dile getirmiş hem de doğru kullanım konusunda net bilgi almak istemiştir. Gazetenin bu soruya cevabı, alfabe ile ilgili kanuna dayanarak kesme işaretinin kullanılmaması gerektiği olmuştur (Latin Qrafikalı Azərbaycan Əlifbasında Apostrof Var ya Yox, 11 Yanvar 2003: 5).

"Kesme işareti, yazımdan çıkarılmalı mı yoksa çıkarılmamalı?" sorusu aydınlar, akademisyenler arasında tartışmalara sebep olmuştur. Hacıyev, kesme işaretinin atılması düşüncesinin Rus dilinde eğitim alan memurlara ait olduğunu; kesme işaretinin çıkarılmasının orfoepik kurallara uygun olmadığını dile getirmiştir (Ağaqızı və Əsədzadə, 9 Yanvar 2003). Ayrıca kesme işaretinin kullanılmamasının ciddi siyasi sonuçları olacağını ifade etmiştir. Daha önce Cumhurbaşkanı'na da yazdığı bu sonuçları şöyle sıralamıştır:

- I. Kesme işareti; Arapça kelimelerdeki ayn ve hemzenin ses mahreçlerini karşılamaktadır. Azərbaycan bu kullanımdan kaçınmaktadır. Ancak Güney Azərbaycan'da bu kullanım korunmaktadır. Bu durum, siyasi bir ayrımdır. Tarihte akraba dillerin birbirinden ayrılması bu şekilde başlar.
- II. Fonetik ve telaffuzda meydana gelecek değişim Azərbaycan halkını dil tarihinden uzaklaştırır.
- III. Türk halklarının birbirini anlamasında Arapça ve Farsça kelimelerin rolünün büyük olduğunu Bekir Çobanzadə, 1926'da düzenlenen I.

Türkoloji Kurultayı'nda dile getirmiştir. Kesme işaretinin çıkarılmasıyla Arapça ve Farsça kelimelerde meydana gelen değişiklik, ortak Türk dilini menfi yönde etkiler.

- IV. Batı kökenli kelimeler aslına uygun telaffuz edilip yazılırken Doğu'dan geçen kelimeler aslına uygun yazılıp telaffuz edilmeyecektir. Bu da Doğu'yu dışlamak demek olabilir (Hacıyev, 15 Fevral 2002: 8).

Bəbala Abbaslı (28 Fevral 2002: 9) da Tofiq Hacıyev gibi kesme işaretinin kullanılması gerektiğini savunmuştur. Bu işaretin mana ve klasik şiir için şart olduğunu belirtir. Kesme işaretine Latin alfabesindeki noktalar gibi bir diyakratik işaret olarak yaklaşılması gerektiği düşüncesindedir.

Azərbaycan Devlet Dilinin Uygulanması Meseleləri Komissiyonu Üyesi Akademik Bekir Nəbiyev de kesme işareti kullanımını destekleyenler arasındadır. O, kendi yazılarında kesme işaretini kullanmış ve kesme işaretinin klasik şiirin benimsenmesindeki önemine dikkat çekmiştir. Nəbiyev, “Kesme işaretinin birdenbire kaldırılması kelimenin doğru okunmamasına neden olabilir ve bu da konuşmamızda bazı kusurlara sebep olur. Şəhsi kanaatime görə bu meseleyi zamana bırakmaq gerekir.” ifadələriylə kesme işareti konusunda ısrarcı olmayan bir tutum sergilemiştir (Ağayar, 8 Fevral 2000: 8).

Prof. Nizami Cəfərov isə kesme işaretini reddetmiştir. Cəfərov, Şərif Ağayar (8 Fevral 2000: 8) ilə yaptığı görüşmədə bunu reddetmə səbəblərini şu şəkildə sıralamıştır:

- I. Kesme işareti, Azərbaycan Türkçesinin fonetik sistemine uyğun değildir.

Azərbaycan dilinin fonetik birləşimində heçbir zaman kesme işareti yoxdur. Bu işaret Arap dilində kullanılan 'ayn' harfinin bizim dilimizdə təhrif edilmiş şəklidir. Məsələ 'ə'la' kəliməsini yazmaq üçün Arapçada öncə 'ə' harfi yazılır, sonra 'ayn' harfi, ardından isə 'la' birləşməsi. 'ayn' harfindən öncə boğazda tələffüz edilən 'ə' sesini biz kesme işaretiylə yazaraq kəlimənin okunuşunu Araplara bənzətməyə çalışmışız. Ancaq zamanla bu kəliməyi 'əla' şəklində tələffüz etmişiz.

- II. Azərbaycanlılar kesme işareti ni hiçbir zaman Araplar gibi telaffuz etmemiştir.
- III. Azərbaycan'da her alfabə değişikliğinde çoğu alıntı kelimedeki kesme işareti atılmıştır.
- IV. Klasik şiirde kesme işaretinin kullanılması şart değildir. Hecelerin aruz veznine uydurulması kesme işaretsiz de düzenlenmektedir.

Cəfərov, tüm bu açıklamalardan sonra bu bilgisayar çağında sadece kesme işaretinin değil, aynı zamanda duygu işaretlerinin de tartışılması gerektiğini belirtir (Ağayar, 8 Fevral 2000: 8).

Firudin Cəlilov da kesme işaretine itiraz edenler arasındadır. Çünkü halk Arapça kelimeleri, Azərbaycan Türkçesinin ses özelliklerine göre telaffuz etmektedir. Kelimedeki kesme işaretini Araplar gibi boğazdan telaffuz etmez. Örneğin “mü’əllim” yazılsa da buradaki kesme işaretinin karşılığı olan sesi telaffuz etmez; “məllim” olarak seslendirir. Cəlilov’a göre Türkçe telaffuzda bulunmayan bu ses, yazıda da gösterilmemelidir (Cəlilov, 10 Temmuz 2018, Yüz Yüze Görüşme).

2004 yılında yeni yazım kılavuzu yayımlanmıştır. Bu yeni kılavuz; “Azərbaycan dili”nin yeni alfabesinde ve yeni yazım kurallarında kesme işaretine yer verilmemesi dikkate alınarak hazırlanmıştır. Dolayısıyla yeni yazım kılavuzuna kesme işareti dâhil edilmemiştir. Kesme işareti kullanılarak Kiril harfleriyle yazılmış kelimeler, yeni kılavuzda kesme işaretsiz olarak yer almıştır. Kesme işaretinin kullanılmaması bazı kelimelerin yazımında daha belirgin değişikliklere de sebep olmuştur. Mesela “şe’r” kelimesi, “şeir” olarak yazılmıştır (Azərbaycan Dilinin Orfoqrafiya Lüğəti, 2004: 6).

Azərbaycan'da Latin alfabesinin uygulanmasındaki gecikmeye bağlı olarak yeni yazım kılavuzunun hazırlanıp yayımlanmasında da gecikme olmuştur. 2004 yılına kadar Sovyet dönemi yazım kuralları esas alınmıştır. Bu süreçte yazımda bazı problemlerle karşılaşılmıştır. Bu problemlerle ilgili olarak kesme işaretinin yazımdan çıkarılıp çıkarılmamasına dair tartışmalar ve kesme işaretinin kullanımına dair tereddütler gazetelere yansımıştır. Bunların yanı sıra alıntı kelimelerin ve diğer bazı kelimelerin, eklerin yazımında meydana gelen ikilikler; gazete sayfalarında

tartışılmıştır. Her ne kadar 2003 yılı sonrası dönemdeki yazılar ve tartışmalar çalışmamızın kapsamı dışında olsa da 2004 yılında yazım kılavuzunun yayımlanmasıyla beraber bu problemlerin büyük ölçüde çözümlendiğini söylemek mümkün.

Diğer bir mesele de çalışmamız kapsamındaki süreç boyunca telaffuz sözlüğünün yayımlanmamış olmasıdır. Nizami Cəfərov, artık dünyada konuşmanın ön planda olduğunu; bu sebeple de dilin sesletim kurallarının belirlenme ihtiyacının ortaya çıktığını; buna bağlı olarak da yazım kılavuzuyla beraber telaffuz sözlüğünün de hazırlanıp yayımlanması gerektiğini ifade etmiştir (Bayramov, 21 Fevral 2002: 2). Ancak bu öneri, karşılığını bulmamıştır. Azerbaycan Türkçesinin telaffuz sözlüğü, yeni yazım kılavuzunun yayımlanmasından çok daha sonra -2021 yılında- yayımlanmıştır.

Sonuç olarak Azerbaycan'da imla meselesinin genellikle alıntı kelimelerin yazılışı ve kesme işaretinin yazımdan çıkarılıp çıkarılmaması üzerinden tartışıldığı tespit edilmiştir. Bu tartışmalar sonucunda kesme işareti, bağımsızlıktan sonra ilk defa 2004 yılında yayımlanan yeni imla kılavuzuna dâhil edilmemiştir. Ayrıca gazete yazılarında yazım meseleleri dışında telaffuz konusu da zaman zaman dile getirilmiş, bu yazılarda bir telaffuz sözlüğünün hazırlanması gerektiği vurgulanmıştır.

2.2.2. Dilbilgisileştirme

Dili ölçünlüleştirme süreçlerinde *yazılaştırmadan* sonraki aşama, *dilbilgisileştirme*dir (*İng.* grammatication). *Dilbilgisileştirmede yazılaştırılan* dilin gramer kuralları belirlenip düzenlenir. Ancak SSCB sonrası dönemde Azerbaycan Türkçesinin zaten ortaya konulmuş gramer kuralları olduğundan seçilen dilin kodlanmasındaki bu aşama, bu kuralların belirlenmesini kapsamaz. Bu aşamada yayımlanan gramer kitapları, dilin kurallarının belirlenmesinden ziyade SSCB dönemi yapılan çalışmaların Latin harfleriyle tekrar yayımlanmalarını içerir. Dolayısıyla bu başlık hem *kodlama* hem de *uygulama* sürecine dâhil edilebilir. Ayrıca Azerbaycan Türkçesinin yeniden inşasında gramer ile ilgili çalışmaların genel olarak dilin önceden belirlenmiş kurallarının düzenlenmesine, detaylandırılmasına

yönelik olduğu; bir başka deyişle *genişletme* (İng. elaboration) aşaması kapsamında çalışmalar yapıldığı söylenebilir.

SSCB döneminde Azerbaycan Türkçesinin grameri üzerine pek çok ciddi çalışma yapılmıştır. Özellikle 1945 yılında Azerbaycan İlimler Akademisinin bünyesinde Dil bilim Enstitüsünün oluşturulmasıyla Azerbaycan Türkçesi üzerine yapılan gramer çalışmaları ilmî açıdan hızlı gelişme göstermiştir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, 18 İyun 2001). Ancak SSCB dönemi dil bilimi çalışmaları, SSCB ideolojisine uygun olarak yürütülmüştür. Bu dönemde dil politikası uygulayıcıları, bu çalışmaları yönlendirirken Türklerin ortak iletişimini engelleme amacı gütmüşlerdir (Aliyeva, 2005: 289-290). Buna bağlı olarak çeşitli gerekçelerle bazı Türkçe eklerin kullanımını sınırlandırmışlardır. Bu sebeple uluslaşma sürecinde Azerbaycan'da dil planlamasıyla Azerbaycan Türkçesinin eklerine işleklik kazandırılması hedeflenmiştir. Bu konu, dili özleştirme faaliyetlerine dâhil olduğundan ilgili örneklere, ayrıntılara bu çalışmanın “Genişletme” bölümünde yer verilmiştir (bkz. 2.4.). Bu başlıkta ise çalışmamızın kapsamı dışında olsa da Sovyet döneminde dil bilgisi konusunda çalışmalar yapan isimlerden ve bu dönemde yayımlanan dil bilgisi kitaplarından kısaca bahsetmenin yerinde olacağını düşündük. Çünkü bağımsızlık sonrası Azerbaycan'da bu yayınlardan uzun süre aynen istifade edilmiş; bu çalışmalar dilin işlenmesi, işlevlerinin genişletilmesi faaliyetlerinin de kaynağını oluşturmuştur. Ayrıca bağımsızlığın ilk dönemlerinde dilbilgisi çalışmalarının yavaşlamasının nedenleri ve bu dönemdeki dil bilimsel eğilimlerden bahsedilecektir.

Azerbaycan Türkçesinin dilbilgisileştirilmesinde Sovyet döneminde hazırlanan *Azərbaycan Dili* (Azerbaycan Dili) ders kitapları, önemli yere sahiptir. Bu bağlamda Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Məmmədağa Şirəliyev, Muxtar Hüseynzadə, Elövset Abdullayev, Qəzənfər Kazımov, Ağamusa Axundov, Tofiq Hacıyev, Yusif Seyidov , Afad Qurbanov, Fərhad Zeynalov gibi isimlerin hazırladıkları kitaplar; Azerbaycan Türkçesinin ses bilimi, biçim bilimi, söz dizimi, anlam bilimi, sözcük bilimi, deyim bilimi, sözlük bilimi çalışmalarının çatısı olarak değerlendirilebilir.

1970-1973 yıllarında *Müasir Azərbaycan Dili* (Çağdaş Azerbaycan Dili) adıyla dört ciltlik ders kitabı yayımlanmıştır (Cəfərov, 1970; Hüseynzadə, 1973;

D mir izad , 1972; Abdulllayev ve diğerleri 1972). 1977-1978 yılında hazırlanan yeni *Müasir Azərbaycan Dili* programının ardından bu ders kitapları 1982-1985 yıllarında ikinci kez ne redilmi tir (C f rov, 1982; H seyinzad , 1983; D mir izad , 1984; Abdulllayev ve diğerleri 1985). Bu süreçte Azərbaycan Millî İlimler Akademisi Nesimi Adına Dil bilimi Enstitüsü de Azərbaycan Türkçesinin gramerini hazırlamıştır. *Müasir Azərbaycan Dili* adlı bu çalışma; 1978, 1980 ve 1981 yıllarında    cilt halinde basılmıştır (Müasir Az r aycan Dili..., 1978; Müasir Az r aycan Dili..., 1980; Müasir Az r aycan Dili..., 1981). Yine bu dönemde dilin kurallarının ortaya konularak düzenlenmesinde önemli yeri olan Firidun C lilov (1988)'un *Az r aycan Dili Morfonologiyası* adlı çalışması yayımlanmıştır.

Azərbaycan'da SSCB döneminde dil çalışmalarında görülen hızlı gelişimin temposunun sonraki yıllarda (y.n. ba ımsızlıktan sonraki ilk on yıl) yavaşladığı gözlemlenmiştir (Az r aycan Respublikası Prezidentinin F rmanları, 18 İyun 2001).  .R c bli (2006: 596-597), Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra 1995 yılına kadar Azərbaycan'da dil çalışmalarının durgunluk dönemine girdiğini 1995 yılından itibaren sosyal ve iktisadi alanda meydana gelen canlanma ile birlikte dil bilimi alanının da canlandığını belirtir. Ancak 1995-2000 yıllarında yapılan dil bilimi çalışmalarının önceki çalışmalara göre nitelik bakımından farklı olduğuna vurgu yapar.

Afad Qurbanov (2019: 31-35), bu bilim sahasında meydana gelen durgunluğun nedenlerini  u şekilde sıralamıştır:

- I. İkinci hatta     nc  dereceden öneme sahip konuların araştırılması
- II. Araştırmalarda problemlili ve genelleyici meselelere özel yer verilmemesi
- III. Evrensel meselelerin kollektif şekilde araştırılmasına hususi bir önem vermemek
- IV. Araştırmacının bilime olan sorumluluk duygusunun azalması
- V. Geçmişteki hatalı dil bilimi görüşlerinin devam ettirilmesi.
- VI. Bilimsel çalışmaların yayımlanmasıyla ilgili zorluklar yaşanması
- VII. Bilimsel çalışmaların yeterli kontrollerinin yapılmaması, yayımlanmaya uygun olup olmadığı konusunda keyfili in ortaya çıkması

18 Haziran 2001 tarihli “Devlet Dilinin Uygulanmasının Tekmilleştirilmesi Hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kararnamesi”ndeki ⁶⁴ “Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Azerbaycan dil biliminin çeşitli alanlarındaki mevcut ve ileriye dönük bilimsel araştırma planlarını bir ay içinde gözden geçirip onaylasın ve her altı ayda bir bunların uygulanmasındaki ilerleme hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı bilgilendirilsin.” maddesiyle Azerbaycan’da dil bilimi çalışmalarındaki durgunluğun ortadan kaldırılması hedeflenmiştir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, 18 İyun 2001: 6). Bu alandaki bilimsel çalışmalar aktifleştirilerek Azerbaycan Türkçesinin inkişafı için adım atılmıştır. Bu kararnamenin ardından hem dil alanına ait yeni çalışmaların hız kazandığı hem de Sovyet dönemine ait çalışmaların bazılarının Latin harfleriyle yeniden neşredilmeye başladığı gözlemlenmiştir. Burada 2007 yılında yeni harflerle tekrar neşredilen *Müasir Azərbaycan Dili*’ni anmak yerinde olacaktır.

Müasir Azərbaycan Dili, dört ciltten oluşmaktadır. Birinci ciltte ses bilgisi, telaffuz ve yazım; ikinci ciltte sözlük bilimi; üçüncü ciltte biçim bilgisi; dördüncü ciltte ise söz dizimi ele alınmıştır (Cəfərov, 2007; Hüseynzadə, 2007; Dəmirçizadə, 2007; Abdullayev ve diğerleri 2007). Biçim bilgisi bölümünde sözcük türleri üç grupta ele alınmıştır: Esas sözcük türleri, yardımcı sözcük türleri ve hususi sözcük türleri. Esas sözcük türleri; isim, sıfat, sayı, zamir, fiil ve zarf olarak belirlenmiştir. Yardımcı sözcük türlerinde son çekim edatı (*AzT* qoşma), bağlaç, edat, kiplik ifadeler; hususi sözcük türlerinde ise yansımalar ve ünlemler incelenmiştir (Hüseynzadə, 2007: 277-279).

Bağımsızlık döneminde Yusif Seyidov (2000)’un *Azərbaycan Dilinin Qrammatikası: Morfologiya* (Azerbaycan Dilinin Grameri: Morfoloji) adlı kitabı da yapılan gramer çalışmaları arasında dikkat çekmektedir (Rəcəbli, 2006: 599). Ayrıca Əbülfəz Rəcəbli, Fəxrəddin Veysəlli, Tofiq Hacıyev, Afad Qurbanov, Buludxan Xəlilov gibi isimlerin de Azerbaycan Türkçesinin gramerine yönelik önemli çalışmaları bulunmaktadır.

⁶⁴ “Dövlət Dilinin Tətbiqi İşinin Təkmilləşdirilməsi Haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

Henüz çağdaş Azərbaycan Türkçesinin dilbilgisi kuralları arasında yer almasa da dildeki bazı eğilimlerden bahsetmek gerektiği düşüncesindeyiz. *Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi* (Azərbaycan Edebi Dili Tarihi) adlı çalışmada bu konuda bağımsızlık yıllarında dil bilimsel seviyede iki eğilimden bahsedilmektedir (Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi, 2007: 379):

I. En az çaba ilkesine bağlı olarak ihtisar eğilimi

Bilindiği gibi Azərbaycan Türkçesindeki olumsuzluk *-mA* ekiyle yapılmaktadır: “almadım” (almadım), “gəlmədim” (gelmedim), “almamışam” (almamışım), “gəlməmişəm” (gelmemişim), “almayıram” (almıyorum), “gəlməyirəm” (gelmiyorum) gibi. Fakat 20. yüzyılın ortalarından itibaren şimdiki zamanın olumsuz şekli *-m* biçimbirimi ile yapılmıştır: “almıram” (almıyorum), *gəlmirəm* (gelmiyorum) gibi.

Bu sürecin bağımsızlık yıllarında daha da güçlendiği görülmektedir. *+AcAk* gelecek zaman eki buna örnek olarak gösterilebilir. “Alacağam” (alacağım), “gələcəyəm” (geleceğim) şekilleriyle birlikte “alacam”, “gələcəm” şekilleri de kullanılmıştır. Öğrenilen geçmiş zamanda “almışsan” (almışsın), “gəlmişsən” (gelmişsin) ile birlikte “almısan”, “gəlmisən” kullanımları da mevcuttur. Bu şekiller yazıda da görülmektedir. Ancak henüz Azərbaycan Türkçesinin dilbilgisi kuralları arasında yer almamaktadır (Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi, 2007: 379).

II. Morfolojik tipoloji açısından meydana gelen değişimler

Bilindiği gibi Türkçede dil bilimsel anlamlar, sentetik yöntemle ifade edilir. Ancak zaman zaman analitik yöneme başvurulduğu da görülmektedir. Bağımsızlık döneminde “məxsus” (mahsus) kelimesiyle oluşturulan dil bilimsel anlamlara Azərbaycan Türkçesinde çok sık rastlanıldığı belirlenmiştir. Örneğin “‘AYTAC’ KM-ə məxsus olan möhür.” (“AYTAC” KM’ye mahsus olan mühür.), “Xəyyam Mirzəzadə’yə məxsus olan bu balet...” (Xəyyam Mirzəzadə’ye mahsus olan bu bale...) ya da “Sözləri Nizami’yə musiqisi Üzeyir Hacıbəyov’a məxsusdur.” (Sözləri Nizami’ye, müziği Üzeyir Hacıbəyov’a aittir.) gibi analitik yapılar; Azərbaycan Türkçesinde sentetik yapıyla ifade edilmelidir: “‘AYTAC’ KM’nin möhürü.”,

“Xəyyam Mirzəzadə'nin bu baleti...” ya da “Sözleri Nizami'nin, musiqisi Üzeyir Hacıbəyov'undur.” olmalıdır (Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi, 2007: 379-380).

Sonuç olarak Sovyet dönemindeki çalışmalarla Azərbaycan'da dilbilgisileştirme aşamasında önemli adımlar atılmıştır. Bağımsızlık döneminde ise bu çalışmaların bazılarının Latin yazısıyla yeniden neşredildikleri ve yeni çalışmaların da Sovyet dönemi gramer çalışmaları esasında hazırlandığı tespit edilmiştir. Bağımsızlık sonrası dilbilgisileştirmenin hazır olarak bulunmasından dolayı daha çok dilin gelişimi ve dilin detaylandırılması çalışmalarının üzerinde durulduğu söylenebilir. Ayrıca bu süreçteki dil bilimsel eğilimlerin Azərbaycan Türkçesinin gramer kurallarında ilerleyen zamanlarda bazı değişiklikler (yukarıda bahsedilen yapısal değişim ve kısaltma eğilimine bağlı olarak) meydana getirmesi öngörülebilir.

2.2.3. Sözcükleştirme

Kodlamanın son aşaması olan *sözcükleştirme* (İng. lexication), uygun söz varlığının seçilmesi ve geliştirilmesi anlamına gelir (Kaplan ve Baldauf, 1997: 42). Bu adımda ortaya konulan ürünler sözlüklerdir. Bu başlıkta uluslaşma sürecinde yayımlanan sözlüklerle ilgili bilgi verilirken Sovyet döneminde hazırlanan sözlüklerden de kısaca bahsedilecektir. Çünkü bağımsızlık sonrasında bu sözlüklerden bazıları genişletilerek Latin harfleriyle yeniden basılmıştır. Ayrıca Sovyet döneminde hazırlanan sözlükler, Sovyet ideolojisine hizmet ettiğinden bağımsızlık sonrası bu yeni yayınlarda Azərbaycan dili söz varlığının Sovyet siyasetinden ve yabancı dil etkisinden temizlenmesi amaçlanmıştır. Bu sebeple bu başlıktaki konuları hem *sözcükleştirme* hem de *genişletme* faaliyetleri kapsamında değerlendirebiliriz.

Sözlükler hakkında bilgi vermeden önce *millîleşme* sürecinde yeni kelime oluşturmada benimsenen yollara ve yabancı kökenli kelimeler yerine tercih edilen kelimelere değinelim.

Bağımsızlık sonrası Azərbaycan'da yeni sözlüklerin oluşturulmasında yabancı sözcüklerin (özellikle Rusçanın) Türkçe sözcüklerle değiştirilmesi ve yeni

kavramlar için yeni sözcüklerin türetilmesi ilke olarak benimsenmiştir. Bunun için Azerbaycan Türkçesi gramer kuralları doğrultusunda yeni sözcükler türetme, Sovyet dönemi öncesi kullanılan Türkçe sözcüklerin canlandırılması, eski Türkçeye ait kimi kelimelerin ve ağızlardan derlenen Türkçe sözcüklerden bazılarının standart dile dâhil edilmesi gibi yollara başvurulmuştur.

Azerbaycan'da özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında diğer kodlama aşamalarında olduğu gibi *sözcükleştirmede* de dilin Rusça öğelerden temizlenmesi amaçlanmıştır. Hanlıklar döneminde Arapça ve Farsçaya maruz kalan Azerbaycan Türkçesi, Çarlık ve Sovyet döneminde Rusçanın istilasına uğramıştır. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde Rusçaya has pek çok kelime kullanılmıştır. Nəsir Əhmədli (18 İyun 1994: 10), *Azadlıq* gazetesinde bu kelimelerden bazı örnekler verir: “ata”, “papa” (baba); “ana”, “mama” (anne) olmuştur. “Dünən getmişdim papamı vstrechat eləməyə, okazıvayetsya samolyotnan yox, poyeznən priyezjat eləyib.” (Dün babamı karşılamaya gitmiştim ancak uçakla değil trenle gelmiş.) gibi neredeyse tamamı Rusça kelimelerden oluşan cümleler kurulmuştur.

Jale Garibova (2012: 145); çalışmasında Rusça, Arapça ve Avrupa dillerinden ödünçlenen sözcüklerin Türkçe sözcüklerle değiştirilmesi eğilimiyle ilgili olarak “familiya” yerine “soyad”, “nömrə” yerine “say”, “müasir” yerine “çağdaş”, “təyyarə” yerine “uçaq”, “stol” yerine “masa”, “vacib” yerine “önəmli”, “nümünə” yerine “örnək”, “məşhur” yerine “ünlü”, “tədqiqat” yerine “araşdırma” gibi örnekleri sıralar. O, Azerbaycan Türkçesinde Rusça ve Avrupa kökenli sözcüklere göre Arapça ve Farsça sözcüklerin daha çok Türkiye Türkçesindeki karşılıklarıyla değiştirildiğini belirtir. Bu eğilimin özellikle bağımsızlığın ilk yıllarına denk gelen 1991-1993 yıllarında güçlü olduğunu ifade eder. Yabancı kelimelerin Türkiye Türkçesindeki karşılıklarıyla değiştirilmesi eğilimi sonuncunda Türkiye Türkçesine ait pek çok sözcüğün günümüzde Azerbaycan Türkçesi söz varlığına yerleştiği ve genel dil kullanımına geçtiğini belirtir (Garibova, 2012: 145).

Türkiye Türkçesi eğilimi, dil bilgisel öğelerde de söz konusudur. Azerbaycan Türkçesinde daha önce görülmeyen +sAl isimden isim yapım eki, Azerbaycan Türkçesi ses özelliklerine uygun hale getirilerek bazı sözcüklerde görülmeye başlamıştır. Türkiye Türkçesi söz varlığındaki “tarihsel”, “kişisel” Azerbaycan

Türkçesinde “tarixsəl”, “kişisəl” şeklinde kullanılmaya başlamıştır. Bu durumda daha sonraki yıllarda Azərbaycan Türkçesinde +sAl ekiyle yeni kelimeler türetilceği öngörülebilir (Garibova, 2012: 145).⁶⁵

Garibova (2012: 146), Türkiye Türkçesine ait sözcüklerin sadece yabancı kelimelerin yerine değil Azərbaycan Türkçesine ait kelimelerin yerine de kullanıldığını dile getirir. Örneğin “yazıcı” yerine “yazar”, “çaş-” yerine “şaşır-” kelimelerinin kullanıldığına rastlanılmıştır. Bu durum söz kalıpları düzeyinde de görülmektedir: “yeri gəlmişkən” yerine “bu arada”nın tercih edilmesi gibi. Garibova, bazı yabancı kökenli kelimelerin dahi Türkiye Türkçesinden geçtiğini belirtir: “görüş” yerine “randevu”, “üstünlük ver-” yerine “tərcih et-” gibi.

Buraya kadar sözcükleştirme aşamasında kelime yapma, yabancı kelimeleri özleştirme çalışmalarından ve bu çalışmalarda Türkiye Türkçesi eğiliminden bahsettik. Şimdi ise *sözcükleştirmenin* ürünleri olan sözlükler hakkında bilgi verilecektir. Sovyet döneminde hazırlanan sözlüklerin aynen ya da genişletilerek bağımsızlık döneminde kullanılmaya devam etmesi sebebiyle Sovyet dönemi ve uluslaşma sürecindeki sözlük çalışmalarına değinilecektir. Bu sözlük çalışmaları şu şekilde sınıflandırılmıştır: tercüme sözlükler; lehçeler arası aktarma sözlükleri; imla kılavuzu; alıntılar sözlüğü; açıklamalı sözlük; ağızlar sözlüğü; eş sesli, zıt anlamlı ve eş anlamlı kelimelerin sözlüğü; atasözleri ve deyimler sözlüğü, terimler sözlüğü.

I. Tercüme Sözlükler

SSCB döneminde Rusçanın hemen her alana yerleştirmesiyle Azərbaycan’da Rusça-Azerbaycan Türkçesi sözlükleri ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. 1926 yılından sonra sözlükçülük alanında ciddi çalışmalar yapılmıştır. Ruhulla Axundov’un editörlüğünde hazırlanan *Rusca-Türkca Lüğət* (Rusça-Türkçe Sözlük) 1928-1929 yıllarında iki cilt halinde yayımlanmıştır. Kelimelerin tercümeleri Latin ve Arap harfleriyle verilmiştir. 1940-1946 yıllarında dört cilt olarak düzenlenen *Rusca-Türkca Lüğət* (Rusça-Türkçe Sözlük), H. Hüseyinov’un editörlüğünde yayımlanmıştır. 1956-1959 yıllarında bu sözlük, Ə. H. Orucov, S. A. Məlikov ve A.Ə. Əfəndiyev’in

⁶⁵ Bu durum, aynı zamanda *dilbilgisileştirme* aşamasıyla ilgilidir.

editörlüğünde düzenlenip genişletilerek iki cilt halinde *Rusca-Azərbaycanca Lüğət* (Rusça-Azerbaycanca Sözlük) adıyla sunulmuştur. Yapılan yeni düzenlenmelerle sözlüğün üçüncü neşri 1971, 1975 ve 1978 yıllarında üç cilt olarak neşredilmiştir. Ayrıca bu sözlüğün dışında 1941, 1951 ve 1955 yıllarında tek ciltlik *Rusca-Azərbaycanca Lüğət* (Rusça-Azerbaycanca Sözlük) basılmıştır (Cəfərov, 2007: 111-113).

Azərbaycan Türkçesi-Rusça iki dilli sözlükleri ise 1939 yılında yayımlanmaya başlamıştır. 1939 yılında yayımlanan sözlük üzerinde yapılan düzenlemelerle 1941 yılında *Azərbaycanca-Rusca Lüğət* (Azerbaycanca-Rusça Sözlük) neşredilmiştir. 1951 yılında orta öğretim kurumları için bu sözlük, kısaltılmış olarak yayımlanmıştır (Cəfərov, 2007:113).

1965 yılında X. Ə. Əzizbəyov'un hazırladığı *Azərbaycanca-Rusca Lüğət* (Azerbaycanca-Rusça Sözlük) yayımlanır. Cəfərov, bu çalışmanın 1941 yılında yayımlanan sözlük seviyesinde olmadığını altını çizer. Bu alanda hazırlanan en ciddi çalışma olarak M. T. Tağıyev'in *Azərbaycanca-Rusca Lüğət* (Azerbaycanca-Rusça Sözlük) adlı sözlüğünü gösterir (Cəfərov, 2007:113). Tağıyev'in editörlüğünde hazırlanan dört ciltlik bu sözlüğün ilk cildi 1986, ikinci cildi 1989, üçüncü (1997) ve dördüncü cildi (2000) ise bağımsızlık sonrasında yayımlanmıştır. (*Azərbaycanca-Rusca Lüğət*, 1986; *Azərbaycanca-Rusca Lüğət*, 1989; *Azərbaycanca-Rusca Lüğət*, 1997; *Azərbaycanca-Rusca Lüğət*, 2000).

1942-1943 eğitim-öğretim yılında savaş ile ilgili konulara önem verildiği için *Almanca-Azərbaycanca Lüğət* (Almanca-Azerbaycanca Sözlük) hazırlanmıştır. 1950-1953 yıllarında N. Ağazadə'nin editörlüğünde *Almanca-Azərbaycanca Lüğət* (Almanca-Azerbaycanca Sözlük) hazırlanmıştır. 1960 yılından sonra iki dilli sözlükler üzerine çalışmalar artmıştır. 1966 yılında *Almanca-Azərbaycanca Lüğət* (Almanca-Azerbaycanca Sözlük) yayımlanmıştır.

Almanca-Azərbaycanca Lüğət (*Almanca-Azerbaycanca Sözlük*), 1971 yılında Cəfər Cəfərov editörlüğünde yayımlanmıştır. Bağımsızlıktan sonra sözlüğün genişletilmiş ikinci neşri ise 2007 yılında Çərkəz Qurbanlı editörlüğünde

yayımlanmıştır (Almanca-Azərbaycanca Lüğət, 2007: 4-5). Ancak bu yayında bazı yazım hataları olduğu tespit edilmiştir (Abbasova, 2011: 172-175).

Dil öğreniminde Almanca-Azerbaycan Türkçesiyle birlikte Azerbaycan Türkçesi-Almanca sözlüklere de ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaca bağlı olarak Y. Q. Xəlilov ve M. İ. Cavlalov, 1993 yılında *Azərbaycanca-Almanca Lüğət* (Azerbaycanca-Almanca Sözlük) yayımlamışlardır (Abbasova, 2011: 172-175).

Azerbaycan'da ilk İngilizce-Azerbaycan Türkçesi tercüme sözlüğü 1956 yılında *İngiliscə-Azərbaycanca Məktəb Lüğəti* (İngilizce-Azerbaycanca Mektep Sözlüğü) adıyla yayımlanmıştır. Azerbaycan'da bu sözlüğün hazırlanmasında İngilizce-Rusça sözlüklerin tesiri olmuştur. 1962 yılında *Azərbaycanca-İngiliscə, İngiliscə-Azərbaycanca Müxtəsər Frazеoloji Lüğət* (Azerbaycanca-İngilizce, İngilizce-Azerbaycanca Muhtasar Deyimler Sözlüğü) neşredilmiştir. (İbrahimova, 2018: 171). Bunların dışında Sovyet döneminde yayımlanan üç dilli (İngilizce, Rusça, Azerbaycan Türkçesi esasında) deyimler, terim sözlükleri ortaya konmuştur (İbrahimova, 2018: 172).

1990 yılında, bağımsızlık arifesinde İngilizce konuşma dilini öğrenmek isteyenler için İ.Rəhimovun editörlüğünde *Azərbaycanca-İngiliscə Lüğət* (Azerbaycanca-İngilizce Sözlük) yayımlanmıştır. Bu sözlük, genişletilerek 2000 yılında tekrar basılmıştır. 1992'de İ.Rəhimov'un editörlüğünde bir *Azərbaycanca-İngiliscə Lüğət* (Azerbaycanca-İngilizce Sözlük) daha neşredilmiştir. Hem Azerbaycan Türkçesi- İngilizce hem de İngilizce-Azerbaycan Türkçesi sözlükleri arasında en geniş hacimli sözlükler ise O. Musayev başkanlığında titizlikle hazırlanmıştır. Birinci sözlük olan *Azərbaycanca-İngiliscə Lüğət* (Azerbaycanca-İngilizce Sözlük) 1996 yılında neşredilmiştir. 1998 yılında da bu sözlüğün genişletilmiş baskısı yayımlanmıştır. İkinci sözlük olan *İngiliscə- Azərbaycanca Lüğət* (İngilizce-Azerbaycanca Sözlük) ise 2003 yılında basılmıştır. Bu çalışmaların dışında bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da İngilizce esasında hazırlanmış terim alanında iki dilli ve çok dilli sözlükler ortaya konulmuştur (İbrahimova, 2018: 172-173).

Sovyetler Birliği döneminde Farsça, üniversitelerde ve orta öğretim kurumlarda ders olarak okutulmuştur. 1945 yılında Y. Mirbabayev'in düzenlediği *Müxtəsər Farsça-Azərbaycanca Lüğət* (Muhtasar Farsça-Azerbaycanca Sözlük) yayımlanmıştır. Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'ın İran ile ilişkileri gelişmiştir. Buna bağılı olarak da Azerbaycan'da Farsçanın öğrenilmesi ihtiyacı hasıl olmuştur. Azerbaycan'da Farsçanın öğretiminde önemli katkısı olan Prof. Nəyyerzaman Səqəfi'nin (Hatəmi'nin) hazırladığı 1999 yılında Tahran'da iki cilt olarak basılmış *Farsca-Azərbaycanca Lüğət* (Farsça-Azerbaycanca Sözlük), bu sahada önemli yere sahiptir (Nağısoylu ve diğərleri, 2007: 4-6).

II. Lehçeler Arası Aktarma Sözlükleri

Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından Türk dünyası ile ilişkilerin gelişmesi yönündeki çabalarla birlikte lehçeler arası sözlüklerin hazırlanması konusu gündeme gelmiş; bu konu, gazete sayfalarında tartışılmıştır.

Eldar Məmmədov (9 İyun 1992: 4), “Bizə Türkçə-Azərbaycanca Lüğət Lazımdır mı?” (Bize Türkçe-Azerbaycanca Sözlük Lazım Mıdır?) başlıklı yazısında lehçeler arası sözlüklerin hazırlanmasının *milliləşmə* sürecini olumlu yönde etkileyeceğine dair düşüncelerini paylaşmıştır. O; “Türk halkları ile kopmuş ilişkilerin güçlenmesi için Türkçe-Azerbaycanca, Türkmence-Azerbaycanca, Özbekçe-Azerbaycanca, Uygurca-Azerbaycanca, Tatarca-Azerbaycanca vs”. sözlüklerinin hazırlanması gerektiğinin altını çizmiştir.

Bağımsızlık sonrasında özellikle Azerbaycan Türkçesi-Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi-Azerbaycan Türkçesi sözlüğünün hazırlanması gerekliliği gündeme gelmiştir. Məmmədov (9 İyun 1992: 4), niçin Azerbaycan Türkçesi-Türkiye Türkçesi sözlüğüne ihtiyaç duyulduğunu şu cümleyle ifade etmiştir: “Bize böyle bir sözlük, Türk dili fonetiğinin çok sayıdaki dil olaylarını (ses değışimi, ses düşmesi, ses türemesi, benzeşme, metatez vs.); Arap, Fars, Avrupa dillerinden geçen kelimelerin yazılış kurallarını anlamak; dillerimizin leksik ifadeler ve deyimlerdeki anlam farklarından düzgün istifade etmek için lazımdır.”

Məmmədov (9 İyun 1992: 4), Türkiyə Türkçəsi və Azərbaycan Türkçəsinin sözlüğü hazırlanırken bu lehçelerdeki alıntı kelimelere ve onların ses özelliklerine dikkat edilmesi gerekliliğinin üzerinde durur. Çünkü her iki lehçede ortak olan bazı kelimelerin yazılışı aynı olsa da anlamlarının farklı olabileceğinin altını çizer.

Lehçeler arası sözlük çalışmalarıyla ilgili ilk adım olarak Türkiye Türkçesi-Azerbaycan Türkçesi sözlüğü hazırlanmıştır. 1992 yılında Hüsameddin Məmmədov editörlüğünde Çingiz Qaçar, Səkinə Kazimbəyli, Nayma Qaramanlı tarafından hazırlanan bu sözlük; *Türkçə-Azərbaycanca Lüğət* (Türkçe-Azerbaycanca Sözlük) adıyla yayımlanmıştır (Qacar ve diğerleri, 1992:).

Görüldüğü gibi bağımsızlığın hemen ardından Türkiye Türkçesi-Azerbaycan Türkçesi sözlüğü hazırlanmıştır. Ancak diğer çağdaş Türk lehçelerinin Azerbaycan Türkçesi karşılıklarının hazırlanıp sözlük olarak yayımlanması yıllar sonra gerçekleşmiştir. Örneğin bağımsızlıktan sonra yayımlanan ilk Özbek Türkçesi-Azerbaycan Türkçesi; Azerbaycan Türkçesi-Özbek Türkçesi sözlüğü 2019 yılında yayımlanmıştır. Azerbaycan Türkçesi-Kırgız Türkçesi sözlüğü de yine 2019 yılında neşredilmiştir.

III. Yazım Kılavuzları

Yazım kılavuzlarını dilin kodlanmasında hem *yazılaştırma* aşamasının hem de *sözcükleştirme* aşamasının ürünleri olarak değerlendirebiliriz. Yazım kılavuzları dilin standart bir yazıma kavuşmasını sağlarken dilin söz varlığının belirlenmesine de katkıda bulunmaktadır. Bu sebeple *sözcükleştirmenin* de kapsamındadır. Ancak “İmla Çalışmaları” başlığında yazım kılavuzları hakkında bilgi verildiğinden tekrara düşmemek için bu başlıkta Azerbaycan’da yayımlanan yazım kılavuzlarından bahsedilmemiştir (bkz. 2.2.1.2.).

IV. Açıklamalı Sözlük

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti (Azerbaycan Dilinin Açıklamalı Sözlüğü)’nin çalışmalarına Sovyet döneminde başlanmıştır. 60.000 kelimeden oluşan bu sözlüğün birinci cildi 1966 yılında, ikinci cildi 1980, üçüncü cildi 1983 yılında ve

dördüncü (son) cildi 1987 yılında yayımlanmıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra ise bu sözlük, üç cilt olarak yayımlanmıştır. İlk cildin 1997 yılında neşredilmesinin ardından sırasıyla 1999 ve 2000 yıllarında ikinci ve üçüncü cilt, Kiril harfleriyle yayımlanmıştır (Cəfərov, 2007: 115).

Ağamusa Axundov, 2005 yılında tek ciltlik bir açıklamalı sözlük hazırlar. *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti* (Azerbaycan Dilinin Açıklamalı Sözlüğü) adlı bu sözlük, daha önceki açıklamalı sözlükte bulunmayan kelimelerden oluşmaktadır. (Cəfərov, 2007: 115). Bu sözlükte yeni oluşturulan, arkaik, edebî eserlerde geçen, ağızlarda bulunan alıntı kelimelere ve bazı terimlere yer verilmiştir (Axundov, 2005: 4). Ayrıca bu sözlükte “soyad” (Axundov, 2005: 366), “say” (Axundov, 2005: 345), “örnek” (Axundov, 2005: 304), “masa” (Axundov, 2005: 286) vs. Türkiye Türkçesinden geçen kelimeler dikkat çekmektedir.

V. Ağızlar Sözlüğü

Azerbaycan Türkçesinde halk ağzından derleme çalışmaları 1926 yılında başlamıştır. 1930 ve 1931 yıllarında A-Q harflerini kapsayan iki sözlük yayımlanmıştır. SSCB İlimler Akademisi Azerbaycan Şubesi Edebiyat ve Dil Enstitüsü tarafından 1964 yılında tek ciltlik *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti* (Azerbaycan Dilinin Ağızlar Sözlüğü) neşredilmiştir. Bu sözlükte altı binden fazla kelimeye yer verilmiş, kelimelerin hangi bölgelere ait olduğu gösterilmiş ve örnekler verilmiştir. Bu sözlükte aynı zamanda kelimelerin Rusça karşılıkları verilmiştir. Editörlüğünü R. Ə. Rüstəmov ve M. Ş. Şirəliyev, yapmıştır (Cəfərov, 2007: 115). 1960'lı yıllardan sonra da derleme çalışmaları devam etmiş, 1975 yılına kadar yirmi bine yakın kelimeyi kapsayan iki ciltlik sözlük hazırlanmıştır. Bu sözlük bazı sebeplerden dolayı Azerbaycan'da basılamayınca 1999 (birinci cilt) ve 2003 (ikinci cilt) yıllarında Türkiye'de basılmıştır. Devam eden derleme faaliyetleri sonucunda bu sözlüğe yaklaşık 2.500 kelime daha eklenmiştir. Sözlük, genişletilmiş hâliyle 2007 yılında Bakü'de basılmıştır (Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti, 2007: 5).

VI. Alıntı Sözlüğü

Alıntılar sözlüğü çalışmaları da SSCB döneminde başlamıştır. *Alınma Sözlər Lüğəti* (Alıntı Kelimeler Sözlüğü)'nin "A" harfi 1947 yılında yayımlanmıştır. Bu sözlükte Azərbaycan Türkçesine Arapça, Farsça ve Batı dillerinden geçen sözcüklere yer verilmiştir. 1960 yılında *Azərbaycan Ədəbi Dilində İşlənən Ərəb və Fars Sözlərinin Qısa Lüğəti* (Azərbaycan Edebi Dilinde Kullanılan Arapça ve Farsça Kelimelerin Kısa Sözlüğü) neşredilmiştir. Sözlük, Bakü Devlet Üniversitesi tarafından hazırlanmıştır. Sovyetler Birliğinin son döneminde, 1981 yılında, Rusça ve Batı dillerinden geçen kelimelerin yer aldığı alıntı sözlüğü yayımlanmıştır (Cəfərov, 2007: 114-115).

Bağımsızlık döneminde yayımlanan alıntı sözlükleri arasında Azərbaycan yazılı edebiyatından taranan Arapça ve Farsça kelimeler esasında hazırlanan sözlükler; *sözcükleştirmenin* önemli ürünlerinden olmuştur. İlk defa 1966 yılında, sonrasında 1985 yılında yayımlanan; bağımsızlığın ardından ise 2004 yılında tekrar yayımlanan *Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatında İşlənən Ərəb və Fars Sözləri Lüğəti*'nde (Klassik Azərbaycan Edebiyatında Geçen Arapça ve Farsça Kelimeler Sözlüğü'nde); Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin genel manzarası verilmiştir. Bu sözlükte Arapça, Farsça alıntı kelimelerin Azərbaycan Türkçesindeki karşılığı verilmiş olması klasik edebiyatın anlaşılabilirliğinin kolaylaştırılmasına katkıda bulunmuştur (Abdullayev ve diğərləri, 2005: 2-4).

VII. Eş Sesli, Zıt Anlamlı ve Eş Anlamlı Kelimeler Sözlüğü

Dilin zenginliğini ortaya koymak açısından anlam ve şekil olarak ayrılan kelimeleri öğrenmek önemlidir. Bu amaçla eş sesli, zıt anlamlı ve eş anlamlı kelimelerin sözlükleri hazırlanmıştır. Azərbaycan'da eş sesli, zıt anlamlı ve eş anlamlı kelimelere ait sözlük şeklinde düzenlenmiş ilk örnekler, 1958 yılında yayımlanan S. A. Cəfərov'un hazırladığı *Müasir Azərbaycan Dili Leksikası* (Çağdaş Azərbaycan Dili Leksikolojisi) adlı eserde verilmiştir. 1976 yılında *Omonim Sözlər Lüğəti* (Eş Sesli Kelimeler Sözlüğü), 1981 yılında ise *Müasir Azərbaycan Ədəbi Dilinin Omonimlər Lüğəti* (Çağdaş Azərbaycan Edebi Dilinin Eş Sesli Kelimeler

Sözlüğü)⁶⁶ neşredilmiştir (Cəfərov, 2007: 116- 117). Ardından 1990 yılında İsmayıl Məmmədov və S. A. Cəfərov tərəfindən *Müasir Azərbaycan Dilinin Sinonimlər Lüğəti* (Çağdaş Azərbaycan Dilinin Eş Anımlı Kelimeler Sözlüğü) yayımlanmışdır (Cəfərov, 2007: 116- 117). 2004 yılında Ş. Cabiroğlu tərəfindən hazırlanan *Azərbaycan Dili Tezaurusu. Sinonim, Antonim və Yaxın Mənşəli Sözlər Toplusu* (Azərbaycan Dili Tesarusu: Eş Anımlı, Zıt Anımlı Yaxın Mənşəli Kelimeler Koleksiyonu) basılmışdır (Cabiroğlu, 2004).

VIII. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü

Azərbaycan Türkçesinin mecazi anlam bakımından zenginliğini belirlemek için deyimler sözlüğünün hazırlanmasına ihtiyaç duyulmuşdur. Bu alanda ilk olaraq 1899 yılında Qəməli Məmmədovlının *Atalar Sözü* kitabı yayımlanmışdır. 1926 yılında H. Zeynallının *Azərbaycan Atalar Sözü* (Azərbaycan Atasözleri) və daha sonra da Ə. Hüseynzadənin *Atalar Sözü* (Atasözleri) çalışmaları yayımlanmışdır. Ancak asıl anlamda Azərbaycan Türkçesinin deyimse ifadəlerini göstərən ilk sözlük, S. A. Cəfərov'un 1958 yılında yayımlanan *Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası* (Çağdaş Azərbaycan Dilinin Söz Varlığı) adlı eseridir. Burada təxminən 1.700 deyimse ifadə bulunmaktadır. 1964'te M. Tağıyev'in *Qısa Rusça-Azərbaycanca Frazoloji Lüğəti* (Kısa Rusça-Azərbaycanca Deyimler Sözlüğü), 1976'da Ə. Ə. Oruçov'un *Azərbaycanca-Rusça Frazoloji Lüğəti* (Azərbaycanca-Rusça Deyim Sözlüğü) örnək olaraq göstəriləbilir (Cəfərov, 2007: 118).

Bağımsızlıktan sonra ise 1998 yılında Azərbaycan Millî İlimlər Akademisi Nesimi Dil Bilimi Enstitüsü Sözlükçülük Şubesi tərəfindən *Azərbaycan Dilinin Frazoloji Lüğəti* (Azərbaycan Dilinin Deyimler Sözlüğü) hazırlanmışdır. Ancak bu sözlük, maddi zorluklardan dolayı basılmamışdır. Dil Bilimi Enstitüsünün arşivinde muhafaza edilmektedir. 2004 yılında ise Nəriman Seyidəliyev'in destan və masallar əsasında hazırladığı açıqlamalı *Frazoloji Lüğəti* (Deyimler Sözlüğü) yayımlanmışdır (Seyidəliyev, 2004: 3-5).

⁶⁶ Bu sözlük, 2007 yılında təkrar yayımlanmışdır.

IX. Terimler Sözlüğü:

1907 yılında yayımlanan Ü. Hacıbəyov'un hazırladığı sözlüğün *Azərbaycanca-Rusça Lüğət* (Azerbaycanca-Rusça Sözlük) bölümü terim sözlüğü niteliğindedir. Ancak hususi terim sözlükleri Sovyet döneminde hazırlanmıştır. Bu dönemde bilim, teknoloji, köy hayatı, devlet kurumları gibi alanlarda hususi terimlerin oluşturulması talebi vardır. İhtiyaçtan doğan bu talep terim yapma konusunda ciddi çalışmalar yapılmasını sağlamıştır (Cəfərov, 2007: 118).

1924 yılından şimdiye kadar yüzden fazla terim sözlüğü neşredilmiştir. 1924-1930 sınırlı alanda beş altı sözlük neşredildiği halde 1930-1940 yıllarında çeşitli alanlarda 40'a yakın, 1940-1960 arasında 9 ve 1960-1965 yıllarında da 50'den fazla terimler sözlüğü yayımlanmıştır (Cəfərov, 2007: 118-119). Bugün ise neredeyse bütün bilim alanlarına ait terimler sözlükleri vardır.

Terim sözlükleri, hem *sözcükleştirmenin* hem de *genişletme* aşamasında *terimsel çağdaşlaştırmanın* ürünleridir. Bu sebeple burada tekrara düşmemek adına 1989-2003 yıllarındaki süreçte yayımlanan terim sözlükleriyle ilgili bilgi verilmemiştir. Söz konusu süreç kapsamındaki terim sözlükleri, “Terimsel Çağdaştırma” başlığında ele alınmıştır (bkz. 2.4.2.).

Böylece Azerbaycan'da uluslaşma sürecindeki *sözcükleştirme* çalışmalarının dilin yeniden kodlanması çabalarına katkıda bulunduğu söylenebilir. Bu süreçte SSCB dönemine ait pek çok yayın, tekrar neşredilmiştir. Ancak bu yeni neşirler, aynen basılmamış; *millîleşme* sürecine uygun bir şekilde genişletilerek yayımlanmıştır. Bu dönemde yayımlanan sözlüklerde özleşme eğilimi olduğu görülmüştür. Ağızlara ait bazı kelimelere, eski Türkçe kelimelere, Türkçe kurallara uygun oluşturulan yeni kelimelere sözlüklerde yer verilmiştir. Ayrıca bazı alıntı kelimelerin Türkiye Türkçesindeki karşılığının Azerbaycan Türkçesi söz varlığına dâhil edildiği tespit edilmiştir.

2.3. UYGULAMA

Uygulama, seçilen ve kodlanan dilin resmî ve toplumsal alanlara yerleştirilmesiyle ilgilidir. Haugen; *uygulamanın* hükümetler, eğitim sistemleri veya medya gibi genel halk üzerinde ağırlığı olan diğer herhangi bir kurum aracılığıyla *kod seçiminde* ve *kodlamada* alınan kararlara uyulmasına ikna etme ya da uygulanmasını sağlama işi olduğunu belirtmektedir (Haugen, 1983: 269). Fishman’a göre *uygulama*, “dil-politika kararlarının uygulanması için dilbilgisi, heceleme, kelime listeleri ve okul müfredatı dâhil olmak üzere dil planlamasının ve ‘ürünlerinin’ kabulünü sağlamaya yönelik tüm çabaları” ifade eder (1986 vd.,1971: 286).

Uygulamanın tüm planlama sürecinin en önemli aşaması olduğunu söylemek, yanlış olmaz. Çünkü belirlenen politika ve hazırlanan plan uygulanmadığında bir plana ve politikaya sahip olmak bir anlam ifade etmez (Kirkwood, 1990: 4). Bir başka deyişle dil politikasının başarısı, onun başarılı bir şekilde uygulanmasına bağlıdır.

Dil politikasının *uygulanması*, seçilen ve kodlanan dilin/dillerin resmî alanlarda ve toplumsal alanlarda kullanılmasıyla mümkündür. Hükümetler çıkardıkları yasalarla ve aldıkları kararla eğitim, hukuk, medya, din, iş, reklam gibi pek çok alanda dilin/dillerin kullanılmasını sağlar. Böylece halkın bu dile/dillere ihtiyaç duyması ve bunları benimsemesi sağlanır.

Yukarıda bahsi geçen resmî ve kamusal alanların bazılarında seçilen ve devlet dili statüsü verilen dil/diller dışında başka dillerin kullanılması, karar vericiler tarafından desteklenir ya da kullanılmasına engel olunmaz. Bu uygulama da dil politikasının bir parçası olarak değerlendirilir.

Azerbaycan SSC’de resmî ve kamusal alanlarda⁶⁷ Rusçanın hâkim olması, bağımsız Azerbaycan’ın uluslaşmasının önünde önemli bir engel olarak durmaktaydı.

⁶⁷ Kamusal alan, devletin değil sivilin/toplumun içinde hayat bulmuştur. Kazım Berzeg (2003’ten aktaran Demir ve Sesli, 2007: 277)’e göre “Kamusal alan, sivil toplum alanıdır ve daha doğru karşılığı toplumsal alandır”. Bu alan, toplumun ortak iyiliğini amaçlayan tartışma ve faaliyetlerinin içinde

SSCB dönemindeki *de jure* ve *de facto* dil arasındaki tutarsızlık ortadan kaldırılmalı, Rusçanın *de facto* üstünlüğüne son verilmeliydi. Bunun gerçekleşmesi için “Azerbaycan dili” Rusça karşında prestij kazanmalı, toplum tarafından benimsenen ve ihtiyaç duyulan dil olmalıydı. “Azerbaycan dili” işlenmeli, ülkenin özel ve resmî her alanında baskın dil konumuna getirilmeli ve dilin gelişmesi/ geliştirilmesi için imkânlar sunulmalıydı. Peki ulus-devlet inşa sürecinde Azerbaycan Cumhuriyeti seçilen ve uygulanan dil arasındaki çelişkiyi ortadan kaldırmak için nasıl bir yol izlemiştir? Devlet dili olarak seçtiği egemen nüfusun millî dilini nasıl ve hangi alanlarda uygulamıştır? Bir başka mesele ise Latin alfabesinin uygulanmasındaki gecikmedir. 1991’de kabul edilen yeni alfabe, okul alanında, kamu kurumlarında ve kamusal alanda nasıl ve ne zaman uygulanmıştır? Alfabenin okul alanında ve diğer alanlarda kullanılmasında problemler meydana gelmiş midir?

Dilin ve alfabenin uygulanması ile ilgili olan sorulara aşağıdaki alt başlıklarda cevap aranılacaktır.

2.3.1. Okul Alanı

Dil politikasının uygulanmasında hükümetlerin ellerindeki araçlardan en önemlisi eğitim sistemidir. Hükümetler; hazırladıkları eğitim programlarıyla hangi dillerin desteklenip hangilerinin desteklenmeyeceğini, kaç ders kitabının ve kaç yardımcı okuma materyalinin yayımlanacağını belirleyebilirler. (Kirkwood, 1990: 4).

SSCB eğitim sisteminde eğitim dili bakımından okulları üçe ayırmak mümkündür: 1. Eğitim dili ana dili olan; 2. Eğitim dili Rusça olan; 3. Eğitim dili karma olan okullar⁶⁸ (Sarı, 1996: 206).

oluştğu sivil hayat alanıdır (Erdoğan, 2000’den aktaran Demir ve Sesli, 2007: 277). Bu anlamıyla da Habermas (2007’den aktaran Demir ve Sesli, 2007: 277)’ın ifadesiyle kamuoyunun içinde oluşan alandır. Özbek (2004’ten aktaran Demir ve Sesli, 2007: 278), kamusal alanın devlet gücünün alanı olarak kullanılmasındaki karışıklığı gidermek için devlet gücünün kullanıldığı yerler için “kamu erkinin (otoritesinin) alanı” kavramını kullanır. Bu çalışmada toplumla ilgili alan için “kamusal alan” ya da “kamuya açık alan”; devletle ilgili alan için ise “resmî alan” ya da “kamu kurumları” kavramları kullanılmıştır.

⁶⁸ SSCB eğitim sistemindeki karma okullarda öğrencilere temel bilgilerin kazandırılmasının yanında iki dilliliğin yerleştirilmesi hedeflenmiştir (Sarı, 1996: 207). Eğitim dili, ana dili olan okullarda da zorunlu Rusça derslerle iki dilliliğin yerleştirilmesi doğrultusunda çalışmalar yürütülmüştür.

Azerbaycan SSC’de özellikle 1956 Anayasası’nda “Azerbaycan dili”nin devlet dili olarak kabul edilmesiyle eğitimde millî dilin rolü belirlenmiştir. Hazırlanan eğitim programlarına göre millî dil aracılığıyla öğrencilerin eğitilmesi hedeflenmiştir. Ancak bu, sözde bir hedef niteliğindedir. Rusçayı mükemmel derecede bilmeyen mezunlar işe kabul edilmeyerek onların Rusçaya ihtiyaç duymaları ve Rusça eğitim talep etmeleri sağlanmıştır. Böylece Rusça, millî dilden daha prestijli bir konuma getirilmiştir (Aliyeva, 2005: 248-249).

1980’li yılların ikinci yarısı SSCB’nin parçalanma dönemidir. SSCB, bu dönemde bazı “kozmetik rötuşlar” yapar. Bu rötuşlar arasında millî dillerin kullanımının yaygınlaştırılması da vardır. Bununla ilgili olarak Ağustos 1989 tarihinde Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi, “Azerbaycan SSC’de Azerbaycan Dilinin Bir Devlet Dili Olarak Daha Yaygın Kullanılmasının Sağlanması Hakkında” kararı kabul eder. On fıkradan oluşan bu kararda 1990-1991 yılından itibaren ortaokul ve yüksekokullar için “Azerbaycan dili”nde ders kitaplarının ve materyallerinin temin edilmesiyle ilgili hüküm vardır. Ayrıca okullarda ve okul öncesi eğitim kurumlarında “Azerbaycan dili” ve Rusçanın öğretilmesinin yaygın hale getirilmesi hükmü bulunur. Ancak bu hükümler, Azerbaycan’da başlayan halk hareketi dalgaları arasında kaybolur (Nerimanoğlu ve Köçerli, 2015: 81-82).

Azerbaycan’da bağımsızlık hareketiyle birlikte ortaya çıkan siyasi-toplumsal değişim; eğitimde *millileşme* yönünde ciddi değişimlerin, yeniliklerin yapılması ihtiyacını doğurmuştur. Ders kitapları; uzun yıllar Marksizm-Leninizm ideolojisinin, Sovyet İttifakı Komünist Partisi’nin ve devlet siyasetinin propaganda araçlarından biri olmuştur. Bu sebeple yeni ders kitaplarının hazırlanması bağımsız Azerbaycan’ın öncelikleri arasında yer almıştır (Sadıqova, 12 İyun 1992: 4).

Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasının ardından komünist eğitim sistemine hizmet eden eğitim politikasının değiştirilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Milliyetçilik, vatanseverlik ve demokratik ilkelerin esas alındığı bir eğitim politikası benimsenmiştir (Süleymanlı, 2006: 288). Bu doğrultuda ilk olarak eğitim programları ve bu programlara uygun ders kitaplarının hazırlanma çalışmaları başlatılmıştır. Ders kitaplarının hazırlanması için hususi grup oluşturulmuştur. Bu

grubun başkanlığını Yaqub Mahmudov⁶⁹ yürütmüştür. Mahmudov, ders kitaplarının hazırlanması konusunda âlim ve pedagogların ilke ve içerik olarak tamamen yeni ders kitaplarının hazırlanması kararı aldıklarını dile getirmiştir (Sadıqova, 12 İyun 1992: 4).

F. Sadıqova (12 İyun 1992: 4), yeni ders kitaplarının hazırlanması hakkında Azərbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı Öğretim-Metotlar Merkezi Müdürü Rafiq Qəndilov ve Maarif Neşriyat Müdürü İmran Abbasov'un bilgisine başvurur.

Qəndilov; hazırlanmış ve hazırlanmakta olan yeni ders kitapları hakkında Azərbaycan'ın eski ve orta asırlar tarihine ait iki yeni ders kitabının Ağustos 1992 ve Şubat 1993 tarihlerinde müzakere edileceğinin haberini verir. Bu ders kitapları, henüz hazırlanmamış olsa da yeni programın uygulamaya konulacağı açıklamasını yapar (Sadıqova, 12 İyun 1992: 4).

Qəndilov, birinci sınıfa başlayacak öğrenciler için *Əlifba* (Alfabe) ders kitabının hazırlanmış olduğunu, öğrencilerin bu kitabı 1992'nin Eylül ayında edinebileceklerini belirtir.⁷⁰ Ayrıca öğrencilerin alfabe dersinin yanında güzel yazı dersi de göreceklerini söyler. İkinci ve üçüncü sınıflar için ise *Ana Dili* ve *Oxu* (*Okuma*) kitaplarının; yedinci sınıflar için yeni ruhla yazılmış *Rus Dili* kitabının basılma aşamasında olduklarını aktarır. Yabancı diller için de yeni ders kitapları hazırlanmaktadır. Onuncu sınıflar için hazırlanan *Alman Dili* ders kitabını ve üç dilli (Azərbaycan Türkçesi-Rusça-Almanca) sözlüğü buna örnek gösterir (Sadıqova, 12 İyun 1992: 4).

⁶⁹ Yaqub Mahmudov, Azərbaycan Cumhuriyeti'nin yeni eğitim sisteminin hazırlanmasında görev yapmıştır. 1991 ve 1992 yıllarında "Eğitim Programı ve Eğitim Kanunu"nu hazırlayan grubun başkanlığını yürütmüştür. Onun başkanlığında hazırlanan ilköğretim ve ortaöğretim için ilk Azərbaycan Tarihi Programı, 1991 yılında yayımlanmıştır (Xəlilov ve Nəciyev, 2022: 10). Eğitim hakkında kanun tasarısı, Aralık 1991'de hazırlanmaya başlamıştır. 7 Ekim 1992'de kabul edilen bu kanun tasarısı, itirazdan dolayı yeniden görüşülmesi için Millî Meclise gönderilmiştir. Yapılan değişikliklerin ardından 16 Aralık 1992'de kanun tasarısı kabul edilmiştir (Xəlilov ve Nəciyev, 2022: 51).

⁷⁰ Abbasov; Maarif Neşriyatı'nın Devlet Matbuat Komitesi ile Eğitim Bakanlığının beraber hazırladığı *Əlifba* (Alfabe) ve *Riyaziyyat* (Matematik) kitaplarının basım için Türkiye'ye gönderildiğini, basımın yetişmesi durumunda öğrencilerin kitapları 1992'nin Eylül ayında edinebileceklerini ifade eder (Sadıqova, 12 İyun 1992: 4).

İlköğretim ve ortaöğretim programlarında Sovyet ideolojisine hizmet eden dersler çıkarılmıştır. Buna bağlı olarak bir nevi Marksizm öğretisi olan *İctimaiyat* (Toplum Bilimi) dersi çıkarılarak yerine millî kültür ve değerleri anlatan *İnsan və Cəmiyyət* (İnsan ve Toplum) adlı ders, eğitim programına dahil edilmiştir (Süleymanlı, 2006: 289). Qəndilov; bu ders için sekizinci, dokuzuncu, onuncu ve on birinci sınıfların ders kitapları üzerinde çalışmalara başlandığını söyler. 1993 yılının Mayıs ve Aralık aylarında da kitapların hazırlanmış olacaklarını öngörür (Sadıqova, 12 İyun 1992: 4).

Maarif Neşriyat Müdürü İmran Abbasov, hazırlanan yeni öğretim programıyla önceki program arasında çok az farkın olduğunu, sadece ders kitaplarında bazı değişikliklerin yapıldığını iddia eder. Mesela 1992-1993 eğitim-öğretim yılı için hazırlanan ders kitaplarının bazılarında Lenin ideolojisine, komünizme adanmış metinlerin varlığına dikkat çeker. Bu durumun üçüncü sınıf *Rus Dili*, dördüncü sınıf *Musiqi* (Müzik) kitabında ve bazı yabancı dil ders kitaplarında da görüldüğüne dikkat çeker. Abbasov, Maarif Neşriyat'ın bu konuda titiz davranarak ders kitaplarındaki ideolojik içeriği bağımsız Azerbaycan'ın ideolojisine uygun hale getirmeye gayret gösterdiğini ifade eder. “Yetmiş yıllık esaretten kurtulan halkın terakki yolu ders kitaplarımıza yansımalıdır.” ifadeleriyle yeni ders kitaplarının zihniyetini ortaya koyar (Sadıqova, 12 İyun 1992: 4).

Abbasov, 1993-1994 ders yılı için bütün ikinci sınıf ders kitaplarının Latin harfleriyle basılacağı haberini verir. Ancak diğer ders kitaplarının Latin harfleriyle basımının şimdilik mümkün olmadığını belirtir. Çünkü Azerbaycan'da henüz Latin harfli makinalar ve matbaa fontları yoktur (Sadıqova, 12 İyun 1992: 4).

Ders kitaplarının basımıyla ilgili aksaklarının sebebi, ekonomi ile ilgilidir. Maarif Neşriyat kurulduğu günden itibaren devlet bütçesi ile faaliyet göstermekteyken Abbasov, son zamanlarda neşriyatın kendi bütçesiyle çalıştığını ve ekonomik olarak zorlandığını ifade eder. Masrafların artması, ders kitaplarının fiyatının düşük olması; durumu ağırlaştırmıştır. Abbasov, Bakanlar Kurulunun ortaöğretim kitaplarının serbest fiyat satışına izin verdiğini bunun için ders kitaplarının fiyatını arttırdıklarını belirtir. Ama yine de gelir gider dengesi

sağlanamayacağını altını çizer. Bu sıkıntıdan kurtulmanın tek yolu olarak neşriyatın tekrar devlet bütçesine bağlanmasını gösterir (Sadıqova, 12 İyun 1992: 4).

2 Eylül 1992'de Azərbaycan Cumhuriyeti Rəhim Hüseynov'un başkanlığında ders kitaplarının hazırlanması ve yayımlanması ile ilgili problemlerin çözümlenmesine ilişkin toplantı düzenlenmiştir. Toplantıda *Əlifba* (Alfabe) ders kitabının yayımlanmasındaki gecikme yeni alfabeye geçişi olumsuz yönde etkileyebileceği üzerinde durulmuştur. Devlet Matbuat Komitesinin başkanı Sabir Rüstəmxanlı, birinci sınıf *Əlifba* (Alfabe) ve *Riyaziyyat* (Matematik) ders kitaplarının Latin alfabesi ile basıldığını söyler. Ders kitaplarıyla ilgili problemin çözümlenmesi için Başbakan, hükümetin destek vereceğini açıklamıştır (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Mətbuat Mərkəzi, 1992).

Eğitim Bakanı Firudin Cəlilov'un⁷¹ 10 Eylül 1992 tarihli 765 numaralı kararı ile önceden biri ortaöğretim diğeri yükseköğretim ders kitaplarıyla ilgilenen iki ayrı İlmî-Metodik Komisyon lağvedilerek yerine Olağanüstü İlmî-Metodik Komisyon (FEMŞ)⁷² kurulur. 7 alanda (Azərbaycan Türk dili, edebiyat, Azərbaycan tarihi, coğrafiya, felsefe ve sosioloji, Rus dili ve Avropa dilləri) program ve ders kitabı hazırlanması işi bu komisyona verilir. Bakanlık yetkilileri; bu komisyonda iki yüzden fazla tecrübeli bilim adamı, öğretmen, uzmanın yer aldığını bildirirler. Orijinal program ve ders kitaplarının hazırlanması için iki yıl gibi bir zamana ihtiyaç olduğu belirtilir. 765 numaralı karara nezaret eden Bakan Yardımcısı Ə. Tahirzadə⁷³, bu konuda şunları söyler (Əliyeva və Qarancı, 28 Avqust 1993: 3):

⁷¹ Firidun Ağası oğlu Cəlilov; 18 Mayıs 1992 tarihinde Başbakan Yardımcısı, 11 Ağustos 1992 tarihinde ise Azərbaycan Cumhuriyeti Halk Tahsili Bakanı olarak göreve atanır. 28 Nisan 1993 tarihli kararla Azərbaycan Cumhuriyeti Halk Tahsili Bakanlığı; Ali ve Orta İhtisas Tahsili Bakanlığı ve Maarif Bakanlığı olarak iki bakanlığa ayrılır. 12 Mayıs 1993'te F. Cəlilov; Yüksek ve Orta İhtisas Tahsili Bakanı olarak, yine aynı tarihte Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev ise Maarif Bakanı olarak tayin edilir. İktidarın değişmesiyle Cəlilov'un 2 Eylül 1993 tarihli; Hacıyev'in ise 1 Eylül 1993 tarihli kararla bu görevleri sona erer (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, 18 May 1992: 752; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, 11 Avqust 1992: 126; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, 12 May 1993: 577; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları, 28 Aprel 1993: 584; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları, 1 Sentyabr 1993: 685).

⁷² *AzT Fövqəladə Elmi-Metodik Şura*'nın kısaltmasıdır.

⁷³ Ədalət Şərif oğlu Tahirzadə, 12 Eylül 1992 tarihinde Azərbaycan Cumhuriyeti Halk Eğitimi Bakan Yardımcısı olarak atanır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamları, 12 Sentyabr 1992: 124).

Biz elbette son derece sorumluluk isteyen bu ağır yükün altına gönüllü girdik. Yolumuzda çıkacak zorlukları da açıkça tasavvur ediyoruz. Ancak bu kriz anında kolay yolu seçmeyi kabul etmedik. İsteseydik bu yıl sadece 33 alanda ders kitabının neşrinin ve 7 alanda programın oluşturulmasıyla yetinebilir ve sadece bunun için de teşekkür alırdık. Ancak öğrencilerimizin istifade ettiği “komünizm kurucusu” yetiştiren eski içerikli Ədəbiyyat (Edebiyat), SSRİ Coğrafiyası (SSCB Coğrafiyası) vs. ders kitaplarını bu yıl da onlara okutmayı sorumsuzluk saydık.

Tüm bu hazırlıkların yapıldığı süreçte 7 Ekim 1992’de Cumhurbaşkanı Əbulfəz Elçibəy’in imzasıyla Azərbaycan Cumhuriyeti’nin Eğitim Kanunu kabul edilir. 58 maddeden oluşan bu kanunun eğitim diliyle ilgili kararları içeren 6. maddesi şöyledir:

- 1. Azərbaycan Cumhuriyeti’nin eğitim kurumlarında öğretim dili Azərbaycan dilidir.*
 - 2. Toplumun talebine, vatandaşların ve eğitim kurumlarının isteğine uygun olarak belirli talim terbiye kurumları esasında, devlet standartları çerçevesinde, mutlaka Azərbaycan dili, Azərbaycan tarihi, Azərbaycan edebiyatı ve Azərbaycan coğrafiyası da öğretilmekle beraber azınlık halklarının dillerinde, ayrıca yabancı dillerde de eğitim verilebilir.*
 - 3. Eğitim dili seçme hakkı; uygun kaidede sınıflar, gruplar açılması ve onların faaliyeti için şartlar oluşturulması yolu ile temin edilir.*
- (Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanunu, 30 Dekabr 1992: 2).

1992 yılının sonuna kadar hazırlanan eğitim programı taslakları, yeni eğitim kanununun kabul edilmesinin ardından *Azadlıq* gazetesinde özel sayıyla yayımlanır ve taslakların ortaöğretim öğretmenlerinin programlar konusundaki istek ve tekliflerini sunmaları için müzakereye açıldığı belirtilir. Azərbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, bu amacı programların yayımlandığı özel sayının son sayfasında öğretmenlere hitaben yazdığı yazıyla açıklar (Ümumtəhsil Məktəblərinin Programları-Coğrafiya, Dekabr 1992: 32).

30 Ekim 1992 tarihli Avrupa Dilleri Komisyonunun toplantısında kabul edilen Azərbaycan Cumhuriyeti Genel Eğitim Okullarının⁷⁴ V-XI. Sınıfları için Avrupa Dilleri (Almanca, İngilizce, Fransızca) Programı'nda bağımsızlığını kazanan Azərbaycan'ın Avrupa ülkeleriyle siyasi, iktisadi, diplomatik, kültürel, sosyal ilişkilerinin geliştiği ve bu sebeple bu ülkelerin dillerini bilen personellere ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir. Bu durumda eğitim sistemindeki yabancı dil dersinin statüsünde değişiklik yapılmıştır. Programa göre yabancı dillerin eğitimi, ana dili (y.n. Azərbaycan Türkçesi) zemininde uygulanır. (Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil Məktəblərinin V-XI Sinifləri Üçün Avropa Dillərindən Program, Yanvar 1993: 2).

Yeni hazırlanan ve hazırlanmaya devam eden programların esas amacı; Sovyet zihniyetinin ders planlarındaki, ders kitaplarındaki yansımalarını ortadan kaldırarak millî kimliğin, Türk kimliğinin yeniden inşasıydı. Bu amaç, Azərbaycan Cumhuriyeti genel eğitim okullarının V-XI. Sınıfları için Edebiyat Programı'nın ön sözünde açıkça dile getirilmiştir. Bununla ilgili olarak edebiyat programının ön sözünde Olağanüstü İlmî-Metodik Şûranın Edebiyat Komisyonu Başkanı Rafael Hüseynov, şunları söyler (Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil Məktəblərinin V-XI Sinifləri Üçün Ədəbiyyat Programı, Yanvar 1993: 1) :

Öğrencilerde vatana, millete, halkın necip niteliklerine, yüksek ahlaki değerlere, yurdun kıymetli evlatlarına sevgi hissini aşılamaq, yaşayan kelime hazinelerinde ve damarlarında akan kanda yaşayan Türklüğüne sevgi ve sadakati yükseltmek edebiyat eğitiminin mihenk taşı sayılmalı, bu dersin öğretilmesi birinci vazife olarak kabul edilmelidir.

⁷⁴ 7 Ekim 1992 tarihli "Eğitim Kanunu"nın 15. maddesinde genel eğitim okullarının (AzT ümumtəhsil məktəblərinin) yapısı şu şekilde belirlenmiştir: İlkokul (AzT ibtidai təhsil) (I-IV. sınıflar), ortaokul (AzT esas təhsil) (V-VIII. sınıflar) ve lise (AzT orta təhsil) (IX-XI. sınıflar) öğretim düzeylerini kapsamaktadır (Qanunlar, 7 Oktyabr 1992: 324).

19 Haziran 2009 tarihinde yeni eğitim kanunu kabul edilir. Bu kanunda öğretim basamakları belirtilse de basamak süreleri belirtilmemiştir. 13 Ocak 2011 tarihli Bakanlar Kurulu kararında öğretim seviyeleri ve bunların sürelerine dair madde bulunur. Bu maddeye göre umumi eğitim okulları; ilkokul (AzT ibtidai) (I-IV. arası sınıflar), ümumi orta (V-IX. arası sınıflar) ve tam orta (X-XI. arası sınıflar) öğretim düzeylerini kapsamaktadır (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları, 13 Yanvar 2011). Umumi eğitim okulları, Türkiye'deki eğitim sisteminde ilköğretim ve ortaöğretimi düzeyini kapsamaktadır. Bu çalışmada ibtidai eğitim düzeyi için ilköğretim, esas orta/ümumi orta ve tam orta eğitim düzeyi için ortaöğretim ifadesi kullanılacaktır.

Olağanüstü İlmî-Metodik Komisyon, ilk olarak 17 ders kitabının basılmasına karar vermiş; 4 ay içinde de (Eylül 1993 tarihine kadar) yeni ders kitaplarının basımı ve yeni programların hazırlanması hedeflenmiştir (Karataş, 2019: 974). Ancak millî bir eğitimin oluşturulma yönündeki bu çalışmalar zaman zaman eleştirilmiştir. Bağımsızlıktan sonraki ilk eğitim kanun tasarısını hazırlayan grubun başkanı Yaqub Mahmudov, bu süreci şu ifadelerle tenkit etmiştir:

Bu yeni modelin ders planları ve öğretim programlarının hazırlanması işi tamamlandı mı ki, bu eğitim planı ve programlarına uygun ders kitapları oluşturulsun? Kısaca cevap vermek istiyorum: Bu modele uygun öğretim plan ve programları hazırlanmamıştır. Şimdi hakkında gürültüye sebep olan ders kitapları şovu, aslında geçmiş Sovyet genel eğitim okulları için dikkate alınan ders kitaplarıdır. Diğer taraftan ders kitapları son derece anormal durumda yazılmıştır. Defalarca açıklamamıza rağmen ders kitaplarının yazılması için üç aylık süre akıl almazdır... bizim ders kitaplarına bugünkü yaklaşım Bolşevizm devrindeki yaklaşımın bir başka yüzüdür. (Əliyeva və Qarañçı, 28 Avqust 1993: 3).

Öğretmen Sabir Məmmədov ise edebiyat programına ilişkin eleştirisini dile getirmiştir. O, “Azərbaycan Dili” (Azerbaycan Dili) programı hazırlanırken uzmanların yer aldığını; ancak “Ədəbiyyat” (Edebiyat) programı düzenlenirken uzmanların dâhil edilmediğini belirtir. Ders kitaplarında; Puşkin, J. London, Namık Kemal, C. Aytmatov, E. Hemingway gibi isimlerin okutulduğunu; Azerbaycan edebiyatının oluşumunda önemli rolü olan M. S. Ordubadi, Ə. Hakverdiyev, M. İbrahimov, Ə. Vəliyev vs. isimlerin unutulduğunu söyler. (Məmmədov, 15 İyun 1996: 4). Oysa yeni programda edebiyat dersinde yapılan düzenlemelerde Sovyet ideolojisini yansıtan şair ve yazarlar müfredattan çıkarılarak Sovyet siyaseti, baskısı karşısında dik duran Əhməd Cavad, Almas İldırım, Mikayıl Müşfiq gibi şair ve yazarların eserleri ders içeriklerine eklenmiştir (Hüseynoğlu, ve Abbaslı, 1995: 284-285; Süleymanlı, 2006: 289). Ayrıca 1995’te basılan 8. sınıf edebiyat dersi kitabında Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev’e de yer verilmiştir (Hüseynoğlu, ve Abbaslı, 1995: 90-107).

Məmmədov (15 İyun 1996: 4), gramerde tartışmalı konuların ders kitaplarında yer aldığını belirtir. Mesela A. Axundov ve B. Əhmədov'un hazırladıkları 6. sınıf *Azərbaycan Dili* (Azerbaycan Dili) ders kitabında birleşik fiil konusunda yazarlar fikir birliğine varamamışlardır. Önceden on bir sözcük türünün öğretildiğini Fakat 1970'lerin başlarında "Bağlayıcı" (*Bağlaç*) başlığının çıkarılarak on sözcük türünün ders kitaplarına alındığını ifade eder. Ancak 6. sınıf ders kitaplarında sözcük türleri tekrardan on bire yükseltilmiştir. Bu konuda sık sık fikir değiştirilmesini doğru bulmaz. Məmmədov, T. Hacıyev, N. Cəfərov ve Ə. Quliyev'in hazırladığı 9, 10 ve 11. sınıflar için "Türk Dili" ders kitabının fakülte seviyesindeki öğrencilere göre hazırlandığı; bu kademedeki öğrenciler için uygun olmadığı düşüncesindedir.

Nizami Cəfərov, 9, 10 ve 11. sınıflar için hazırladıkları *Azərbaycan Dili* (Azerbaycan Dili) ders kitabının ortaöğretim öğrencilerinin seviyesine uygun olmadığı yönündeki eleştirilere şu şekilde cevap verir (Məmmədov, 1 Mart 1997: 3):

Ben bu rahatsızlığı, derin bilgisi ve ilmi kabiliyeti olmayan öğretmenlerden işittim. Bu ders kitabı 9, 10. sınıf fizik, matematik ders kitaplarıyla karşılaştırıldığında daha mı az anlaşılıyor? Bizim ortaöğretim öğretmenlerinde böyle bir yanlış düşünce var: "Azerbaycan Dili" ders kitapları (ki bu ders kitapları 'Türk Dili' adıyla basılıyordu, şimdi "Azerbaycan Dili" oldu) vasıtasıyla biz öğrencilere ana dilini- Azerbaycan dilini- öğretmeliyiz. Fakat orta öğretim öğrencilerine dil bilimini öğretmemiz gerektiğini bilmeliler.

Cəfərov, bu ifadelerin ardından ortaöğretimde verilen bilginin üniversiteye geçiş bilgisi olması gerektiğini; öğretmenlerin de bu dersin öğretilmesinde biraz çaba göstermesi gerektiğini ifade eder (Məmmədov, 1 Mart 1997: 3).

Ekim 1993'e kadar 56 ders kitabı hazırlanarak basıma verilmiştir. Bunlardan 12 tanesi yayımlanmıştır. Böylece bir yıl içinde Azerbaycan millî ideolojisine uygun olan eğitim programları ve ders kitapları hazırlanmıştır. 1992-1993 yılında başlayan eğitim programları ve ders kitapları basım çalışmaları 1997 yılında tamamlanmıştır.

Bu süre zarfında (1992-1997) Türk dili, tarih, coğrafya, matematik, biyoloji, fizik, kimya, biyoloji, İngilizce, geometri, edebiyat, zooloji, Rus dili ve alfabe alanlarında 73’ü Latin harfli, toplam 84 ders kitabı hazırlanmıştır (Karataş, 2019: 974-975).

Bu süreçte basılan ders kitaplarından en dikkat çeken titüler halkın millî dilini (Azerbaycan Türkçesini) öğreten ders kitaplarıdır. Çünkü içerikte yapılan değişikliklerin yanında dersin adında yapılan değişiklik de millîleşmenin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Elçibəy döneminde ders kitaplarının *Türk Dili* adıyla basılması kararı alınmıştır. Böylece hem devlet dili adı olarak belirlenen “Türk dili”nin eğitim ve kültür alanında uygulanması sağlanmış hem de Sovyet politikasının yok saydığı Türk kimliği, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (1918-1920 yılları) esasında canlandırılmaya çalışılmıştır.

1938’den 1994’e kadar *Azərbaycan Dili* (Azerbaycan Dili) ders kitabını M. Ş. Şirəliyev ve M. H. Hüseynzadə hazırlamıştır. Bu süreçte ders kitabı defalarca yenilenmiştir. 1994’te ana dili ders kitabının adı *Türk Dili* olarak değiştirilmiştir. Ders kitabının sonraki baskılarında pek çok konuyu Y. Seyidov hazırlamıştır (Kazımov, 5 Oktyabr 2003: 12).

15 Haziran 1993’te Heydər Əliyev’in Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamento Başkanı seçilmesiyle resmî yazışmalarda devlet dilinin adı “Azerbaycan dili” olarak kullanılmıştır. Ancak Elçibəy döneminde genel eğitim okulları için hazırlanan ana dili ders kitapları *Türk Dili* adıyla basılmaya devam etmiştir. 1995 Anayasası’yla devlet dili adının “Azerbaycan dili” olarak değiştirilmesiyle ders kitapları *Azərbaycan Dili* (Azerbaycan Dili) adıyla basılmaya başlamıştır. Bu dönemde basılan kitaplardan bazıları Elçibəy döneminde hazırlanan ders kitapları olduğu görülmektedir (Karataş, 2019: 979-980).

Mustafa Karataş, “Türk Dilinin Azerbaycan’da Ders Kitaplarıyla Dirilişi” adlı çalışmasında Elçibəy döneminde hazırlanan ve basılmaya başlanan, sonrasında da basımı devam eden ana dili ders kitaplarıyla ilgili aşağıdaki tabloyu oluşturmuştur (Karataş, 2019: 977):

Tablo 4. Elçibəy Döneminde Hazırlanan “Türk Dili” Ders Kitapları Listesi

KİTAP ADI	YAZAR(LAR)	SINIF	YIL	YAYIN YERİ VE YAYINEVİ
<i>Türk Dili</i>	Tofiq Hacıyev, Əsgər Quliyev, Nizami Cəfərov	9	1994	Bakı, Öyrətmən Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	Tofiq Hacıyev, Əsgər Quliyev, Nizami Cəfərov	10-11	1994	Bakı, Öyrətmən Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	Bəşir Əhmədov, Ağamusa Axundov	6	1994	Bakı, Öyrətmən Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	Əziz Əfəndizadə, Bəşir Əhmədov	5	1994	Bakı, Öyrətmən Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	Y.Ş.Kərimov	3	1994	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	Qəzənfər Kazımov, Yusif Seyidov	7-8	1994	Bakı, Öyrətmən Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	M.S.Həsənov, A.N.Rəhimov, N.M.Xudiyev	4	1994, 1995	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	H.Q.Abdullayeva	2	1995	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	M.A.İsmixanov, V Qurbanov	1	1995	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	Əziz Əfəndizadə, Bəşir Əhmədov	5	1995	Bakı, Öyrətmən Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	Y.Ş.Kərimov	2	1995	Bakı, Maarif Nəşriyyatı

Kaynak: Karataş, 2019: 977.

Karataş, yine aynı çalışmasında Heydər Əliyev döneminde 1995 Anayasası'nın kabulünden sonra “Azerbaycan Dili” adıyla basılan ana dili ders kitaplarıyla ilgili şu tabloyu oluşturmuştur (Karataş, 2019: 980):

Tablo 5. “Azərbaycan Dili” Adıyla Basılan Ders Kitapları Listesi

KİTAP ADI	YAZAR(LAR)	SINIF	YIL	YAYIN YERİ VE YAYINEVİ
<i>Azərbaycan Dili</i>	Qəzənfər Kazımov, Yusif Seyidov	7-8	1995	Bakı, Öyrətmən
<i>Azərbaycan Dili</i>	Ə.R.Əfəndizadə, Ə.M.Abbasov	5 (rus məktəbi üçün)	1996	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Azərbaycan Dili</i>	Q.Ş.Kazımov, M.T.Səfərov	3 (rus məktəbi üçün)	1996	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Azərbaycan Dili</i>	Məmməd hənifə Musayev, Rasim Əsədov	4 (rus məktəbi üçün)	1996	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Azərbaycan Dili</i>	Q. Ş. Kazımov, M.T. Səfərov	3	1996	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Azərbaycan Dili</i>	M.R.Musayev, R.Ə.Əsədov	4 (rus məktəbi üçün)	1996	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Azərbaycan Dili</i>	Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, Əsgər Quliyev	9	1997, 2000	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Azərbaycan Dili</i>	Qəzənfər Kazımov, Yusif Seyidov	7-8	1998	Bakı, Təhsil Nəşriyyatı
<i>Azərbaycan Dili</i>	Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, Əsgər Quliyev	10-11	1998, 2004	Bakı, Maarif Nəşriyyatı

Kaynak: Karataş, 2019: 980.

Elçibəy döneminde hazırlanan bu ders kitapları 2006 yılına kadar kullanılmaya devam eder. 30 Mart 1998 tarihinde Cumhurbaşkanı H. Əliyev, eğitim alanında ıslahat programı hazırlaması için Eğitim Bakanı Misir Mərdənov başkanlığında Devlet Komisyonu oluşturur. Bu komisyonun hazırladığı ıslahat programı 15 Haziran 1999 tarihinde imzalanan bir kararnameyle onaylanır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamları, 15 İyun 1999). Bu kararnameden sonra eğitim programları üzerinde çalışmaları devam eder. 30 Ekim 2006 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla da “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Umumi Eğitim Konsepti (Milli

Kurikulumu)” kabul edilerek Azərbaycan yeni eğitim sistemine geçer. Böylece 2006’da yeni öğretim programı kabul edilir ve buna bağlı olarak yeni ders kitapları hazırlanır. Millî Kurikulum, 3 Haziran 2010 tarihli Bakanlar Kurulu kararına kadar yürürlükte kalır (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları, 30 Oktyabr 2006; Bayramov, 30 Aprel 2010). Bu süreçte ana dili eğitimi konusunda bazı sorunların yaşandığını iddia edenler olmuştur. Bununla ilgili olarak pedagoji bilimler adayı Akif Məmmədov, “Azərbaycan dili” eğitiminin istenilen seviyede olmadığı ve öğretmen programlarının hedefine ulaşmadığı düşüncesindedir. Çünkü ona göre ana dili öğretiminde teorik ve ezbere dayalı bir eğitim verilmekte, verilen bilgilerin uygulanmasına dönük öğretim gerçekleştirilmemektedir. Məmmədov; dil eğitiminde uzun süredir teorıcılığın, ezberciliğin ve tecrübesizliğin devam ettiğini ve bunun da dil öğretimini olumsuz yönde etkilediğini ifade eder. Yeni eğitim programında teorik bilginin sadece bir araç olduğunun açıkça belirtildiğini söyler ve bununla ilgili olarak yeni eğitim programındaki şu ifadeleri hatırlatır (Əliyev, 30 Mart 1996: 4):

Dil öğretimin esas maksadı öğrencilere dilimizin fonetik, morfolojik, sentaktik yapısına ve diğer alanlara ait teorik bilgiler vermekten ve bu temelde kapsamlı anlatım hazırlığı; yani yetkin bir şekilde yazma, hızlı ve anlayarak okuma alışkanlığı; başkasının konuşmasını özellikle eğitime dair bilgileri düzgün anlamak, iletişimin çeşitli durumlarında (resmî yazılarda, musahabelerde, çeşitli toplantılarda, trende, mağazada vs.) kendi fikrini sözlü ve talep edildiğinde yazılı rahat, doğru ve düzgün ifade etme becerileri oluşturmayı başarmaktan ibarettir.

Məmmədov, bazı öğretmenlerin nitelik bakımından yetersiz olduğu düşüncesindedir. Bu düşüncesini öğretmen yetiştirme kurslarında uygulanmış bir sınavdan örnek vererek destekler. Öğretmen geliştirme kurslarının birinde “Azərbaycan dili” öğretilerinin imla bilgilerinin ölçüldüğü bir uygulama yapıldığını, bunda ortaöğretim için uygun normların esas alındığını söyler. 40-45 öğretmenden birinin beş, üçünün üç, diğerlerinin de iki ya da üç puan aldığı bilgisini verir. Bu kurslarda ortaöğretim programları ve ders kitapları esas alınarak testlerin hazırlanıp sınav yapıldığına buna rağmen en çok doğru cevap veren öğretmenin

cevaplarının sadece yüzde ellisinin doğru olduğuna dikkat çeker (Əliyev, 30 Mart 1996: 4).

Millî dilin öğretimi konusundaki aksaklıkların bir digər nedeni olaraq da eğitim alanında Latin alfabesinin uygulanması sürecini göstərmişlərdir. Latin alfabesine geçiş konusu digər alanlarda yavaş ilerlese de eğitim alanında, sadece ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarında, yeni alfabeye geçiş süreci hızlı ilerlemiştir. Genel eğitim okullarında Latin alfabesinin tam olarak uygulanmasının⁷⁵ öğrenciler açısından bazı olumsuz sonuçlar doğurduğunu iddia eden Akif Məmmədov, henüz Latin alfabesiyle serbest okuma alışkanlığı kazanmamış öğrenciyə orfografik alışkanlıkların kazandırılmasının zor olduğunu ifade eder. Özellikle üst sınıftaki öğrencilerin ders materyallerini heceleye heceleye okuduklarını belirtir. Məmmədov'a göre bu durum, "Azerbaycan dili" eğitimini olumsuz etkilemiştir (Əliyev, 30 Mart 1996: 4).

Natiq Məmmədov ise ders kitapları harici kaynakların Kiril harfli olmasına dikkat çeker. Məmmədov (9 May 1996: 4), 1992'de Eğitim Hakkında Kanunu'nun kabul edilmesinin ardından genel eğitim okulları için hazırlanan ders kitaplarının Latin alfabesiyle hazırlandığını; ancak ders kitapları dışında öğrencilerin okumaları gereken eserlerin Kiril harfli olması sebebiyle Latin harfleriyle eğitim görenlerin Kiril harfleriyle yazılmış eserlerden istifade edemeyeceklerine dikkat çeker.

2000 yılında Afaq da benzer problemi dile getirir. *Azadlıq* gazetesinde Afaq, çocuk edebiyatının hepsinin Rusça olduğunu ve neredeyse alternatiflerinin bulunmadığını yazar. Yani okul çağına kadar ve okul çağında olan çocuklar için ders kitabı harici Latin harfli okuma kitaplarına rastlanılmamaktadır. Ayrıca satılan bu Rusça kitaplarının içeriğinin incelenmediğini belirtir. Oysa Rusya'da Eğitim Bakanlığı'nın onayı olmadan bu gibi kitapların satılmasına izin verilmemektedir (Afaq, 15-17 Aprel 2000: 13).

⁷⁵ Bu çalışmanın *kodlama* bölümünde Azerbaycan Cumhuriyeti'nde 25 Aralık 1991 tarihinde Latin alfabesine geçildiğinden bahsetmiştik (bkz. 2.2.1.1.) Bağımsızlığın hemen ardından kabul edilen bu kanun; pek çok alanda hemen uygulanmamış, tam anlamıyla uygulanması 10 yıl gibi uzun bir sürede gerçekleşmiştir. Ancak söz konusu kanun, genel eğitim okullarında ve ders kitaplarında tam olarak uygulamaya konulmuştur. Bu süreçte üniversitelerde ise Kiril harfli kitaplar okutulmaya devam etmektedir.

Afaq, bu problemin çözümü için öneride bulunur. Millî Mecliste yayınevleri hakkında görüşme yapılırken Meclisin özel yayınevlerine de imkân vermesi gerektiği düşüncesindedir. Böylece “Azerbaycan dili”ne uygun edebiyatın hazırlanıp yayımlanması sağlanabilir. Afaq, “...kendi dilimizde ve yeni alfabede çocuk yayınları hazırlayamıyorsak, eğitimde Rusça satışa çıkarılan geniş edebiyatın karşısında çocukların ilgisini çekemiyorsak sözü edilen ıslahata başlamanın ne anlamı var?” ifadeleriyle de gerekli edebiyatın hazırlanmasıyla ıslahatlara başlanması gerektiğinin altını çizer (Afaq, 15-17 Aprel 2000: 13). Bunun eğitimle uluslaşmanın paralelliği açısından önemli olduğu söylenebilir.

Millî dilin yerleştirilmesinde yaşanan problemlerin üstesinden gelebilmek için zaman içinde yeni yasal düzenlemeler yapılmıştır. Buna bağlı olarak “Azerbaycan Dilinin İşlenmesi ve Korunması Hakkında” (*AzT Azərbaycan Dilinin İşlənməsi və Qorunması Haqqında*) kanun tasarısı hazırlanmıştır. Tasarayı Millî Meclise sunan Kültür Meseleleri Daimî Komisyonu Başkanı Anar, tasarıda ders kitapları dışında Latin harfli kaynakların, eserlerin olmamasıyla ilgili maddenin yer aldığını belirtir. Anar, bu maddeyle ilgili öneride bulunur:

Başka bir problem de Latin alfabesiyle ilgilidir. Bu alfabeyle ders kitapları, ders vesaitlerinden başka edebiyat yoktur. Buna hem klasik hem de çağdaş edebiyat dâhildir. Bu da birkaç yıldan sonra bilgisiz nesil yetiştireceğiz demektir. Bu sebeple Kiril alfabesinin birkaç nesil unutulmaması için çalışmak gerekir. Uzun süreçte bakılırsa iki alfabeyle çok yaşanmaz. Onun için de Latin alfabesiyle yeterince edebiyat olmalıdır. Hangi eserlerin kısa zamanda neşrinin vacip olduğunu belirleyen devlet seviyesinde bir program kabul edilsin. (Məmmədqızı, 8 İyun 2000: 8).

Bu kanun tasarısında yer alan dilin eğitim alanında uygulanmasıyla ilgili madde hakkında Nizami Cəfərov, Amerikan Üniversitesinde düzenlenen toplantıda ortaöğretimde ana dili dersinden not olarak 3 alan bir öğrencinin hiçbir üniversiteye kabul edilmeyeceği bilgisini verir (Səadet, 1 Mart 2000: 12).

Tasarının ilk müzakeresinden sonra birkaç yıl boyunca tartışmalı meselelerin çözümü ve tasarı iyileştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Bu süreçte 18 Haziran 2001 tarihli “Devlet Dilinin Uygulanmasının Tekmilleştirilmesi Hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kararnamesi”⁷⁶ imzalanır. Bu kararnameden sonra kanun tasarısındaki tartışmalı meseleler de çözümünü bulmuştur (Bayramlı, 4 May 2002: 2).

Kararnamenin 4. maddesindeki “Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, ortaöğretim ve üniversitelerde Azerbaycan dili eğitimi ve Azerbaycan dilinde eğitimin niteliklerinde köklü bir değişim gerçekleşmesi için kesin önlemler alınsın ve ilgili tekliflerden oluşan programı bir ay içinde hazırlayıp Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına takdim etsin.” kararıyla Cumhurbaşkanı H. Əliyev, devlet dilinin okullardaki öğretiminin iyileştirilmesi için Eğitim Bakanlığına talimat verir (Dövlət Dilinin Tətbiqi İşinin Təkmilləşdirilməsi Haqqında, 19 İyun 2001: 5).

Eğitimi millî dilde olan genel eğitim okullarında “Azerbaycan dili” dersi ana derslerdendir. Birinci sınıfta alfabeden başlayarak on birinci sınıfa kadar bu ders okutulur. Ancak bu on bir yıllık ana dili dersinin istenen etkiyi vermediği konusunda görüş bildirenler vardır. Yusif Seyidov, ders programlarının dikkatli hazırlanmadığını; ders kitaplarının ağır ve gereksiz materyallerle dolu olduğunu söyleyerek bu durumun öğrencilerin bu derse karşı ilgisiz olmasına neden olduğunu belirtir. Ona göre bu kararnameyle ortaöğretim ve üniversitelerde Azerbaycan Türkçesi eğitiminin hedeflerine ulaşması sağlanacaktır (Seyidov, 23 İyun 2001: 5).

Eğitim alanında dil yönetimiyle ilgili yaşanan problemlerden bir diğeri ise Latin alfabesinin tam olarak uygulanmamış olmasıdır. Söz konusu kararnamenin 5. maddesine göre “Azerbaycan Millî İlimler Akademisi ve Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, Yazarlar Birliği ile birlikte Latin harfleri ile yeniden basılması teklif edilen ilmî ve edebî eserlerin, sözlük ve ders kitaplarının basım programını bir ay içinde hazırlayıp Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına sunmalıdır.” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, 18 İyun 2001: 5). Böylece Latin alfabesinin eğitim alanında uygulanması hedeflenmiştir.

⁷⁶ “Dövlət Dilinin Tətbiqi İşinin Təkmilləşdirilməsi Haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

Latin alfabesinin kabul edilmesinden hemen sonra genel eğitim kurumlarında yeni alfabenin uygulanması sağlanmıştır. Bu okullarda okutulan ders kitapları, Latin harflerine aktarılmıştır; ancak ders kitapları dışındaki edebî ve ilmî eserler Latin harfli değildir. Üniversitelerde ise yeni alfabenin uygulanması, genel eğitim okullarındaki gibi değildir. İlköğretim ve ortaöğretimde Latin harfleriyle eğitim alan öğrenciler, üniversitede Kiril harfleriyle eğitim görmekte, Kiril harfli ders kitaplarını okumak zorundadır. Hacıyev, bu durumun öğrencilerin eğitimini olumsuz etkilediğini; onların zorlanmasına sebep olduğunu, ancak 18 Haziran 2001 tarihli kararnameyle bu problemlerin ortadan kalkacağını ifade eder (Hacıyev, 28 İyun 2001: 7).

Hacıyev, Latin alfabesinin eğitim alanına yerleştirilirken üniversitelerde gerekli bölümler için Kiril ve Arap harflerinin öğretilmesi gerektiğinin altını çizer. Sovyet döneminde filoloji, gazetecilik, tarih, kütüphanecilik fakültelerinde okutulan “Eski Azerbaycan Yazısı” dersine dikkat çeker. Bu dersin bağımsız Azerbaycan’da kütüphanecilik fakültelerinden kaldırıldığını hatırlatır. 50-60. yıllarda kütüphanelerden 20’li yıllara ait bir gazete/dergi istediğinde kütüphanecinin bu gazeteyi/dergiyi bulabildiğini; ancak artık eski yazı (Arap harfleri) bilmedikleri için istenilen kaynağı bulamadıklarını belirtir. Hacıyev, bu sebepten bazı bölümlerin eğitim planına “Eski Azerbaycan Yazısı” dersinin dâhil edilmesini teklif eder. Yaklaşık 5-10 yıl sonra Kiril yazısının öğretimiyle ilgili bir dersin de öğretim planında olması gerektiği düşüncesindedir (Hacıyev, 28 İyun 2001: 7).

Kararnamenin imzalanmasının hemen ardından üniversitelerde yeni alfabenin uygulanması konusunda çalışmalar başlar. Örneğin Sumgayıt Devlet Sanayi Üniversitesinde kararnamenin imzalandığı tarihin ertesi gününde bir toplantı düzenlenmiş, bu toplantıda Rektörlüğe bağlı bir Dil Komisyonunun kurulması kararı alınmıştır. Üniversitenin Rektörü Prof. Dr. Nadir Qəhrəmanov, kararnamedeki maddelerin yerine getirilmesi için üniversitede yapılan hazırlıklardan ve faaliyetlerden bahsetmiştir. Qəhrəmanov, 1 Ağustos 2001’den itibaren üniversitede eğitimde ve resmî işlerde tamamen Latin alfabesi uygulanacağını; üniversite personelinin katkılarıyla Latin ve Kiril harflerinin öğretileceği kursların düzenlendiğini ifade eder. Üniversitede Rusça eğitim alan öğrencilerin Latin

alfabesiyle okuyup yazabilmeleri için çalışmalara başlandığını; lisans ve yüksek lisans eğitimi alan öğrencilere “Azərbaycan Dilinin Üslubiyyatı və Nitq Mədəniyyəti” (Azerbaycan Dilinin Üslubu ve Nutuk Kültürü) dersinin okutulmasına karar verildiğini; ayrıca üniversitenin yayımladığı dergi ve gazetenin Latin harfleriyle neşredildiğini belirtir (Xəlilzadə, 27 İyul 2001: 6).

Bu süreçte Latin alfabesine geçişin bazı problemleri de beraberinde getireceğini iddia edenler olmuştur. Qəhrəmanov, bu kaygıları yersiz bulur. Çünkü on yıldır genel eğitim kurumlarında Latin harfleri öğretilmektedir. Gazetelerin bir kısmı, bu alfabeyle neşredilmektedir. Tıp, fizik gibi alanlarda SSCB döneminde dahi bu alfabe kullanılmıştır (Xəlilzadə, 27 İyul 2001: 6).

2002 yılında “Azerbaycan Dilinin İşlenmesi ve Korunması Hakkında” kanun tasarısı, tekrar Millî Meclis gündemindedir. Meclisteki müzakerelerde birçok meseleyle birlikte eğitim dilinin “Azerbaycan dili” olması da gündeme gelmiştir. Bəxtiyar Vahabzadə, Millî Mecliste bu konuyla ilgili olarak düşüncelerini şu sözlerle dile getirir: “Milletin varlığı onun dilinde ve tahsilindedir. Eğer tahsil, ana dilde verilmezse hiç kimse kendi tarihini, dilini bilmeyecek. Azərbaycan dilinde okumak diğər dillerin öğrenilmesine gerek olmadığı demək değıl...Ortaöğretimde ana dilinde eğitim zorunlu olmalıdır. Üniversitelerde ise kim hangi dilde isterse o dilde okuyabilir.” (Bayramlı, 4 May 2002: 2).

Kanun tasarısı müzakerelerinde Millî Meclis Başkan Yardımcısı Gövhər Baxşəliyeva ve Məilletvekili Musa Quliyev, kanunun “Devlet Dili Hakkında” olarak adlandırılmasını teklif ederler (Bayramlı, 8 May 2002: 3). Müzakerelerin ardından “Azerbaycan Cumhuriyetinde Devlet Dili Hakkında Azerbaycan Cumhuriyetinin Kanunu”⁷⁷, 30 Eylül 2002 tarihinde kabul edilir. Bu kanunla eğitim dilinin devlet dili olduğuna dair madde yürürlüğe girmiştir (Qanunlar, 30 Sentyabr 2002: 5/1). Ayrıca “Azerbaycan Cumhuriyeti’nde üniversite ve meslek yüksekokulları giriş sınavlarında “Azerbaycan Dili” dersinden sınava girilmelidir” (Qanunlar, 30 Sentyabr 2002: 5/3) maddesiyle üniversiteye gitmek isteyen her öğrencinin devlet dilini belirli bir

⁷⁷ *AzT* Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

düzeyde bilmesi şartı getirilmiştir. Böylece okullarda “Azerbaycan Dili” dersine ilginin artması ve Rus okullarında devlet dilinin öğrenilmesi hedeflenmiştir.

Kanunun uygulanmasıyla ilgili olarak Azerbaycan Diller Üniversitesinde yapılan toplantıda Azerbaycan dilinin uygulanmasında ve korunmasında her vatandaşın sorumlu olduğu ve ana dili öğretimine önem verilmesi zarureti vurgulanmıştır. (Ana Dilinin Tədrisinə Diqqəti Artırmaq Lazımdır, 8 Aprel 2003: 8).

Buraya kadar Azerbaycan’da seçilen ve kodlanan dilin eğitim alanına yerleştirilmesi konusunda atılan adımlar, bu adımlara yöneltlen eleştiriler ele alınmıştır. Bu konudaki çalışmaların genel olarak ilköğretim ve ortaöğretim düzeylerini kapsadığı tespit edilmiştir. Ayrıca kanunda eğitim dilinin açıkça “Azerbaycan dili” olarak belirtilmesiyle Azerbaycan’da eğitimin tek dilliliği amaçladığı söylenebilir. Ancak bu katı bir tek dillilik eğilimi olmamıştır. Bağımsızlığından itibaren ülkede yaşayan azınlıklara ana dillerinde eğitim hakkı tanınmıştır. Bu konuda yapılan yasal düzenlemeler, uygulamaya geçirilmiştir. Şimdi hem azınlıklara eğitimde tanınan dil haklarından hem de azınlık okullarında devlet dili öğretiminin nasıl sağlandığından bahsedeceğiz. Ülkede azınlık okullarındaki, sınıflarındaki dil durumlarından bahsederken Rusçanın SSCB dönemindeki ayrıcalıklı durumundan dolayı Rusça eğitim ve Rus okulları konusunda izlenen politikayı ayrıca değerlendireceğiz.

2.3.1.1. Rus Olmayan Halkların Eğitim Alanındaki Dil Durumu

Bu başlıkta Azerbaycan’da eğitim dilinin “Azerbaycan dili” olmasına rağmen ülkede yaşayan Ruslar haricindeki azınlıkların ana dillerinde eğitim alabilmeleri için yapılan yasal düzenlemeler, tanınan imkânlar ve bu konuda gazetelere yansıyan tartışmalar ele alınacaktır. Bunun öncesinde Azerbaycan’ın etnik yapısı hakkında kısa bilgi verilmesinin konunun anlaşılabilirliğini arttıracakı düşüncesindeyiz.

Azerbaycan topraklarında çok sayıda etnik grup yaşamaktadır. Titüler halk dışında en fazla nüfusa sahip ilk üç etnik halk sırasıyla Lezgiler, Ermeniler, Ruslardır. Bunların dışında Talışlar, Avarlar, Türkler, Tatarlar, Tatlar, Ukraynalılar,

Sahurlar, Gürcüler, Yahudiler, Kürtler, Grızlar, Udinler, Hınalıklar ve birçok küçük millet vardır (bkz. Tablo 6). Dolayısıyla Azerbaycan’da titüler halkın dili olan Azerbaycan Türkçesi dışında çok sayıda dil konuşulmaktadır. Aşağıda Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi tarafından oluşturulmuş etnik grupların toplam nüfusa oranı ve 2009 verilerine göre nüfusun ana dili ve serbestçe konuştuğu dillerin yüzdelik oranını gösteren tablolar verilmiştir:

Tablo 6. Azerbaycan’da Yaşayan Halkların Yıllara Göre Yüzdelik Oranı⁷⁸

Nüfusun Millî (Etnik) Yapısı	Yüzde Olarak			
	1979	1989	1999	2009
Nüfusun Toplam Sayısı	100,0	100,0	100,0	100,0
Azerbaycanlılar	78,1	82,7	90,6	91,6
Lezgiler	2,6	2,4	2,2	2,0
Ruslar	7,9	5,6	1,5	1,3
Ermeniler	7,9	5,6	1,8	1,3
Talışlar	...	0,3	1,0	1,3
Avarlar	0,6	0,6	0,6	0,6
Türkler	0,1	0,2	0,5	0,4
Tatarlar	0,5	0,4	0,4	0,3
Tatlar	0,14	0,14	0,13	0,3
Ukraynalılar	0,4	0,5	0,4	0,3
Sahurlar	0,1	0,2	0,2	0,1
Gürcüler	0,2	0,2	0,2	0,1
Yahudiler	0,6	0,4	0,1	0,1
Kürtler	0,1	0,2	0,2	0,1
Grızlar	...	...	...	0,04
Udinler	0,1	0,1	0,05	0,04
Hınalıklar	...	...	...	0,02
diğer milletler	0,66	0,46	0,12	0,1

Kaynak: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2022: 58.

Landau ve Kellner-Heinkele, çalışmalarında 1989 verilerine göre Azerbaycan’da titüler dilin ve Rusçanın bilinme oranlarını paylaşmışlardır. Onların

⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2022: 58.

verdiği bilgi doğrultusunda Azerbaycan'da 1989'da titüler dilin bilinme oranı %86,4; Rusçanın bilinme oranı ise %38,4'tür. Titüler olmayan halkın titüler dili bilme oranı ise %82,7 olarak tespit edilmiştir. Ayrıca Azerbaycan SSC'de Rusların ve Ukraynalıların titüler dili bilme oranı, diğer birlik ülkeleriyle karşılaştırıldığında daha yüksektir. Azerbaycan'da bu oran %20'dir. Kazakistan %0,9, Özbekistan % 7,8, Kırgızistan %3,1, Türkmenistan %4,1'dir (Landau ve Kellner-Heinkele, 2001: 59'dan Garibova, 2012: 157).

Tablo 7. Azərbaycan'da Yaşayan Halkların Ana Dili və Serbestçe Konuştuğu Dillərin Yüzdelik Oranı (2009 yılı için)

Nüfusun Millî (Etnik) Yapısı	Millî (Etnik) Mensubiyetine göre Nüfusun Sayısı (bin kişi olarak)	Mensup Oldukları Milletin (Etnik Grubun) Dilini Anadili Səyanlar (yüzde)	Nüfusun Konuştuğu Dillər (yüzde olarak)			
			Mensup Olduğu Milletin (Etnik Grubun) Dilinde	“Azərbaycan Dili” nde	Rusça	İngilizce
Nüfusun Toplam Sayısı	8922,4	98,4	98,8	98,6	7,6	0,8
Azərbaycanlılar	8172,8	99,7	99,9	-	6,7	0,8
Lezgilər	180,3	90,1	91,7	96,3	23,7	0,7
Ruslar	119,3	98,9	99,2	42,9	-	0,9
Ermenilər	120,3	99,9	99,9	0,2	0,1	0,0
Talışlar	112,0	42,5	43,0	99,8	5,9	0,2
Avarlar	49,8	93,3	94,1	99,4	18,1	0,2
Türklər	38,0	83,7	85,5	99,7	11,0	0,6
Tatarlar	25,9	93,2	93,6	22,7	12,1	0,5
Tatlar	25,2	75,4	76,5	99,8	9,0	0,2
Ukraynalılar	21,5	97,6	97,7	5,6	3,7	0,1
Sahurlar	12,3	95,3	96,2	99,2	9,9	0,2
Gürcüler	9,9	97,8	98,0	79,5	21,4	0,5
Yahudilər	9,1	93,5	94,1	45,6	19,3	0,6
Kürtlər	6,1	36,1	51,9	99,9	6,4	0,1
Gırızlar	4,4	28,5	28,9	100,0	8,5	0,3
Udinlər	3,8	99,3	99,3	99,6	60,9	0,6
Hınalıklar	2,2	97,4	97,5	99,9	0,9	0,1
diğer milletlər	9,5	80,5	82,9	62,4	20,0	4,3

Kaynak: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2022: 59.

Tablo 7 incelendiğinde 2009 yılı verilerine göre azınlıkların kendi dillerinde konuşabilme oranlarının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Her ne kadar bu konuda bağımsızlığın ilk yıllarına ait istatistiki verilere ulaşamasa da bu oranların yüksek olmasını Azərbaycan'ın bağımsızlığından itibaren azınlıklara ana dillerinde eğitim hakkı tanınmasıyla ilişkilendirilebiliriz. Şimdi bağımsız Azərbaycan'da

azınlıkların ana dili eğitimi ve ana dilinde eğitimleri ile ilgili alınan kararlara, çıkarılan kanunlara, hazırlanan öğretim programlarına ve ders kitaplarına ilişkin bilgiler paylaşılacaktır.

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da yaşayan Ruslar dışındaki etnik gruplar, kendi ana dillerinde hiçbir imkâna sahip değillerdi. Sovyet yönetimi Azerbaycan'daki azınlıklar için oldukça karmaşık bir durum oluşturmuştu. Onlar Rusçayı ve Azerbaycan dilini edinmek durumundaydılar. Bunun yanında ana dillerini de korumak istiyorlardı (Mammodova, 2013: 69). Bu sebeple Azerbaycan'ın millî bağımsızlık mücadelesi döneminde etnik grupların kimliklerinin ve dillerinin destekleneceği belirtilmekteydi. Buna bağlı olarak AHCP'nin I. Kurultayı'nda⁷⁹ belirtilen partinin misyon ve vizyonlarının arasında şu ifadeler bulunmaktaydı: "Cumhuriyette yaşayan bütün azınlıkların kendi millî dil, medeniyet ve kültürlerini devam ettirmelerini sağlamak" (Çağdaş Siyasi Durum, Azərbaycan Demokratik Qüvvələrinin Məqsəd və Vəzifələri, 19 İyul 1991: 9).

M. Ə. Rəsulzadə'nin kurduğu Azerbaycan Demokrat Cumhuriyeti'nin 28 Mayıs 1918 tarihli beyannamesinde ülke sınırlarında yaşayan tüm vatandaşlara millet, mezhep, sınıf, cins ayrımı yapmadan eşit haklar tanınacağı belirtilmektedir. ADC'nin prensiplerine sadık kalan AHCP de *Azadlıq* gazetesinin 7 Nisan 1992 tarihli sayısında yayımlanan parti programında azınlık haklarının korunacağına dair maddeye yer verilmiştir. Bu maddeye göre "Azerbaycanda yaşayan her bir şahsın kültürel taleplerinin karşılanması sağlanmalı, azınlık ve etnik gruplara kültürel özgürlük verilmeli, onların kendi dillerinde eğitim almaları için şartlar oluşturulmalıdır." (Mirzəyev, 28 Aprel 1992: 7).

Bağımsızlığın ilk yıllarında devletin uzman grubu tarafından "Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Programı" (*AzT* Azərbaycan Respublikası Təhsil Konsepsiyası) taslağı hazırlanmış ve halk müzakeresine sunulmuştur. Taslakta etnik grupların ana dilinde eğitimi meselesi ile ilgili ifadeler bulunmaktadır. Etnik çeşitliliğin çok olduğu Masallı'da öğretmenlik yapan Musarza Mirzəyev, bu ifadeler üzerinde durur ve bunlara bazı eleştiriler yöneltir.

⁷⁹ AHCP'nin I. Kurultayı 13-17 Temmuz 1991 tarihleri arasında gerçekleşmiştir (Şamil ve Şamil, 2018: 104).

Mirzəyev, “Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Programı” taslağındaki “Cumhuriyetimizin topraklarında yaşayan farklı farklı etnik grupların eğitimine özen gösterilir.” ifadesi yerine “Cumhuriyetimizin kadim yerli halkları ile beraber diğer etnik grupların da ana dilinde tahsiline tam olarak teminat verilir, onların millî eğitimine, tarih ve kültürlerinin öğretilmesine özen gösterilir.” ifadesini önerir. Çünkü Mirzəyev ‘e göre “etnik gruplar” ve “azınlıklar” arasında anlam farklılığı vardır. Meselâ Talış, Lezgi, Tat vs. azınlıklardır. Lahıc, Sahur, Udin, İngiloy, Hınalık, vs. etnik gruplardır. Ancak taslakta sadece etnik grupların ana dilinde eğitimine değinildiğini belirtir (Mirzəyev, 28 Aprel 1992: 7).

Mirzəyev, tasarıda yer alan “Gayrı-Azerbaycan kreşlerinde ve gruplarında Azerbaycan dilinin öğretilmesine öncelik verilir.” cümlesine de dikkat çeker. Oysa Mirzəyev’e göre bu kreşlerde ana dilinin öğretilmesi ve bununla birlikte devlet dili olan “Azerbaycan (Türk) dili”nin öğretilmesi gerekmektedir. Böylece hem Türkçülük hem de Azerbaycancılık düşüncesi tasarıda yer alacaktır. Ayrıca buradaki “gayrı-Azerbaycan” ifadesinin yanlış anlaşılabilceğini öne sürerek bunun yerine “gayrı Türkler” anlamındaki “gayrı Azerbaycanlılar” ifadesinin yerinde olacağını belirtir. (Mirzəyev, 28 Aprel 1992: 7).

Azınlık dillerinin bir ders olarak öğretiminin bilimsel olarak güvence altına alınması ve bu alanda araştırmaların yapılması için 1989’da Bilimsel Araştırma Pedagoji Enstitüsü (*AzT* Azərbaycan Elmi Tədqiqat Pedagoji Elmlər İnstitutu) - bugünkü adıyla Azerbaycan Cumhuriyeti Tahsil Enstitüsü- bünyesinde bir şube oluşturulmuştur. Şube Müdürü Tofiq Seyidov, *Azərbaycan* gazetesine verdiği röportajda şubenin 31 Ekim 1992 tarihine kadar yaptığı çalışmaları anlatmış ve azınlık dillerinin öğretimindeki problemlere değinmiştir (Seyidov, 31 Oktyabr 1992: 7).

Seyidov; şube toplantılarında azınlık dillerinin genel eğitim kurumlarında bir ders olarak öğretilmesi, dillerin yazılı kurallarının oluşturulması, ders kitaplarının düzenlenmesi, eğitim personelinin hazırlanması gibi önemli meseleler üzerinde fikir alışverişinde bulunduklarını belirtmiştir. İlkokullar için Talış, Lezgi, Tat, Udin, Kürt dilleri için üç dilli okul sözlükleri hazırlanmıştır. Bakanlığa beş azınlık dili için

program sunulmuştur. *Talış Dilinin Tədrisinə Dair* (Talış Dilinin Öğretimine Dair) yardımcı ders kitabı basılıp istifadəyə sunulmuşdur. Ancak Türk, Sahur dillerinin öğretim programları, okul sözlükleri, bütün diller için *Danışmağı Öyrənirik* (Konuşmayı Öğreniyoruz) adlı yardımcı ders kitabı gibi hazırlanan bazı öğretim programları ve kitaplar basılamamıştır (Seyidov, 31 Oktyabr 1992: 7).

Azınlıklara ana dilinde eğitim verilmektedir. Ancak Seyidov, azınlık dillerinin öğretiminde karşılaşılan sorunlar olduğunu ifade eder. 1992 yılı için Lezgi dilinin birkaç yıldır okullarda öğretildiğine; ancak ders kitaplarının Dağıstan'dan getirildiğine dikkat çeker. Bu sebeple 1989'da Lezgi, Avar, Sahur, Tat öğrenciler için ana dili ders kitaplarını Enstitünün ve Dağıstan uzmanlarının birlikte hazırlaması için resmî izin alındığını; bazı sebepler yüzünden bunun gerçekleşmediğini ifade eder (Seyidov, 31 Oktyabr 1992: 7).

Görüldüğü gibi azınlıkların ana dilde eğitimiyle ilgili mevzuların bağımsızlık mücadelesi döneminde (1989-1991) ve bağımsızlığın hemen akabindeki dönemde sık sık gündeme getirilmiş ve bu konuda bazı hazırlıklar, uygulamalar yapılmıştır. Azınlık hakları ve konumuzla ilgili olarak ana dilinde eğitim ve aynı zamanda devlet dilinin de uygulanması hakkında yasal düzenlemeler de yapılmıştır (Tahirzadə, 5 Temmuz 2018, Yüz Yüze Görüşme). Araz Aslanlı (2015: 157), Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra ülkenin toprak bütünlüğü ile ilgili ciddi tehdit altında olmasına ve ülkede yaşanan tüm sorunlara rağmen SSCB'den ayrılan cumhuriyetlerin arasında azınlık haklarının korunmasına yönelik yasal düzenleme yapan ilk ülkenin Azerbaycan olduğunu belirtmiştir.

Bağımsız Azerbaycan'da azınlık hakları ve dilleriyle ilgili ilk yasal düzenleme Cumhurbaşkanı Əbülfəz Elçibəy'in imzaladığı 16 Eylül 1992 tarihli "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Yaşayan Milli Azınlık, Az Sayılı Halk ve Etnik Grupların Hak ve Özgürlüklerinin Korunması, Dil ve Kültürlerinin Geliştirilmesi İçin Devlet Yardımı Hakkında Cumhurbaşkanı Kararnamesi"⁸⁰ dir. Bu kararname, azınlıkların temel haklarını korumaya yönelik pek çok kararı kapsamaktadır. Kararnamede azınlıkların

⁸⁰ *AzT* 'Azərbaycan Respublikasında Yaşayan Milli Azlıq, Azsayılı Xalq və Etnik Qrupların Hüquq və Azadlıqlarının Qorunması, Dil və Mədəniyyətlərinin İnkişafı Üçün Dövlət Yardımı Haqqında' Prezident Fərmanı

eğitimleri, ana dillerini korumaları, ifade özgürlükleri, kendi dinlerini ve kültürlerini yaşama özgürlükleri ile ilgili maddeler bulunmaktadır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, 16 Sentyabr 1992).

Bahsi geçen kararnamenin 2. maddesinde uygulanması buyurulan vazifelerden biri “millî azınlık, az sayılı halk ve etnik grupların kültürel, dil ve dini özgürlüğünün korunması”dır. Ayrıca 4. maddesinde Adalet Bakanlığına bir ay içinde Azərbaycan’da yaşayan azınlıkların hakları hakkında kanun tasarısını hazırlayıp sunması belirtilir. (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, 16 Sentyabr 1992: 2-4).

Kararnamenin 6. maddesi eğitim ile ilgilidir. Bu maddeye göre Halk Eğitimi Bakanlığı azınlıkların yoğun bulunduğu yerlerde ortaöğretim programı ile, Bakü ve Sumgayıt şehirlerinde ise seçmeli dersler ile azınlıkların kendi dili ve edebiyatlarını öğrenmeleri sağlanmalıdır. Yine aynı maddede Azərbaycan Devlet Güzel Sanatlar Üniversitesinin (*AzT* Azərbaycan Dövlət İncəsənət Universitetinin) Guba Yerleşkesi’nde ve Pedagoji Okulunun (*AzT* Pedagoji Məktəbin) Gusar Yerleşkesi’nde Dağıstan Türkleri, yerli halklar ve azınlıklar için bölümlerin kurulması kararı yer alır. Dağlık bölgelerde yaşayanların, azınlıkların üniversite ve meslek yüksekokullarına kabullerinde ayrıcalık tanınması konusunda uygun tekliflerin hazırlanıp sunulması da buyurulur (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, 16 Sentyabr 1992: 6).

Kararnamenin 7. maddesinde Millî İlimler Akademisinde ve Bakü Devlet Üniversitesinde Azərbaycan’da yaşayan tüm halkların tarihinin, dil ve edebiyatının araştırılması amacıyla semitoloji, antik diller, Kafkasşınaslık bölümlerinin açılması kararı yer alır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, 16 Sentyabr 1992: 7).

Böylece söz konusu kararnamede azınlıkların dil özgürlükleri, ana dillerinde eğitim alma hakları ve bu hakkı kullanabilmeleri için gerekli adımların atıldığı görülmektedir. Ayrıca azınlık dillerinin yaşatılması ve araştırılması için kürsülerin kurulması kararıyla bu dillerin korunması ve gelişmesi sağlanmaya çalışılmıştır.

Söz konusu kararnamenin ardından 7 Ekim 1992 tarihli Azerbaycan Cumhuriyetinin Eğitim Kanunu ve 22 Aralık 1992 Devlet Dili Kanunu da azınlıkların eğitim dili konusunda maddeler bulunmaktadır (Qanunlar, 7 Oktyabr 1992: 6; Qanunlar, 22 Dekabr 1992: 3).

7 Ekim 1992 tarihli “Azerbaycan Cumhuriyetinin Eğitim Kanunu”⁸¹nun 6. maddesine göre “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin eğitim kurumlarında eğitim dili Azerbaycan dilidir.” Ancak bu maddenin 2. bendinde devlet standartları çerçevesinde azınlıklara mutlaka Azerbaycan tarihi, Azerbaycan edebiyatı, Azerbaycan dili ve Azerbaycan coğrafyası eğitimi verilmekle beraber azınlıklara ana dillerinde ve yabancı dillerde de eğitim verilebileceği ifadesi bulunur (Qanunlar, 7 Oktyabr 1992: 6).

Bu kanunla üniversitelerin sosyal bilimler fakültelerinde okutulan Sovyet Komünist Partisi tarihi, ilmî komünizm, ateizm gibi derslerin yerini temel disiplinlere ait dersler almıştır. Üniversitelerdeki tüm bölümlerde *Azerbaycan Dili*, *Azerbaycan Tarihi*, *Azerbaycan Edebiyatı* ve *Azerbaycan Anayasası* dersleri zorunlu ders olarak müfredata alınmıştır. Orta öğretimlerde ise bu derslerin saat sayıları arttırılmıştır (Süleymanlı, 2006: 288).

22 Aralık 1992 tarihli “Azerbaycan Cumhuriyetinde Devlet Dili Hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu”⁸²nda “Vatandaşların Dil Seçme Hakkı” bölümü vardır. Bu başlık altındaki 3. madde vatandaşlara eğitim için dil seçme özgürlüğü tanımaktadır. Azınlıklara “devlet organları vasıtasıyla ana dilinde okul öncesi kurumlar, ortaöğretim okulları ve çeşitli eğitim kurumlarında ana dilinde ayrı sınıflar ve gruplar oluşturma hakkı verilir.” Ardından “Başka dilde eğitim veren eğitim kurumlarında zorunlu ders olarak Azerbaycan Cumhuriyeti’nin devlet dili olan Türk dilinin öğrenilmesi sağlanır.” ibaresi eklenmiştir (Qanunlar, 22 Dekabr 1992: 3; Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında, 28 Yanvar 1993:2).

1995 Anayasası’nda Azerbaycan’da yaşayan azınlıkların dil haklarını ilgilendiren maddelere yer verilmiştir. Anayasanın “Devlet Dili” başlıklı 21.

⁸¹ *AzT* Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu

⁸² *AzTAzərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*

maddesine göre “Azerbaycan Cumhuriyeti, vatandaşlarının konuştuğu diğer dilleri serbest olarak kullanmasını ve gelişmesini sağlar.” (Konstitusiyası, 12 Noyabr 1995: 21/2) Yine 1995 Anayasası’nın 45. maddesinde belirtilen “Herkesin ana dilinden istifade etme hakkı vardır. Herkesin istediği dilde eğitim ve öğretim alma, üretken faaliyetlerde bulunda hakkı vardır.” ifadesi de bu doğrultudadır (Konstitusiyası, 12 Noyabr 1995: 45/1). Dolayısıyla azınlıkların dillerini öğrenmeleri, serbestçe kullanmaları anayasal statüde korunmuştur.

22 Aralık 1992 tarihli Devlet Dili Kanun’u, 30 Eylül 2002 tarihinde kabul edilen Devlet Dili Kanun’u ile yürürlükten kalkmıştır. 2002 yılındaki dil kanuna göre “Azerbaycan Cumhuriyeti’nde başka dillerde eğitim kurumlarının faaliyeti yasalarla belirlenen şartta uygulanır. Bu kurumlarda devlet dilinin öğretimi mecburidir.” (Qanunlar, 30 Sentyabr 2002: 5/2). Böylelikle devlet dili dışında eğitim veren kurumların anayasaya aykırı faaliyette bulunamayacağı belirtilmiştir. Ayrıca bu kurumlarda devlet dilinin öğretilmesinin tekrar altı çizilmiştir.

Azınlıklara devlet dilinin öğretilmesini uluslararası anlaşmalar da desteklemektedir. Azerbaycan’ın üye olduğu Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT) kapsamındaki Ulusal Azınlıkların Dil Haklarına İlişkin Oslo Tavsiyeleri’nde azınlıkların dil haklarının çerçevesi çizilmektedir. Buna göre azınlıkların ana dillerini resmî ve özel alanda kullanma hakkı, onların topluma dengeli bir biçimde katılımı sağlamalıdır. Bu denge ve onların topluma entegre olması devlet dilini iyi derecede bilmeden mümkün değildir. Bu noktada Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi’nin 14. maddesinde azınlık dilinin öğretilmesi, “resmî dilin öğrenilmesine veya bu dildeki eğitime zarar vermeden ve de ön yargılı olmadan uygulanacaktır” ifadesi yer almaktadır (Uluslararası Dil Haklarına İlişkin Oslo Tavsiyeleri ve Açıklayıcı Not, Şubat 1998: 13-14).

Sonuç olarak bahsettiğimiz bu kanun ve kararnamelerle Azerbaycan’da eğitim dili “Azerbaycan dili” olarak belirlenmiş olsa da azınlıkların resmî eğitim kurumlarında devlet dilliyile birlikte kendi ana dillerini öğrenmeleri sağlanmıştır. SSCB egemenliğinden kurtulan Azerbaycan azınlık dilleri konusunda denge politikası izlemiştir. Çalışmada ulusal düzeyde alınan kararların ve yapılan

uygulamaların uluslararası sözleşmelere, tavsiyelere uygun olduğu da tespit edilmiştir.

2.3.1.2. Rusların Eğitim Alanındaki Dil Durumu ve Rus Okulları

SSCB döneminde eğitimi Rusça veren okullarda Rusça konuşan halk arasında ulusal dilin öğrenilmesinin ve yayılmasının temelini verildiği düşüncesi hâkimdi. Ancak bunun tamamen yanlış bir düşünce olduğu; aslında bu okulların evrensellik perdesi altında eğitim sistemini millî zeminden kopardığı görülmüştür (Qarannı, 3 May 1994:3). Bu dönemde ortaöğretim kurumlarının Rusça bölümlerinde “Azerbaycan Dili” seçmeli ders olarak öğrencilere sunulmuştur; ancak bu dersin sınavları öğretim programlarına dâhil edilmemiştir. Dolayısıyla bu okullarda okuyan sadece Azerbaycanlı olmayan öğrenciler değil Azerbaycanlı öğrenciler de “Azerbaycan Dili” dersine girmemişlerdir. Ayrıca aileler de Rus okullarında “Azerbaycan Dili” eğitimi verilmesine karşı çıkmışlardır (Garibova, 2012: 108). Kısacası Rus okulları, Rus dilli olmayan halkların da Rus dilli olması ve “Sovyet insanı” yetiştirme noktasında siyasal iktidarın elindeki başlıca ideolojik aygıtlardan olmuştur. Ulusal dile bağlılığın güçlü olduğu Azerbaycan SSC, diğer birlik cumhuriyetlerine nazaran daha az olsa da Sovyetlerin bu dil politikasından etkilenmiştir.

Azerbaycan’ın bağımsızlığının ardından Rus okullarında devlet dilinin öğretilmesine ilişkin bazı düzenlemelere gidilmiştir. Devlet dilinin Rus okullarında (ve diğer azınlık okullarında) öğretilmesi kararı alınmıştır⁸³. Bununla ilgili olarak Rus okullarında Eğitim Bakanlığı tarafından devlet dilinin öğretilmesini iyileştirmek amacıyla düzenlemeler yapılmıştır. 30 Nisan 1994’te Cumhurbaşkanlığı Binası’nda Millî Meselelerle ilgili Devlet Danışmanı Hidayət Oruçov’un başkanlığında düzenlenen toplantıda bu düzenlemelere ilişkin bilgiler paylaşılmıştır. Eğitim dili Rusça olan okullarda devlet dilinde verilen derslerin saat sayısının 18’den 31’e çıkarıldığı, ana dili derslerinde sınıfların gruplara bölündüğü bilgisi verilmiştir. Ayrıca bu dersi veren öğretmen maaşları yüzde 15 oranında arttırıldığı ve ders

⁸³ 22 Aralık 1992 ve daha sonrasında 30 Eylül 2002 tarihinde kabul edilen “Devlet Dili Hakkında Kanun”da bu konuya ilişkin maddeler yer almaktadır.

kitaplarının, ders programlarının yenilenmesi için de çalışmaların yapılmakta olduğu belirtilmiştir (Qarannı, 3 May 1994:3).

Prof. Seyidov, A. Hacıyev, N. Xudiyev ve R. Məmmədşadə; Rus okullarında 10-11 yıllık eğitime rağmen ne millî okullarda Rusçanın ne de Rusça eğitim veren okullarda Azərbaycan Türkçesinin öğrenildiğini ifade etmişlerdir. Bunun sebebi olarak ders kitaplarının, donanımlı öğretmenlerin, alıştırma kitaplarının olmamasını göstermişlerdir. Ayrıca bu konuda öğretmen kadrolarının hazırlanması meselesini dile getirmişlerdir (Qarannı, 3 May 1994:3).

Qərib Qarannı, Cumhurbaşkanlığı Binası'ndaki toplantı sonunda Rusça konuşur ahalı arasında devlet dilinin öğretilmesiyle ilgilenecek bir komisyonun kurulmasına ve bu komisyonun terkiibinin belirlenmesine karar verildiğini aktarır. Bu karara göre uzman ve bu saha ile ilgili devlet kurumları, toplumsal birlik, ortaöğretim ve yüksek öğretim kurumları, kitle iletişim araçları temsilcilerinden oluşan komisyona Prof. Seyidov başkanlık yapacaktır (Qarannı, 3 May 1994:3).

Yaklaşık bir yıl sonra bu konuda yapılan düzenlemelerin ve çalışmaların ürünleri ortaya çıkmıştır. Eğitim Bakanlığı Program-Metodoloji Şubesi Başkanı Əşkər Quliyev, Rusça okulların 1. sınıfları için “Azərbaycan Dili” ders kitabının yayımlandığı bilgisini verir. (Əliyeva, 28 Sentyabr 1995: 4).

Rus okullarıyla ilgili iyileştirme çalışmaları yapılsa da problemlerin hemen ortadan kalkması beklenemezdi. Ş. Mayıloğlu'nun Azərbaycan Eğitim Personellerinin İleri Eğitimi ve Yeniden Eğitimi Merkez Enstitüsünün (*AzT Azərbaycan Baş Pedaqoji Kadrların İxtisasının Artırılması və Yenidən Hazırlanması İnstitutunun*) Rektörü Ramiz Məmmədşadə ile yaptığı röportajda Məmmədşadə, bu problemleri dile getirmiştir. Məmmədşadə, Rus okullarında eğitimin Rusça olduğunu; fakat burada okuyan çocukların milliyetlerinden bağımsız olarak birer Azərbaycan vətəndaşı olduklarının unutulmaması gerektiğine değinir. Bu yüzden Azərbaycan kültürünün, tarihinin, edebiyatının onlara öğretilmesi gerekmektedir. Ancak Məmmədşadə, 1996 yılı için bu problemin hâlâ çözümlenmediğini söyler (Mayıloğlu, 24 Aprel 1996: 4).

Azerbaycan'da millileşme sürecinde bir taraftan Rus okullarında “Azerbaycan dili”nin öğretimi meselesi konusunda iyileştirme çalışmaları yapılırken Ruslar, bu okullarda Rusça eğitimin iyileştirilmesi konusundaki taleplerini dile getirirler. Bu bağlamda *Rossiyskaya Qazeta*'nın 16 Temmuz 1997 tarihli sayısında yayımlanan Azerbaycan'daki Rusya Büyükelçisi Aleksandr Viktoroviç Bloxin'le yapılan röportaj dikkat çekicidir. Bu röportaj, *Azərbaycan* gazetesinin 20 Temmuz 1997 tarihli sayısında da yayımlanır. Röportajda Bloxin, Azerbaycan Rus okullarının ders kitapları konusunda sıkıntı çekildiğini birçok şehirde öğrencilerin Rusçayı gazetelerden öğrenmeye çalıştığını söyler. Çünkü Azerbaycan Eğitim Bakanlığının bütçesinin yetersiz olduğunu, Rusya Eğitim Bakanlığının ise bu duruma dâhil olmadığını belirtir. Əliyev'le bu konuda görüşme yaptığını ve Əliyev'in Azerbaycan'da Rus okulları kadar İran okulları olsaydı İran'ın Azerbaycan'a istenilen kadar ders kitabı göndereceğini ifade ettiğini belirtir. Bloxin, bu sözleri desteklediğini; çünkü Azerbaycan'da bulunan Türk, İran, Amerikan okullarına söz konusu ülkelerin her türlü ders kitabını gönderdiğini ifade eder (*Rossiyskaya Qazeta*, 20 İyul 1997: 2).

Bloxin, Azerbaycan'daki Rus okullarında okuyan öğrenci sayılarıyla ilgili istatistiki bilgi verir. 1989-1990'da her yıl 12.000-13.000 çocuğun Rus okullarının birinci sınıfına kayıt olduğunu, 1993'te bu sayısının 3000'e kadar azaldığını belirtir. Sonraki yıllarda 1989-1990 yıllarındaki rakama tekrar ulaşıldığını söyler (*Rossiyskaya Qazeta*, 20 İyul 1997: 1).

Prof. Dr. İsmayıl Feyzullabəyli bu konuda eğitimi Rusça olan ortaöğretim kurumlarının sayısına dikkat çeker. Feyzullabəyli, 1950'lerin sonunda açılmaya başlayan bu okulların sayısının devamlı olarak arttığını; 2001'e gelindiğinde bu sayının artık azami seviyeye ulaştığını belirtmektedir (Feyzullabəyli, 22 May 2001: 6). Millî Mecliste Vahabzadə de Bakü'deki Rus okullarının sayısının arttığı bilgisini verir (Bayramlı, 4 May 2002: 2).

Kamal Abdullayev de 2002 yılında hâlâ Rusçanın Azerbaycan'da önemini koruduğunu ifade eder. Abdullayev, bu konuda *Azərbaycan* gazetesinde bu dilin Azerbaycan'da en önemli iletişim vasıtalarından biri olarak prestijini koruduğunu söyler. Ona göre Rusça Azerbaycan'da işlek bir dildir. Rusça gazete ve dergiler

çıkarılmakta; edebî ve bilimsel eserler, ders kitapları yayımlanmaktadır. Ayrıca “Rusya İctimai TV”nin yayınları gösterilmekte, eğitim dilinin Rusça olduğu okullarda ve üniversiteler ağı yaygın bir şekilde eğitim faaliyetlerine devam etmektedir. Abdullayev, ülkede eğitim dili Rusça olan 30 kadar genel eğitim okulunun, 350’den fazla eğitim dili Azərbaycan Türkçesi ve Rusça olan okulun (karma okulun) olduğunu; dolayısıyla 100.000’den fazla genel eğitim okulu öğrencisinin eğitimini Rusça aldığının aktarır. Rusçanın Azərbaycan’da ikinci işlek dil, İngilizcenin ise üçüncü işlek dil olduğunu ifade eder (Abdullayev, 21 Sentyabr 2002: 3).

Afaq ise Rusça eğitim alanların sayısının belli bir dönem arttığını ancak daha sonra bu artışın durduğunu söyler. Bununla ilgili olarak *Azadlıq* gazetesinde 1988-1992 yıllarında eğitimini Rusça alanların sayısının azaldığı, 1993’ten itibaren Rus dilinde eğitime doğru eğilimin arttığı; ancak 2000 yılında artık artışın görülmediği ve bu durumun sabitlendiği bilgisini verir. Bakü’de bulunan genel eğitim kurumlarındaki durumu ortaya koyar. Bakü’de yalnız bir okulun -145 numaralı okulun- eğitimi Rusça verdiğini burada da 601 öğrencinin öğrenim gördüğünü aktarır. Diğer okulların ya sadece “Azərbaycan dili”nde olduğunu ya da iki dilli - Rusça ve Azərbaycan Türkçesinde eğitim veren- okullar olduğunu yazar. Afaq, 2000 yılında Bakü’de 59.380 öğrencinin eğitimini Rus dilinde, 292.569 öğrencinin ise Azərbaycan dilinde eğitim gördükleri bilgisini paylaşır. Bu rakamları vatandaşların millî dilde öğrenime verdikleri önceliğin bir göstergesi olarak kabul eder (Afaq, 15-17 Aprel 2000: 13).

Eğitim Bakanı Misir Mərdanov, ülkede Rusçanın etkisinin azaltılması için yabancı dilde eğitim veren okulların sayısının azaltıldığını söyler. Mərdanov; 2001 yılının 1990 yılıyla mukayese edildiğinde bu okulların sayısının yüzde 13,7’den yüzde 6,6’ya düşürüldüğünü ifade eder (Əliyeva, 8 Avqust 2001: 4).

Tablo 8. Güney Kafkasya’da 1990/1991, 2000/2001 ve 2010/2011 Öğretim Yıllarında Eğitimini Rusça Olan Okullardaki Öğrencilerin Sayısı (bin kişi olarak)

Ülke	1990/1991	2000/2001	2010/2011
Azerbaycan	250.0	107.5	94.7
Ermenistan	92.0	9.2	1.5
Gürcistan	207.0	38.1	8.5

Kaynak: Mammadova, 2020: 26.

Tablo 8, 2010/2011 öğretim yılında Gürcistan ve Ermenistan’daki Rus okullarındaki öğrencilerin sayısının 2000/2001 ve 1990/1991 öğretim yılına göre önemli bir azalma olduğunu göstermektedir. Azerbaycan’da ise Rus okullarındaki öğrenci sayısındaki düşüşün Gürcistan ve Ermenistan ile kıyaslandığında oldukça az olduğu görülmektedir. Buna bağlı olarak Mammadova, Azerbaycan’da Rusçanın daha etkin olduğunu belirtir (Mammadova, 2020: 26).

Rus okullarından mezun olan öğrenciler, bu okullarda “Azerbaycan Dili” dersini görmüş olsalar da bu dili ya hiç öğrenememekte ya da öğretim programlarının hedeflediği seviyeye ulaşamamaktadır. Bir başka deyişle bu okullarda “Azerbaycan dili” dersi, hedeflerine ulaşmamıştır.

Feyzullabəyli, Rus okullarından mezun olup üniversiteye giden öğrencilerin kendini Rusça konuşur olarak tanımladıklarını ve onların ana dilinde yazılmış kitaplardan istifade edemediklerini, ana dilinde iyi derecede konuşamadıklarını belirtir (Feyzullabəyli, 22 May 2001: 6). Seyidov da bu okullardan üniversiteye giden öğrencilerin bu dil hakkında bilgi sahibi olmadığından dem vurur. Bunun çözümü için üniversiteye kabul sınavlarında alan derslerinden ayrı olarak “Azerbaycan Dili” dersinden de öğrencilerin sınava girmesini önerir (Seyidov, 23 İyun 2001: 5). 30 Eylül 2002 tarihinde kabul edilen “Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Devlet Dili Hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu”⁸⁴nda da bununla ilgili madde yer alır. Bu maddeye göre öğrenciler, yükseköğrenim kurumları sınavlarında

⁸⁴ *AzT* Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

“Azerbaycan Dili” dersinden de sınav olacaklardır (Qanunlar, 30 Sentyabr 2002: 5/3).

Devlet Dili Kanunu’ndaki bu maddenin çocuklarını Rus okullarına gönderen aileleri endişeye düşürmüştür. Ayrıca Azerbaycanlı (Azerbaycan Türkü) ailelerin dahi bu okulları tercih etmesinin yaygın olması dikkat çekicidir. 2003 yılında uygulanacak sınavlarda eğitimi Rusça olan okullardan mezun olan öğrenciler, diğer derslerle birlikte “Azerbaycan Dili” dersinden de sorumlu olacaklardır. Ancak bu konuda herhangi bir engel olmadığı için de çocukları Rus okullarında okuyan aileler, çocuklarının iyi derecede “Azerbaycan dili”ni öğrenmelerine şimdiye kadar gerek görmemişlerdir. Bu sebeple de çocuklarının yükseköğretim sınavlarında “Azerbaycan Dili” dersinden sorumlu tutulmaları onları endişelendirmiştir. *Yeni Azərbaycan* gazetesinde bu bilgileri aktaran İlqar, toplumda kalburüstü olarak tanımlanan bu ailelerin dil tutumunu üzücü olarak değerlendirir (İlqar, 1 Fevral 2003: 2).

Rus okullarının devlet dilinin yaygınlaştırılmasını ve millî kimliğin oluşturulmasını olumsuz etkilediğini düşünen aydınlar vardır. Bunlardan biri olan BDÜ’nün Filoloji Fakültesi Dekanı Prof. Nizami Cəfərov da eğitimi Rusça olan ortaöğretim kurumlarının faaliyetini doğru bulmaz. Çünkü bu okullarda “Rodnaya Reç” (*AzT* Ana Dili) dersinde Rusça öğrenen, sonradan da Rus tarihini, Rus edebiyatını benimseyen çocuğun büyüdüğünde Azerbaycanlı kimliğini benimsemesinin mümkün olmadığını; Rus eğitiminin mutlaka çocuğun maneviyatına, tefekkürüne, ahlakına tesir edeceğini dile getirir (Dilimiz İşlənirsə, Qorunsun Gərək, 8 İyun 2000: 12). Bu sebeple Cəfərov, Azerbaycan’da yaşayan Rusların da Azerbaycan Türkçesiyle eğitim görmelerinden yanadır. Bu durumda üniversite seviyesine gelene kadar eğitim sadece Azerbaycan Türkçesinde olmalıdır (Bayramov, 21 Fevral 2002: 2).

Bəxtiyar Vahabzadə de Rus okullarındaki işleyişten rahatsızdır ve bağımsızlık döneminde eğitimini Rusça veren okulların açılmasını uygun bulmaz. Bununla ilgili olarak Ermenistan’ı, Gürcistan’ı, Baltık ülkelerini örnek gösterir. Baltık ülkeleri ve Gürcistan kanunlarına göre beş yıl içinde devlet dilini öğrenmeyen bu ülke vatandaşları, vatandaşlıktan çıkarılır. Ermenistan’da ise 12 Şubat 1992 tarihinde

hükümet, Ermenilerin eğitimi yalnızca kendi dillerinde görmesi yönünde karar alır (Bayramlı, 4 May 2002: 2). Yine aynı karara göre Erivan’da Rus okullarında sadece Ruslar eğitim alabilir (Nəsibli, 23 İyun 2000: 12).

Vahabzadə, L. Tolstoy’un “Eğer bir çocuk ana dilinde ninni işitmiyorsa ve ana dilinde eğitim görmüyorsa bu çocuk, o millete mensup değildir.” sözüne işaret eder. Ayrıca Rus *pedagoji* kurucusu olarak kabul edilen Uşinski’nin “Çocuk, eğer ana dilinde eğitim almıyorsa büyüyüp memur olduğunda vatanperverlik maskesi taksa da o, mensup olduğu millete değil eğitim aldığı millete hizmet eder.” ifadelerine de değinerek dilin düşünce üzerinde etkili olacağına işaret eder. Bu sebeple Vahabzadə, çok açık bir ifadeyle Azerbaycan’da Rus okullarının sayısının artmasının engellenmesini talep eder (Bayramlı, 4 May 2002: 2).

Doç. Dr. Loğman Nəsibli de benzer düşüncededir. Nəsibli, eğitimi Rusça olan okulların kapatılması gerektiğini düşünür. Ayrıca ona göre “üniversitelerdeki Rus şubelerinin faaliyetine de son verilmelidir. Bunun yerine Diller Enstitüsünün nezdinde yabancı dillerin öğrenilmesi için çok sayıda kurslar, dernekler açılmalıdır - yabancı dilleri öğrenmek isteyenler için-.” Nəsibli, Bakü’deki Ahundov Rus Dili ve Edebiyatı Enstitüsünün (*AzT* Axundov adına Rus Dili ve Ədəbiyyatı İnstitutunun) aslında Devlet Diller Enstitüsünün (*AzT* Dövlət Dillər İnstitutunun) nezdinde bir fakülte olması gerektiğini de aktarır (Nəsibli, 23 İyun 2000: 12). Böylece Azerbaycan’daki Rusça kullanımının azaltılarak ana dilinin ön plana çıkarılması sağlanabilir.

Azerbaycan’da Rus okullarında ana dili (Azerbaycan dili) eğitimindeki problemlerin asıl sebebi, dilin statüsü ile ilgilidir. Sovyet döneminde Rusça eğitim alanlar ana dilde eğitim alanlardan üstün sayılmaktaydı. Rusça eğitim veren okullarda resmî olarak Azerbaycan Türkçesinin öğretilmesi gerekliliğinin uygulamada karşılığı yoktu (Əliyeva, 3 Avqust 2002: 6).

Tofiq Hacıyev, Rusçanın ayrıcalıklı vatandaş yapma durumunun Sovyet döneminde kaldığını ve artık devrin değiştiğini ifade ederek çocuklarını millî dilli okullara göndermeleri için ailelere şu sözlerle çağrıda bulunur: “Her yerde Azerbaycan dili kullanılmalıdır. Şimdi baştan sona bütün devlet dairelerinde

Buraya kadar Azerbaycan'ın *millileşme* ve *Sovyetsizleştirme* sürecinde Rusçanın etkisinin azaltılması, diğer yabancı dillerin konumuna getirilmesi için eğitimi Rusça olan okullarla ilgili yapılan düzenlemelere değindik. Ancak bu konuda eğitim alanında yapılan uygulamalar, sadece Rus okullarıyla ilgili olan düzenlemeler değildir. Azerbaycan dilinde eğitim veren okulların programlarında da değişiklik yapılarak Rusça tesirinin azaltılması hedeflenmiştir.

Rusçanın Azərbaycan'daki prestijinin ve gücünün zayıflatılmasında izlenecek politikalardan biri de dünyada digər yaygın yabancı dillərin -özelliklə İngilizcenin- öyrənmə və öyrətmə üzərində durmaktır. Bu sadəcə Rusçanın gücünün zayıflatılması üçün değıl Azərbaycan'ın dünyadakı gelişmələri yakalaması və dünya ekonomisiylə bütünleşmesi için de önemlidir. Xəlilov, bununla ilgili olaraq dünya ilə her alanda ilişkilerin geliştirilmesi için millileşmenin küreselleşme bağlamında gerçekleşmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu sebeple Azərbaycan'ın İngilizce ve digər yaygın dillərə kapısını açması lazımdı. Ancak yabancı dile olan ilginin ana diline olan ilgiyi gölgelememesi önemli bir noktaydı (Xəlilov, 21 Fevral 2001: 5). Bundan dolayı bir taraftan İngilizce başta olmak üzere dünyadakı prestijli dillərin öyrətməsinin sağlanması desteklenmiş bir taraftan da bu dillərin hiçbir zaman ana dilinin önüne geçmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu mesele üzerine Cumhurbaşkanı Heydər Əliyev, şu sözlerle gençlərə tavsiyede bulunmuştur:

Her Azerbaycanlı genç, dünya halklarının birkaçının dilinde konuşmak için çalışmalıdır. Bu çok gereklidir. Ama bununla birlikte Azerbaycan dilini benimsemek; bu dili ana dili gibi duymak, sevmek lazımdır. Ana dilini bilmeyen genç Nizami'yi, Fuzuli'yi, Nəsimi'yi, Vaqif'ı, Sabir'i, Mirzə Cəlil'i ve diğerlerini okuyamaz. Eğer onları okuyamazsa o; tarihimizi, kültürümüzü, medeni köklerimizi, millî geleneklerimizi bilmez. Bunları bilmeyen genç, vatansever olamaz. (YAP İdeologiya Şö'bəsi, 10 Fevral 1996: 1).

Buradan hareketle bağımsızlık sonrası Azerbaycan'da İngilizce, Almanca Fransızca gibi Avrupa dilleri -özellikle İngilizce- öğreniminin "Azerbaycan dili" öğreniminin önüne geçmemesi şartıyla desteklendiğini söyleyebiliriz. Bu diller, statü planlaması çerçevesinde genel eğitim kurumlarında öğretim programlarına yerleştirilmiş; üniversitelerde bu dillerin öğretildiği bölümler açılmıştır. Bu uygulamayla hem uluslararası ilişkilerden doğan ihtiyacın karşılanması hem de Rusçanın toplumdaki üstünlüğünün kırılması hedeflenmiştir.

1991'den 2003 yılına kadar olan süreç değerlendirildiğinde Rusça, Azerbaycan'da yabancı dil olarak kullanılan en işlek dil konumundadır. Hatta 2009 yılına ait verilere göre de Rusça bu konumunu korumaktadır (bkz. Tablo 7). Ayrıca 2011 yılına kadarki süreçte Rus okullarında okuyan öğrenci sayısında 1990 yılı ile kıyaslandığında önemli bir azalma olsa da bu okullarda okuyan öğrenci sayısı, azımsanmayacak düzeydedir (bkz. Tablo 8). Her ne kadar ülkede Rusça işlek olarak kullanılsa da Rusçaya karşı olan dil tutumundaki değişim inkâr edilemez. Bu değişim, ilerleyen zamanlarda Sovyet döneminin dil politikasıyla yetişen neslin azalmasıyla birlikte daha görünür olacaktır. Çünkü çağın ihtiyaçları ve Azerbaycan'ın dış siyaseti, dış ilişkileri gereği gençlerde İngilizce başta olmak üzere dünyada etkili olan başka dilleri öğrenme eğilimi söz konusudur.

Sonuç olarak seçilen ve kodlanan dilin eğitim alanında uygulanmasıyla genel eğitim okullarında "Azerbaycan dili"nin ve Latin alfabesinin her öğrenci tarafından öğrenilmesi sağlanmıştır. Rus okulları için ise bu, amaçlanmış olsa da bu okullardan devlet dilini öğrenmeden mezun olanların olduğu görülmüştür. Ancak yapılan yasal düzenlemeler ve uygulamalarla bu durumun 2003 yılından sonra değişeceği öngörülmüştür.

Azerbaycan’da uluslaşma sürecinde ilköğretim ve ortaöğretim düzeyindeki okullar genel olarak değerlendirildiğinde bağımsızlık sonrası dönemde yapılan yasal düzenlemelerle Rusçanın etkisinin giderek zayıfladığını, Azerbaycan Türkçesinin Rusça karşısında zamanla üstün duruma geldiğini söylemek mümkündür. 2003 yılından sonraki yazılar bu çalışmanın kapsamı dışında olsa da 2003 yılından sonra bu üstünlüğün daha hissedilir olduğunu burada belirtmek gerekir.

2.3.2. Kamusal Dil Alanını Yönetme

Kamusal dil alanı (İng. Public linguistic space); yazılı materyali (tabelaları, gazeteler ve dergileri, kitapları) ve sözlü içeriği (duyuruları, radyo ve televizyon yayınlarını) veya bilgisayarları ve interneti içerebilir. Ağırlıklı olarak kentsel ve genel olarak inşa edilmiş çevredeki alanların dil politikasını anlatır. Şehrin sokakları ve meydanları, yollar ve parklar, tren istasyonları ve otogarlar ve duraklar gibi. Özel ya da kurumsal tüm yerler, kamusal alana dâhildir. Kamusal alanın kapsamı çok büyük olabilir (Spolsky, 2009: 65)

2.3.2.1. Azerbaycan’da Dil Bilimsel Manzara Yönetimi

Dil bilimsel manzara (İng. linguistic landscape); kamuya açık alandaki tabelaların, posterlerin, billboardların, duvar yazılarının, sokak-cadde adlarının, etiketlerin, ambalajların vs. dili ile ilgilenen toplum dil biliminin bir çalışma alanıdır. Bilgi (Vatan Caddesi), talimat (dur), uyarı (ölüm tehlikesi), tanıtım (anahtar teslim), ikna (Bu lezzet kaçmaz.) gibi amaçlarla kamuya açık alanlara yerleştirilen işaret ve yazılardaki dil seçimi; o bölge halkının ve yöneticilerinin dil tutumu ve dil davranışıyla yakından ilgilidir.

Kamuya açık tabelalarla ilgili çalışmalar, genellikle çok dilli ya da iki dilli şehirlerde yapılmaktadır. Mesela Que’bec eyaletiyle ilgili çalışmada (1989’da) yapılan yasal düzenlemeler sonucu Fransızcanın baskın olduğu tespit edilmiştir (Spolsky, 2009: 67). Bu başlıkta da Sovyet döneminde *lingua franka* olan hatta ikinci ana dili durumunda olan Rusçanın Azerbaycan sokaklarındaki görünürlüğünün silinmesi ya da kısıtlanması için alınan kararlar ve yapılan uygulamalar ele

alınacaktır. Böylece bağımsızlık sonrası karşılık *Sovyetsizleştirme* sürecinin dil bilimsel manzaraya yansımaları, Rusçanın yerine getirdiği işlevi hangi dilin devraldığı, bu değişimin millileşme yönünde mi yoksa küreselleşme yönünde mi olduğu değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Bağımsızlığından itibaren Azerbaycan'da dil politikasıyla ilgili pek çok yasal düzenleme yapılmıştır. SSCB dönemi sonrası kamuya açık dil görünürlüğü ile ilgili ilk yasal düzenleme, 22 Aralık 1992'de "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Devlet Dili Hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kanunu"⁸⁵nun "Devlet Kurumlarının ve Özel Müesseselerin Adlarının Dili" başlıklı 17. maddesinde görülmektedir. Bu maddeye göre tüm devlet kurum ve kuruluşlarının, bunların şubelerinin adları "Türk dili"nde yazılır. (Qanunlar, 22 Dekabr 1992: 3; Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında, 28 Yanvar 1993: 2).

Daha önce devlet dilinin 1978 Anayasası'yla "Azerbaycan dili", 22 Aralık 1992 tarihli kanunla "Türk dili" ve 1995 Anayasası'yla tekrar "Azerbaycan dili" olarak belirlendiğinden ve 1992'de Latin alfabesine geçildiğinden bahsetmiştik. Yapılan bu yasal düzenlemelerin pek çok alanda olduğu gibi şehirlerin dil görünürlüğüne de yansımaları önemliydi. Buna bağlı olarak Qafar Əliyev (16 Noyabr 1996: 3), 1995 Anayasası'nın uygulanmasına ilişkin yazısında özel ve resmî yapıların tabelalarında yazan adların diline dikkat çeker. Əliyev, Bakü'de ve diğer şehirlerde, köylerde kamu kurumlarının ve özel kurumların hukuki adlarının Latin ve Kiril alfabesiyle "Azerbaycan dili"nde yazılması konusunda çalışmalar yapıldığı bilgisini verir. Eğer yabancı ülke ya da özel kurum binalarının önünde "Azerbaycanca" hukuki adı yazılı olmazsa yerel yönetim temsilcilerinin müdahale etmesi gerektiğinin de altını çizer.

Reklam ile ilgili meseleler, 3 Ekim 1997 yılında çıkarılan "Reklam Hakkında Kanun"la düzenlenmiştir. Ancak çıkarılan bu kanunda reklam, hizmet, ilan alanlarında metinlerin diliyle ilgili herhangi bir madde bulunmamaktadır (Qanunlar, 3 Oktyabr 1997). Çıkarılan bu yasada dille ilgili yasal bir düzenlemenin olmaması pek çok tartışmaya sebep olmuştur. Çünkü sokaklardaki Rusçanın görünürlüğü

⁸⁵ *AzT* Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

devam etmiştir. Bunun yanında SSCB sonrasında küreselleşmenin etkisiyle kamuya açık alanlarda İngilizce görünürlük de ortaya çıkmış ve bu dil görünürlüğü günden güne artış göstermiştir.

“Reklam Hakkında Kanun”un kabul edilmesinin ardından bu kanunda devlet dilinin uygulanmasına yönelik bir madde bulunmasa da bununla ilgili çalışmalar başlamıştır. Azerbaycan Reklamcılar Birliğinde (*AzT* Azərbaycan Reklamçılar İttifaqında) Reklam Ürünlerinin Dil Probleminin Çözümü Departmanı (*AzT* Reklam Məhsullarında Dil Probleminin Həlli Departamenti) oluşturulmuştur. Bu departmanın müdürlüğüne Əliheydər Qasımov atanır. Departman, kitle iletişim araçlarıyla iş birliği içinde faaliyetini yürütecektir. Azerbaycan Reklamcılar Birliği Kâtibi Nadir Bədəlov hem sokak reklamları hem de kitle iletişim araçlarına yerleştirilen reklam ürünlerinin dilinde çokça kusurların olduğunu belirtir. Reklam yazılarında gramer yanlışları, reklamların anlaşılır olmaması ya da zıt etki oluşturması gibi... Ona göre bunlardan en ciddisinin de yiyecek-içecek işletmeleri, firmalarının adının ya da levhalarındaki diğer yazıların devlet dilinde değil de Rusça ya da İngilizce olmasıdır. Ə. Qasımov, bu problemin devlet düzeyinde çözümleneceğini söyler. Millî Meclisin Azerbaycan’daki yabancı işletmelerin, kurumların levhalarında yabancı dildeki bilgilerin yanına aynı bilgilerin devlet dilinde de yazılması konusunda karar kabul edeceği haberini verir. Ancak Azerbaycan Reklamcılar Birliğinin temsilcileri, reklamın hangi dilde olacağını müşterilerin belirleyeceğini ve bunu piyasanın şekillendireceğini bildirir. Örneğin Türkiye firması olan Kelebek Mobilya, reklamlarını Rusça yapar. Çünkü firma, bu sayede Bakü’de müşteri kazandığını ifade eder. Ancak Elçin Məmmədov, Türkiye’de ve Rusya’da tüm reklamların devlet dilinde olmasını örnek göstererek Azerbaycan’da da reklam dilinin piyasaya ya da müşteriye bağlı olmaması gerektiğinin altını çizerek (Məmmədov, 8 Sentyabr 1998: 3).

Bakü Valisi Rəfael Allahverdiyev, 28 Ekim 1998 tarihinde 1037 Sayılı “Bakü şehrinin araçları, mağaza vitrinleri ve büfelerdeki reklam metinlerinin dili” genelgesini yayımlar. Bu genelgeye göre yabancı dille yazılı olan reklam levhalarında muhakkak metnin “Azerbaycan dili”ndeki karşılığı da yazılmalıdır. Bunların teftişi için Bakü Reklam ve İletişim Departmanına bağlı reklam metinleriyle ilgilenecek şube oluşturulur (Məmmədov, 8-9 Mart 2000).

Şube müdürü Əliheydər Qasimov, Bakü'deki mağaza vitrinlerindeki ve diğer yerlerdeki reklamların devlet dilinde olmaması ya da bu reklamlarda gramer bakımından pek çok yanlışlıkların olması gibi problemlerin olduğunu ifade eder. Söz konusu genelgeyle bu problemlerin hukukî olarak çözümlenmesinin amaçlandığından bahseder. Reklam metinlerine nezaret işinin anayasa, "Reklam Hakkında Kanun" ve Bakü Valiliğinin ilgili genelgesine esasen departmanın hazırladığı talimatla uygulanacağını bildirir. Genelgeye göre işletmelerin yabancı dildeki reklam levhalarında muhakkak yazıların devlet dilindeki karşılıklarının da yer alması gerekmektedir. Ayrıca dilbilgisi kurallarına da uyulmalıdır. Qasimov, bu şartlara uyulmaması durumunda işletmeye resmî olarak uyarıda bulunulacağını ve gerekli kurallara uyması için iki hafta süre verileceğini bildirir. İşletmenin bu ihtar uymaması durumunda da işletmedeki asgari maaşın 20 katı kadar ceza uygulanacağını ve reklamın yazılı olduğu tabelanın da söküleceğini söyler (Məmmədov, 11 Dekabr 1998: 8).

Şube, çalışmaları kapsamında şehir arazisinde teftişler yapmaya başlar. Bakü'de İçərişəhər bölgesindeki iki saatlik teftişlerinde yirmi üç yabancı dilli reklam levhasının sadece üçünde "Azerbaycan dili"ne de yer verildiğini tespit etmişlerdir. Bunun üzerine bu yabancı işletmeler ihtar edilmelerine rağmen bu ihtar dikkate almadıkları belirlenmiştir (Məmmədov, 11 Dekabr 1998: 8).

Məmmədov, alınan bu tedbirlerin yeterli etkiyi oluşturmadığını ifade eder. Bunun sebepleri arasında "Reklam Hakkında Kanun"un valilik genelgesinden üstün olmasını ve genelgeye uyulması konusunda memnuniyetsizlik sayısının artmasını gösterir. Valilik genelgesinin uygulamada tam olarak karşılık bulamaması üzerine 1999'un ortalarında Reklam ve İletişim Departmanının reklam metinlerini kontrol eden şubesi kapatılır. Bu değişikliği yapan departmanın yeni müdürü; levhaların, tabelaların yerleştirilmeden önce departman onayının alınması gerektiğini buyurur. Məmmədov, bu problemin kanuni seviyede çözümlenmesi gerektiğini belirtir. Reklamların halen Rusça veya İngilizce olarak sokaklarda yer aldığını; iş adamlarının, reklamcılarının bu konuda serbest olduğunu belirterek bu problemin çözümlenmesi için Reklam "Hakkında Kanun"da düzenlemeler yapılması gerektiğini vurgular. Bu düzenleme için Bakü yönetimi Millî Meclise başvurmuştur; ancak bu

konuda itirazlar olmuştur. Bazı reklamcılar, çağdaş ülkelerde reklamın öz yönetimle düzenlendiğini ifade ederek reklam kanununa ihtiyaç olmadığını iddia etmişlerdir (Məmmədov, 8-9 Mart 2000).

Azerbaycan'da meydana gelen siyasi, ekonomik, toplumsal değişimler toplumun dil repertuarını etkilemiştir. Sovyet döneminde uluslararası iletişim fonksiyonunu Rusça yerine getirirken Sovyet sonrası dönemde küreselleşme bağlamında dünyayla ticari, iktisadi, eğitim ilişkilerinin gelişmesiyle bu fonksiyon için İngilizce gerekli hale gelmiştir. Azerbaycan'da küreselleşme bağlamında İngilizce, Rusça karşısında daha fazla ihtiyaç duyulan dil, durumuna gelmiştir. Dolayısıyla İngilizce, hızla her alanda görünür olmaya başlamıştır. Batı'dan gelen markalar, mağazalar, firmalar dil bilimsel manzaraya geniş ölçüde yansımıştır. Pek çok yazar ve aydın İngilizcenin bu görünürlüğünün ulus-kimlik inşasını olumsuz yönde etkileyeceği endişesini taşıdıklarını dile getirmiştir. Bu konudaki endişesini dile getirenlerden biri, Tercüman Molla Hacı Matsexski'dir.

Matsexski, devlet kurumlarında dahi devlet dilindeki levhalara İngilizce yazılı levhaların ilave edildiğine dikkat çeker. Bağımsızlıktan sonra İngilizcenin sokaklardaki görünürlüğünün hızla artışından hareketle “Büyük Kardeş”⁸⁶ in değiştiğini, bu sıfatın Sovyetlerden ABD'ye ya da İngiltere'ye geçtiğini iddia eder. Kurum ve kuruluşların, mağaza ve restoran tabelalarının İngilizce olmasını eleştirir. Ayrıca İngilizce tabelalarda da dilin yanlış kullanıldığını ifade eder. Örneğin Azerbaycan caddelerindeki çoğu mağaza ve dükkânın tabelalarında “shop” yazmaktadır. Ancak Matsexski, İngiltere'de ve Amerika'da bu kelimenin mağaza önlerine yazılmadığını, bu ülkelerde fırın için “baker's”, market için “grocery's”, eczane için “chemist's” veya “drugstore”, çiçekçi için “flourist's”, kırtasiye için “stationery”, sigara satıcısı için “tobacconist's” vs. ifadelerinin kullanıldığını belirtir (Matsexski, 27 İyul 1999: 9).

⁸⁶ SSCB bünyesindeki bazı halklara farklı farklı statülerde özerk idari birimler tahsis edilirken bazı halklar, bu özerk idari birimlerden mahrum bırakıldı. Bu nedenle SSCB'de halklar hiyerarşisi oluştu. Ancak “SSCB'nin en kalabalık halkı Ruslar için özerk bir idari birim kurulmadı. Bununla birlikte Stalin döneminden itibaren Ruslara diğer etnik gruplar arasında bariz bir şekilde öncelik tanındı”. Rus halkı, halklar hiyerarşisinin tepesinde yer alarak “eşitler arasında birinci” ve “Büyük Kardeş” sıfatlarıyla zikredildi (Şahin, 2016: 21).

Azərbaycan'a yurt dışından Rusça ve İngilizce olarak gelen yazılar; tərcümədə meydana gələbilecek hatalardan dolayı dövlət dilinə tərcümə edilmez ve yurt dışından gəldiyi şəkliylə sokaklarda yer alır. Bakü'deki "Azərbaycan" adlı sinemanın kapısının önündeki film afişlərində olduğu kimi. Afaq (10-12 İyun 2000: 13), *Azadlıq* qəzetəsində bu film afişlərindəki yazıların Rusça və İngilizce olmasına diqqət çəker. Bununla ilgili olaraq Afaq, sinema salonunun yetkilisi olan Uluslararası Millî Sinema İdaresi Heyətinin Başkanı Rafiq Hüseynov'un bilgisinə başvurur. Hüseynov, binanın önündeki afişlərin yaxın zaman içində dövlət dilində olacağınıın bilgisini verir. Fəkat bunun bəzi sorunlara səbəp olacağını söylər. Məsələ afişlərin tərcümələrində yapılacak hatalar filmin tanınmasına engel ola bilər. Bu səbəple filmlərin özenlə tərcümə edilməsi gərəkdiyini bildirir. Ayrıca Rusların tətbiq etməsindən yola çıxaraq filmin adını "Azərbaycan dili"ndə yazıp parantez içində də orijinal adını vermənin mümkün olduğunu ifadə edər (Afaq, 10-12 İyun 2000: 13).

Bu dövərdə Məclis gündəm konularından biri dövlət dilinin yerləşdirilməsidir. Bu konuda hazırlanan "Azərbaycan Dilinin İşlənməsi və Korunması Haqqında" kanun təsərisinin 7. maddəsi reklam və ilan levhalarında Azərbaycan dilinin işlənməsi ilə ilgilidir. Maddəyə görə ölkədəki yazılı reklam, ilan və levhalar Azərbaycan dilində verilməlidir. Azərbaycan'da zəruri durumlarda yabancıl dillərdə reklam və ilanlar verilə bilər. Yabancı diləki reklam və ilanlar, Azərbaycan dillərindəki yazıdan sonra gəlməlidir. Bu yazının kapladığı alan Azərbaycan dilindəki yazının kapladığı alandan böyük olmamalıdır (Məmmədqızı, 8 İyun 2000: 8).

Rafiq Hüseynov, bu kanun təsərisinə işarət edərək sinemadakı film posterlərinin, bilgilərinin dövlət dilində olması gərəkdiyini; bunun etik yükümlülüğündən ziyadə həkukî boyutunun olduğunu altını çizər (Afaq, 10-12 İyun 2000: 13).

18 Haziran 2001 tarixli "Dövlət Dilinin Uygulanmasının Təkmilləşdirilməsi Haqqında Azərbaycan Cümhuriyyəti Cümhurbaşkanı Kararnaməsi"⁸⁷, seçilən və

⁸⁷ *AzT* "Dövlət Dilinin Tətbiqi İşinin Təkmilləşdirilməsi Haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.

kodlanan dilin dil bilimsel manzarada hâkim olması için önemli bir adımdır. Bu kararnamenin 7. maddesinde Cumhurbaşkanı Heydər Əliyev; şəhər və rayon valilerine şəhər və rayonlardakı tüm levhalardakı, tabelalardakı, reklam plakalarındaki vs. yazılarının “Azerbaycan dili” kurallarına uyğun hâle getirilmesi konusunda önlemlerin alınmasını və Azerbaycan dilinin, Latin alfabesinin uygulanmasının kontrol edilmesini buyurur. Kararnameye göre valiler, 1 Ağustos 2001’e kadar bu konuda Cumhurbaşkanına bilgi vermelidirler (Dövlət Dilinin Tətbiqi İşinin Təkmilləşdirilməsi Haqqında, 19 İyun 2001: 5).

Kararnamenin ardından yerel yöneticiler harekete geçmiştir. Örneğin 21 Haziran 2001’de Saatlı’daki tüm idare, kurum ve teşkilatların başkanları; toplum temsilcileri ile toplantı yapılmıştır. 5 Temmuz 2001’de 25 kişiden oluşan bir dil komisyonu kurulmuştur. Saatlı’nın arazisi bu komisyon üyeleri arasında 9 alana bölünmüştür. Komisyon üyeleri, sorumlu oldukları alanda halkın Latin alfabesine tam geçişe hazırlanmasını; sokak ve meydanlarda, reklam, levha ve diğer araçların Latin harfleriyle yazılmasını; kurum, kuruluş adlarının Latin harfleriyle yazılmasını, 1 Ağustos 2001’den itibaren yazışmalarda Latin alfabesinden istifade edilmesini sağlamakla görevlendirilmiştir. Bunların dışında halkın Latin alfabesini öğrenebilmesi için şehirde kurslar açılmıştır (Hacıyev, 1 Avqust 2001: 4).

1 Ağustos itibariyle Saatlı’da sokak ve caddelerdeki tüm levhalar, reklamlar vs. değiştirilmiş, bunlar Latin alfabesiyle yazılmıştır. Yine şehirdeki ve köylerindeki belediyelerin, kurumların adları Latin ile yazılmıştır. Bilgisayar ve yazı makinelerinde Latin harfli fontlara geçilmiş; kurum ve kuruluşların mühürleri, pulları ve formları da Latin harfleriyle yazılmıştır. Böylece Saatlı şehri 1 Ağustos’a kadar kararname maddelerini uygulamıştır (Hacıyev, 1 Avqust 2001: 4).

Prof. Dr. Tofiq Hacıyev, kararnamenin sokak yazıları ve reklam yazılarının dili meselesinin çözümü için önemli bir adım olduğunu belirtir. Devlet dilinde yazılmamış bu yazıların Azerbaycan’a özellikle de başkente yabancı bir görünüş verdiği düşüncesindedir. Hacıyev’e göre bu durum, hem yabancı misafirlerin Azerbaycan’ın millî dekoratif kültürüyle tanışmasına engel olmakta hem de gençlerin millî unsurlara karşı kayıtsız davranmasına neden olmaktadır (Hacıyev, 28 İyun 2001: 7).

“Devlet Dilinin Uygulanmasının Tekmilleştirilmesi Hakkında Kararname”nin uygulanması için 4 Temmuz 2001 tarihinde Devlet Dil Komisyonu oluşturulmuştur (Azerbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamları, 4 İyul 2001). Bu komisyonun üyelerinden Nizami Cəfərov; komisyonun öncelikli görevinin Cumhurbaşkanlığı kararnamesine uygun olarak Azerbaycan Türkçesinin uygulanmasını ve Latin alfabesine geçişi sağlanmak olduğunu ifade eder. Buna bağlı olarak komisyonun bir ay içinde çeşitli idare organlarında Azerbaycan Türkçesinin etkin bir şekilde kullanılmasıyla ilgili bir problem olduğunda Cumhurbaşkanlığına bilgi vereceğini, reklam levhalarının yabancı dilde yazılmasını engelleyerek onların Azerbaycan Türkçesiyle yazılmasını sağlayacağını söyler. Ayrıca komisyonun Azerbaycan’da satılan ürünlerin etiketlerindeki yazıların yabancı dille beraber Azerbaycan Türkçesinde de olması konusunda da çalışmalar yapacağını bildirir (Rzalı, 12 İyul 2001: 4).

Yapılan bu yasal düzenlemelere rağmen 2002 yılına gelindiğinde şehirlerin hedeflenen dil bilimsel görünürlüğe ulaşmadığı konusunda yazılara rastlanılmıştır. Oysa bir ülkenin, şehrin dil bilimsel manzarası; o şehrin millî kimliğini yansıtmaları önemlidir. Özellikle de yabancı ziyaretçilerin bulunma oranının yüksek olduğu başkentlerin dil bilimsel görünürlüğüne dikkat edilmelidir. Bununla ilgili olarak Ruqıyyə Əhmədova ve Elnur Paşa (8 Oktyabr 2002:5), Akademik Afad Qurbanov’un Bakü’deki levha ve reklamlar hakkındaki düşüncesini *Yeni Azərbaycan*’daki yazılarına taşırlar. Qurbanov, bu konudaki düşüncelerini şu şekilde aktarır:

“Genellikle her bir halkın başkent ve şehirlerinin, başka bir ifadeyle yaşam alanlarının adları bu halkların maneviyatı ile ilgilidir. Fakat başka halkların tefekküründen adlar geldiğinde o zaman bu halkın tefekkür ve üretkenliği gölgede kalıyor. Şimdi bizim Bakü, aslında dil bilimsel açıdan tamamen kötü durumdadır. Yabancı bir adam, şehri tanımayan bir kişi Bakü’ye gelse mutlaka ‘Bu, hangi halkın ve devletin şehridir.’ diye soracaktır. Onun için bizim sokakların hepsi yabancı halkların dilinde olan kelimelerle bezenmiş. Bu, bizim şehrimize uygun değil, bizim şehrimiz Doğu şehridir, Türk ve Müslüman şehridir. Onun için Bakü’de Türk ruhu, Müslüman şevki, Doğu stili göze çarpmalıdır.” (Əhmədova ve Paşa, 8 Oktyabr 2002:5).

30 Eylül 2002 tarihinde “Azerbaycan Cumhuriyetinde Devlet Dili Hakkında Azerbaycan Cumhuriyetinin Kanunu”⁸⁸ kabul edilir. Kanunun 7. maddesinde “Azerbaycan Cumhuriyeti arazisinde bütün hizmet alanlarında, reklam ve ilanlarda devlet dili kullanılır” ibaresi yer alır. Kanuna göre eğer yabancılara hizmet veriliyorsa devlet diliyle beraber yabancı dillerden de istifade edilir. Ancak yabancı dildeki yazı, Azerbaycan Türkçesindeki yazıdan sonra gelmeli ve onun tuttuğu alan, Azerbaycan Türkçesiyle yazılan yazının tuttuğu alandan fazla olmamalıdır. İhraç ve ithal edilen ürünlerin üzerindeki yazılar da yabancı dille birlikte “Azerbaycan dili”nde olmalıdır (Qanunlar, 30 Sentyabr 2002: 7).

“Devlet Dili Hakkında Kanun”da dil bilimsel manzarayı ilgilendiren bir başka madde de dokuzuncu ve onuncu maddelerdir. Bu maddelere göre yerleşim yerlerinin adları ve coğrafi adlar devlet dilinde yazılmalıdır (Qanunlar, 30 Sentyabr 2002: 9-10). Yine bu kanunda resmî kurumların adlarında devlet dilinin uygulanması ayrıca belirtilmiştir (Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 4 Yanvar 2003: 1).

Yabancı şirketler, yazışmalarda, reklamlarda dile özen göstermemektedir. İthal edilen ilaçların ya da diğer ürünlerin etiketlerindeki bilgiler yabancı dildedir. 2 Ocak 2003’te Cumhurbaşkanı Heydər Əliyev, “Devlet Dili Hakkında Kanun’un Uygulanması Hakkında Kararname” imzalar (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, 2 Yanvar 2003; “Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında”..., 4 Yanvar 2003: 1). Tofiq Hacıyev, bu kararname ile yabancı şirketlerin yazışmalarda bu problemlerin çözümleneceğini belirtir (Ağaqızı ve Əsədzadə, 9 Yanvar 2003: 5).

“Devlet Dili Hakkında Kanun”un kabul edilmesinin ardından 5 Aralık 2003 tarihinde bazı kanunlarda dil bilimsel manzaranın iyileştirilmesine; kamuya açık alanlarda “Azerbaycan dili”nin yerleştirilmesine yönelik bir dizi düzenleme yapılmıştır. Burada 5 Aralık 2003 tarihinde kanunlarda yapılan düzenlemelerden kısaca bahsetmek gerekir.

⁸⁸ *AzT* Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

3 Ekim 1997 tarihinde çıkarılan “Reklam Hakkında Kanun”un 6. maddesine yeni bent eklenmiştir. Bu bende göre “Azerbaycan Cumhuriyeti arazisinde reklamlarda devlet dili kullanılır ve bu, devlet dilinin kurallarına uygun olarak uygulanmalıdır. Zaruri durumlarda devlet dili ile birlikte diğer dillerden de istifade edilebilir. Ancak onların kapladığı alan Azerbaycan dilindeki karşılığının kapladığı alandan büyük olmamalı ve Azerbaycan dilindeki yazıdan sonra gelmelidir.” (Qanunlar, 3 Oktyabr 1997: 6/8).

13 Haziran 2000 tarihli Arazi Yapısı ve İdari Arazi Parçası Kanunu'nun 9. maddesine idari birimlerin adlarının devlet dilinin yazılması ile ilgili bent eklenir. Buna göre idari birimlerin adları devlet dilinin kurallarına uygun olarak ilgili kurum tarafından belirlenmelidir. Ayrıca idari birimlerin adları yabancı dilde olabilir; ancak bu durumda önce devlet dilinde sonra yabancı dilde ad yazılmalıdır (Qanunlar, 13 İyun 2000: 9/9).

17 Nisan 1998 tarihinde kabul edilen “Jeodezi ve Haritacılık Hakkında Kanun”undaki “Coğrafi yer adlarının düzenlenmesi ve kaydedilmesi” ifadesi 5 Aralık 2003 tarihli kararla “Coğrafi yer adlarının devlet diline uygun olarak düzenlenmesi ve kaydedilmesi” olarak değiştirilir. (Qanunlar, 17 Aprel 1998: 8/12).

19 Eylül 1995 tarihli “Tüketici Haklarının Korunması Hakkında Kanun”unun 13. maddesine ise ithal ve ihraç edilen mallarda devlet dilinin bulunması ile ilgili ibare eklenir (Qanunlar, 19 Sentyabr 1995: 13/1).

18 Kasım 1999 tarihli “Gıda Ürünleri Hakkında Kanun”unda gıda ürünlerinin etiketlerinin “Azerbaycan dili”nde olması ibaresi bulunmaktadır. Bu ibare, ihraç ve ithal edilen ürün etiketlerinde yabancı dille birlikte “Azerbaycan dili”nin de yer almasını buyuran ifade ile değiştirilir (Qanunlar, 18 Noyabr 1999: 11).

Sonuç olarak bağımsızlığın ardından ekonomik, ideolojik ve daha pek çok alanda gerçekleşen köklü değişiklikler dil bilimsel manzaraya da yansımıştır. Rusçanın kamuya açık alanlardaki görünürlüğü devam etmiştir. Ancak bağımsızlık sonrası küreselleşme eğiliminin sonucu olarak dil bilimsel manzaraya İngilizce de dâhil olmuştur. Böylece kamusal alanda Azerbaycan Türkçesi, İngilizce ve Rusçanın etkili

olduğu ortaya konmuştur. Bu üç dil arasından Rusçanın gücü, hem yukarıdan aşağıya hem de aşağıdan yukarıya dil yönetimiyle zayıflama eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır. Bu eğilim, tezimizin kapsamı dışında olan 2003 yılı sonrası daha belirgin olacaktır. Dil bilimsel manzarada özellikle 2002 yılında “Devlet Dili Hakkında Kanun”un kabul edilmesiyle ve bu kanundan sonra 2003 yılında kanunlarda yapılan bir dizi değişiklikle devlet dilinin güçlendirildiği tespit edilirken küreselleşmeye bağlı olarak İngilizcenin de sahada güçlendiği görülmektedir. Dolayısıyla bağımsızlık sonrası Azerbaycan’da kamuya açık alandaki dil yönetiminin Azerbaycan Türkçesi-İngilizce iki dilliliği temayülünde olduğu söylenebilir.

Burada bir başka nokta ise azınlık dillerinin (Rusça hariç) durumudur. Taranan gazete yazılarında ve kanunlarda azınlık dillerinin dil bilimsel manzarada görünür olduğuna dair bir veriye rastlanmamıştır. Bu sebeple bu çalışma kapsamında azınlık dillerinin kamuya açık alanlarda etkili olduğu söylenemez.

2.3.2.2. Kitle İletişim Araçları

Kitle iletişim araçlarının dilin yerleştirilmesinde eğitim alanından sonra en etkili araç olduğu söylenebilir. Seçilen ve kodlanan dil, kitle iletişim araçlarıyla toplum arasında hızlı ve etkili bir şekilde yayılabilir. Şimdi bağımsızlık sonrası Azerbaycan’da kitle iletişim araçları vasıtasıyla hangi dilin/dillerin nasıl yerleştirildiği, belirlenen alfabenin bu alanda nasıl uygulandığı ele alınacaktır. Bu konuda yapılan yasal düzenlemelerden bahsedilecek ve kitle iletişim araçlarında dil durumu konusundaki tartışmalar değerlendirilecektir.

Azerbaycan’da tek bir devlet dili seçilmesi ve hemen hemen her alana bu dilin yerleştirilme çalışmaları Azerbaycan’ın tek dillilik yönünde bir politika izlediğini göstermektedir. Ancak bu tek dillilik politikası katı ve baskıcı değildir. Azınlık hakları, küreselleşme, modernleşme gibi durumlar gözetilmiştir.

Azerbaycan, bağımsızlığını kazandıktan sonra kitle iletişim alanında dil yönetimi konusundaki ilk yasal kararın azınlık haklarıyla ilgili olduğu görülmektedir. Cumhurbaşkanı Əbülfəz Elçibəy’in imzaladığı 16 Eylül 1992 tarihli “Azerbaycan

Cumhuriyeti’nde Yaşayan Millî Azınlık, Az Sayılı Halk ve Etnik Grupların Hak ve Özgürlüklerinin Korunması, Dil ve Kültürlerinin Geliştirilmesi İçin Devlet Yardımı Hakkında Kararname”dir. Bu kararnamede 9. madde, ülkede yaşayan tüm azınlıkların dil ve kültürlerinin yayılmasını desteklemek amacıyla *Elin Sesi* (Halkın Sesi) adlı haftalık devlet gazetesinin çıkarılması ile ilgilidir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, 16 Sentyabr 1992).

Aynı kararnamenin 10. maddesinde de Devlet Televizyon ve Radyo Kurumunun azınlıkların edebiyatı, folkloru, yaşamını anlatan programların yapılmasını; azınlık dillerinde gündelik radyo yayınlarının yapılmasını sağlaması kararı yer alır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, 16 Sentyabr 1992).

22 Aralık 1992’de kabul edilen Devlet Dili Kanunu’nun 15. maddesi de kitle iletişim araçlarında gerekli durumlarda devlet dili haricinde başka dilin/dillerin kullanılması konusunda esneklik sağlar. Bu maddeye göre “Azerbaycan topraklarında kitle iletişim araçlarında devlet dilinden başka diğer dillerden de istifade edilebilir. Yazılı ilanlar, bilgiler, reklamlar ve diğer görsel haberleşmeler; cumhuriyetin devlet dilinde ve gerekli olan durumlarda aynı zamanda uygun uluslararası dilde uygulanabilir.” (Qanunlar, 22 Dekabr 1992: 15/1).

21 Temmuz 1992 tarihinde “Kitle İletişim Araçları Hakkında Azərbaycan Cumhuriyeti Kanunu”⁸⁹ kabul edilir. Bu kanunun 6. maddesinde “Azerbaycan topraklarında kitle iletişim araçları için dil kısıtlaması uygulanmaz. Azərbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarının kitle iletişiminin oluşturulmasında ve yayınında devlet dilinden, bununla beraber bu veya başka dilden istifade etme hakkı Azərbaycan kanunlarına uygun olarak sağlanır.”(Qanunlar, 21 İyul 1992: 6). 7 Aralık 1999 tarihinde “Kitle İletişim Araçları Hakkında Kanun”un 6. maddesinde de benzer ifadeler yer alır.⁹⁰ Ancak 28 Aralık 2001 tarihli değişiklikle “...dil kısıtlaması uygulanmaz.” ifadesi yerine “...devlet dilinden istifade ederler.” ifadesi getirilir. Ayrıca aynı tarihte maddenin ikinci kısmı, “Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarının kitle iletişiminin oluşturulmasında ve yayınında Azərbaycan Cumhuriyeti

⁸⁹ *AzT* Kütləvi İnformasiya Vəsitələri Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

⁹⁰ “Azerbaycan topraklarında kitle iletişim araçları için dil kısıtlaması uygulanmaz. Azərbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarının kitle iletişiminin oluşturulmasında ve yayınında devlet dilinden, Azərbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarının konuştuğu diğer dillerden, ayrıca dünyada yaygın diğer dillerden istifade etme hakkı mevzuata uygun olarak sağlanır” (Qanunlar, 7 Dekabr 1999: 6).

vatandaşlarının konuştuğu diğer dillerden, ayrıca dünyada yaygın diğer dillerden istifade etme hakkı vardır.” şeklinde değiştirilir (Qanunlar, 7 Dekabr 1999: 6).

7 Aralık 1999 tarihinde “Kitle İletişim Araçları Hakkında Kanun”la kitle iletişim araçlarında hangi dilin kullanılacağı konusu tekrar gündeme gelmiştir. Bu kanundan sonra Heydər Əliyev’in Cumhurbaşkanlığı dönemi boyunca kitle iletişim araçlarında istifade edilen dil ile ilgili pek çok çalışma, yasal düzenleme yapılmıştır. Bu kapsamda 2000 yılında Meclis gündemindeki Azərbaycan Dilinin İşlenmesi ve Korunması Kanun Tasarısı’ndan, 25 Haziran 2002 tarihinde kabul edilen “Televizyon ve Radyo Yayını Hakkında Azərbaycan Cumhuriyeti Kanunu”⁹¹ndan, 30 Eylül 2002 tarihli Devlet Dili Kanunu’ndan ve 18 Haziran 2001 tarihli “Devlet Dilinin Uygulanmasının Tekmilleştirilmesi Hakkında”⁹² Kararname’den bahsetmek gerekir.

Azərbaycan Dilinin İşlenmesi ve Korunması Kanun Tasarısı’nda kitle iletişim araçlarında “Azərbaycan dili”nin uygulanmasıyla ilgili ayrıca madde vardır. Bu maddeye göre devlet radyo ve televizyonlarının, gazete ve dergilerin dili “Azərbaycan dili”dir. Bununla birlikte kitle iletişim araçlarında başka dillerden de istifade edilebilir. Ancak “Azərbaycan dili”nde seslendirilmeden önce başka dilde yayın yapılamaz (Məmmədqızı, 8 İyun 2000: 8; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, 18 İyun 2001).

Bazı aydın ve bilim adamları bu kanun tasarısıyla ilgili önerilerde bulunurlar. Milletvekili Rıza Cəbiyev, yerli televizyon kanallarında filmlerin “Azərbaycan dili”nde gösterilmediğini, dublaj stüdyolarının çalışmadığını vurgulayarak tasarıda Azərbaycan dilinin korunmasının hukuki sorumluluğunun ifade edilmesini teklif eder (Məmmədqızı, 8 İyun 2000: 8).

Bu kanun tasarısının hazırlanmasına katkıda bulunan uzmanlardan BDÜ’nün Filoloji Fakültesi Dekanı Prof. Nizami Cəfərov ise kanun tasarısıyla ilgili olarak radyo ve televizyonlarda dilin doğru kullanılmasını sağlamak için enstitülerin kurulmasını ve radyo-televizyon yayınlarında bu kurumlardan lisans derecesi

⁹¹ *AzT Televiziya və Radio Yayımı Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*

⁹² *AzT Dövlət Dilinin Tətbiqi İşinin Təkmilləşdirilməsi Haqqında.*

alanların çalışmasını önerir (Dilimiz İşlənirsə, Qorunsun Gərək, 8 İyun 2000: 12).

25 Haziran 2002 tarihinde kabul edilen “Televizyon ve Radyo Yayını Hakkında Kanun”da programlarda (yayınlarda) devlet dilinin kullanılması gerektiği belirtilir (Qanunlar, 25 İyun 2002: 32/0). 30 Eylül 2002 tarihli Devlet Dili Kanunu’nda ise kitle iletişim araçlarıyla meşgul olan kurumların “Azerbaycan dili”nin kurallarına uyulmasını sağlamaları gerektiği ifade edilir (Qanunlar, 30 Sentyabr 2002: 18/2).⁹³

Yukarıda bahsettiğimiz gibi kitle iletişim araçlarına devlet dilinin yerleştirilmesi için pek çok yasal önlem alınmıştır. Ancak Millî Televizyon ve Radyo Şûrasının 2003 tarihindeki monitoring sonuçları, uygulamada bu konudaki problemlerin devam ettiğini göstermektedir. Bu sonuçlara göre televizyon yayınlarının yarısının “Azerbaycan dili”nde yapıldığı belirlenir. Bunun üzerine şûra “Azerbaycan dili”nin yayınlarda kullanılması için ciddi önlemler alır (Bakıda “Azərbaycan Ədəbi Dilinin Qorunmasında və İnkişafında KİV-in ⁹⁴ Rolu”..., 7 Oktyabr 2017). Şûra, 25 Haziran 2003 tarihinde “Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında televizyon-radyo yayını sahasında devlet dilinden istifadenin sağlanması ile ilgili hususi kurallar” kabul eder. Bu kurallara göre yayınların %75’i devlet dilinde yapılmalıdır (Hesabatlar, 07.10.2007).

18 Haziran 2001 tarihli “Devlet Dilinin Uygulanmasının Tekmilleştirilmesi Hakkında” ⁹⁵ kararname ise kitle iletişim araçlarında alfabenin uygulanması konusunu gündeme getirmiştir. Latin alfabesinin kabulünün üzerinden on yıl geçmesine rağmen basında ve televizyon kanallarında Kiril alfabesi kullanılmaya devam etmiştir. Azerbaycan Türkçesinde basılan bazı gazeteler, sadece başlıklarda ve gazetenin bazı bölümlerinde Latin alfabesinden istifade ederken bazıları Latin alfabesinden hiç istifade etmemiştir. Söz konusu kararnameyle bu kargaşanın ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Kararnameye göre 1 Ağustos 2001 tarihine kadar pek çok alanda olduğu gibi basın-yayın alanında da Latin alfabesine tam

⁹³ “Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında bütün kitle iletişim araçları (basın, televizyon, radyo vs.), kitap yayını ve diğer yayın işleri ile meşgul olan kurumlar Azerbaycan dilinin kurallarına riayet edilmesini sağlamalıdır.” (Qanunlar, 30 Sentyabr 2002: 18/2).

⁹⁴ “Kütləvi informasiya vasitələri”nin (Kitle iletişim araçlarının) kısaltması

⁹⁵ “Dövlət Dilinin Tətbiqi İşinin Təkmilləşdirilməsi Haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.

olarak geçiş sağlanmıştır (Məcid, 2 Temmuz 2018, Yüz Yüze Görüşme).

Kararnamede Latin alfabesine geçiş için bir ay gibi bir sürenin tanınması; ekonomik, toplumsal, teknik ve psikolojik yönden eleştirilere sebep olmuştur. Bu dönemde gazeteler sıklıkla gazetecilerin, bilim adamlarının, siyasilerin, halkın bu süreç hakkındaki düşüncelerine yer vermiştir.

Kararnamenin yürürlüğe girmesinin ardından gazete yöneticileri pek çok problemle karşı karşıya kaldıklarını ifade etmişlerdir. Kimilerine göre problemleri çözmek için zamana ihtiyaç vardır kimilerine göre bu tedbir için geç bile kalınmıştır. Kitle iletişim alanında Latin alfabesinin tam olarak uygulanması gazetelerde uzun tartışmalara neden olmuştur. Bu sebeple şimdi gazetecilerin bu konudaki düşüncelerine yer verilecektir.

Yeni Azərbaycan gazetesi yazarı Elşad (22 İyun 2001:1), bu kararnameyle dilin inkişafına engel olan problemlerin ortadan kalkacağını dile getirir. Elşad’a göre alfabeye geçiş süresinde elbette zorluklar olacaktır. Ancak Sovyet İmparatorluğu’nun “kirli pençesinden” kurtulan Azerbaycan, o günleri hatırlatan alfabeden de kurtulmalıdır. “Biz millî ruhumuza, tarihî düşüncemize uygun bir alfabeyle okuyup yazmalıyız.” diyerek bu adımı, millileşmenin bir gereği olarak değerlendirir.

Yeni Azərbaycan gazetesi, 20 Haziran 2001 tarihli sayısında uzun süreden beri Kiril alfabesiyle yayımlanan gazetelerin alfabe değişikliğine ne derece hazır olduğu ve geçiş sürecinde yaşanacak zorlukların neler olduğu konusunda gazete redaktörlerinin görüşlerine yer verir. *Azərbaycan* gazetesi baş redaktörü Əmir Mustafayev, “Ben yeni alfabeye geçişin oluşturacağı problemlerin o kadar da ciddi olmayacağını düşünüyorum. Biz, kararname olmasa da Latin harfli alfabeye gemeliydik. Yani bugün olmasa da yarın aynı problemlerle karşılaşacağız. Herhalde bu safhayı ne kadar çabuk geçersek o kadar iyidir.” (Elşad, 20 İyun 2001: 4).

Latin alfabesine geçişi tam olarak desteklediğini bildiren *Avropa* gazetesi baş redaktörü Fəxri Uğurlu, “Gazetecilerin geneli yüksek tahsilli insanlardır. Bu olsa olsa yalnız bizim okurlarımız için problem oluşturabilir.” diyerek durumu sosyal açıdan değerlendirmiştir (Elşad, 20 İyun 2001: 4).

Xalq gazetesi baş redaktör yardımcısı Mahir Nəbili; “Bence artık yeni alfabeye geçiş süreci o kadar da zor olmayacak.” ifadeleriyle *Xalq* gazetesinin yeni alfabenin uygulanması için hazır olduğunu belirtir (Elşad, 20 İyun 2001: 4).

Şərq gazetesi baş redaktörü Akif Aşırılı ise geçiş için bir hazırlık evresinin olması gerektiği yönündeki fikirlerini şu şekilde beyan eder: “Bir gazeteci olarak çok büyük zorluklarla karşılaşacağımızdan eminim. Belirli bir hazırlık evresinin geçirilmesi iyi olurdu. Bence sadece *Şərq* gazetesi değil, diğer gazeteler de bu adımı atmaya hazır değiller.” (Elşad, 20 İyun 2001: 4).

1 Ağustos 2001 tarihine gelindiğinde gazetecilerin teknik kaygıları azalmıştır ya da kalmamıştır. Çünkü kararnamenin imzalandığı tarihten itibaren geçen süreçte bu teknik problemlerin çözümlendiğini bildirirler. Ancak ekonomi ve psikoloji bakımından az da olsa hâlâ kaygılar devam etmektedir. Bu konuyla ilgili bazı gazetecilerin görüşleri şöyledir:

Xalq Qəzeti baş redaktörü Mahal İsmayıloğlu, teknik problemin olmadığını; ancak psikolojik gerginliğin iki üç ay daha devam edebileceğini söyler. Ayrıca alfabe değişikliği gazete tirajını etkilemeyeceği düşüncesindedir. *Azərbaycan* gazetesi baş redaktörü Amil Novruz da aynı fikirdedir. Çünkü Novruz’a göre gazetenin abone yoluyla satılması tirajda bir değişikliğe neden olmayacaktır. *Şərq* gazetesi baş redaktörü Akif Aşırılı, *Şərq*’in teknik olarak hazır olduğuna ancak psikolojik olarak tam hazır olunmadığını ifade eder. Ancak problemlerin her zaman olduğuna, profesyonellerin ise bütün zorlukları aşması gerektiğinin altını çizer (Qəzetçilər Latin Qrafikasına Keçməyə Psixoloji Cəhətdən Tam Hazırdırlar, 1 Avqust 2001: 2).

Yeni Müsavat baş redaktörü Qabil Abbasoğlu, tiraj konusunda farklı düşünür. Ona göre satışlar düşecektir; ancak psikolojik olarak *Yeni Müsavatçılar*, 1992’den beri Latin alfabesine geçişe hazırdırlar (Qəzetçilər Latin Qrafikasına Keçməyə Psixoloji Cəhətdən Tam Hazırdırlar, 1 Avqust 2001: 2).

Kararnamenin uygulamaya geçmesinden bir hafta sonra alfabe değişikliğinin tiraj üzerindeki tesiriyle ilgili Azərbaycan basının tanınmış gazete redaktörleri, düşüncelerini ve deneyimlerini paylaşırlar.

525-ci *Qəzet* baş redaktörü Rəşad Məcid, “Önceden satışa etki edeceğini düşünmüştük. Bu sebeple bazı önlemler aldık. Meydana gelecek zararı azaltmak için tirajı azalttık. Ancak son iki günde dağıtım firmalarından aldığım siparişlerde tirajın arttırılmasına talep var. Latin harflerine geçişin gazetenin satışını o kadar da etkilemediğini düşünüyorum.” ifadeleriyle mevcut durumu aktarır (Rüfət, 7 Avqust 2001: 5). Ayrıca gazetenin sayfa sayısını ve fiyatını yarıya indirerek düşük gelirli okurların Latin alfabesiyle okumasına olanak oluşturdukları belirtir (İsmayılova, 8 Avqust 2001: 3).

Aşırılı, kararnamenin *Şərq*’in satışını etkilemediğini, dağıtım firmalarının siparişle ilgili değişiklik yapmadığını, işlerin normal düzeyde olduğunu belirtir (Rüfət, 7 Avqust 2001: 5).

Ekpress gazetesi redaktörü Qalib İbrahimov, Aşırılı gibi kararnamenin tirajı etkilemediğini söyler. Bunun sebebinin gazetelerin bir ay önceden yazı başlıklarını Latin harfleriyle vererek okurları, bu alfabeye alıştırmış olabileceğini belirtir (Rüfət, 7 Avqust 2001: 5).

Yeni Müsavat gazetesinin redaktör yardımcısı Qabil Abbasov da tiraj konusunda her şeyin normal olduğunu bildirir (Rüfət, 7 Avqust 2001: 5).

Nadar Bayramov, gazetelerin Latin harfleriyle yayımlanmaya başlamasının okurlar açısından nasıl değerlendirildiğini ortaya koymak için röportaj yapar. *Yeni Azərbaycan* gazetesinde yayımlanan bu röportajda öncelikle halkın az kısmının basınla ilgilendiğini ortaya çıkmıştır. Ancak röportaja katılan insanların geneli Latin alfabesine geçişi uygun görmüştür. Bayramov, bu durumun gazete satışının azalacağını düşünen bazı yazarları rahatsız ettiğini ifade eder. Ancak millî menfaatin düşünülmesi gerektiğinin altını çizer (Bayramov, 1 Avqust 2001: 2).

Latin alfabesine geçiş konusunda gazeteci görüşleri, halk görüşleri elbette çok önemlidir. Ancak siyasetçiler bu konuda ne düşünüyor, özellikle de muhalif siyasetçiler ne diyor, bu da sürecin gidişatını belirleyen bir mevzudur. Bu konuda siyasetçilerin düşüncelerine R f t'in *Yeni Az rbaycan* gazetesindeki röportajında rastlanılmıştır.

Bu röportajda AHCP Klasiklerinin Başkanı Mirmahmud Mir lioğlu, AHCP Reformcular Yüksek Meclis Başkanı Qulamh seyin  liyev, AHCP Reformcular Yüksek Meclis  yesi  lim mm d Nuriyev ve Az rbaycan Demokrat Partisi Aydın Quliyev'e gazetelerin Latin alfabesine geçişi ile ilgili soru y neltiştir. Söz konusu siyasetçilerin hepsi verdikleri cevaplarla alfabeye geçişi desteklerini göstermişlerdir (R f t, 1 Avqust 2001: 2).

Bir yıl sonra Latin alfabesine geçişin gazete ve dergilere olan etkisi konusunda tekrar gazete yöneticilerinin görüşlerine başvurulur. Basının önde gelen isimlerinden olan *525-ci Q zet* baş redaktörü R şad M cid, *ş rq* gazetesi baş redaktörü Akif Aşırlı, *H rriyy t* gazetesi baş redaktörü Aydın Quliyev; kararnameden sonra gazete tirajlarında düşüş olduğunu, fakat son zamanlarda bu durumun düzelmeye doğru bir seyir gösterdiğini bildirmişlerdir. M cid, alfabe değişikliği sürecinde yaşanan bazı zorlukların normal olduğunu belirterek gazete tirajlarının düşmesinin tek nedeninin alfabe değişikliği olmadığını vurgulamıştır. “Qaya” Basın-Yayın Kuruluşu yöneticisi Xanh s yn  liyev ise okuyucu sayısındaki düşüşün halen düzelmediğini söylemiştir (Knyazqızı, 30 İyul 2002: 3).

Sonuç olarak 2001 tarihli kararname ekonomik, teknik, psikolojik, teknik açıdan gazete yöneticileri, bilim adamları ve toplum arasında endişeye sebep olsa da kararname hedefine ulaşmıştır. Bu kararname sayesinde gazetelerde Latin alfabesine geçiş, kesin olarak sağlanmışır. Ancak televizyon ve radyo yayınlarında devlet dilinin uygulanması meselesinde çalışmamızın kapsadığı süreci için Millî Televizyon ve Radyo ş urasının 2003 verileri doğrultusunda hedeflenen seviyeye ulaşılamadığı s ylenabilir.

Ayrıca bu çalışmada Azerbaycan'ın uluslaşma sürecinde yayın dili konusunda tek dilli bir politika yürütmediği tespit edilmiştir. Azınlık dillerinde

yayına ve Rusça yayınlara izin verilmiştir. Kitle iletişim araçlarında İngilizcenin durumu hakkında çalışmamızın kapsam alanındaki gazete yazılarında herhangi bir yazıya rastlanmamıştır.

2.3.3. Kamu Kurumlarında Dil Durumu

Belirlenen dil politikasının başarıya ulaşmasında seçilen ve kodlanan dilin kamu kurumlarında uygulanması önemli rol oynar. Seçilen dilin kamu kurumlarında kullanılmasıyla prestij kazanması ve halkın bu dile ihtiyaç duyması sağlanır. Bu başlıkta SSCB sonrası Azerbaycan’da kamu kurumlarına devlet dilinin yerleştirilme süreci ve bu sürecin hedefine ulaşip ulaşmadığı hakkında bilgi verilecektir. Ancak “Okul Alanı” (bkz. 2.3.1.), başka bir başlıkta ele alındığından burada okullardaki dil durumu değerlendirilmeyecektir.

Sovyetler Birliği döneminde “Azerbaycan dili”nin anayasada devlet dili olarak kabul edildiğini; ancak bu dil seçiminin Sovyet politikası gereği uygulama aşamasına geçirilmediğini daha önce belirtmiştik. Bu dönemde “...bütün resmî belgelerin Rusça yazılması, devlet dairelerinde idari görevlerde çalışanların çoğunun Rus eğitimi almış olmaları” Azerbaycan Türkçesinin bir devlet dili olarak uygulanmasına ve şekillenmesine imkân vermemiştir. Bazı resmî belgeler, kanunlar, devlet yöneticilerinin ifadeleri Rusçadan Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiştir. (Xəlilov, 21 Fevral 2001: 5). Bu durum, 20. yüzyılın önemli satirik yazarlarından olan Yərdiməli’nin⁹⁶ kalemine yansımıştır. Yərdiməli’nin arkadaşı Qənbərqulu, gazetede yayımlanmış olan Azerbaycan SSC’ye ait bir kararnamedeki isim listesine dikkat çeker. Soyadlarına göre düzenlenmiş bu listenin alfabetik sıralanmış olduğunu düşünürler. Ancak listenin Azerbaycan alfabesinin alfabetik düzenine uymadığını fark ederler. Liste, ‘Əhmədov’ ile başlamış; sonrasında sırayla “Babəyev, Vahidov, Güləhmədov, Qurbanov, Cəfərov, Daşdəmirov, Juravlyov, Zahidov, İsmayilov, Kərimov, Lomonosov, Məmmədov, Nuruyev, Osmanov, Ömərov, Paşayev, Rüstəmov, Tağıyev, Uşakov, Üzeyirov...” ile devam ettikten sonra “Yakubov” ile bitmiştir. Bunun sebebini Qənbərqulu, Yərdiməli’ye şöyle açıklar: “Dostum, bu

⁹⁶ Yərdiməli külliyyatını Ədalət Tahirzadə Bibiheybət Məscidi’nde bulur. Tahirzadə, daha sonra Arap harfli bu elyazmalarını Kiril harflerine aktarır. *Azadlıq* gazetesinin ilk sayısında bahsi geçen külliyyattan bir örneğe yer verilir (Yərdiməli, 24 Dekabr 1989: 8).

listeyi Yüksek Sovyetin diğ er resm i belgeleri gibi önce Rusça yazm ışlar, sonra gazeteye verirken ana dilimize tercüme etmişler. Böylece Rusça listedeki ‘Ахмедов’ bizim dilimizde ‘ hm dov’ olarak alfabenin ilk sırasında yer alm ış; ‘Ярыбов’un ise şansı olmam ış-Rusçadan tercüme edildiğinden alfabenin sonuna düşmüş.” (Yapd m li, 24 Dekabr 1989: 8).

Yapd m li ve Q nb rqulu’nun diyalogunda da görüldüğü gibi Azərbaycan SSC döneminde parlamentoda uygulanan dil Rusçadır. Sadece parlamento değ l tüm kamu kurumlarında Rusça birinci dil konumundadır. Belgeler, yasal düzenlemeler Rusça haz rlanm ış ardından Azərbaycan Türkçesine tercüme edilmiştir.

Azerbaycan SSC’de kamu kurumlarında Rusçanın hâkim olması, bağımsız Azərbaycan’ın uluslaşmasının önünde önemli bir engel olarak durmaktadır. Bağımsızlıkla beraber “Azerbaycan dili”nin tam olarak uygulanması için şartlar oluşmuştur. Ancak devlet kurumlarının haz rlıkl  olmaması nedeniyle resmî işlerde Rusça kullanılmaya devam etmiştir. Sadece Cumhurbaşkanlığı tarafından Rusça hazırlanan belgeler, Azərbaycan Türkçesine çevrilmiştir ( brahimov, 2020: 109-110).

Azerbaycan Parlamentosunda Rusça konuşulmasından duyulan rahatsızlık Azatlık Hareketi döneminde dile getirilmeye başlanm ıştır. B xtiyar Vahabzad , Xaliq ile yaptığı sohbette “Balık baştan kokar. Hükümet ve devlet başkanlarımız yukarılarda toplantıları ve resmî meclisleri Rus dilinde yapıyorlar, aşağıdakiler de onları tekrar etmeye mecburdur.” ifadeleriyle Meclisteki dil tutumunun tüm devlet kurum ve kuruluşlarına sirayet ettiğ ni/edeceğ ni aktarır (Xaliq, 1 Noyabr 1990: 6).

Parlamentoda devlet dilinde konuşanlar elbette vardır. Ancak bu durumda da  oğ  zaman dilin hatalı kullanıldığı görülmektedir.  d l t Tahirzad  (28 İyun 1991), Azərbaycan gazetesindeki “Dilimizi Qorumaq Parlamentin V zif sidir” (Dilimizi Korumak Parlamentonun Görevidir) başlıklı yazısında buna değ nir. Tahirzad , parlamentoda Azərbaycan Türkçesinde konuşulurken hatalı cümlelerin kurulduğ na, kelimelerin yanlış telaffuz edildiğ ni belirterek ana dilin özenli kullanılması gerekliliğ ni vurgular. Ayrıca ana dilini yani devlet dilini bilmeyen milletvekillerinin olduğ nu ve bunlardan bazılarının “Azerbaycan dili”ni önemsiz gördükleri için bazılarının da elinde olmayan sebeplerden devlet dilini öğrenemediklerini belirtir.

Tahirzadə'ye göre devlet dilini öğrenme imkânı olmayan milletvekillerine parlamentoda Rusça konuşma imkânı verilmeli, aynı zamanda da Azerbaycan Türkçesini öğrenmeleri için dil uzmanlarından yardım alınmalıdır.

15 Mayıs 1992'de Halk Cephesi'nin iktidara gelmesiyle devlet Azerbaycan Türkçesiyle yönetilmeye başlanır. Bu dönemde Rusça konuşan personeller, kademeli olarak devlet dilinde konuşan personellerle değiştirilir (İbrahimov, 2020: 110). Aynı yılın Aralık ayının 22'sinde Cumhurbaşkanı Əbulfəz Elçibəy tarafından "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Devlet Dili Hakkında Kanun" imzalanır. Bu kanunun 8 ve 9. maddeleri parlamentoda hangi dilden/dillerden istifade edilebileceği ile ilgilidir (Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında, 28 Yanvar 1993:2; Qanunlar, 22 Dekabr 1992).

Bahsi geçen kanunun 8. maddesine göre "Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyetinin oturumları Türk dilinde yapılır. Başka milletlere mensup olan ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dilini bilmeyen Azerbaycan Cumhuriyeti milletvekillerine başka dilde konuşma hakkı verilir. Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyetinde ve onun komisyonlarında görüşülmesi için sunulan kanun ve diğer yasal düzenleme tasarıları, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dilinde sunulur." (Qanunlar, 22 Dekabr 1992: 8). Böylece parlamentoda devlet dili dışındaki dillerden istifade edilebileceği kanunla belirlenmiş olur. Bir başka ifadeyle parlamentoda Rusça konuşulmasına yasal bir engel yoktur.

Devlet Dili Kanunu'nun 9. maddesi ise kanunların ve diğer tüm hukuki tutanakların dili ile ilgilidir. Sekizinci maddede konuşmada tanınan dil hakkı, parlamentonun yazılı belgeleri için geçerli değildir. Bu maddeye göre "Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisinin ve onun komisyonlarının, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının kabul ettiği kanunlar ve diğer hukuk kuralları Türk dilinde yayımlanır." (Qanunlar, 22 Dekabr 1992: 9).

Devlet Dili Kanunu'nun 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13 ve 14. maddeleri ise diğer devlet organlarında istifade edilen dil ile ilgilidir. 4. maddeye göre vatandaşların kamu kurumlarına gönderdikleri öneri, dilekçe ve şikâyetler; devlet dilinde yazılacaktır. 5. maddede mahkemede vatandaşların kullanabileceği diller

belirlenmiştir. Buna göre mahkeme ve noter işlemleri “Türk dili”nde gerçekleşir. Devlet dilini bilmeyenlere ise duruşmaya tercümanla katılmaları şartıyla ana dillerinde konuşma hakkı tanınmıştır. 6. maddeyle nüfus cüzdanı, diploma, doğum-evlilik-ölüm belgeleri gibi vatandaşlar hakkında bilgi veren belgelerin “Türk dili”nde yazılacağı belirlenir. 7. madde, kamu hizmetinde çalışanların mesai saatlerinde devlet dilini kullanmalarını amaçlar. Ayrıca dili bilmeme bahanesiyle hizmet etmeyi reddetmelerine izin verilmeyeceğini ifade eder. 10. maddeye göre devlet hakimiyet ve idare organlarının işlemlerinin resmî yayınları devlet dilinde yapılacaktır. 11. madde seçim belgelerinin devlet dilinde hazırlanacağını ve Merkezi Seçim Komisyonuna bu dilde takdim edileceğini belirtir. 12. maddeye göre Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlete ait kurum, kuruluş ve teşkilatlarında büro işleri “Türk dili”nde yürütülecektir. 13. maddede enerji sistemlerinde güvenlik ve sürekli işleyişin sağlanabilmesi için “Türk dili”nden ve kabul görmüş uluslararası dilden istifade edileceği belirtilir. 14. madde ise Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinde, iç ve sınır birliklerinde devlet dilinin uygulanacağı yazar (Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında, 28 Yanvar 1993: 2).

12 Kasım 1995 tarihinde bağımsız Azerbaycan'ın ilk anayasası kabul edilir. Bu anayasanın 127. maddesinde mahkemelerde uygulanacak dil belirlenir. Bu maddeye göre mahkemeler, devlet diliyle veya ilgili yerin nüfusunun çoğunluğunun dilinde yürütülür. “Davaya katılan ve mahkeme işlemlerinin dilini bilmeyen kişilere, dava materyallerini tam olarak tanıma, bir tercüman aracılığıyla mahkemeye katılma ve mahkemede ana dillerinde konuşma hakkı garanti edilir.” (Konstitusiya, 12 Noyabr 1995: 127/X).

Devlet dilinin resmî alanda uygulanmasına dair problemler, hâlen bu alanda Rusçanın işlek görünürlüğü 1999-2000 yılında tekrar gündeme gelir. Bu konuda *Azadlıq* gazetesinde Afaq, bağımsızlığın ilk yıllarında resmî belgelerde, tartışmalarda, sıradan sohbetlerde kısacası hemen hemen her alanda ana dilinden, “Azerbaycan dili”nden istifade edildiğini; ancak 2000 yılına gelindiğinde geriye doğru bir eğilim olduğunu söyler (Afaq, 15-17 Aprel 2000: 13).

Ənvər Quliyev ise 1999 yılında yayımlanan yazısında Rusçanın resmî alanda hâlâ etkin olmasının sebebi üzerine düşünür. Ona göre devlet kurumlarında devlet

dilinden yeterince istifade edilmemesinin, kamu kurumlarında çalışan memurların çoğunun Azərbaycan Türkçesinde konuşup yazmamasının sebeplerinden biri; ana dili eğitimindeki yetersizliktir. Çünkü yükseköğretim kurumlarından mezun olup devlet dairelerinde çalışan gençlerin Azərbaycan Türkçesinde okuyup yazma becerisini kazanamadıklarını belirtir (Quliyev, 18 Aprel 1999: 2).

Aynurə İmamqızı, devlet kurumlarında Rusçadan ne derece istifade edildiğini belirlemek için bir araştırma yapmıştır. Bu araştırma sonucunu *Azadlıq* gazetesindeki yazısında okurlarla paylaşır. İmamqızı, Araştırmaya Dışışleri Bakanlığına bağlı şubeleri telefonla aradıklarında çalışanların “Alo, bəli”(AzT) yerine “Да, ја вас слушају”⁹⁷ (Rus.) diyerek telefonu cevapladıklarını ifade eder. Daha sonra Cumhurbaşkanlığını, İçişleri Bakanlığını ve Cumhuriyet Savcılığını aradıklarını ve son iki kurumdan aldıkları cevapların biraz daha istedikleri yönde (Azərbaycan Türkçesinde) olduğunu belirtir (İmranqızı, 20 İyul 2000: 7).

Devlet dilinin kamu kurumlarında, resmi işlerde uygulanmasındaki problemler yeni yasal düzenlemeleri gerekli kılmıştır. 2000 yılında Millî Meclisin gündeminde olan Azərbaycan Dilinin İşlenmesi ve Korunması Kanun Tasarısı’nda hem kamusal hem de resmî alanda dil yönetimiyle ilgili pek çok düzenleme yer alır. Kanun tasarısının 8. maddesi devlet kurumları arasındaki yazışmaların dilini belirler. Maddeye göre bu yazışmalarda “Azərbaycan dili” kullanılır. Ancak madde, “Azərbaycan vatandaşları, devlet organlarına Azərbaycan dilinde ve müstəsna durumlarda başka dillerde de başvurabilirler.” ifadeleriyle devam eder. Böylece bazı durumlarda devlet dili dışındaki dillerden istifade edilebilecektir (Məmmədqızı, 8 İyun 2000: 8).

1992 tarihli Devlet Dili Kanunu’nda belirlendiği gibi bu kanun tasarısında da vatandaşların kimliklerini gösteren belgelerde, mahkeme ve noter işlemlerinde devlet dilinden istifade edileceği ile ilgili maddeler yer almaktadır. Ayrıca Azərbaycan dilinin korunmasıyla ilgili olarak idari kurum ve örgütlerde görevli kişilerin devlet dilinin uygulanmasında manevi ve hukuki sorumluluğu olduğu belirlenir (Məmmədqızı, 8 İyun 2000: 8).

⁹⁷ Evet, sizi dinliyorum.

Söz konusu kanun tasarısının görüşüldüğü Meclis oturumunda Milletvekili İmamverdi İsmayılov, devlet çalışanları arasında “Azerbaycan dili”nin kullanılmamasını gündeme getirir ve bu konudaki itirazını dile getirir. Milletvekili Ziyafət Əsgərov da İsmayılov ile benzer düşüncelere sahiptir. Əsgərov, “Devlet organlarında görevi olan herkes Azerbaycan dilini bilmeli ve bu dilde konuşmalıdır. Eğer konuşmuyorsa o görevde çalışamaz.” diyerek devlet memurlarının devlet dilini bilme zorunluluğunun olduğunu altını çizer (Məmmədqızı, 8 İyun 2000: 8).

Azadlıq gazetesindeki röportajda bu kanun tasarısının hazırlanmasına katkıda bulunanlardan BDÜ’nün Filoloji Fakültesi Dekanı Prof. Nizami Cəfərov, devlet dairelerinde Azerbaycan dilinin esas konuşma vasıtası olmasının dilin inkişafı için bir gereklilik olduğunu dile getirir (Dilimiz İşlənirsə, Qorunsun Gərək, 8 İyun 2000: 12).

Kamu kurumlarında çalışanlarının devlet dilinde konuşmamaları problemi, 2001 yılının Şubat ayında Millî Meclis Kültür Komisyonunun Azerbaycan Dilinin İşlenmesi ve Korunması Kanun Tasarısı’nı müzakere ettiği toplantının gündemine yansımıştır. Toplantıda kanun tasarısına “Devlet kurumlarında çalışan kişilerin devlet dilini gerekli seviyede bilmesi” maddesinin eklenmesine karar verilerek bu problemin çözülmesi amaçlanmıştır (Azərbaycan Dilinin İşlənməsi Üçün Qanun, 10-12 Fevral 2001: 8).

30 Eylül 2002 tarihine gelindiğinde “Azerbaycan Cumhuriyetinde Devlet Dili Hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu”⁹⁸ kabul edilir. Bu kanunun 4. maddesine göre devlet kurumlarında ve yerel yönetimlerde gerçekleşen tüm törenler devlet dili olan “Azerbaycan dili” ile gerçekleşir. Ancak Azerbaycan Cumhuriyeti’nin düzenlediği uluslararası resmî tören ve toplantılar, yabancı ülkelerde düzenlenen herhangi bir resmî tören ve toplantı buna dâhil değildir (Qanunlar, 30 Sentyabr 2002: 4). Ayrıca kanunun 17. maddesine göre belediyelerde, devlet kurumlarında, siyasi partilerde, gayriresmî kuruluşlarda, Azerbaycan Sendikalar Konfederasyonunda, diğer tüzel kişilerde ve onların temsilcilerinde,

⁹⁸ *AzT* Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

şubelerinde devlet dili bu kanun çerçevesinde uygulanır (“Dövlət Dili Haqqında” Qanun Qüvvəyə Minib, 5 Oktyabr 2003: 3; Qanunlar, 30 Sentyabr 2002: 17).

Kanunun 11. maddesi ise kolluk kuvvetleri, Silahlı Kuvvetler, noter işlemleri, idari işlemler, mahkemeler ve idari suçlara ilişkin işlemlerde kullanılacak dil ile ilgilidir. Bu maddeye göre kolluk kuvvetlerinde devlet dili kullanılır; ancak devlet dilini bilmeyen vatandaşlar tercümandan yararlanabilir. Silahlı kuvvetlerde de yasayla belirlenen bazı haller dışında devlet dili kullanılır. Noter işleri devlet diliyle yürütülür. Ancak notere başvuran kişi devlet dilini bilmiyorsa noter belge metinlerini yabancı dilde düzenleyebilir ya da metin tercüman tarafından tercüme edilebilir. Yine bu maddede Anayasa Mahkemesi’nde davaların devlet dilinde yürütüleceği yazar. Cinayet davaları devlet dilinde gerçekleşir. Bazı durumlar dışında tüm davalar devlet diliyle gerçekleşir. Mülki, idari ve ticari davalar devlet dilinde gerçekleşir. Ancak bazı durumlarda tüm mahkemeler başka bir dilde yapılabilir. İnzibati icraat, devlet dilinde veya belirli bölgenin ahalisinin genelinin dilinde yapılır. İnzibati icraata katılan ancak icraatın gerçekleştiği dili bilmeyen kişiler tercüman desteği alabilir (Qanunlar, 30 Sentyabr 2002: 11).

Azerbaycan’da ulus-devlet inşa sürecinde tüm devlet kurumlarında, resmî belgelerde devlet dili olan “Azerbaycan dili”nin kullanılması için yasal düzenlemeler yapmıştır. Ancak yasal düzenlemeler yapılsa da devlet dilinin bu alanlarda tam olarak kullanılmadığı görülmüştür. Çalışmamız kapsamındaki yazılardan yola çıkarak bağımsızlığın ilk yıllarında devlet alanında “Azerbaycan dili”nin işlek olarak kullanılması yönündeki eğilimin daha sonra yavaşladığı belirlenmiştir. Ancak 2000 yılına gelindiğinde bu mesele, Millî Mecliste tartışılmış ve sonraki süreçte bu konuda önemli adımlar atılarak kamu kurumlarında devlet dilinin uygulanmasını amaçlayan yasal düzenlemeler yapıldığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla Azerbaycan’da *Sovyetsizləştirme* çalışmaları çerçevesinde resmî alana devlet dilinin yerleştirilmesinin, daha doğru bir ifadeyle bu alanda tam olarak uygulanmasının uzun bir sürece yayıldığı söylenebilir.

2.3.4. Din Alanında Dil Durumu

Din dilinin millîleştirilmesi, Avrupa’da ortaya çıkan milliyetçilik akımının etkisiyle görülmeye başlamıştır. Kitâb-ı Mukaddes, yerel dillere tercüme edilerek halkın Kitâb-ı Mukaddes’teki mesajları anlayabilmesi sağlanmış ve böylece Latincenin imtiyazlı durumuna son verilmiştir. Biz bu başlıkta “Avrupa’da ortaya çıkan milliyetçik akımının din alanındaki bu etkisi, bağımsız Azerbaycan’ın *millîleşme* sürecinde de görülmüş müdür?”; “Yoksa Maamouri (1998: 19)’nin ifadesiyle ‘İslâm’ın kutsal mesajının ana aracı’ olan Arapçanın din dili olma işlevi devam etmiş midir?” sorularının cevaplarını arayacağız.

Azerbaycan bağımsızlığını kazanmasıyla 70 yıllık aradan sonra Kur’an-ı Kerim, Azerbaycan Türkçesinde yayımlanır. Azerbaycan İlimler Akademisi’nin Başkan Yardımcısı Ziya Bünyadov, Bakü Devlet Üniversitesi Profesör V. Memmedeliyev tarafından hazırlanan ve Şeyhülislam Hacı Allahşükür Paşazade tarafından redakte edilen bu yayın; Azerbaycan tarihinin Kiril alfabesiyle yayımlanan ilk Kur’an-ı Kerim mealidir (Azərbaycan, 5 Noyabr 1991: 4). Bu meal, 1992 yılında Kiril harfli olarak tekrar yayımlanır. 1993 yılında ise Nəriman Qasımoğlu’nun hazırladığı Kiril harfli Kur’an-ı Kerim meali yayımlanır (Mollazadə, 29-29 May 2001: 10-11).

Bağımsızlığın ilk yıllarına ait çalışmamız kapsamındaki gazete yazılarında Kur’an-ı Kerim’in Azerbaycan Türkçesi meallerine dair bilgiler dışında dinî alanda dil durumuna ilişkin bilgiye ve yoruma rastlanmamıştır. Ancak 2000 yılına gelindiğinde Nəriman Qasımoğlu’nun ⁹⁹ *Azadlıq* gazetesinde yayımlanan yazı dizisiyle ¹⁰⁰ ana dilinde ibadet konusunda yorumların, tartışmaların ¹⁰¹ gazete sayfalarına yansdığı görülmüştür.

⁹⁹ 2000 yılında AHCP Dini Meselelerden Sorumlu Genel Başkan Yardımcılığı görevindedir (Soltan, 7 Mart 2000a: 5).

¹⁰⁰ bkz. “Dinimiz, Dilimiz” (Dinimiz, Dilimiz) (Qasımoğlu, 11 Fevral 2000: 14); “Dinimiz, Yenə də Dil Məsələsi” (Dinimiz, Yine de Dil Meselesi) (Qasımoğlu, 24 Mart 2000: 14); “Namazı Öz Dilimizdə Qılaq” (Namazı Kendi Dilimizde Kılalım) (Qasımoğlu, 3 Mart 2000: 14).

¹⁰¹ bkz. Qasımoğlu, 3 Mart 2000: 14; Qasımoğlu, 11 Fevral 2000: 14; Soltan, 7 Mart 2000a: 5; Soltan, 7 Mart 2000b: 5; Soltan, 10 Mart 2000a: 13; Soltan, 10 Mart 2000b: 13; Soltan, 10 Mart 2000c: 13; Soltan, 5 Aprel 2000: 15; Soltan, 14 Aprel 2000: 14; Saday, 7 Mart 2000: 5; İbadət Ərəb Dilində Daha Faydalıdır, 7 Mart 2000: 5.

Bu tartışmaları başlatan “Dinimiz, Dilimiz” adlı yazısında Qasımoğlu, dinde ilahi dil ve cennet dili anlayışının olmadığını söyler. Ona göre “Çünkü Tanrı’ya yakınlık milliyet, ırk, cinsiyet yahut dile göre belirlenmiyor. Ancak her dindar fert, imanlı kişi için Tanrı’ya giden yollardan biri de o kişinin mensup olduğu milletin dilinden geçiyor.” Qasımoğlu, dualarda esas maksadın Allah’a yalvarmak olduğunu; insanların dualardaki o manevî duyguyu hissedebilmesi için bunu anlayarak, aklının süzgecinden geçirerek yapmaları gerektiğini vurgular. Bunun da ancak ana dili ile mümkün olabileceğini söyler. Ayrıca Arap kökenli olmayan peygamberlerin sağlıklarında Arapça dua etmediklerini, Arapça ibadet yapmadıklarını dile getirir (Qasımoğlu, 11 Fevral 2000: 14).

Qasımoğlu (3 Mart 2000: 14), “Dinimiz, Dilimiz”den yaklaşık bir ay sonra yayımlanan “Namazı Öz Dilimizdə Qılaq” (Namazı Kendi Dilimizde Kılalım) başlıklı yazısında da ibadet dilinin ana dilinde olması gerektiği konusundaki düşüncelerini yineleyerek namazın Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiş şeklini okurlara sunar. Ona göre “...anlaşılmayan dilde ibadet putperestlik kavramından uzak değil. Arapçayı putlaştırmakta, onu Tanrı diline dayandırmakta küfre düşme potansiyeli var.” Böylece ibadetlerin ana dilinde uygulanmamasının dinen sakıncalı olduğu iddiasındadır (Qasımoğlu, 3 Mart 2000: 14).

İbadet dilinin ana dilinde olması konusunda Qasımoğlu’nun bir diğer gerekçesi de Arapçada yanlış telaffuzun anlamda büyük değişikliklere sebep olmasıdır. Örneğin Arap olmayan Müslümanların çoğunun Fatiha suresindeki “na’budu”¹⁰² kelimesindeki “ayn”ı “hemze” olarak telaffuz ettiklerini söyler. Bu durumda aslında “ibadet ediyoruz” yerine “vahşileşiyoruz” anlamındaki ifadenin telaffuz edildiğini belirtir. Aslında Qasımoğlu, bu tür yanlışlıklarda esas olanın niyet olduğunu söyleyenlere katılır. Ancak onların ana dilinde ibadet konusuna da aynı düşünceyle yaklaşmaları gerektiğini ifade eder (Qasımoğlu, 24 Mart 2000: 14).

Qasımoğlu’nun yazısıyla başlayan din dili üzerine tartışmalar; ibadetlerin Arapça olması gerektiği ya da ibadetlerin ana dilinde olması gerektiği görüşleri temelinde ilerlemiştir. Bu görüşlerden farklı olarak Kuran’ın ana dilinde okunması,

¹⁰² Qasımoğlu (24 Mart 2000: 14), yazısında bu kelimeyi “mə’büdü” olarak yazmıştır.

namazın ise Arapça kılınması gerektiğini ifade eden de olmuştur. Bu görüşü, AHCP Siyasi Meselelerden Sorumlu Genel Başkan Yardımcısı Fazlı Qəzənfəroğlu öne sürmüştür. Qəzənfəroğlu, düşüncesini şu şekilde ifade etmiştir: “Kuran’ın Azərbaycan dilinde yayımlanması çok gerekli meseledir; duaların, ayetlerin Türk dilinde okunması çok mühimdir. Fakat namazın Türk dilinde kılınması problemlidir, Türkiye’nin de tecrübesinden buna şahidiz. Namaz, olduğu gibi yani esas dilinde kılınmalıdır.” (Soltan, 7 Mart 2000b: 5).

Qasımoğlu’nun ana dilinde ibadet teklifi konusunda Kafkasya’daki Müslümanların dinî otoritesi olan ve merkezi Bakü olan Kafkasya Müslümanları Dinî İdaresi, görüş bildirmemiştir. Tövbə Cəmiyyəti və İslam Partisi təmsilçiləri isə Qasımoğlu’nun düşüncələrinə təkpi göstərmişdir (Soltan, 7 Mart 2000a: 5).

Tövbə Cəmiyyəti Başkanı Hacı Əbdül, bu məsələnin tartışılmasının İslam dinin təhribəsinə səbəp olacağı düşüncəsindədir. Ayrıca ibadətə ana dilində yapılması məsələsinin ortaya atılmasında Yəhudilərin təkisi olduğunu iddia edir (Soltan, 7 Mart 2000a: 5).

İslam Partisi Genel Başkanı Hacı Müzəffər Cəbrayılzadə də ibadətə Arapça olaraq yerinə gətirilməsi gerektiğini savundur. İstəyənlərin okunan surələrin, duaların anlamını din görevlilərindən öğrənəbiləcəğini bildirir. Ayrıca Arapça ibadət edilmediği təkdirde millətin parçalanabileceğini iddia edir (Soltan, 14 Aprel 2000: 14).

Nəriman Qasımoğlu (24 Mart 2000: 14); din adamlarının “İslamın güzəlliyinin milyardlarca insanın aynı dilde ibadət etməsidir.”, “Eğer namaz və dini törenlər hər millətin kendi dilində icra edilseydi, İslam orijinalliyini koruyamazdı, muhtəlif dini qruplaşmalar və tarikatlar meydana çıkardı” gibi gərəklərlə ana dilində ibadətə itiraz etdiklərini bildirir. Qasımoğlu, bu itirazlara karşılık zaten birbirine karşılı olan dinî qrupların olduğunu, bunun səbəbinin dil olmadığını söyler (Qasımoğlu, 24 Mart 2000: 14).

Qasımoğlu’nun düşüncesini dəstəkləyənlər arasında isə AHCP Genel Başkanı Əbülfəz Elçibəy, Prof. Şirməmməd Hüseynov, Rəssam Məzahir Avşar, Şair Vəqif Səmədoğlu, Yazar Elçin Hüseynbəyli və Millətvekili Cabir Novruz gibi isimlər vardır. Bu isimlərin ana dilində ibadətə dəstəkləmə gərəkləri şöyledir:

Əbülfəz Elçibəy, İslam'ı kabul eden halkların Kuran'ı ezberlediklerini; fakat ayetləri anlamadıklarını; sadece Arapçayı iyi derecede bilenlerin, din adamlarının, din mütehassıslarının ayetlerin ne anlama geldiğini bildiklerini ifade eder. Kuran'ın klasik Arap dilinin ürünü olduğunu ve onu her insanın anlayamayacağına diqqat çeker. Elçibəy; Kuran, "Allah'ın kelâmıdır. Biz onu anlamıyorsa, birkaç âlim anlıyorsa, 10 milyonlarca adam anlamıyorsa biz ne yapıyoruz? Biz Allah'ın 'Bunun mənasını anlayın, mənasına riayət edin" hükmünü yerinə getirmiyoruz." ifadeleriylə ibadətə ana dilində uygulanması düşüncesini destekler (Soltan, 7 Mart 2000a: 5).

Prof. Şirməmməd Hüseynov, M. Ə. Rəsulzadə'nin din dilinin ana dilində olmasını istədiyini hatırlatır. Hüseynov, anlamı bilinməksizin Arapça edilən ibadətə Müslümanları bağnazlığa sevk edəcəyi düşüncesindədir. Hristiyanların dinî kitabının eskiden sadece Latince olduğunu; 15-16. əsrlərdə Avropa'da yüksələn fanatizmə qarşı hərəketin hər millətin kendi dilində ibadət etməsi ilə sonuçlandığını söylər. Ona görə insanlar, dini şüurla qəbul etməlidir (Soltan, 10 Mart 2000a: 13).

Məzahir Avşar, Kuran'ı hər kəsin anladığı dilde okumasının daha faydalı olacağını; ayrıca ibadət məsələlərində hər kəsin özgür olması, kimsenin kimseyə yasak koymaması gerektiğini ifade eder (Soltan, 10 Mart 2000b: 13).

Vaqif Səmədoğlu namazın, duanın dili konusunda tartışmanın yersiz olduğunu; ibadətə gönüllə ilgili olduğunu dilə gətirir. Ayrıca kendisinin ana dilində dua ettiğine diqqat çeker (Soltan, 10 Mart 2000c: 13).

Elçin Hüseynbəyli, ana dilində ibadətə dini təhrif edəcəyini düşünenlərin əksinə İslam'ın inkişafını sağalayabilecəyinə diqqat çeker. Namazın ana dilində kılınmasının birdənbiyə və zorunlu olmaması gerektiğini, Arapça ibadət edənlərin əngəllənməməsi gerektiğini söylər. Çünkü bunun nəşillər boyu sürəcək bir sürəcə olduğunu düşüncesindədir (Soltan, 5 Aprel 2000: 15).

Millətvekili Cabir Novruz isə yas mərasimlərində okunan Arapça ayetlərə, surələrə diqqat çeker. Ona görə bu durumun səbəbi öncədən Kuran-ı Kerim'in Azərbaycan Türkçəsinə məalının olmamasıdır. Amcaq artıq Kuran-ı Kerim'in məali

vardır ve bu nedenle yas törenlerinde okunan surelerin (Yasin, Rahman vs.) Azerbaycan Türkçesinde okunmasını daha uygun görmektedir (Cəfəroğlu, 22 İyun 2000: 4).

Azerbaycan bağımsızlığını kazanmasından sonra dinî alanda dil durumuna ilişkin Kur'an-ı Kerim'in Azerbaycan Türkçesinde mealî ve ana dilinde ibadet konuları gündeme gelmiştir. Çalışmamızda Kur'an-ı Kerim'in Azerbaycan Türkçesine mealine ilişkin karşıt görüşlere rastlanılmamış; ancak 2000 yılında gündeme gelen ana dilinde ibadet konusunda reform teklifleri tartışmalara sebep olmuştur. Ana dilinde ibadete karşı çıkanlar, bunun dinî tahrip edeceği kaygısı taşıdıkları; ana dilinde ibadeti destekleyenlerin ise ibadetin anlaşılır olması gerektiğini savundukları görülmüştür.

2.3.5. İkili Alfabe Kullanımına Son Verilmesi

Azerbaycan'da alfabe seçimi ve alfabenin *de jure* tanınması bağımsızlığın hemen ardından gerçekleşmiştir. Ancak alfabenin *de facto* bir niteliğe kavuşması yıllar sonra gerçekleşmiştir. 1991 yılında kabul edilen Latin alfabesi, 2001 yılına kadar tam olarak uygulanamamış ve bu süreçte Kiril alfabesi kullanılmaya devam etmiştir. 1990'ların sonlarına doğru alfabede ikili kullanımın sonlandırılmasıyla ilgili meseleler gündeme gelmiştir. Şimdi bu konudaki tartışmalara yer verilerek siyasilere, gazetecilerin, akademisyenlerin ve halkın görüşleri aktarılacaktır.

Alfabe değişimlerinde okul alanı, resmî alan, kamusal dil alanı, basın-yayın alanı gibi alanlar kuşkusuz önemli yere sahiptir. Yeni alfabe, bu alanlara yerleştirilerek onun *de facto* nitelik kazanması sağlanır. Azerbaycan'da Latin alfabesine geçişteki aksama da alfabenin bu alanlara yerleştirilmemesinden ya da kısmen yerleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Latin alfabesinin bu alanlardaki durumu, çalışmanın “Okul Alanı” ve “Kamusal Dil Alanını Yönetme” başlıklarında yeri geldikçe ele alınmıştır. Bu sebeple burada alfabenin çeşitli alanlardaki durumundan ayrıca bahsedilmeyecektir (*bkz.* 2.3.1. ve 2.3.2.).

1999 yılında Latin alfabesinin tam olarak uygulanmasıyla ilgili tartışmalar başlamıştır. Şəlalə (4 Fevral 1999: 2); *Yeni Azərbaycan* gazetesinde siyasilere,

akademisyenlere ve halka “Latin alfabesine toplu geçiş sizce uygun mu?” sorusunu yöneltmiştir. Bu soruya verilen cevaplar şöyledir:

AHCP Başkan Yardımcısı Fazil Qəzənfəroğlu, Latin alfabesinin kullanılması gerekliliğini şu ifadelerle dile getirmiştir: “Yabancı ölkelerle uyumu yakalayabilmek için ve halkın aynı alfabeden okuyup yazma geleneğini yaşatmak için mutlaka Latin alfabesine geçmeliyiz. Başka alfabeden yararlanmak yasak değil, isteyen öğrenebilir.” (Şəlalə, 4 Fevral 1999: 2).

Liberal-Demokrat Partisi Başkanı Zakir Məmmədov, Latin alfabesine geçilmesi gerektiğini; ancak bu geçişin hemen değil aşama aşama gerçekleşmenin uygun olduğunu söyler. Sosial Refah Partisi Başkanı Xanbəyrov Kazımlı da sürecin yavaş yavaş ilerlemesinden yanadır (Şəlalə, 4 Fevral 1999: 2).

1995’ten itibaren Azərbaycan’da bütün yazışmaların, kitapların ve gazetelerin hepsinin Latin alfabesiyle yayımlanması kararı alınmıştır. Müsavat Partisi üyesi Arif Hacıyev, bu kararın sonraki yıllarda unutulduğunu ifade eder. 2000 yılına kadar tüm alanlarda Latin alfabesine geçilmesini teklif ederek Latin alfabesine geçişi desteklediğini bildirir. Azərbaycan İnşaat Üniversitesi öğretim elemanı Tofiq ise bu geçişten sonra Kiril harfleriyle yazılmış akademik çalışmaların durumunun ne olacağı konusundaki kaygısını dile getirir (Şəlalə, 4 Fevral 1999: 2).

Şəlalə’nin sorusuna Azərbaycan İnşaat Üniversitesi öğretim üyesi Doç. Abdulqədim Qədimov, Bakü Devlet Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Rəhim Hüseynov, İlimler Akademisi Yayınevi çalışanı Gülnarə Həsəneliyeva, Panorama gazetesi çalışanı Ceyran Abbasova, ressam Gilman Abdul, Səkinə Həsənova, şoför Mübariz Qurbanlı, emekli Altay Məmmədov, ev hanımı Təranə Mirzəzadə de olumlu yanıt vermiş ve Latin alfabesinin uygulanmasını desteklediklerini söylemişlerdir (Şəlalə, 4 Fevral 1999: 2).

Şəlalə’nin yaptığı röportaja göre genel olarak Latin alfabesine tam olarak geçiş desteklenmiştir. Ancak az sayıda da olsa karşıt görüş bildirenler olmuştur. Örneğin Öğrenci Günay Əsədova, Jeoloji Enstitüsü çalışanı DİLİRUBƏ Məmmədova; Kiril alfabesini kullanmaya devam etmek istemişlerdir. Əsədova, Latin alfabesiyle

okuduklarını aklında tutamadığını, bu sebeple Latin alfabesini kullanmayı istemediğini dile getirmiştir. Məmmədova ise “Bizim için Kiril asıldır, gözümüzü açtığımızda bu harfleri gördük.” ifadeleriyle düşüncesini aktarmıştır (Şəlalə, 4 Fevral 1999: 2).

Nihayet Latin alfabesine tam olarak geçiş, Latin alfabesinin kabulünden 10 yıl sonra -18 Haziran 2001 tarihinde- Cumhurbaşkanı Heydər Əliyev’in imzaladığı “Devlet Dilinin Uygulanmasının Tekmilleştirilmesi Hakkında Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kararnamesi”¹⁰³ ile gerçekleşmiştir. Kararnameye göre 1 Ağustos 2001 tarihinden itibaren pek çok alanda Latin harflerinin kullanılması zorunlu olmuştur (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, 18 İyun 2001). Bu kararnamenin ardından 30 Eylül 2002 tarihinde kabul edilen “Azərbaycan Cumhuriyetinde Devlet Dili Hakkında Azərbaycan Cumhuriyetinin Kanunu”¹⁰⁴ ile Latin alfabesinin statüsü sağlamlaştırılmıştır. Kanunda “Devlet Dilinin Alfabeti” başlıklı 14. madde şöyledir: “Azərbaycan Cumhuriyeti’nin devlet dilinin alfabesi Latin harfli Azərbaycan alfabesidir.” (Qanunlar, 30 Sentyabr 2002: 14).

Alfabenin hayata geçirilmesinden sonra Latin alfabesine geçişteki bu gecikmenin sebepleri basında gündeme gelmiştir. Nurəddin Heydərlı (8 Avqust 2001: 2), bu gecikmenin Ayaz Mütəllibov’un tutumundan kaynaklandığını ileri sürer. Heydərlı, Mütəllibov döneminde Latin alfabesinin yasal olarak kabul edildiğini; ancak hiçbir yol gösterilmeden alfabenin yerleştirilme sürecinin 5 yıla yayıldığını belirtir. Yeni alfabeye geçişle ilgili aktif tartışmaların 1992’de AHC iktidarında gerçekleştiğini ifade eder. Bu dönemde meselenin Sovyet Bakanlar Kuruluna bağlı komisyona bırakıldığını, esas tartışmaların da bu komisyonda yapıldığına dikkat çeker. Ancak Heydərlı’ye göre bu komisyonda kesin çözümler ortaya konulmamıştır.

18 Haziran 2001 tarihli kararnamenin uygulanması için yaklaşık bir buçuk ay süre tanınması birtakım endişeleri de beraberinde getirmiştir. Okurların genelinin Latin harflerini okuyamaması nedeniyle Latin harfleriyle basılacak gazetelerin satışının düşeceği gibi. Aydın Oğuz (10 Dekabr 2002: 5), kararnamenin yürürlüğe

¹⁰³ “Dövlət Dilinin Tətbiqi İşinin Təkmilləşdirilməsi Haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.

¹⁰⁴ *AzT* Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

girmesinden on altı ay sonra bu endişelerin gerçekleşip gerçekleşmediğine ve kararnamenin hedeflerine ulaşip ulaşmadığına dair bazı tespitler ortaya koymuştur. Oğuz'un tespitleri şöyledir:

- I. Yaşlı kesimin bir kısmı Latin alfabesine geçişte zorlanmıştır. Ancak 30'lu yıllarda Latin alfabesiyle eğitim görenler için bu süreç kolay geçirilmiştir. Gençler ise geçişe daha kolay uyum sağlamıştır.
- II. Kiril harfli eserlerin Latin harflerine aktarılması meselesinde ise bu süre zarfında ders kitapları hariç ciddi bir çalışma yapılmamıştır.
- III. Bu süreçte gazete tirajlarında korkulan düşüş yaşanmamıştır, hatta tirajlarda zamanla artış görülmüştür. Bunun nedeni halkın Latin alfabesine geçişi olağan karşılamış olmasıdır.
- IV. Tabelaların Latin harfleriyle yazılması kararı şehirlerde karşılığını bulmuştur. Ancak uç bölgelerde bu uygulama yavaş ilerlemiştir.
- V. Latin alfabesine geçilmesi, Avrupa'dan ve Türkiye'den Azerbaycan'a iş, eğitim, turizm amaçlı gelenler için kolaylık sağlamıştır.

Azerbaycan'da Latin alfabesinin tam olarak uygulanması, bu alfabenin kabulünden (1991 yılından) on yıl sonra gerçekleşmiştir. Bu süreçte devlet alanında ve kamusal alanda alfabe kullanımındaki ikiliğin tartışmalara neden olduğu gözlenmiştir. 18 Haziran 2001 tarihli kararnameyle alfabedeki ikiliğin büyük ölçüde ortadan kalktığı; ancak Kiril harfli eserlerin Latin harflerine aktarılmasındaki aksaklığın devam ettiği tespit edilmiştir.

2.4. GENİŞLETME

Dilin *yazılaştırılması*, *dilbilgisileştirilmesi* ve *sözcükleştirilmesi* yoluyla *kodlanmasının* ardından dili *genişletme* (İng. elaboration) çalışmaları, dil planlama sürecinin doğal bir sonucudur (İmer, 1998: 77). Haugen (1966a: 931), ölçünlü bir dilin ideal hedeflerinde biçimdeki asgari çeşitliliği *kodlama*; işlevdeki azami çeşitliliği ise *genişletme* olarak tanımlar (Haugen, 1966a: 931). *Genişletme*, dil işlevlerinin genişletilmesini ve bilimsel, teknolojik kodlar gibi yeni kodların atanmasını içerir. Yeni terimlerin üretimi ve yayılması, dilin modernleştirilmesinin ve detaylandırılmasının en tipik etkinliklerinden biridir (Cobarrubias, 1983b: 4). Ayrıca bu aşamada mevcut dil sorunlarının ortadan kaldırılması, dilin yabancı unsurlardan

arındırılması hedeflenir. Haugen (1983); *genişletme* aşamasını *terimsel çağdaşlaştırma* ve *biçemsel geliştirme* olarak iki başlıkta ele almaktadır:

2.4.1. Biçemsel Geliştirme

Biçemsel geliştirme aşaması; dili kullanma tarzındaki genişletme, detaylandırma, özleştirme çabalarını kapsar. Azerbaycan'da *millîleşme* sürecinde bu aşamada anlatımdaki doğru-yanlış kullanımlar belirlenerek anlatımın iyileştirilmesi konusunda çaba gösterilmiştir. Rusça biçimlerin Türkçe biçimlerle yer değiştirmesi hedeflenmiştir. Ayrıca bazı Türkçe eklere işleklik kazandırılarak dili yabancı unsurlardan arındırma çalışmaları yapılmıştır.

Sadıqova ve Həsənlı-Qəribova (2018: 384-386), 1990'lı yıllardan sonra basın dilinde kullanılan kelimelerin dönemin toplumsal ve siyasi durumunu yansıttığına dikkat çekerler. Bu dönemde eski Türkçe kelimeleri canlandırma çalışmaları yapılmış, ağızlardaki bazı kelimeler basın diline dâhil edilmiş ve Türkçe yapım ekleriyle yeni kelimeler türetilmiştir.

Millîleşme sürecinde basın diline yeni kazandırılan kelimelerin önemli kısmının morfolojik yöntemle oluşturulduğu söylenebilir. Örneğin “təmsil etmək” (temsil etmek) birleşik fiilindeki isim unsuruna +çI/+çU isimden isim yapım ekiyle “bir ülkenin, kurumun, teşkilatın nümayendesi” anlamında “təmsilçi” (temsilci) kelimesi türetilmiştir. Yazı dilinde, basın dilinde kullanılan bu kelimeye daha çok toplumsal, siyasi ve sporla ilgili konularda rastlanılmaktadır. “sağçı” (sağcı), “solçu” (solcu), “sözçü” (sözcü) benzer şekilde oluşturulmuş kelimelerdir (Sadıqova ve Həsənlı-Qəribova, 2018: 387).

Kelime yapmada +çI/+çU ekinin genişletilmesiyle oluşturulan +çılıq/+çilik/+çuluq/+çülük ekinden de istifade edilmiştir: “Azərbaycançılıq” (Azerbaycancılık), “Türkçülük” (Türkçülük), “xəyriyyəçilik” (hayırseverlik) gibi. +II/+IU, +lıq/+lik/+luq/+lük, +Am ekleriyle türetilen “önəmli” (önemli), “ilgili” (ilgili), “amirlik” (hakimiyet), “suverenlik” (bağımsızlık), “məşğulluq” (meşguliyyət) gibi kelimelerin basında daha çok işlendiği tespit edilmiştir. +lAş- eki de işleklik kazandırılan ekler arasındadır. Bu ek, hem Türkçe kökenli kelimelere hem de alıntı

kelimelere eklenerek yeni anlayışları ifade eden kelimeler oluşturmuştur (Sadıqova ve Həsənli-Qəribova, 2018: 392-393).

Bu dönemde kelime yapmada *+lA-* isimden fiil yapım ekinde istifadə edilmiştir. “Belirli bir olay, iş hakkında bilinen şeyleri; işin, olayın açık olmayan gizli ve karanlık taraflarını açımlayarak bilgi vermek” anlamına gelen “açıqla-” (açıkla-) fiili bunlardan biridir. Yine bu fiilden *-mA* yapım ekiyle “açıqlama” (açıklama) ismi oluşturulmuştur (Sadıqova ve Həsənli-Qəribova, 2018: 387).

Bağımsızlık döneminde *-tI/-tU* ve *-(I)m*, *-(U)m*, *-qIn/-ğun/-kUn* eklerinin de daha işlek olarak kullanıldığı belirlenmiştir. “görüntü” (görüntü), “durum” (durum), “yayım” (yayın), “qaçqın” (göçmen) gibi kelimeler yazı dilinde yer almıştır (Sadıqova ve Həsənli-Qəribova, 2018: 388-389).

Yukarıda yeni oluşturulan kelimeler, basın dili özelinde ele alınmıştır. Ancak buradaki tespitler, Azərbaycan Türkçesinin yazı dili için genellenebilir. Çünkü basın dili, yazı dilinin yeniden inşasında ve dilin kelime hazinesinin genişlemesinde önemli rol oynamaktadır.

Azərbaycan’da bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren dil kullanımının iyileştirilmesi yönündeki çabalar dikkat çeker. Bu noktada anlatıma dair problemler ve anlatımın iyileştirilmesiyle ilgili düşünceler, gazetelerde zaman zaman dile getirilmiştir. Gazete yazılarından yola çıkarak anlatım ve biçim ile ilgili şu tespitleri sıralayabiliriz:

I. Özne-yüklem ilişkisinden kaynaklı anlatım sorunları

Həyat gazetesinde Eldar Məmmədov (1 İyul 1992: 2), askerî konularla ilgili gazete haberlerinde bazı anlatım sorunlarına dikkat çeker. Məmmədov’un askerî konularla ilgili yazılar özelinde değindiği bu anlatım sorunları, kuşkusuz genel yazı dilindeki sorunlar için de geçerlidir.

Məmmədov’un (1 İyul 1992: 2) işaret ettiği sorunlardan biri çatı ekleriyle ilgilidir. O; “Texnika və canlı qüvvələr cəmləşmişdir.” (Təchizat ve personel toplanmışdır.), “Tikililər dağılmışdır.” (Binalar (y.n. kendi kendine) yıkılmışdır), “Əsir

getmişdir.” (Esir düşmüşdür.) cümlelerini örnek verir. Bu cümlelerde eylemlerin kendi kendine olma durumu söz konusudur. Məmmədov; bunların “Texnika və canlı qüvvələr cəmləşdirilmişdir.” (Təchizat və personel bir araya getirilmişdir.)”, “Tikililər dağıdılmışdır.” (Binalar (y.n. birisi/birileri tərəfindən) yıkılmışdır), “Əsir götürülmüşdür.” (Esir düşürülmüşdür.) şəklində yazılması gerektiğini bildirir. Bəyəcə eylemlərin birilərinin etkisiylə gerçəkləştiği vurgulanmış olacaqdır.

II. Dil bilimsel anlamların ifadəsində analitik y ntemnin tercih edilmesi

T rk cedə dil bilgisel anlamların sentetik y ntemlə ifadə edildiğindən; ancaq zaman zaman analitik y ntemə başvurma eğiliminin olduğundan daha önce bahsetmiştik. Məmmədov (1 İyul 1992: 2); “Qrad tipli raketlər” (Grad tipli f zeler), “Alazan tipli raketlər” (Alazan tipli f zeler), “Kristall tipli raketlər” (Kristal tipli f zeler) ifadələrini örnek olaraq verir. Oysa bunların “Qrad raketləri”, “Alazan raketləri”, “Kristall raketləri” şəklində ifadə edilmesi gerektiğinin altını  izer.

III. Söz dizimindən kaynaklı anlatım sorunları

Eldar M mm dov, bununla ilgili olaraq “Arxa iřləri  zr  komandirin k m k isi” (Geri hizmet komutan yardımcısı)  rneğini verir. Bunun yerine “komandirin arxa t minatı  zr  k m k isi” (komutanın geri destek yardımcısı) şəklində ifadə edilmesi gerektiğini bildirir (M mm dov, 1 İyul 1992: 2).

Devlet Dil Komissyonu  yesi Prof. Dr. R hil  M h rr mova (21 Fevral 2003: 3), terc m lərin Azərbaycan T rk cesinin söz dizimine g r  yapılmamasına diqqat çeker. M h rr mova, film dublajlarında Azərbaycan T rk cesinin söz dizimi kurallarının dışına çıkıldığı yapılara sıklı rastlandığını gözlemlemiştir.  zelliklə c mled  kelime sırasına diqqat edilm m ktedir. Tercüme yapılan dilin söz dizimsel kalıbı ayn n aktarılmakta, Rusçada olduğu gibi önce yüklem sonra nesne kullanılmaktadır (M h rr mova, 21 Fevral 2003: 3).

IV. Kelime eksikliğindən kaynaklı anlatım sorunları

Eldar M mm dov, “T ’lim-t rbiy   zr  m avini” yerine “komandirin t ’lim-t rbiy   zr  m avini” ifadəsinin daha doğru olduğunu bildirir. (M mm dov, 1 İyul 1992: 2).

V. Ödünç terimlerin ve onların Türkçe karşılıklarının aynı metinde bulunmasından kaynaklı “karma bir biçem” (İmer, 1998: 92)

Məmmədov (1 İyul 1992: 2) aynı gazetede hem “polk”, “rota”, “batalyon” hem de bunların Türkçe karşılıkları olan “alay”, “bölük”, “tabur” kelimelerinin kullanıldığını tespit etmiştir.

VI. Kısaltmaların kullanımındaki tutarsızlık

Hem ödünçleme kısaltmanın hem de Türkçe kısaltmanın karışık olarak kullanılması tutarsızlık oluşturmaktadır. Məmmədov (1 İyul 1992: 2), “Piyade Muharebe Aracı”nın kısaltması olan “PDM” (Az. Piyadanın Döyüş Maşını) ve “BMP”nin (Rus. БМП¹⁰⁵) aynı gazetede bulunmasının uygun olmadığı düşüncesindedir.

VII. Anlam farkının göz ardı edilmesi ve anlamsal karışıklık

Sözcükler arası anlam farklarının ayırt edilmemesinden kaynaklı olarak bağlama uygun seçimlerin yapılmadığı belirlenmiştir. Məmmədov (1 İyul 1992: 2), “həlak ol-” (helak ol-) ve “şəhid ol-” (şehit ol-) fiillerini örnek verir. Bu iki fiilin bağlama uygun bir şekilde kullanılması gerektiğini ifade eder. Çünkü muharebede her “həlak olan”a “şəhid” denilemeyeceğine vurgu yapar.

VIII. Yasa dilinde farklı kiplerin kullanılmasından kaynaklı biçem sorunları

Azerbaycan Türkçesinin yasa dili, kip açısından değerlendirildiğinde eylemlere hem –mAll hem de –sIn / –sUn eklerinin eklendiği görülmektedir: “1940 yılına kadar Azerbaycan’da istifade edilen 32 harften ibaret Latin harfli Azerbaycan alfabesi küçük değişikliklerle ıslah edilsin.” (Qanunlar, 25 Dekabr 1991: 2) ve “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin devlet dilinde yayımlanan matbu ürünler, Latin harfli Azerbaycan alfabesi ile basılmalıdır.” (Qanunlar, 30 Sentyabr 2002: 15.2) gibi.

¹⁰⁵ Rus. “Боевая Машина Пехоты” ifadesinin kısaltması.

-*mAll* ekiyle oluşturulmuş kip, “bir işin ya da olayın gerçekleşmesinin zorunlu olduğunu” (İmer ve diğerleri, 2011: 136) belirtir. -*sIn* / -*sUn* ekiyle oluşturulmuş kip ise “eylemi buyruk anlatan kip; buyrum tümcesinde kullanılan kip”tir (İmer ve diğerleri, 2011: 136). Bu emir verici yaklaşım ve zorunlu kılma yasaların doğası gereğidir. Bu sebeple bu her iki ekin yasa dili için uygun olduğunu söyleyebiliriz. Ancak yasalar oluşturulurken bazılarında -*mAll* bazılarında ise -*sIn* / -*sUn* ekinden istifade edilmesi biçim açısından uygun mudur? Vahid Novruzov, *Həyat* gazetesinde bu meseleye dair düşüncelerini ifade eder. Ona göre tek bir kaide olmalıdır. Yasaların ifadesinde ya -*mAll* ekinden ya da -*sIn*/-*sUn* ekinden istifade edilmelidir (“Həyat”ın Söz Məclisi..., 8 Fevral 1992: 3).

IX. İngilizce kelimelerin İngilizce yazıma göre yazılmasından kaynaklanan karışıklık

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan’da Batı’yla siyasi, ticari ilişkilerin gelişmesiyle beraber İngilizce önem kazanmış; bu dilin siyasi, sosyal, ekonomik alanda görünürlüğü artmıştır. Reklam tabelalarında, şirket adlarında sıklıkla tercih edilen dil konumuna gelmiştir. Bu adlar; genellikle İngilizce yazım kurallarına göre yazılmakta, İngilizce telaffuza göre de okunmaktadır. Mesela “Butomax” ve “Vitomax” adlarının sonundaki x harfi, Azerbaycan Türkçesinde art damakta boğumlanan /h/’yi karşılamaına rağmen bu kelimelerde x’nin İngilizcedeki ses karşılığı olan /ks/ ile telaffuz edilmektedir. Kelimelerin yazılış ve okunuşları arasında farklılık oluşmaktadır. Bu durumda Azerbaycan Türkçesi hem leksik hem imla olarak tazyike maruz kalmaktadır (Axundov, 20 Fevral 2001: 5).

Yazım bakımından Azerbaycan Türkçesine uygun hale getirilmiş ve dilde kabul edilmiş bazı yabancı özel adların dahi yazımının değiştirildiği görülmektedir. Mesela “Reuters” haber ajansı, uzun yıllar boyunca telaffuz edildiği gibi (Royter) yazılmasına rağmen bazı gazetelerde “Reuters” olarak yazıldığı görülür. Sadece İngilizce kelimelerin değil Azerbaycan Türkçesindeki kelimelerin dahi İngilizce yazıma uygun yazıldığına rastlanılmaktadır: “Saijan Oil LTD”, “Hikmat and Co.”, “Garadagh Sement” gibi. (Axundov, 20 Fevral 2001: 5).

X. Soyadı yapan Rusça eklerin Türkçeleştirilmesi

1930'lu yıllarda Azerbaycanlıların soyadları, *Ruslaşdırma* politikasının bir aracı haline gelmiştir. +ov, +ova, +yev, +yeva ekleriyle kurulan soyadları, +II, +oğlu, vs. ile oluşturulmuş soyadlarını unutturmuştur (Gözəlov və Mehdiyev, 1 Dekabr 1989: 2). +ov, +ova, +yev, +yeva eklerinin yanında 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başından itibaren +ski, +skiy ekleri de Azerbaycanlıların soyadlarını oluşturmada kullanılmıştır (Çobanov, 2017: 150-151).

Türkçede dil bilgisel cinsiyet olmamasına rağmen erkek soyadları +ov, +yev ile; kadın soyadları ise +ova, +yeva ekleri ile oluşturulmuştur. Böylece eklerle birlikte eklerin cinsiyet görünümleri de Rusçadan ödünçlenmiştir (Çobanov, 2017: 150-151).

Sovyetler Birliği döneminde Bakanlar Sovyeti, ad ve soyadların yazımı konusunda verdiği kararın ikinci bendine göre kişilerin soyadlarını kendi millî özelliklerine, ana dillerine uygun kullanma haklarının olduğu kararını almıştır. Ancak Azerbaycan'da bu kararın uygulanması sürüncemede tutulmuştur (Familiyamızı Necə Yazmaq, 1989: 6).

Azerbaycan'da soyadlarındaki Rusça ekler, meselesi Millî Azatlık sürecinde tartışılmaya başlamıştır. *Azərbaycan* gazetesinde Azerbaycanlıların kültürü, ana dili, edebiyatı, sanatı, tarihi yanında sağlık, ekoloji, hukuk devletinin kurulması, demokrasinin kuvvetlendirilmesi, eğitim gibi konular üzerinde fikir alışverişi yapılması için kurulan bir tartışma kulübünde bu mesele de gündeme gelmiştir. 24 Ekim 1989'da düzenlenen ilk tartışmada Doç. Dr. Firudin Cəlilov; "Adımız, Soyadımız, Familyamız" konusunda düşüncelerini dile getirmiştir. Cəlilov, ad ve soyadların Azerbaycan Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinin şekil özelliklerine uygun biçimde yazılmasının millîleşmenin bir adımı olduğunun altını çizmiştir (Redaksiya, 1989: 8; Familiyamızı Necə Yazmaq, 1989: 6).

Cəlilov, soyadlarının oluşturulmasında +II ekinin uygun olduğu görüşündedir. Örneğin "Kazımov", "Sultanov", "Əhmədov" yerine "Kazımlı", "Sultanlı", "Əhmədli" tercih edilmelidir. Ya da soyadları, "oğlu/qızı"

(Kazımoğlu/Kazımqızı gibi.) kelimeleriyle oluşturulmalıdır. Bu yöntemle oluşturulan soyadlarının da millî geleneği yansıtması bakımından önemli olduğunu ifade eder. Yine *+soy*, *+gil*, *+lar* ekleriyle ve “uşağı” kelimesiyle oluşturulan soyadları alternatif olarak düşünülebilir; ancak bunların yerine *+II* ekinin daha uygun olduğunu ileri sürer (Familiyamızı Necə Yazaq, 1989: 6).

Cəlilov’un konuşmasının ardından Prof. Əlisa Şükürov, *+gil* eki yerine *+II* ekinin benimsenmesinin işlev açısından daha uygun olduğunu söyler. Çünkü *+gil* ekinin eklendiği isme “evi” anlamını verdiğini ifade eder. Oysa *+II* eki nesil, kavim bildirir. Müzakere sonucunda da diğer katılımcıların beyanı üzerine soyadlarında *+II* ekinin yaygın kullanılması konusunda fikir birliği sağlanmıştır (Familiyamızı Necə Yazaq, 1989: 6).

Azərbaycan’ın bağımsızlığının ardından soyadlarının Türkçe eklerle kurulması yönünde yasal düzenlemeler yapılmıştır. 22 Aralık 1992 tarihli Devlet Dili Hakkında Azərbaycan Cumhuriyeti Kanunu’nun 18. maddesinde kişinin kimlik adının ad, baba adı ve soyadından oluşması; baba adının “oğlu” ve “qızı” (kızı) kelimeleriyle birlikte kullanılması belirlenmiştir. Ayrıca bu kanunda farklı etnik kökenden olan vatandaşlar, kendi etnik kökenine özgü soyadı alma hakkına sahiptir (Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında, 28 Yanvar 1993:2). Bu kanundan sonra 2 Şubat 1993 tarihinde Millî Meclis, soyadlarıyla ilgili bir karar alır. Bu karara göre *+ov*, *+yev* ekli soyadları; *+II/+IU*, *+zade*, *oğlu*, *qızı* ekleri ve kelimeleriyle yer değiştirebilir ya da soyadları eksiz olarak ifade edilebilir (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarları, 2 Fevral 1993: 1).

Soyadlarının Türkçe eklerle, kelimelerle oluşturulması konusunda teşvik edici bu yasal düzenlemeler sonucunda soyadlarındaki Rusça ekler, tamamen Türkçe eklerle yer değiştirmemiştir. Hem Rusça eklerle hem de Türkçe eklerle oluşturulmuş soyadları bugün de kullanılmaya devam etmektedir.

Görüldüğü gibi Azərbaycan’da bağımsızlık sonrasında dil planlamasında biçimsel geliştirme çalışmaları, çoğunlukla Rusça ve İngilizce biçimleri Türkçeleştirmeye; Rusça etkisinden kaynaklı ikili kullanımlarda Türkçe olanın tercihinine yönelik çabaları kapsamıştır. Bu süreçte bazı Türkçe ekler daha işlek hâle

getirilmeye çalışılmıştır. Anlatımda doğru-yanlış kullanımlar belirlenerek biçemsel iyileştirme çalışmaları yapılmıştır. İngilizce kelimelerin İngilizce yazıma göre yazılmasının telaffuzda karışıklığa neden olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca farklı dil alanlarındaki (yasa dili gibi) anlatımın iyileştirilmesi yönünde tespitlerde ve tavsiyelerde bulunulmuştur.

2.4.2. Terimsel Çağdaştırma

Dil planlamasında genişletme faaliyetleri, biçemsel geliştirmenin yanında *terimsel çağdaştırma* önlemlerini de içermektedir. Terimsel çağdaştırma; bir bilim, sanat ve mesleğe ait kavramı hedef dilde ifade etmeyi amaçlar.

Kamile İmer (1998: 77), terimsel çağdaştırmanın “dili işlemenin ve bilim dili olarak geliştirmenin en açık görüldüğü alanlardan biri” olduğunu ifade eder. Bir dilin bilim dili olarak gelişebilmesinde terim bilimi alanındaki çabalar önemlidir. Ayşe İlker (2023: 12), “terim kavramının doğrudan bilimle bağlı olması ve her bilim dalı ve bilim alanının kendine özgü terimleri olduğu gerçeği ve bunun yanında tarihsel süreçten itibaren dillerin kendi coğrafya ve bilim alanındaki gelişmelerin seyri ve bunların bilimsel yöntemlerle ele alınması gereği”nin terim biliminin oluşmasına zemin hazırladığını belirtir. Dolayısıyla bu bilim alanı, *terimsel çağdaştırma* sürecinin yol göstericisidir.

Bu başlıkta bağımsız Azerbaycan’da *terimsel çağdaştırma* için terim bilimi alanında başvurulmuş yollar, bu alanda ortaya konulan ürünler ele alınacaktır. Ancak öncesinde Sovyet dönemi terim faaliyetleri hakkında kısaca bilgi vermenin yerinde olacağı düşüncesindeyiz.

1920’li yıllarda Azerbaycan’da terimsel çağdaştırma, özleştirmeye yöneliktir. Önce Arapça ve Farsça terimlerin, sonrasında da Rusça ve Rusçadan geçen Batı kökenli kelimelerin, terimlerin kendi kurallarıyla birlikte Azerbaycan Türkçesi söz varlığına katılması, özleştirme düşüncesinin benimsenmesini sağlamıştır (Sadıgova ve İbrahimova, 2023: 49). 1930-1945 yıllarındaki süreçte pek çok Rusça ve Rusça aracılığıyla geçen Batı kökenli terim, kendi kurallarıyla birlikte Azerbaycan Türkçesi söz varlığında yer almıştır. Batı kökenli terimlerin bazıları

Arapça-Farsça karşılıklarıyla değiştirilmiştir. 1945 yılından sonra kimi Rusça terimler, Rusçada olduğu gibi kullanılırken kimileri birebir tercüme yoluyla dile dâhil edilmiştir. Bu dönemde Azerbaycan Türkçesi kurallarına uygun terimlerin oluşturulması yönünde çalışmalar da yapılmıştır (Aliyeva, 2005: 297- 305).

Dilin kurallarına uygun terim oluşturulması ve bu alanın düzenlenmesi amacıyla 1922 yılında İstılah Komisyonu oluşturulmuştur. Halk Komiserleri Sovyetine bağlı olarak kurulan bu komisyon, sonrasında Maarif Bakanlığına bağlanmıştır (Sadıgova ve İbrahimova, 2023: 47). 1928 yılında Bilimsel Daireler Merkez Kurumu bünyesinde Devlet Terminoloji Komitesi, 1948 yılında da Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Riyaset Heyetine bağlı Terminoloji Komitesi olarak çalışmalarına devam etmiştir. Bağımsızlıktan sonra ise 2000 yılında Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Riyaset Heyetine bağlı olarak Terminoloji Komisyonu adıyla çalışmalarını yürütmüştür (Əsasnamələr).

SSCB'nin dağılmasının ardından Azerbaycan'da siyasi, kültürel, iktisadi alanda; bilim ve teknoloji alanında önemli değişimler gerçekleşmiştir. Bu değişimler, dilin söz varlığına özellikle de dilin terminolojisine yansımış; terminolojinin değişmesini, gelişmesini sağlamıştır. Mevcut terimler şekillendirilmiş, yeni kavramlar için yeni terimler oluşturulma yoluna gidilmiş, yabancı dillerden gelen yeni terimler için bazı önlemler alınmıştır. Bu önlemler, Sovyet döneminin ilk yıllarında olduğu gibi özleştirme yönünde olmuştur.

Yeni dönemde terimsel özleştirmeyle Rusça ve Rusça vasıtasıyla Batı dillerinden geçen terimlerin çeşitli yollarla millîleştirilme çabası söz konusudur. Bu çabanın en çok görüldüğü terim alanlarından biri askerî terminolojidir.

Sovyetler Birliği döneminde Sovyet vatandaşları askerlik görevi için birlikteki herhangi bir ülkeye gittiklerinden askeriye ortak dil olarak Rusça yerleştirilmiştir. Bu sebeple bu dönemde askerî terminolojide Rusça hâkim olmuştur. Bu durum, millî askerî terminolojinin gelişmesine ket vurmuştur. Bağımsızlıktan sonra askerî terminoloji farklı yönde gelişmiştir (Sadıgova ve İbrahimova, 2023: 64-65). Rusçadan geçen bazı terimler, Türkçe terimlerle değiştirilmiştir. Ancak bu süreçte gazete ve dergilerde, televizyonlarda ikili kullanımlar dikkat çekmektedir.

İkili kullanımlar, eleştirileri de beraberinde getirmiştir. *Həyat* gazetesinde Eldar Məmmədov; “polk”, “rota”, “batalyon” Rusça terimleriyle bunların Türkçe karşılıkları olan “alay”, “bölük”, “tabur” terimlerinin aynı gazetede görülmesini; televizyon ve radyolarda askerî personelin “tabur qarşısında”, “taburla getmək” ifadeleri yerine “stroy qarşısında”, “stroyla getmək” gibi ifadeleri tercih etmelerini eleştirmiştir. Məmmədov, askerî terminolojinin ıslah edilerek *millîləşmə* sürecine ve dilin özleştirilmesine katkıda bulunulması gerektiği düşüncesindedir (Memmedov, 1 İyul 1992: 2).

3 Kasım 1992 tarihinde Azerbaycan’da “Askerî Hizmet Hakkında Kanun”¹⁰⁶un 8. maddesinde bazı rütbeler Türkçeleştirilmiştir. Örneğin “serjant”, “kiçik serjant” ve “baş serjant” rütbeleri “çavuş” (astsubay üstçavuş), “kiçik çavuş” (astsubay çavuş) ve “baş çavuş” (astsubay başçavuş) rütbeleriyle; “starşına” ve “praporşik” rütbeleri ise “kiçik gizir” (astsubay kıdemli çavuş), “gizir” (astsubay kıdemli üstçavuş) ve “baş gizir” (astsubay kıdemli başçavuş) terimleriyle karşılanmıştır (Məmmədli, 1997: 16).

Bağımsızlıktan sonra bir taraftan askerî terminolojiyi yabancı kökenli terimlerden arındırma çalışmaları devam ederken bir taraftan da yeni alıntı terimler terminolojiye girmiştir. Yeni alıntı kelimelerin genellikle İngilizceden geçen terimler olduğu görülmektedir. Vəfa Abdullayeva-Nəbiyeva (2020: 15); çalışmasında bunula ilgili şu örnekleri verir: “kazual”(resmî olamayan (kıyafetler için)), “brezent” (branda), “katapulta” (mancınık), “kamuflyaj” (kamuflej), “kavitasiya” (kavitasyon), “qaubitsa” (obüs) gibi.

Sovyetler Birliğinin dağılma sürecine girmesiyle askeri terminolojinin millîleştirilmesine yönelik pek çok terim çalışması yapılmıştır. Bununla ilgili ilk adım, D. Bağışov’un 1990 yılında sunduğu *Azərbaycan Dilinin Hərbi Terminologiyası* (Azerbaycan Dilinde Askerî Terminoloji) başlıklı namzetlik tezidir¹⁰⁷ (Məmmədli, 1997: 5). Sonrasında bu alanda yapılan çalışmalar devam etmiştir. 1996 yılında Y. Məmmədli, *Azərbaycan Türkcəsində Hərbi Terminlərin*

¹⁰⁶ AzT Hərbi Xidmət Haqqında Qanun

¹⁰⁷ Azərbaycan eğitim sisteminde yüksek lisans ve doktora arasında bir öğretim programı bulunmaktadır. Bu öğretim basamağında sunulan tez, namzetlik tezidir.

Tarixi- Müqayisəli Təhlili (Azerbaycan Türkçesinde Askerî Terimlerin Tarihî-Karşılaştırmalı İncelemesi) (Məmmədli, 1997: 126); 2003 yılında İ. Qasimov, *Azərbaycan Dilində Hərbi Leksika: Təşəkkülü, İnkişafı və Sabitləşməsi* (Azerbaycan Dilinde Askerî Söz Varlığı: Oluşumu, Gelişimi ve Sabitleşmesi) ve 2005 yılında R. Məmmədov, *Müstəqillik illərində Azərbaycan Dilində Hərbi Terminlərin İnkişafı* (Bağımsızlık Yıllarında Azerbaycan Dilinde Askerî Terimlerin Gelişimi) başlıklı namzetlik ve doktora tez çalışmalarını sunmuşlardır (Sadıqova ve Həsənli-Qəribova, 2018: 230).

Yeni süreçte iktisadî alanda da köklü değişimler gerçekleşmiştir. İktisada dair yeni yasaların hazırlanması, serbest piyasa ekonomisine geçilmesi iktisat terimlerini de gündeme getirmiştir. Bu alanda kullanılması zorunlu olan yeni terimler hakkında fikir alışverişi yapılmıştır. Bu konu, *Həyat* gazetesinin 1992 yılında düzenlediği yuvarlak masa toplantısında tartışılmıştır. Toplantı katılımcıları¹⁰⁸ tarafından pek çok iktisat terimi ve ekonomiye dair ifade ele alınmıştır. Bunlar için Azerbaycan Türkçesi kurallarına uygun karşılıklar aranmış, karşılıklar önerilmiştir. Yeni terimlere karşılık bulmak için bazı yollara başvurulmuştur. Bu yollardan biri terimin Türkiye Türkçesindeki karşılığından istifade etmektir. Bununla ilgili olarak T. Vəliyev, basında ve konuşma dilinde yaygınlaşan “özləşdirmə” (özelleştirme) teriminden bahseder. Vəliyev, “privatizasiya”nın karşılığı olarak “özləşdirmə” ya da “özləşdirmə”yi dil kuralları açısından uygun görür. Ancak “özləşdirmə” teriminin daha uygun düşeceği düşüncesindedir. Örneğin “mülkiyyətin özləşdirilməsi” (mülkiyetin özelleştirilmesi) (“Həyat”ın Söz Məclisi..., 8 Fevral 1992: 3).

H. Babayev, Vəliyev’in “privatizasiya” için “özləşdirmə” teklifine karşı çıkar. Çünkü Latince kökenli olan bu kelimenin Latince “xususi” (hususî) anlamına geldiğini, Türkiye Türkçesinde de bu anlama uygun olarak “özel”den “özelleştirme”

¹⁰⁸ Toplantıya Xeyrulla Əliyev (Milli Meclis Üyesi), Akif Qəhrəmanov (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İdaresi Başkanı), Vasif Kərimov (Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyet Yayın Şubesinin Müdürü), Vahid Novruzov (İktisat doktoru-Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti İktisadî İnkişaf Məsələləri Şube Müdürü), Prof. Ağamusa Axundov (Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Nesimi adına Dil Bilimi Enstitüsü Müdürü), Teymur Vəliyev (M.Ə. Rəsulzadə adına BDU’nun İktisadî Bilimler Bölümü Müdürü), Vaqif Aslanov (*Turkologiya* Dergisi Editör Yardımcısı), Prof. Məmməd Qasimov (Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Terminoloji Komitəsi Başkanı Yardımcısı), Şamil Şahməmmədov (Azərinform Yönetici Yardımcısı), Azər Ələsgərov (Azərinform Siyasi-Toplumsal Haberler Editörü), Hafiz Babayev (Yüksek Sovyet Yayın Şubesi Başdanışmanı), Şakir Yaqubov (*Həyat* Gazetesi Editör Yardımcısı) ve Elman Cəfərli (*Həyat* Gazetesi Editör Yardımcısı) katılmıştır (“Həyat”ın Söz Məclisi..., 8 Fevral 1992: 3).

teriminin türetildiğini ifade eder. Türkiye’de bu terimle devlete ait kurumların, nakliyat araçlarının, binaların ve başka emlakların hususi mülkiyete verilmesinin kastedildiğinin altını çizer. *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti* (Azerbaycan Dilinin Açıklamalı Sözlüğü)’ne bakıldığında ise “öz” kelimesinin anlamları arasında “privatizasiya”ya uygun düşecek bir anlamın bulunmadığına; bu sebeple “privatizasiya” teriminin ya “xususiləşdirmə” (hususileştirme) ya da “özəlləşdirmə” (özelleştirme) ile karşılanması gerektiğini vurgular (“Həyat”ın Söz Məclisi..., 8 Fevral 1992: 3).

“Razqosudarstvlenye” teriminin karşılığı için de farklı görüşler ortaya atılır. T. Vəliyev ve A. Ələsgərov, “dövlətsizləşdirmə” (devletsizleştirme) terimini önerirken A. Axundov önce “dövlətdənayırma” (devletten ayırma) fikrini ortaya atsa da sonrasında “dövlətsizləşdirmə” yi uygun görür. A. Qəhrəmanov, “devlete ait olmaktan çıkarma” anlamında “dövlət tabeliyindən çıxarma”yı; X. Əliyev ise “sahibləşdirmə” ya da “şəxsiləşdirmə”yi teklif eder (“Həyat”ın Söz Məclisi..., 8 Fevral 1992: 3).

A. Qəhrəmanov, iktisat alanındaki yeni sistemle birlikte karşılaşılan yeni terimlere karşılık bulmak için klasik edebiyattan yararlanabileceğini belirtir. Mesela “mer”, “vitse-mer” kelimeleri; “bələdiyyə rəisi” (belediye başkanı), “bələdiyyə rəisi müavini” (belediye başkan yardımcısı) ile karşılanabilir. Rusların Batı’dan aldığı kelimelerin kullanılmasına ihtiyaç olmadığını söyler. Qəhrəmanov, iktisat alanındaki yeni sistemle Rusça vasıtasıyla geçen terimlere karşılık bulmak için Sovyet dönemi öncesi terimlerden istifade edilmesinin yerinde olacağını belirtir. Sosyalizmden önce Azərbaycan’da kapitalizmin hakim olduğunu hatırlatarak Sovyet döneminde toplum şuurundan silinmeye çalışılan kelimelerin canlandırılabilceği düşüncesindedir. Zamanında kullanılan kelimelerin, terimlerin mahiyeti değişmediyse onların tekrar kullanabileceğini ifade eder (“Həyat”ın Söz Məclisi..., 8 Fevral 1992: 3).

İktisat alanında meydana gelen köklü değişiklikler, yeni terim sözlüklerinin hazırlanmasını gerekli kılmıştır. Bu konuda 1996 yılında Natig Məmmədov ve Zamin Hüseynov’un *Bank və Maliyyə Terminləri İzahlı Lüğəti* (Banka ve Maliye Terimleri Açıklamalı Sözlüğü) adlı çok dilli (İngilizce-Almanca-İtalyanca-Rusça-Azerbaycan Türkçesi) sözlük çalışması yayımlanmıştır. Çalışma, 1200 terimden

oluşmaktadır (Məmmədov və Hüseynov, 1996). Yine 1996 yılında İ. M. Abbasov ve A. H. Tağıyev'in beraber hazırladıkları *Bazar İqtisadiyyatı Terminləri: İzahlı Lüğət* (Serbest Piyasa Ekonomisi Terimleri: Açıklamalı Sözlük) yayımlanmıştır (Abbasov ve Tağıyev, 1996). 2003 yılında ise *Büdcə Terminlərinin İzahlı Lüğəti* (Bütçe Terimlerinin Açıklamalı Sözlüğü) yayımlanır (Büdcə Terminlərinin İzahlı Lüğəti, 2003).

SSCB'nin dağılmasıyla Türkiye ile iktisadî, ilmî, eğitim ilişkileri hızla gelişmiştir. Bunun sonucu olarak Türkiye Türkçesinin de terim sözlüklerinde yer alması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Böylece daha önce çok dilli sözlükler, Rusça-İngilizce-Azerbaycan Türkçesi ile üç dilli olarak hazırlanırken yeni oluşturulan bazı sözlüklerde bu dillere Türkiye Türkçesi de dâhil edilmiştir. 2002 yılında C. Allahverdiyev, A. Hacıyev, N. Əhmədova tarafından hazırlanan dört ciltten oluşan *Ehtimal Nəzəriyyəsi və Riyazi Statistikiyaya Aid Çoxdilli Terminoloji Lüğəti* (Olasılık Teorisi ve Matematiksel İstatistik Çok Dilli Terimler Sözlüğü) bu sözlüklerdendir. Burada 2500'e yakın terimin karşılığı verilmiştir. Sözlükteki terimler; yabancı dildeki terimlerin birebir tercüme edilmesiyle ya da dilin söz varlığındaki kelimelerden yararlanılarak oluşturulmuştur. Ayrıca halk arasında işlek olarak kullanılan kelimelerden de istifade edilmiştir. “nadir hadisələr”, “normal kağız”, “növbə”, “paylanmalar ailəsi”, “tərs zəncir”, “dəstə”, “tələb” gibi. Sözlükte terimlerin büyük kısmının birleşik kelimelerden oluştuğu ve bu yolla oluşturulan terimlerin alıntı terimlerden daha çok olduğu tespit edilmiştir. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Terim Komisyonu Başkan Yardımcısı S. Sadıqova, bunun Azerbaycan dilinin zenginliğini gösterdiğini ifade eder. Uluslararası düzeyde kabul görmüş terimler ise olduğu gibi verilmiştir (Sadıqova, 8 Noyabr 2002: 8).

Yeni dönemde bilişim ve teknoloji alanındaki yenilikler, dünya genelinde olduğu gibi Azerbaycan'da da takip edilmeye başlamıştır. Bu takiple berber yeni terimler, yeni kavramlarla karşılaşmıştır. “Bilgisayar”, “internet”, “sayt” (site), “fayl” (dosya), “disk”, “teletayp” (teletayp) vs. terimler; geniş kullanım alanı bulmuştur (Sadıqova ve İbrahimova, 2023: 62-63). Evrensellik niteliğine sahip bu ve benzeri terimler, kaynak dilde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesine yerleşmiştir.

Bilişim alanındaki yeni kavramlar ve terimler bu alanla ilgili sözlük çalışmalarını da beraberinde getirmiştir. Burada birinci cildi 1993 yılında ikinci cildi 1996 yılında yayımlanan, hazırlayanlar arasında Sabit Qəhrəman oğlu Kərimov'un bulunduğu *İnformatika üzrə Rusca-İngiliscə-Azərbaycanca-Türkçə İzahlı Lüğəti* (Rusça-İngilizce-Azerbaycanca-Türkçe Açıklamalı Bilişim Sözlüğü) anmak gerekir (Kərimov vd., 1993; Kərimov vd., 1996). Yine bu alandaki diğer bir sözlük çalışması da Ə. M. Rüstəmov ve E. M. Hüseynov'un 1996 yılında yayımlanan *İnformatika: Azərbaycan, Rus, İngilis Dillərində İzahlı Terminlər Lüğəti* (Bilişim: Azərbaycan, Rus, İngiliz Dillerinde Açıklamalı Terimler Sözlüğü)'dir (Rüstəmov ve Hüseynov, 1996).

Milliləşmə sürecinde Azərbaycan Türkçesinin *terimsel çağdaşlaştırma* sürecinin kaynaklarından biri de halk ağızlarında yaşayan kelimeler olmuştur. Azərbaycan topraklarında çiftçiliğin, hayvancılığın, zanaatkârlığın tarihi eskidir. Bu sebeple bu alanlara ait kavramların adlandırılmasında halk ağızlarında kullanılan kelimelerden istifade edilmiştir. Böylelikle çağdaş Azərbaycan Türkçesinin terminoloji sözlüklerinde ağızlara ait pek çok kelime, terim olarak yer almıştır: “kədi”¹⁰⁹, “ödək”¹¹⁰, “mağal”¹¹¹, “bozaq”¹¹², “göycə”¹¹³, “acıqovun”¹¹⁴ gibi (Abdullayeva-Nəbiyeva, 2020: 17-18).

Makineleşmeyle birlikte hayvancılık, çiftçilik gibi alanlarda Rusça vasıtasıyla geçen pek çok Avrupa menşeli terim de görülmüştür: “traktor” (traktör), “kobayn” (biçerdöver) gibi. Ancak alıntı kelimeler, sadece makineleşme ile ilgili değildir. Mesela “dişlə” (falaka¹¹⁵) kelimesinin aslı “(dışlo) polyak” olup bu kelime, Rusça aracılığıyla Azərbaycan Türkçesine dâhil olmuştur (Vəliyev, 22 Sentyabr 2001).

¹⁰⁹ “Erken doğmuş buzağı” (Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti, 2007: 246).

¹¹⁰ *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Sözlüğü*’nde (2007: 386) “ödəx” ” geçen kelime, “ölen hayvan yerine verilen hayvan” anlamındadır.

¹¹¹ “Günün sıcak vaktinden akşam serinliğine kadar hayvanların durduğu gölgelik” (Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti, 2007: 341).

¹¹² *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Sözlüğü*’nde (2007: 62-63) “bozax” olarak geçmektedir. Burada üç anlamı bulunmaktadır: I. “Yerli koyun cinsi”, II. “yemiş türü”, III. “kuru ot”.

¹¹³ *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Sözlüğü*’nde (2007: 187) bu kelimenin iki anlamı bulunmaktadır: I. “Kuzularda hastalık adı”, II. “erik”.

¹¹⁴ “Şifalı bitki” (Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, 2006: 34).

¹¹⁵ “I. Arabayı atların çekme kayışlarına bağlamakta kullanılan tahta araç. (İlyaslı -Uşak; Ortayazı *Senirkent -Isparta; Sarıköy Beyşehir -Konya; Yenikent, Aksaray; Bor -Niğde) II. At düverinde zincirle aygırı ata bağlamağa yarayan ağaç, ve demirden yapılmış bölüm. (Yurtbeyi Çankaya -Ankara)

Hayvancılık, tarım, zanaat alanındaki terimsel değişim, gelişim bu konudaki çalışmaları da beraberinde getirmiştir. Bunlarla ilgili olarak doktora tezleri, araştırmalar hazırlanmış ve sözlükler yayımlanmıştır. Əsmət Xanış qızı Həsənova (1994)'nın *Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Terminologiyasının Nəzəri Əsasları* (Azerbaycan Tarım Terminolojisinin Teorik Temelleri) adlı doktora tezi, Əsmət Məhsəti(1998)'nin *Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Terminologiyasının Semantik-Struktur Xüsusiyyətləri* (Azerbaycan Tarım Terminolojisinin Anlamsal-Yapısal Özellikleri) adlı incelemesi ve *Heyvandarlıq Terminləri Lüğəti* (Hayvancılık Terimleri Sözlüğü) (1995) bu çalışmalar arasındadır.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla sadece yukarıda bahsettiğimiz alanlarda değil bilim, teknoloji, sanat ve zanaatın hemen hemen her *alanında terimsel çağdaşlaştırma* çalışmaları yapılmıştır. Bu *terimsel çağdaşlaştırma* çalışmaları, özleştirmeyi amaçlamıştır. Hem Azerbaycan Türkçesi söz varlığındaki alıntı terimlerin -özellikle Rusçadan gelen- özleştirilmesi hem de dile yeni gelen Batı kökenli terimlerin özleştirilmesi yönünde çaba gösterilmiştir. Burada yeni karşılaşılan Batı kökenli terimlerin genel olarak Sovyet döneminde olduğu gibi Rusça vasıtasıyla dile geçmesi dikkat çekicidir.

Yabancı kökenli terimlerin özleştirilmesinde çeşitli yollara başvurulmuştur. Tercüme yoluyla Azerbaycan Türkçesinin mevcut söz varlığından istifade edilmiş, morfolojik ve sentaktik yolla terimler oluşturulmuş; eski Türkçe ve halk ağızlarındaki kelime ve ifadelerden istifade edilmiştir. Bir başka yöntem olarak da bazı alıntı kelimelere karşılık ararken Türkiye Türkçesindeki terimlerden istifade edilmiştir. Bunun sebebi Avrupa dillerindeki bazı terimlerin Türkiye'deki çalışmalarda zaten özleştirilmiş olmasından ve özleştirilmiş bu terimlerin Türkiye Türkçesinde işleklik kazanmış olmasındandır. Burada önemli olan ortak terimlerin kullanılıyor olmasıdır. Bununla ilgili olarak bazı ilkeler doğrultusunda tüm Türk lehçeleri arasında terim alışverişinin sağlanması gerektiği düşüncesindeyiz. Böylece Türk dünyasında kullanılan ortak terimler, ortak iletişim dilinin oluşmasına katkıda bulunacaktır.

III. Çift süren hayvanın koşumlarını pulluğa bağlayan araç. Kemalpaşa -İzmir)" (Zanaat Terimleri Sözlüğü, 1976: 69).

2.5. ORTAK TÜRK YAZI DİLİ VE ORTAK TÜRK ALFABESİ

Bu başlık, dil planlamasının *seçim, kodlama ve uygulama* aşamalarını kapsamaktadır.

1880’li yıllarda Kırımlı Tatar Türkü fikir adamı İsmail Bey Gaspıralı, “Dilde, fikirde, işte birlik” şiarıyla tüm Türk halklarını birliğe çağırmıştır. Onun bu şiarını 20. yüzyılın başlarında Türkiye’de Ziya Gökalp, Azerbaycan’da Əli Bəy Hüseynzadə devam ettirmiştir. Türk dünyası birliği düsturu, ortak Türk yazı dili (y.n. ve bu dilin kodlanmasıyla ilgili olarak ortak Türk alfabesi) fikrini ortaya çıkarmıştır. Bu konu, uzunca bir süre müzakere edilmiş; ancak 1937 yılındaki repressiya (baskı) uygulamalarıyla bu müzakereler tamamen durdurulmuştur (Hacıyev, 2013: 4).

Azerbaycan SSC’de ortak Türk yazı dili ve buna bağlı olarak ortak Türk alfabesi meselesi, Sovyetler Birliği’nin dağılma sürecine girmesiyle tekrar gündeme gelmiştir.

Azerbaycan’da bağımsızlık hareketinin ve Latinleşme hareketinin öncülerinden, aynı zamanda *Azərbaycan* gazetesinin kurucularından olan Fəridun Cəlilov; *Azərbaycan* gazetesinin 30 Mart 1990 tarihli sayısındaki “Ziyanın Yarısından” adlı makalesinde geçmişte olduğu gibi Türklerin ortak bir alfabe kullanmasını önerir (Ağasioğlu, 30 Mart 1990: 3).

Cəlilov, alfabe siyasetiyle Sovyet yönetiminin Türk halkları arasındaki iletişimi nasıl kopardığını hatırlatır. Sovyet yönetimi alfabe değişikliklerine başlamadan önce Arap alfabesini kullanan Türk toplulukları birbirlerinin yazını takip edebilmiştir. Mesela Arap harfleriyle yayımlanan *Molla Nəsrəddin*, Türk dünyasında okunabilmiştir. Ancak on beş yıl sonra Türk toplulukları birbirlerinin yazılarını okuyamamıştır. Bu süreçte önce Latin alfabesi, kısa bir süre sonra da (1936’da itibaren) Kiril alfabesi uygulanmıştır. Yeni alfabe için ayrı ayrı komisyonlar oluşturulmuş; ancak bu komisyonların bağlı olacağı merkezî bir komisyon kasıtlı olarak oluşturulmamıştır. Böylece ortak kurallara sahip bir

alfabenin hazırlanıp uygulanmaması için güdülen politikayla Türk halkları için ayrı ayrı Kiril alfabeleri hazırlanmıştır (Ağasioğlu, 30 Mart 1990: 3).

Cəlilov'a göre alfabe değişiklikleri kültürel ve ekonomik yönden pek çok probleme sebep olmuştur. Ancak Cəlilov, Sovyet alfabe politikasının Türk dünyasına verdiği zararın telafisinin alfabe değişikliği ile mümkün olduğu düşüncesindedir. Yeni alfabenin ise Türk dünyasının ortak alfabesi olması gerektiğini ifade etmiştir (Ağasioğlu, 30 Mart 1990: 3).

Cəlilov, ortak alfabenin oluşturulmasının dört yolu olduğunu söyler:

- I. Orhun alfabesinin geliştirilmesi,
- II. Arap harfleri esasında bir ortak alfabe oluşturmak,
- III. Tamamen yeni bir alfabe oluşturmak,
- IV. Latin alfabesi esasında ortak bir alfabe hazırlamak (Ağasioğlu, 30 Mart 1990: 3).

Ona göre bu yollardan en uygunu dördüncü maddedir. Çünkü Latin alfabesinin dünyanın ortak yazı sistemi olma yolunda olduğu düşüncesindedir. Bu sebeple Latin harfli bir ortak Türk alfabesi projesi hazırladıklarının ve bu projenin de yakın zamanda *Azərbaycan* gazetesinde tartışmaya açılacağını haberini verir (Ağasioğlu, 30 Mart 1990: 3).

Cəlilov, ortak Türk alfabesi oluşturulurken şu şartlara dikkat edilmesini önemli bulur:

- I. Alfabede yer alan harfler dildeki her fonemi karşılamalıdır.
- II. Alfabe; seslerin oluşumu, diyalektik ilişkisi, metinde harflerin istatistiği, kullanılma sıklığı gibi hususlar dikkate alınarak bilimsel açıdan mükemmel olmalıdır.
- III. Harfler, pedagojik ve psikolojik esaslara göre seçilmelidir.
- IV. Harfler, ses sistemine ve seslerin mahreçlerine uygun olarak seçilmeli ki ileride alfabe ıslahatına gerek duyulmasın.

V. Türk alfabesindeki (Türkiye Türkçesinin yazıldığı alfabedeki) harfler ortak alfabede yer almalıdır. Aynı sesleri karşılayan harfler için tek bir işaret seçilmeli, farklı sesler için de uygun işaret bulunmalıdır. “...Türkiye Türkçesinde olmayan ə, x, ƣ seslerinin Azərbaycan Türklerinin alfabesinde ayrıca harfle bildirilmesi tabii durumdur.” (Ağasıoğlu, 30 Mart 1990: 3).

Vahid Əlizadə, Nizami Məhərrəmov, Səfa Şəkiliyev, Telman Muxtarovlu Cəlilov’un yazısına (Ziyanın Yarısından’a) istinaden Azərbaycan gazetesinə gönderdikleri mektuplarda Latin harfli ortak Türk alfabesi fikrini desteklediklerini ifade etmişlerdir (Müzakirə Davam Edir..., 15 İyun 1990: 3).

Azərbaycan gazetesində Cəlilov’un başlattığı tartışmaya bir sonraki sayıda Azərbaycan şairlerinden Rəfiq Zəka Xəndan dâhil olur (Xəndan, 7 Aprel 1990:12). Cəlilov, yukarıda da bahsettiğimiz gibi ortak Türk alfabesi oluşturmaının dört seçeneği olduğunu; ancak bunlardan en uygun olanının ortak alfabenin Latin alfabesi temelinde hazırlanması görüşündedir. Xəndan’a göre tek seçenek vardır, o da Latin alfabesine geçmektir. Cəlilov, hem Azərbaycan alfabesi için hem de ortak Türk alfabesi için Latin esaslı yeni alfabe hazırlanmasını önermektedir. Ancak Xəndan, “...eğer 50 yıldır Kiril alfabesinden çektiklerimizden kurtulmak istiyorsak Türk dünyasının gönüllerimizde ışıklandırılmasını diliyorsak yegâne doğru yolumuz Türk alfabesine geçmek olacaktır.” cümlesiyle de Türkiye’de kullanılan Latin alfabesine geçilmesi gerekliliği konusundaki düşüncesini net bir şekilde ortaya koyar. Çünkü yeni oluşturulacak bir alfabenin kargaşaya yol açacağını düşünür. Bu alfabeyi kimin hazırlayacağı, alfabenin nerede nasıl onaylanacağı kaos oluşturabilir. Kiril alfabesinde ə, x, ƣ harfleriyle gösterilen seslerin Türkiye Türkçesinde de olduğunu; fakat yazıda bunların e, h, ğ ile gösterildiğini ifade eder. Bunun yanında Kiril alfabesindeki x harfini karşılayan sesi de kaba bulduğunu, ilerleyen zamanlarda bu sesin dilden çıkarılması gerektiğini söyler.

Azərbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasından kısa bir süre sonra 18-20 Kasım 1991 tarihinde Türkiye’de Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü tarafından Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu düzenlenir. Bu sempozyumda Azərbaycan, Karaçay-Malkar, Başkurt, Kırgız, Özbek, Gagavuz, Çuvaş, Uygur ve

Kırım Tatar Türklerinden bilim adamları; Türkiye'deki bilim adamlarıyla alfabe konusunu tartışılar (Enginün, 1992: 64). Sempozyumda şu hususlar tespit edilir:

- 1) Sempozyumda muhtelif Türk bölgelerinden gelen bilim adamlarının hemen bütünü Türk boylarında Latin harflerine dönme düşüncesinin ortaya çıktığını belirtmişlerdir. Sempozyumun iştirakçileri bu düşünceleri oy birliği ile tasvip ve kabul etmiştir.
- 2) Sempozyum (y.n. katılımcıları) Azerbaycan Parlamentosunda görüşülen Latin asıllı Azerbaycan Türk alfabesinin bir an önce Azerbaycan Parlamentosundan çıkmasını temenni etmişlerdir.
- 3) Sempozyuma katılan bilim adamları Latin alfabesindeki aynı harflerin aynı sesleri gösterme prensibinde anlaşmaya varmışlardır.
- 4) Sempozyumda diğer Türk boyları arasında Latin asıllı alfabenin kabulünün Türk boylarının birbirini anlamasında ve kültür birliğinin pekiştirilmesinde en önemli unsur olduğu görüşüne oybirliği ile varmışlardır.
- 5) Sempozyum Türk boyları için Latin asıllı aşağıda gösterilen alfabenin esas alınmasını tavsiye etmektedir.

a	b	c	ç	d	e	ä
f	g	ğ	h	x	ı	İ
J	k	q	l	m	n	ñ
o	ö	p	r	s	ş	t
u	ü	v	w	y	z	

- 6) Bu sempozyumda alınan ilmi kararların yetkili organlara duyurulması tavsiye edilmiştir (Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu Sonuç Bildirisi, 1992: 67).

Yukarıda belirtilen Sonuç Bildirisi'nden anlaşılacağı üzere Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu'nda tavsiye edilen ortak Türk alfabesi, Türkiye Türkçesinin yazıldığı Latin alfabesine Ä ä, X x, Q q, Ñ ñ, W w harflerinin eklenmesiyle oluşturulmuştur (Abdieva, 2017: 106). Bağımsızlığını kazanan Türk boylarının da bu alfabe çerçevesinde alfabelerini oluşturmaları önerilmiştir.

Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu'nun ardından Azerbaycan Cumhuriyeti, 25 Aralık 1991 tarihinde 50 yıldır istifade ettiği Kiril

alfabesini terk ederek Latin alfabesini kabul etmiştir (Qanunlar, 25 Dekabr 1991). Bu alfabe; Ñ ñ, W w harfleri dışında sempozyumda önerilen “Ortak Türk Alfabesi”nin harflerinden oluşmaktadır. Dolayısıyla Türkiye’de istifade edilen Latin alfabesinin Ä ä, X x, Q q harfleri ile genişletilmiş hâlidir (Abdieva, 2017: 106). Böylece Azerbaycan, ortak Türk alfabesini kabul edip uygulayan ilk ve tek Türk cumhuriyeti olmuştur. Sonrasında Tataristan’da da ortak Türk alfabesi kabul edilmiş ve uygulamaya çalışılmıştır. Ancak Moskova, buna engel olmuştur (Cəlilov, 10 Temmuz 2018, Yüz Yüze Görüşme).

Şükürlü ve Məmmədli (30 Mart 1991: 1), Azerbaycan’ın Latin alfabesine geçmesini ortak Türk alfabesi düşüncesi için önemli görürler. Onlara göre Azerbaycan, Latin alfabesine geçerse diğer bağımsız Türk devletleri de Azerbaycan’ın bu tecrübesinden faydalanacak, belki de aynı alfabeyi kabul edeceklerdir. Bu; aynı köke, aynı kültüre sahip Türk topluluklarının ilişkisini güçlendirecektir.

Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu’nda tavsiye edilen ortak Türk alfabesi, Azerbaycan’da Azerbaycanlı aydınlar arasında tartışılmaya devam etmiştir. Bu konudaki görüşlerin çoğu ortak Türk alfabesinin Türkiye Türkçesinin yazıldığı alfabe temelinde oluşturulması yönündedir. Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim elemanlarından Prof. Murtuz Ələsgərov ve Ziyafət Əsgərov, bu konudaki desteklerini açıklamışlardır. Onlar, SSCB döneminde her bir Türk halkına farklı Kiril alfabesinin uygulanması neticesinde Türk cumhuriyetleri ve topluluklarının birbirlerinin eserlerini okuyamadıklarını, birbirlerini anlayamadıklarını hatırlatırlar. Ələsgərov ve Əsgərov’a göre aynı durumun tekrarlanmaması için artık yerleşmiş olan bir Türk alfabesinden -Türkiye Türkçesinin alfabesinden- istifade edilmelidir. Böylece Türk alfabeleri arasındaki farklılıkların asgari seviyede olacağı düşüncesindedirler. Aksi takdirde Latin alfabesine geçişte 25’e yakın Türk topluluğunun her biri iki üç farklı harf oluşturursa geçmişte Rus alfabesiyle yapılan Türkleri farklılaştırma, birbirine yabancılaştırma politikasına benzer bir durumun ortaya çıkabileceğine dikkat çekerler. Bir başka deyişle böyle bir durumda Latin alfabesinin Türkleri birleştirici değil ayırıcı bir nitelik ve işlev üstlenmiş olacağını söylerler (Ələsgərov ve Əsgərov, 9 Yanvar 1992: 2).

Anar Rzayev, ortak Türk alfabesinin Türkiye Türkçesinin yazıldığı alfabe esasında oluşturulması gerektiği düşüncesindedir. 14 Nisan 2000’de Kitab-ı Dede Korkut’un 1300. yıldönümü münasebetiyle oluşturulan devlet komisyonu toplantısında Anar, Türkiye Türkçesinin yazıldığı Latin alfabesine bazı seslerin eklenmesiyle ortak alfabenin oluşturulabileceğini ifade eder. Azerbaycan Türkçesi için ə ve x harfleri muhakkak gereklidir (AzərTAC, 15 Aprel 2000: 2).

Xəzər dergisinin redaktörü Vaqif Bayatlı Öner ise ortak Türk dilinin ve alfabesinin Azerbaycan Türkçesi esasında oluşturulabileceği yönünde görüş bildirir. Öner, Azerbaycan’ın Türk devletleri arasında bir köprü görevi gördüğünü, hatta “Büyük Kardeş” rolünü üstlenebileceğini söyler. Çünkü tarihî olaylara, rollere bakıldığında bu yeni alfabeyi Azerbaycan’ın Türkiye’den değil aksine Türkiye’nin Azerbaycan’dan aldığını öne sürer. Bu sebeple de ortak Türk dilinin Azerbaycan Türkçesi esasında oluşturulmasını önerir (Öner, 11 Avqust 1992: 2).

Gazete yazılarında ortak Türk alfabesinin Arap harfleriyle oluşturulması yönünde görüş bildirenler de olmuştur. Bu görüşü savunanlardan biri olan gazeteci Firuz Əhmədli (25 May 1990: 3)’ye göre Türkler arasındaki ortak alfabe, Türkçenin karakterine uygun olarak düzenlenen Arap alfabesi olmalıdır. Böylece Türklerin geçmişlerinden koparılmayacakları düşüncesindedir.

Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu’ndan sonra, 4-8 Mayıs 1992 tarihleri arasında, Ankara’da “Türk cumhuriyetleri ve Türk topluluklarında Türk dilinin abece, yazım ve yazı dili sorunlarını araştırmak, ortak çözüm yollarını aramak ve bu konuda çizilecek programı oluşturacak kararları almak” amacıyla Sürekli Türk Dili Kurultayı toplanmıştır (Sürekli Türk Dili Kurultayı Yapıldı, Haziran 1992: 3).

Sürekli Türk Dili Kurultayı’nda komisyonlar; Abece, Yazım ve Yazı Dili olarak üç ana başlık altında oluşturulmuştur. (Sürekli Türk Dili Kurultayı Yapıldı, Haziran 1992: 5). Abece Komisyonunda Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu’nda tavsiye edilen 34 harfli ortak alfabe tartışılmıştır. Özellikle Azerbaycan’dan katılan davetliler, bu alfabenin kabul edilmesi konusunda ısrarcı olmuşlardır (Sürekli Türk Dili Kurultayı Yapıldı, Haziran 1992: 5-7).

Abece Komisyonunda yapılan çalışmalar ve tartişmalar sonucunda şu kararlar alınmıştır:

- I. Daha nce Milletlerarası ağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu'nda tavsiye edilen 34 harfli ereve alfabe kabul edilmiştir.
- II. Kabul edilen bu alfabeden gerekli olan harflerin alınarak her Türk lehçesi için alfabe oluşturulması kabul edilmiştir.
- III. Yeni alfabeler oluşturulurken kapalı e ve açık e, kalın k (/q/) ve ince k, /h/ ve /x/, /v/ ve /w/, /n/ ve geniz n'si gibi birbirine yakın seslerin fonemik bir fonksiyonu olmadıkça tek işaretin kullanılması önerilmiştir.
- IV. Bunların dışında tartişmalar sonucu bazı tavsiye kararları alınmıştır:
 - a. Açık e sesinin  ile gösterilmesi eleştirilmiştir. Açık e için e'nin, kapalı e için 'nin kullanılması teklif edilir; ancak 'nin korunması;
 - b. Sadece Türkiye Türkçesinde istifade edilen ė'nin gerekli olan Türk yazı dillerinde kalın ė için kullanılması;
 - c. Geniz n'si için ng ve   gibi teklifler sunulsa da her sese bir işaret ilkesi gereği ve bilgisayarlarda, daktilolarda kullanılabilmesi için  'nin korunması;
 - d. Gırtlak h'si için kullanılan x'nin k sesinden türediği belirtilerek bu ses için k harfinin kullanılması, fonemik bir değeri varsa x'nin kullanılması;
 - e. v harfinin kullanılması, w harfinin ise sadece fonemik değeri varsa kullanılması;
 - f. Uzun nller için ise çift ünlü kullanılması önerilmiştir (Abece Komisyonu Raporu, Haziran 1992: 10).

Azerbaycan'dan gelen katılımcılar, bu komisyon raporundaki   harfi yerine  'yi teklif etmişlerdir. Onların bu teklifi, yapılan oylamanın ardından kabul edilmiştir. Başlangıçta kabul ettikleri   harfinin yazımının zor olduğu gerekçesiyle bu değişikliği teklif ettiklerini ifade etmişlerdir (Ercilasun, 1996'dan aktaran şahin, 2012: 379-380). Kurultay'da kabul edilen teklife uygun olarak 16 Mayıs 1992'de Azerbaycan alfabesindeki  harfi,  ile değiştirilmiştir (Blair, September 1993).

Abece Komisyonu'nda bir başka tartışılan konu, gırtlak h'sinin "Ortak Türk Alfabeti"nde hangi harfle gösterileceğidir. Azerbaycanlı üyeler, bu sesin X x ile gösterilmesi gerektiğini; çünkü bu harfin halk tarafından kabul gördüğünü ve halkın bu konuda alışkanlık geliştirdiğini söylemişlerdir. Buna karşılık bazı üyeler; bu harfin matematik, fizik, kimya dilinde "iks" olarak seslendirildiğini; ayrıca x harfinin olduğu Batı dillerindeki özel adların telaffuzunda karışıklığa neden olacağını ifade etmişlerdir. Bunun için de gırtlak h'sinin ħ ile gösterilmesini istemişlerdir. Sonuç olarak bu her iki görüş de komisyon raporunda yer almıştır (Sürekli Türk Dili Kurultayı Yapıldı, Haziran 1992: 5-7).

Ortak alfabe konusu; Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu ve Sürekli Türk Dili Kurultayı'ndan sonra 29 Eylül - 2 Ekim 1992'de Bişkek'te düzenlenen Türk Cumhuriyetleri Eğitim Bakanları ve Türk Toplulukları Eğitim Temsilcileri II. Konferansı'nda, 8-10 Mart 1993 tarihinde Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) tarafından Ankara'da düzenlenen Alfabe ve İmla Konferansı'nda ve 21-23 Mart 1993'te Antalya'da toplanan Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk-Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı'nda ele alınmış ve bu bilimsel toplantılarda da Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu'nda tavsiye edilen 34 harfli "Ortak Türk Alfabeti" tasdik edilmiştir (Ercilasun, 1996'dan aktaran Şahin, 2012: 380).

Türk dil birliğinin oluşturulması için ortak alfabe ile birlikte ortak yazım ve imla kuralları da belirlenmeliydi. Sürekli Dil Kurultayı Sonuç Bildirisi'nde yazım ile ilgili olarak öncelikle Türkiye'de bir uzlaşmanın sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. Diğer Türk cumhuriyetleri ve topluluklarıyla yazım konusundaki birliğin uzlaşma yoluyla çözümlenebileceğine dikkat çekilmiştir. "Ayrıca yazım konusunun Türkçe öğretimiyle iç içe olduğu ve bir bütünlük içinde ele alınması; ana dili öğretiminin sağlıklı yapılabilmesi için yazım kılavuzu ile birlikte söyleyiş kılavuzunun da hazırlanması gerektiği" ifade edilmiştir (Sonuç Bildirisi, Haziran 1992: 15).

Çalışmamız kapsamındaki gazete sayılarında Sürekli Dil Kurultayı'nın ardından ortak Türk yazı dilinin yazım kurallarından ziyade ortak alfabe seçimi ve ortak yazı dilinin belirlenmesi konularının gazete sayfalarına yansıdığı tespit

edilmiştir. Yukarıda ortak alfabeyle ilgili görüşlere yer verilmiştir. Şimdi ise ortak yazı dili konusunda ileri sürülen düşüncelerden bahsedilecektir.

Sürekli Türk Dili Kurultayı Sonuç Bildirisi'nde ortak bir yazı dilinin kısa sürede ve zorlamayla oluşturulamayacağı belirtilmiştir. Ortak yazı dilinin oluşturulmasında politika, eğitim, turizm, ekonomi gibi dil dışı unsurların etkili olacağı görüşü benimsenmiştir (Sonuç Bildirisi, Haziran 1992: 15).

Kurultayın ardından ortak yazı dili meselesi Azerbaycan aydınlarının gündeminde yer almıştır. Ortak yazı dili için hangi lehçenin esas alınması gerektiği ve bu yazı dilinin nasıl oluşturulacağı konusunda düşünceler dile getirilmiştir.

Həyat gazetesinde Prof. Afad Qurbanov (20 İyun 1992:2), ortak Türk edebî dili ile Türk lehçelerinden birinin kastedilmediğini; ancak Türkçenin genel özelliklerini en çok yansıtan Türk lehçesi esasında ortak Türk edebî dilinin oluşturulabileceğinin altını çizer.

Qurbanov'a göre (20 İyun 1992:2) ortak Türk edebî dilinin oluşturulmasında en önemli mesele Ortak Türkçe sözlüğünün hazırlanmasıdır. Türk lehçeleri sözvarlığı açısından farklılıklar göstermektedir. Aynı kavram, farklı kelimelerle ifade edilebilmektedir. Mesela Azerbaycan Türkçesindeki “yaxşı” ve “bəli” kelimeleri Türkiye Türkçesinde “iyi” ve “evet” kelimeleriyle karşılanmaktadır. Ya da Kazak Türkçesindeki “sur”, “takool”, “una”, “ulçu”, “ulat”, “sepil” kelimeleri Azerbaycan Türkçesinde sırasıyla “mavi”, “dayaq”, “bəyənmək/razılaşmaq”, “əməzik”, “dağılma/məhv olma”, “qala divarı” kelimeleriyle karşılanmaktadır.

Ortak Türkçe sözlüğünün amacı; çağdaş Türk lehçelerindeki farklı kelimeleri yansıtmak ve onların esas ve diğer anlamlarını doğru bir şekilde aktarmak olmalıdır. Karşılaştırma metodu ile hazırlanacak bu sözlük, Türk lehçeleri arasında karşılıklı anlaşılabilirliğe hizmet edecektir. Qurbanov, bu durumda Azerbaycan sözlükçülüğünün iki dilli sözlükler (Azerbaycan Türkçesi-Kazak Türkçesi ve Kazak Türkçesi-Azerbaycan Türkçesi; Azerbaycan Türkçesi-Nogay Türkçesi ve Nogay Türkçesi-Azerbaycan Türkçesi; Azerbaycan Türkçesi-Kumuk Türkçesi ve Kumuk Türkçesi-Azerbaycan Türkçesi vs.) hazırlama vazifesini üstlenmesi gerektiğini

belirtir. Ayrıca bu tarz sözlüklerin diğer Türk devletlerinin ve Türk topluluklarının da hazırlaması gerektiğinin altını çizer (Qurbanov, 20 İyun 1992:2).

Qurbanov (20 İyun 1992: 2), ortak Türk edebî dilinin oluşmasında bir diğer önemli meselenin okullarda Türk dillerinin öğretilmesi olduğunu söyler. Bunun için okullarda alt sınıflarından itibaren “Türk Dilleri” dersinin okutulmaya başlanmasını gerekli görür. Bu dersin içeriğinde çağdaş Türk lehçeleri hakkında bilgi; onların benzer ve farklı fonetik, morfolojik, leksik, yazım ve telaffuz özellikleri yer almalıdır. Böylece ortaöğretimi bitiren her bir vatandaşın Türk dillerini belli seviyede öğrenmiş olacağını belirtir. Yükseköğretimde ise “Türk Dilleri” dersinin daha detaylı işlenmesi gerektiği düşüncesindedir. Bu seviyede Türk dili tarihi; çağdaş Türk lehçelerinin mukayeseli fonetik, morfolojik, leksik özellikleri dersin kapsamına dâhil edilmelidir. Qurbanov; Türk lehçelerinin karakteristik özelliklerinin belirlenmesinin, açıklanmasının ortak Türk edebî dilinin şekillenmesi için önemli olduğuna dikkat çeker.

Milli Meclis Kültür Komisyonu Başkanı Anar, Türk dilinin çeşitli gruplara bölündüğünü ve bunların birleştirilerek ortak dil oluşturulmasının mümkün olmadığını; bunun yerine ortak iletişim dilinin belirlenmesi gerektiği görüşündedir (Məmmədqızı, 8 İyun 2000: 8). Ortak iletişim dili olarak da Türkiye Türkçesinin seçilmesinden yanadır. Anar, bu fikrini 2000 yılında Türkiye’de düzenlenen bir sempozyumda dile getirdiğini ve sempozyum katılımcılarının bu düşüncayı desteklediğini ifade eder. Anar, bununla ilgili olarak *525-ci Qəzet*’te şunları söyler: “Bağımsız devletçilik geleneği daha uzun süre olan bir memleketin dili-Türkiye Türkçesi birçok sahada (siyaset, ordu, iktisat, teknik vs.) daha gelişmiş dildir. Bu dilin ortak iletişim dili olarak işlenmesine zannımca hiçbir Türk halkının itirazı olmaz.” (*525-ci Qəzet*’ten aktaran Bahadır, 17 Avqust 2000: 6).

Azadlıq gazetesinde Xaliq Bahadır, Anar’ın bu ifadelerine karşılık “Türkiye Türkçesi hem saflık hem de gelişme bakımından Azerbaycan Türkçesinden çok çok geride kalır. Azerbaycan Türkçesi bütün Türk dilleri arasında en temiz, en gelişmiş olduğundan Türk halkları ortak Türkçe olarak bu dili seçmelidirler.” ifadeleriyle ortak Türkçe için en uygun Türk lehçesinin Azerbaycan Türkçesi olduğunu iddia

eder. Bahadır, sözlerinin devamında 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı'nda Azerbaycan Türkçesinin ortak Türkçe olarak seçildiğini söyler (Bahadır, 17 Avqust 2000: 6).

Sonuç olarak Azerbaycan'da ortak Türk yazı dili ve ortak Türk alfabesi düşüncesine dair tartışmaların bağımsızlık hareketiyle başladığı ve bağımsızlığın ilk yıllarında sıklıkla gündeme geldiği saptanmıştır. Ortak Türk yazı dilinin oluşturulmasında hangi Türk yazı dilinin esas alınması gerektiği ve bu yazı dilinin hangi alfabeyle kodlanacağı konusunda görüş farklılıkları ortaya çıksa da aydınlar arasında Türk dünyasını birleştirecek ortak Türk yazı dili ve ortak Türk alfabesi düşüncesinin desteklendiği tespit edilmiştir.

SONUÇ

Azərbaycan, Yeni Azərbaycan ve Azadlıq gazetelerindeki yazılardan yola çıkarak Azerbaycan'da 1989-2003 yılları arasında uygulanan dil planlamasının uluslaşma bağlamında esasen iki yönde ilerlediğini söylemek mümkündür: *Millîleşme* ve *küreselleşme*. *Millîleşme* yönünde *Sovyetsizleştirme* amaçlanmıştır. Bu amaca *Türkçülük* ve *Azerbaycancılık* anlayışları çerçevesinde ulaşılmaya çalışılmıştır. Azerbaycan dil planlamasının ilk yıllarında (Əbülfəz Elçibəy döneminde) *Türkçülük*, sonraki yıllarda (Həydər Əliyev döneminde) ise *Azerbaycancılık* vurgulanmıştır. Bu iki anlayış arasında dil planlaması bakımından bazı farklılıklar (Dil adının önce “Türk dili”, sonra “Azerbaycan dili” olması gibi...) olsa da keskin çizgilerin olmadığı gözlemlenmiştir. *Azerbaycancılık*, *Türkçülüğü* reddeden bir anlayış olmamış; *Türkçülüğü* de kapsayan bir anlayış olarak benimsenmiştir. *Küreselleşme* yönünde ise *çağdaşlaşma* amaçlanmıştır. *Çağdaşlaşma*, *Batılılaşma (Avrupalılaşma)* temelinde ilerlemiştir.

Dil planlamasının hem *millîleşme* hem de *küreselleşme* etkisinde ilerlemesi dil politikaları açısından ulusal dil mi, yerel diller mi çelişkisini oluşturur. Ancak Azerbaycan, bu konuda *uygulama* aşamasında başarılı bir denge politikası izlemiştir. Azerbaycan, ulusal dil ve azınlık dilleri arasındaki çelişkiyi ve çatışmayı önlemiştir.

Azerbaycan'da dil planlamasının ilk adımı olan *seçim* aşaması, *millîleşme* yönünde kararlar içermiştir. Resmî olarak tek dillilik politikası benimsenmiş, devlet dili olarak millî dil (egemen toplumun dili) seçilmiştir. Bu dil durumunun benimsenmesinde geçmişten gelen bir uzlaşmışlığın ve toplum düzeyinde bir kararlılığın etkili olduğu saptanmıştır. Aynı uzlaşmışlık ve kararlılık, değişke seçimi için de geçerli olmuştur.

Gazetelerden elde ettiğimiz veriler; siyasiler, akademisyenler, aydınlar ve halk arasında dil ve değişke seçimi konusunda genel bir kabulün olduğunu göstermiştir. Ancak dilin adlandırılması konusunda bu genel kabulden söz edilemez. Dil adı konusu uzun yıllar süren hararetli tartışmaların merkezinde yer almış ve bu konu, ulusal kimlik inşasının bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında ve 1995 Anayasası'nın hazırlanması

sürecinde tartışmaların yoğun olduğu görülmüştür. Devlet dili için pek çok farklı adlandırmalar (“Türk dili”, “Azerbaycan dili”, “Azerbaycan Türk dili”, “Azerbaycan Türkçesi”, “Azeri Türkçesi”, “Türk-Oğuz-Azerbaycanlı dili”, “Azerbay dili”, “Azer dili”, “Azerbaycanca” gibi) önerilse de devlet dilinin 1992’de “Türk dili”, 1995’te ise “Azerbaycan dili” olarak değiştirilmesi bu konudaki esas kutuplaşmanın “Türk dili” ve “Azerbaycan dili” taraftarları arasında olduğunu ortaya koymuştur.

“Türk dili”ni savunanların temel dayanağı, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin manevi selefleri tarafından dilin “Türk dili” olarak adlandırılmasıdır. “Türk dili” adını destekleyenler, dil adının millet ile ilişkilendirilmesinin doğru olduğunu savunmuşlardır. Bu sebeple devlet dilinin “Türk dili” adıyla anılmasını talep etmişlerdir. Ayrıca Azerbaycan dışında yaşayan Azerbaycan Türklerinin manevi birliği için de bu adın önemine dikkat çekmişlerdir.

“Azerbaycan dili”ni savunanlar ise diğer Türk Cumhuriyetlerini örnek göstererek Özbeklerin, Kazakların, Türkmenlerin dillerini Özbek dili, Kazak dili, Türkmen dili olarak adlandırdıklarını; Azerbaycan’da da dilin adının “Azerbaycan dili” olması gerektiğini belirtmişlerdir. Dil adının millet ile mi yoksa coğrafya ile mi ilişkili olması gerektiği konusunda dilin coğrafya adıyla ilişkilendirilmesinde sakınca görmemişlerdir. “Azerbaycan dili” adını destekleyenler; “Türk dili” ifadesinin azınlıklar arasında gerginliğe sebep olduğunu ve olacağını; devlet dilinin “Türk dili” olarak kabul edildiği kararın hukuka aykırı olduğunu söylemişlerdir. “Azerbaycan dili” adının tüm halkı kapsayıcı ve bütünleştirici niteliğinden bahsederken “Azerbaycan dili”nin Türk dilleri grubuna dâhil olduğunu da vurgulamışlardır. Bir başka nokta ise “Azerbaycan dili”ni savunanlar arasında “Türk dili” adlandırmasını, Türkiye’nin devlet dili adı ile ilişkilendirenler olmuştur. Bu görüşte olanlar, “Türk dili” adının kullanılması durumunda dilin zamanla “Türkiye Türkçesi” etkisinde kalacağını ileri sürmüşlerdir.

Azerbaycan’da *kodlama* süreci *millileşme* ve *küreselleşme* etkisiyle ilerlemiştir. Bu sürecin ilk aşaması olan alfabe değişimi, *seçim*deki dil adı gibi ulus-kimlik inşasının bir sembolü olmuştur. Sovyet dil politikasının dayattığı Kiril alfabesi terk edilerek Sovyet kimliği izlerinin silinmesi amaçlanmıştır. Yeni kimliğin hangi alfabeye temsil edilmesi gerektiği konusu uzun ve hararetli tartışmalara sebep

olmuştur. Tartışmaların genel olarak Latin, Arap ve Kiril alfabesi üzerinden gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bunların dışında Orhun alfabesine geçilmesi gerektiğini savunanlar da olmuştur. Ancak hem Azerbaycan Türkçesinin ses özelliklerine uygunluğu gerekçesiyle hem de *küreselleşme* ve *millîleşmenin* bir gereği olarak değerlendirilmesi sebebiyle Latin alfabesi kabul görmüştür. Dolayısıyla Latin alfabesine geçiş; Sovyet izlerinin silinmesinin, *millîleşmenin*, *küreselleşmenin* ve *küreselleşme* bağlamında *çağdaşlaşmanın* sembolü hâline gelerek toplumsal bir niteliğe bürünmüştür.

Alfabe tartışmaları, imla meselesini de gündeme getirmiştir. Bu mesele kapsamında daha çok kesme işaretinin millî dile uygun olup olmadığı tartışılmış, bunun yanında alıntı kelimelerin, bazı kelime ve eklerin yazımı konusunda farklı görüşler dile getirilmiştir. Yazımda standartlaşmanın önemli ürünlerinden olan imla kılavuzunun tezimizin kapsadığı dönem içerisinde yayımlanmamış olması ve bu süreçte Sovyet döneminde hazırlanan imla kılavuzunun kullanılmış olması *yazılaştırmanın* bu basamağının uluslaşma sürecine katkısının tartışma düzeyinde kaldığını göstermiştir. Ancak bu aşamadaki eksiklik, 2004 yılında imla kılavuzunun yayımlanmasıyla giderilmiştir.

Sovyet sonrası dönemde kodlama faaliyetleri kapsamında en az tartışılan ve az çaba gerektiren aşamanın *dilbilgisileştirme* olduğu söylenebilir. Çünkü Sovyet döneminde dilin gramer kuralları titizlikle ortaya konulmuştur. Bu sebeple bağımsız Azerbaycan'da *dilbilgisileştirme* hazır durumdadır. 1989-2003 yılları arasında genel olarak Sovyet dönemi gramer çalışmalarının Latin alfabesine aktarılması çabaları gözlemlenmiştir.

Sözcükleştirme aşamasında da *dilbilgisileştirme* aşamasına benzer bir sürecin yaşandığı söylenebilir. SSCB dönemine ait pek çok sözlüğün yeniden neşredildiği tespit edilmiştir. Ancak bu yeni neşirler, aynen basılmamış; *millîleşme* sürecine uygun bir şekilde genişletilerek yayımlanmıştır. Bu dönemde yayımlanan sözlüklerde özleşme eğilimi olduğu görülmüştür. Ağzılara ait bazı kelimelere, eski Türkçe kelimelere, Türkçe kurallara uygun oluşturulan yeni kelimelere sözlüklerde yer verilmiştir. Ayrıca bazı alıntı kelimelerin Türkiye Türkçesindeki karşılığının Azerbaycan Türkçesi söz varlığına dâhil edildiği tespit edilmiştir.

Seçilen, kodlanan dil; ancak uygulandığında millî kimlik inşasına katkıda bulunabilir. Aksi durumda *seçimler* ve *kodlamalar*, kâğıt üzerinde kalır. Dolayısıyla *uygulama* aşamasını dil planlamasının belkemiği olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Azerbaycan’da bazı alanlarda ve konularda bu sürecin yavaş ilerlediği, 2001 yılında yürürlüğe giren Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin *uygulama* aşaması için bir dönüm noktası olduğu ve bu kararnameden sonra *uygulamanın* hız kazandığı belirlenmiştir.

Azerbaycan’da dil planlamasının *uygulama* aşaması, *millîleşme* ve *küreselleşme* yönündedir. Bu süreç, politikanın bazı yerleştirme alanları üzerinden değerlendirilmiştir. Dil politikasının yerleştirilmesinde başat araçlardan olan okullarla ilgili olarak Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasının ardından komünist eğitim sistemine hizmet eden eğitim politikasının değiştirilmesine yönelik çalışmalar yapıldığı saptanmıştır. Milliyetçilik, vatanseverlik ve demokratik ilkelerin esas alındığı bir eğitim politikası benimsenmiştir. İlköğretim ve ortaöğretim programlarında Sovyet ideolojisine hizmet eden dersler çıkarılmıştır. 1992-1993 yılında Azerbaycan millî ideolojisine uygun olan eğitim programları ve ders kitapları hazırlanmış; ders kitaplarının basım çalışmaları 1997 yılına kadar devam etmiştir. Bu ders kitapları 2006 yılına kadar okutulmuştur. Bu süreçte alfabenin uygulanmasında bazı zorluklarla karşılaşılmıştır. 1991 yılında Latin alfabesinin kabul edilmesinden sonra ilköğretim ve ortaöğretim okullarında yeni alfabenin uygulanması sağlanmıştır. Bu okullarda okutulan ders kitapları Latin harflerine aktarılmıştır; ancak ders kitapları dışındaki edebî ve ilmî eserler, Latin harflerine aktarılamamıştır. Üniversitelerde ise yeni alfabenin uygulanması, ilköğretim ve ortaöğretim okullarındaki gibi olmamıştır. İlköğretim ve ortaöğretim düzeyinde Latin harfleriyle eğitim alan öğrenciler, üniversitede Kiril harfleriyle eğitim görmüş, Kiril harfli ders kitaplarını okumuşlardır. Bu durum, alfabe konusunda ikilik oluşturmuştur. 18 Haziran 2001 tarihli kararname, alfabe konusundaki bu ikiliğin çözümüne ilişkin önemli bir adım olmuştur.

Dil durumu açısından okul alanında izlenecek siyasetin önemli noktalarından biri, azınlık hakları ve ana dili öğretimi konusu olmuştur. Bununla ilgili olarak bağımsızlığın akabinde ders programları ve ders kitapları hazırlanmıştır. Azınlıkların

yoğun yaşadığı bölgelerde azınlıklara devlet diliyle beraber kendi ana dilleri bir ders olarak öğretilmiştir. *Türkçülüğün* vurgulandığı Əbülfəz Elçibəy döneminde de *Azərbaycancılığın* benimsendiği Həydər Əliyev döneminde de azınlık dillerinin korunmasına yönelik yasal düzenlemeler yapılmıştır. Azınlık dilleri konusunda ulusal düzeyde alınan kararların ve yapılan uygulamaların uluslararası tavsiyelere uygun olduğu tespit edilmiştir.

Eğitimde Rusça karşısında devlet dilinin ön plana çıkarılması için gerek Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren okullarla ilgili gerekse Rusça eğitim veren okullarla ilgili bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerle Azerbaycan Türkçesi, eğitim dili olarak uygulanmış ve Rusça karşısında prestijli duruma getirilmiştir. Ancak bu süreçte Rusça, Azerbaycan'da yabancı dil olarak kullanılan en işlek dil konumundadır. Her ne kadar ülkede Rusça işlek olarak kullanılsa da Rusçaya karşı dil tutumundaki değişim inkâr edilemez. Bu değişimin ilerleyen zamanlarda Sovyet dönemi dil politikasıyla yetişen neslin azalmasıyla birlikte daha görünür olacağı öngörülmektedir. Çünkü çağın ihtiyaçları ve Azerbaycan'ın dış siyaseti, dış ilişkileri gereği gençlerde İngilizce başta olmak üzere dünyada etkili olan başka dilleri öğrenme eğilimi söz konusudur.

Dil planlamasının *kamusal dil alanındaki* etkisi, *dil bilimsel manzaraya* daha çok 2002 yılından sonra yansıdığı tespit edilmiştir. Bağımsızlık sonrası süreçte Rusçanın kamuya açık alanlardaki görünürlüğü devam etmiştir. Ayrıca bu dönemde *küreselleşme* eğiliminin sonucu olarak dil bilimsel manzaraya İngilizce de dâhil olmuştur. Böylece kamusal alanda Azerbaycan Türkçesi, İngilizce ve Rusçanın etkili olduğu tespit edilmiştir. Hem yukarıdan aşağıya hem de aşağıdan yukarıya dil yönetimiyle bu üç dil arasından Rusçanın gücünün zayıflama eğiliminde olduğunu söylemek mümkündür. Buna karşılık İngilizcenin sahada giderek güçlendiği belirlenmiştir. Dolayısıyla Azerbaycan'da kamuya açık alandaki dil yönetiminin Azerbaycan Türkçesi-İngilizce iki dilliliği temayülünde olduğu söylenebilir. Ayrıca taranan gazete yazılarında ve kanunlarda Rusça hariç azınlık dillerinin dil bilimsel manzarada görünür olduğuna dair bir veriye rastlanmamıştır. Bu da azınlık dillerinin kamuya açık alanlarda etkili olmadığını göstermiştir.

Kamusal dil alanının bir başka yönü olan kitle iletişim araçlarında dil durumu değerlendirildiğinde Azerbaycan'ın uluslaşma sürecinde yayın dili konusunda tek dilli bir politika yürütmediği tespit edilmiştir. Azınlık dillerinde yayına ve Rusça yayınlara izin verilmiştir. Televizyon ve radyo yayınlarında devlet dilinin uygulanması meselesinde çalışmamızın kapsadığı dönem için Millî Televizyon ve Radyo Şûrasının 2003 yılı verileri, hedeflenen seviyeye ulaşamadığını göstermiştir. Kitle iletişim araçlarında İngilizcenin durumuyla ilgili gazete yazılarında herhangi bir görüşe rastlanmamıştır.

Çalışmada dil planlamasının kamu kurumu ve resmî belgelerde tam olarak uygulanması konusunda ikilikler olduğu gözlemlenmiştir. Tüm devlet kurumlarında, resmî belgelerde devlet dili olan “Azerbaycan dili”nin kullanılması için yasal düzenlemeler yapılsa da devlet dilinin bu alanlarda tam olarak uygulanmadığı görülmüştür. Bağımsızlığın ilk yıllarında devlet alanında Azerbaycan Türkçesinin işlek olarak kullanılması yönünde eğilim söz konusudur. Çalışmamız kapsamındaki gazete yazılarından yola çıkarak bu eğilimin daha sonraki yıllarda yavaşladığı; ancak 2000 yılından sonra tekrar hızlandığı tespit edilmiştir. 2000 yılında kamu kurumlarında Rusçanın hâlen kullanılıyor olması, Millî Mecliste tartışılmış; sonraki süreçte resmî alandaki Azerbaycan Türkçesi-Rusça ikiliğinin ortadan kaldırılarak devlet dilinin uygulanmasını amaçlayan yasal düzenlemeler yapılmıştır. Dolayısıyla Azerbaycan’da *Sovyetsizleştirme* çalışmaları çerçevesinde resmî alana devlet dilinin yerleştirilmesi, daha doğru bir ifadeyle bu alanda devlet dilinin tam olarak uygulanması belli bir sürece yayılmıştır.

Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasından sonra dinî alanda dil durumuyla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim’in Azerbaycan Türkçesinde meali konusunun gündeme geldiği ve ana dilinde ibadet konusunda reform tekliflerinde bulunduğu tespit edilmiştir. Çalışmamızda, 2000 yılında gündeme gelen ana dilinde ibadet konusunun tartışmalara sebep olduğu gözlemlenmiştir. Ana dilinde ibadete karşı çıkanların dinin tahrip edilme kaygısını taşıdıkları; ana dilinde ibadeti destekleyenlerin ise ibadetin anlaşılır olması gerektiğini savundukları saptanmıştır. Bu tartışmalar sonucunda ibadet dilinde bir değişiklik olmamıştır. Ezan ve namaz sureleri Arapça okunmaya devam etmiştir.

Uygulama aşamasında alfabeye tam geçiş sürecinde aksaklıklar yaşanmış; alfabeye kesin geçiş, yeni alfabenin kabulünden on yıl sonra gerçekleşmiştir. Bu gecikme; yeni alfabenin okul alanına, kamusal dil alanına ve basın-yayın alanına yerleştirilememesinden ya da kısmen yerleştirilmesinden kaynaklanmıştır. Kiril ve Latin alfabesinin kullanımındaki ikilik, 18 Haziran 2001 tarihli kararnameyle büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.

Azerbaycan Türkçesini *genişletme* faaliyetleri kapsamında *biçemsel geliştirme* çalışmaları, çoğunlukla Rusça ve İngilizce biçimleri Türkçeleştirmeye; Rusça etkisinden kaynaklı ikili kullanımlarda Azerbaycan Türkçesi olanının tercihine yönelik çabaları kapsamıştır. Bu süreçte Azerbaycan Türkçesinin bazı ekleri daha işlek hâle getirilmeye çalışılmıştır. Anlatımdaki doğru-yanlış kullanımlar ortaya konularak biçemsel iyileştirme çalışmaları yapılmıştır. Ayrıca farklı dil alanlarındaki (yasa dili gibi) anlatımın geliştirilmesi yönünde çaba gösterilmiştir.

Terimsel çağdaşlaştırma konusunda bilim, teknoloji, sanat ve zanaatın hemen hemen her alanında çalışmalar yapılmıştır. Bu *terimsel çağdaşlaştırma* çalışmaları, özleştirmeyi amaçlamıştır. Hem Azerbaycan Türkçesi söz varlığındaki alıntı terimlerin -özellikle Rusçadan geçen- özleştirilmesi hem de dile yeni geçen Batı kökenli terimlerin özleştirilmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır. Burada yeni karşılaşılan Batı kökenli terimlerin genel olarak Sovyet döneminde olduğu gibi Rusça vasıtasıyla dile geçmesi dikkat çekicidir.

Yabancı kökenli terimlerin özleştirilmesinde tercüme yoluyla Azerbaycan Türkçesinin mevcut söz varlığından, eski Türkçe ve halk ağızlarındaki kelime ve ifadelerden istifade etme; morfolojik ve sentaktik yolla terimler oluşturma yollarına başvurulmuştur. Bir başka yöntem olarak da bazı alıntı kelimelere karşılık ararken Türkiye Türkçesindeki terimlerden istifade edilmiştir. Bunun sebebi Avrupa dillerindeki bazı terimlerin Türkiye'deki çalışmalarda zaten özleştirilmiş olmasından ve özleştirilmiş bu terimlerin Türkiye Türkçesinde işleklik kazanmış olmasındandır. Burada önemli olan ortak terimlerin kullanılmasıdır. Tüm Türk lehçeleri arasında terim alışverişinin yaygınlaşması ve buna bağlı olarak Türk dünyasında ortak terimlerin kullanılması ortak iletişim dilinin oluşmasına katkıda bulunacaktır.

Azerbaycan’da ortak Türk yazı dili ve ortak Türk alfabesi düşüncesine dair tartışmaların bağımsızlık hareketiyle başladığı ve bağımsızlığın ilk yıllarında sıklıkla gündeme geldiği saptanmıştır. Ortak Türk yazı dilinin oluşturulmasında hangi Türk yazı dilinin esas alınması gerektiği ve bu yazı dilinin hangi alfabeyle kodlanacağı konusunda görüş farklılıkları ortaya çıksa da aydınlar arasında Türk dünyasını birleştirecek ortak Türk yazı dili ve ortak Türk alfabesi düşüncesinin desteklendiği tespit edilmiştir. Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu ve Sürekli Türk Dili Kurultayı sonucunda kabul edilen Türkiye’de kullanılan Latin alfabesi esasında oluşturulmuş ortak Türk alfabesi, (Ñ ñ ve W w hariç 32 harf) Azerbaycan’ın yeni alfabesi olarak kabul edilmiştir. Böylece Azerbaycan, ortak Türk alfabesi konusunda alınan kararı uygulayan ilk ve tek Türk cumhuriyeti olmuştur.¹¹⁶ Ancak bu alfabedeki ä harfi, Azerbaycan’da tartışmalara sebep olmuş; bunun üzerine bu harf yerine ə, alfabeye dâhil edilmiştir. Azerbaycan’da dil konusunda alınan önlemler ve uygulanan politikaların Türk dünyasını birleştirici niteliğe sahip olduğu gözlemlenmiştir.

Bu çalışma; Azerbaycan’da dil planlamasının *seçim* ve *kodlama* aşamasının hızlı bir şekilde tamamlandığını göstermiştir. Ancak çalışmada *uygulama* sürecinin aynı hızda ilerlemediği tespit edilmiştir. Latin alfabesinin uygulanması alfabenin kabulünden on yıl sonra gerçekleşmiştir. Ayrıca bazı alanlarda (TV-radyo yayınları, tabelalar, resmî belgeler gibi) devlet dilinin uygulanmasında sorunlar saptanmıştır. Sorunlara rağmen Azerbaycan Türkçesi Rusça karşısında prestij kazanmış ve ülkede birincil dil konumuna ulaşmıştır. 2003 yılının devamındaki süreçte Azerbaycan Türkçesinin bu konumunun daha fazla güçleneceği öngörülmüştür.

Sovyet döneminde uluslararası iletişim fonksiyonunu Rusça yerine getirirken Sovyet sonrası dönemde dünyayla ticari, iktisadi, eğitim ilişkilerinin gelişmesiyle bu fonksiyon için İngilizce gerekli hale gelmiştir. Bu sebeple İngilizcenin Azerbaycan’da Rusça karşısında prestijli dil durumuna gelme eğiliminde olduğu saptanmıştır. Diğer taraftan Türkiye ile ilişkilerin gelişmesi dilde Türkiye Türkçesi söz varlığının görünürlüğünü arttırmıştır. Bu iki durumun 2003 yılı sonrası dil tartışmalarında daha sık gündeme geldiği ve bunun da dil planlamasına yansıdığı düşünülmektedir.

¹¹⁶ Ortak Türk alfabesi Tataristan’da da kabul edilmiş ve uygulamaya çalışılmıştır. Ancak Moskova, buna engel olmuştur.

Sonuç olarak Sovyet dönemi dil politikasının bıraktığı olumsuz etkilerin ortadan kaldırılması uzun bir süreç gerektirmektedir. 1989-2003 yılları arasında Azerbaycan, bu zararların ortadan kaldırılması konusunda önemli bir yol katetmiş, süreci demokratik yöntemlerle yönetmiştir. 2003 yılı sonrasında bu konudaki çabaların devam edeceği öngörülmüştür.

KAYNAKLAR

a. Gazete Yazıları

Abbaslı, B. (28 Fevral 2002). Apostrofun Düşmənləri. *Yeni Azərbaycan*. 1266 (038): 9.

Abbaszadə, B. (10 Avqust 1993). Milli Məclisin Nəzərinə! “Mənim dilim Mənim Varlığımdır”. *Azərbaycan*. 663 (151): 3.

Abdullayev, E. (6 Sentyabr 2001). Dövlət Dili və Konstitusiya Təcrübəsi. *Azərbaycan*. 2916 (203): 5.

Abdullayev, Ə. Z. (28 May 1991). Biz də Bir Şey Başa Düşürük. *Azərbaycan*. 85 (22): 4-5.

Abdullayev, K. (21 Sentyabr 2002). Biz Rus Dilini Heç Vaxt İtirməyəcəyik. *Azərbaycan*. 3230 (218): 2-3.

Abdullayev, M. (30 Mart 1991). Biz Kimik?. *Azərbaycan*. 76 (13): 8.

Afaq (10-12 İyun 2000). Dil Qanunumuz-Qanun Dilimiz. *Azadlıq*. 1615 (106): 13.

Afaq (15-17 Aprel 2000). Bilməsək Dil, Əlacımız Yoxdur. *Azadlıq*. 1576 (67): 13.

Ağasioğlu, F. (30 Mart 1990). Zıyanın Yarısından. *Azərbaycan*. 20 (8): 3.

Ağaqızı, Z. və Əsədzadə, Ü. (9 Yanvar 2003). Dil Yalnız Dilçilərin Deyil, Dövlətin və Millətin Məsələsidir. *Yeni Azərbaycan*. 1486 (6): 5.

Ağayar, Ş. (8 Fevral 2000). Dilimizin Fonetik İmkanları Apostrofu Rədd Edir. *Yeni Azərbaycan*. 749 (24): 8.

Axundov, A. (20 Fevral 2001). 21 Fevral Beynəlxalq Ana Dili Günüdür: Ana Dilimiz Yüksəliş Yolunda. *Azərbaycan*. 2754 (41): 5.

Ana Dilinin Tədrisinə Diqqəti Artırmaq Lazımdır (8 Aprel 2003). *Yeni Azərbaycan*. 1557 (77): 8.

Azadlıq (12 İyul 1991). Bir Daha Yazı Qaydaları Haqqında. *Azadlıq*. 57 (27): 8.

Azadlıq (24 Dekabr 1989). 1.

Azərbaycan (5 Avqust 2001). Yeni Dərsliklərin Təqdimatı. *Azərbaycan*. 2889(176): 6.

Azərbaycan. (6 Oktyabr 1989). 1.

Azərbaycan (11 May 2002b). Əsas Məqsəd Azərbaycan Dilinin Saflığını Qorumaqdır. *Azərbaycan*.

Azərbaycan (23 Oktyabr 1992). Ana Dilimizin Adı Nə Olacaq?. *Azərbaycan*. 465(22): 2.

Azərbaycan (23 Sentyabr 1992). 444 (1).

Azərbaycan Dilinin İşlənməsi Üçün Qanun (10-12 Fevral 2001). *Azadlıq*. 1781 (28): 8.

Azərbaycan ET Kənd Təsərrüfatının Mexanikləşdirilməsi və Elektrikləşdirilməsi İnstitutunun Əməkdaşları (21 Sentyabr 1993). Dilimiz Türk Dilidir. *Azadlıq*. 330 (103): 8.

Azərbaycan Öz Prezidentini Seçir (9 İyun 1992). *Həyat*. 365 (111): 1.

Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (4 Yanvar 2003). *Azərbaycan*. 3315 (302): 1.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Sərəncamı (29 İyul 2001). *Azərbaycan* 2883(170): 3.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanunu. (30 Dekabr 1992). *Azərbaycan*. 512 (69): 2.

Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil Məktəblərinin V-XI Sinifləri Üçün Avropa Dillərindən Program (Alman, İngilis, Fransız) (Yanvar 1993). *Azadlıq*. Özel Sayı.

Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil Məktəblərinin V-XI Sinifləri Üçün Ədəbiyyat Programı (Yanvar 1993). *Azadlıq*. Özel Sayı.

Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında (28 Yanvar 1993). *Azərbaycan*. 530 (17): 2.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dili ilə Bağlı AXCP'nin Bəyanatı (4 Noyabr 1995). *Azadlıq*. 556 (70): 5.

Azərinform (5 Noyabr 1991). Azərbaycan Dilində. *Həyat*. 214: 4.

AzərTAC (1 Avqust 2001). Dövlət Dilinin Tətbiqi Təmin Edilir. Azərbaycan. 2885(172): 1.

AzərTAC (2 Noyabr 1995). Dövlət Dili Milli Mə'nəvi Sərvətimizdir. *Azərbaycan*. 1227 (210): 1.

AzərTAC (7 Noyabr 1995). Dövlət Dili Milli Mə'nəvi Sərvətimizdir. *Azərbaycan*. 1230 (213): 1-2-3.

AzərTAC (15 Aprel 2000). "Kitabi-Dədə Qorqud" Dastanının 1300 illik Yubileyi Üzrə Dövlət Komissiyasının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev'in Sədrliyi ilə Yekun İclası. *Azərbaycan*. 2494 (83): 1-2-3.

Bahadır, X. (17 Avqust 2000). Fakt Polemikası. *Azadlıq*. 1661 (152): 6.

Bahadır, X. (28 Yanvar 1997). Baxıb Türkün Bayrağına... *Azadlıq*. 768 (17): 7.

Bakıda “Azərbaycan Ədəbi Dilinin Qorunmasında və İnkişafında KİV-in Rolu” Mövzusunda Konfrans Keçirilib (7 Oktyabr 2017). *Yeni Azərbaycan*, https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e36845_az.html (03.04.2022).

Bakıdakı Səfirliklər Azərbaycan Dilində Yazışsın (8 May 2002). *Azadlıq*. 2007 (85).

Bayramlı, N. (4 May 2002). Azərbaycan Dilinin İşlənməsi və Qorunması Haqqında Qanun Ciddi Müzakirələrə Səbəb Oldu. *Yeni Azərbaycan*. 1310 (82): 2. (Bayramlı, 4 May 2002: 2).

Bayramlı, N. (8 May 2002). Qarabağın İşğalı Dilimizin İşğalından Sonra Başlandı. *Yeni Azərbaycan*. 1312 (84): 3.

Bayramov, D. (21 Fevral 2002). Ana Dili- Təfəkkürün Anatomiyası. *Azərbaycan*. 3055 (43): 2.

Bayramov, N. (1 Avqust 2001). Vətəndaşlar Mətbuatın Latın Qrafikasıyla Çap Olunmasından Narahat Deyillər. *Yeni Azərbaycan*. 1123 (144): 2.

Cəfərova, Ə. və Hacıyev, T. (19 May 2001). Apostrofa Ehtiyaç Var. *Yeni Azərbaycan*. 1074 (95): 7.

Cəfəroğlu, İ. (22 İyun 2000). Azərbaycan Dili Dünyanın Ən Güzəl və Poetik Dillərindəndir. *Azərbaycan*. 2551 (140): 4.

Cəlilov, F. (10 Yanvar 1992). Azərbaycan Əlifbası. *Azadlıq*. 102 (2): 4.

Çağdaş Siyasi Durum, Azərbaycan Demokratik Qüvvələrinin Məqsəd və Vəzifələri. (19 İyul 1991). *Azadlıq*. 58-59 (28-29): 9.

Daimi Komissiyalarda Əvvəlki Əlifba Bərpa Ediləcəkmi? (28 Fevral 1991). *Həyat*. 42: 1.

Dilimiz Başımıza Bəladır, Yoxsa Dil 'İcad Edən' Başlarımız... (25 Aprel 1995). *Azadlıq*. 516 (30): 8.

Dilimiz İşlənirsə, Qorunsun Gərək (8 İyun 2000). *Azadlıq*. 1613 (104): 12.

Dövlət Dilinin Tətbiqi İşinin Təkmilləşdirilməsi Haqqında (19 İyun 2001). *Yeni Azərbaycan*. 1093 (114): 5.

Elsevər (Vəliyev), S. (9 Avqust 1991). Bir Məqalənin Əks-Sədası. *Azərbaycan*. 94 (31): 8.

Elşad (20 İyun 2001). Qəzetlər Latın Əlifbasına Keçməyə Hazırdır mı? *Yeni Azərbaycan*. 1094 (115): 4.

Elşad (22 İyun 2001). Azərbaycan Dilinin İnkişafı Dövlətçilik Düşüncəsinin Formalaşmasının Vacib Şərtlərindədir. *Yeni Azərbaycan*. 1096 (117): 1 və 3.

Əfəndiyev, İ. (14 Oktyabr 1989). Yeni Qəzetimiz, Arzularımız. *Azərbaycan*. 2: 3.

Əhmədli, F. (25 May 1990). Alifba. *Azərbaycan*. 30 (18): 3.

Əhmədli, N. (18 İyun 1994). Dilimizi "Alaq Otlarından" Təmizləyək. *Azadlıq*. 427 (60): 10.

Əhmədov, B. (1 May 1991). Yeni Əlifba Niyə Yaşamalı?! *Azərbaycan*. 81 (18): 1.

Əhmədova, R. və Paşa, E. (8 Oktyabr 2002). Azərbaycan Dili Şer Dilidir. *Yeni Azərbaycan*. 1418 (190): 1-5.

Ələsgərov, M. Ə. və Əsgərov Z. (9 Yanvar 1992). Qanun və Əlifba. *Həyat*. 260(6): 2.

Əliyev, H. (10 Aprel 1993). Təbrik. *Yeni Azərbaycan*. 1.

Əliyev, Q. (16 Noyabr 1996). Yeni Konstitusiyamıza Əsasən, Azərbaycan Dili-Dövlət Dilidir. *Yeni Azərbaycan*. 161 (63): 1-3.

Əliyev, Ş. (30 Mart 1996). Nəzəri Bilik Vəsitədir Canlı Dili Öyrənmək Üçün. *Yeni Azərbaycan*. 109 (11): 4.

Əliyeva, İ. (3 Avqust 2002). Dilimizlə Ucalmalıyıq, *Azərbaycan*. 3186 (175): 6.

Əliyeva, İ. (8 Avqust 2001). Dil Xalqın Mənəvi Sərvətidir. *Azərbaycan*. 2891(178): 4.

Əliyeva, İ. (28 Sentyabr 1995). Dərslik Problemlərini Aradan Qaldırılmaq Üçün Tədbir Görülür. *Azərbaycan*. 1201 (184): 4.

Əliyeva, İ. və Qaraçı, Q. (28 Avqust 1993). Dərslik Böhranı. *Azərbaycan*. 677 (165): 2-3.

Əsəd Qızı, M. (27 Aprel 1990). Səsimizin Ahəngini Qoruyaq (Bir Daha Əlifba Haqqında). *Azərbaycan*. 25 (13): 3.

Feyzullabəyli, İ. (22 May 2001). Hər Kəlmənin Gövhəri Var. *Azərbaycan*. 2827(114): 6.

Fəzli, G. (29 Sentyabr 1994). Bir Daha Azərbaycan Dili Haqqında. *Yeni Azərbaycan*. 57(20): 1 və 2.

Gözalov, Z. və Mehdiyev, O. (1 Dekabr 1989). Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Deputatlarına Açıq Məktub. *Azərbaycan*. 8: 2.

Hacıyev, H. (29 Dekabr 1992). Dilimizin Adı və Pərişanlığın Səbəbi. *Azərbaycan*. 511 (68): 3.

Hacıyev, N. (1 Avqust 2001). Ana Dilimizi- Milli Varlığımızı Qorumalıyıq. *Azərbaycan*. 2885(172): 4.

Hacıyev, T. (15 Fevral 2002). Xalq Şairi, Milli Məclisin Deputatı Bəxtiyar Vahabzadəyə. *Yeni Azərbaycan*. 1258 (030): 8.

Hacıyev, T. (28 İyun 2001). Dövlət Dilinin Yiyəsi Dövlətdir. *Yeni Azərbaycan*. 1099 (120): 7.

Həqq, M. (9 May 1991). Əlifba İslahatı Niyə Gecikir?! *Azərbaycan*. 82 (19): 8.

Həyat (3 Yanvar 1991). 2.

Həyat (6 Avqust 1992). 407 (153).

Həyat (6 Noyabr 1991). 215.

Həyat (31 Dekabr 1991). Latin Qrafikalı Azərbaycan Əlifbasının Bərpası Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 254: 1.

Heydərlı, N. (8 Avqust 2001). Ötən Əsrdən Başlayan Tərəddüdlərə Son Qoyuldu. *Yeni Azərbaycan*. 1128 (149): 2.

Həziyev, B. ve Quluyev, E. (31 May 1991). AXC IV Konfransında-Cəbhə: Müstəqilliyə Aparan Yollar. *Azadlıq*. 51 (21): 1.

Xalıq (1 Noyabr 1990). Bəxtiyar Vahabzadə: “Üzünüzü Xalqa Tutun!”. *Azadlıq*. 21 (19): 6.

Xanəmir (2 Mart 2003). “Turançılıq Əlifbadan Başlayır. *Yeni Azərbaycan*. 1529 (49): 3.

Xanəmir (12 Yanvar 2003). Külsoyuğu Əlifba Səltənəti. *Yeni Azərbaycan*. 1489 (9): 13.

Xəlilov, S. (21 Fevral 2001). Dil və Dövlətçilik. *Azərbaycan*. 2755 (42): 5.

Xəlilzadə F. (27 İyul 2001). Dilimizi Sevərək Qrafikamızı da Qorumalıyıq. *Azərbaycan*. 2881(168): 6.,

Xəndan, R. Z. (7 Aprel 1990). Bir Nömrəli Problemimiz. *Azərbaycan*. 21-22 (9-10): 12.

İbadət Ərəb Dilində Daha Faydalıdır (7 Mart 2000). *Azadlıq*. 1552 (44): 5.

İlqar (1 Fevral 2003). “Vətən Dili”ni Hamı Mükəmməl Bilməlidir. *Yeni Azərbaycan*. 1505(25): 2.

İmranqızı, A. (20 İyul 2000). Dilimiz-Utanc Yerimiz? *Azadlıq*. 1641 (132): 7.

İsmayılova Ş. (2 Oktyabr 1997). Dilimizə Olan Təcavüzlər Davam Edir. *Azadlıq*. 959 (208): 7.

İsmayılova, Ş. (8 Avqust 2001). Gün Gələcək ki, Qəzetlərin Kirillə Çıxdığı Dövrü Nağıl Kimi Xatırlayacağıq. *Yeni Azərbaycan*. 1128 (149): 3.

Kamal Abdulliyev: Biz Rus Dilini Heç Vaxt İtirməyəcəyik (21 Sentyabr 2002). *Azərbaycan*. 3230 (218): 2-3.

Kazımov, Q. (5 Oktyabr 2003). “Azərbaycan Dili”nin Yeni Nəşri. *Azərbaycan*. 3543 (230): 12.

Knyazqızı, G. (30 İyul 2002). Latına Keçidin Fəsadları Davam Edir. *Azadlıq*. 2064 (142): 3.

Könül və Şahnaz (2 May 1995) Dilimiz Varlığımızdır. *Azadlıq*. 519 (33): 1 və 8.

Mehdiyev, A. (13 Aprel 1994). Dilimiz, Taleyimiz. *Azərbaycan*. 833 (69): 2.

Qaradaşlı, M. (10 Yanvar 1992). Əlifba İslahatında “Özünəməxsusluq” Bəlası. *Azadlıq*. 102 (2): 4.

Qaraçənli, A. (15 May 1995). Dilə Genə Uyğun Gəlməyə də Bilər. *Azadlıq*. 523 (37): 8.

Qarannı, Q. (3 May 1994). Dövlət Dili Dövlətdən Qayğı Gözləyir. *Azərbaycan*. 847 (83): 3.

Qasımoğlu, N. (3 Mart 2000). Namazı Öz Dilimizdə Qılaq. *Azadlıq*. 1551 (42): 14.

Qasımoğlu, N. (11 Fevral 2000). Dinimiz, Dilimiz. *Azadlıq*. 1537 (28): 14.

Qasımoğlu, N. (24 Mart 2000). Dinimiz və Yenə də Dil Məsələsi. *Azadlıq*. 1561 (52): 14.

Qərib, Q. (23 Dekabr 1992). Ana Dilim-Türk Dilim! Öz Adınla Yaşa Dilim! *Azərbaycan*. 507 (64):1.

Qərib, R. (11 Avqust 1992). Milli Məclisin Daimi Komissiyalarında: Yeni Əlifbamız Darmacaldadır. *Həyat*. 410 (156): 2.

Qərib, R. (22 Dekabr 1992). Müzakirələr Müvəqqəti Dayandı, Həyat İsə Davam Edir. *Azərbaycan*. 506 (63): 1-2.

Qəzetçilər Latin Qrafikasına Keçməyə Psixoloji Cəhətdən Tam Hazırdırlar (1 Avqust 2001). *Yeni Azərbaycan*. 1123 (144): 2.

Qoca, H. (7 Fevral 1992). Əlifba Söhbəti. *Azadlıq*. 112 (12): 4.

Quliyev, Ə. (18 Aprel 1999). Ana Dili-Vətən Dili: Azərbaycan Dili Dövlət İdarələrində. *Azərbaycan*. 2199(87): 2.

Qurbanov, A. (20 İyun 1992). Aktual Türkoloji Problemlər. *Həyat*. 374(120): 2.

Qurbanov, A. (27 Dekabr 1991). Müstəqilliyimizin Əlifbası: Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının İclasından. *Həyat*. 252: 1.

Latın Qrafikalı Azərbaycan Əlifbasında Apostrof Var ya Yox? (11 Yanvar 2003). *Yeni Azərbaycan*. 1488(08): 5.

Layihə: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (8 Noyabr 1995). *Azərbaycan*. 1231(214).

Matsexski, M. H. (15 Mart 2000). Əcnəbi Sözlərin Orfoqrafiyası Necə Olsun? *Azadlıq*. 1557 (48): 13.

Matsexski, M. H. (27 İyul 1999). İndi Kimi Təqlid Edirik? *Azadlıq*. 1410 (141): 9.

Mayıloğlu, Ş. (24 Aprel 1996). Təhsilin Milli Psixoloji Aspektləri. *Yeni Azərbaycan*. 116 (18): 4.

Məhərrəmov, R. (21 Fevral 2003). Dilimizin Xüsusiyyətlərini Qoruyaq. *Azərbaycan*. 3354 (41): 3.

Məmmədli, R. (2 Mart 2000). Bizim də Klaviamız Olacaqmı? *Azadlıq*. 1550 (41): 15.

Məmmədqızı, Z. (8 İyun 2000). Dilimiz də var...Qanunumuz da. *Azadlıq*. 1613 (104): 8.

Məmmədov, E. (1 İyul 1992). Hərbi Dilimiz Haqqında Bə'zi Mülahizələr. *Həyat*. 81: 2.

Məmmədov, E. (8 Sentyabr 1998). Reklamın Dilini Bazar Müəyyənləşdirir... *Azadlıq*. 1189 (169): 3.

Məmmədov, E. (8-9 Mart 2000). Reklamlar Hansı Dildə Danışır. *Azadlıq*. 1553 (44).

Məmmədov, E. (9 İyun 1992). Bizə Türkcə-Azərbaycanca Lügət Lazımdır mı? *Həyat*. 365 (111): 4.

Məmmədov, N. (9 May 1996). Köhnə Dərslikli Yeni Təhsil. *Yeni Azərbaycan*. 120 (22): 4.

Məmmədov, E. (11 Dekabr 1998). Azərbaycan Dilində İşlənməyən Reklamlar Demontaj Olunacaq. *Azadlıq*. 1255 (235): 8.

Məmmədov (15 İyun 1996). Dərsliklər: Problemlər və Çətinliklər. *Yeni Azərbaycan*. 129 (31): 4.

Məmmədzadə, A. (1 Mart 1997). İstərdim ki, Elminiz Bundan Sonra praktik Məqsədlərə Yaxınlaşsın. *Yeni Azərbaycan*. 190 (17): 3.

Mirzəyev M. (28 Aprel 1992) Təhsil Ana Dilində Olmalıdır. *Azadlıq*. 133 (33): 7.

Mollazadə, A. (29-29 May 2001). Nəriman Qasımoğlu: "Ana Dilində İbadət Etmək Lazımdır." *Azadlıq*. 1842 (89): 10-11.

Müzakirə Davam Edir. (27 Aprel 1990). *Azərbaycan*, 25 (13): 3.

Müzakirə Davam Edir: Alifba (Məktublar... Mübahisələr... Təkliflər...). (15 İyun 1990). *Azərbaycan*. 33 (21): 3.

M.Ə. Rəsulzadə Adına Bakı Dövlət Universitetinin Tələbə və Müəlimlərinin Respublika Ali Sovetinə Müreciəti (23 May 1991). *Azərbaycan*. 84 (21): 1.

M. Ə. Rəsulzadə Adına Bakı Dövlət Universiteti Tələbə və Müəllimlərinin Respublika Ali Sovetinə Müraciəti (24 May 1991). *Azadlıq*. 50 (20): 6.

Muxtarov, T. (12 Noyabr 1989). Məktublar-Gözyaşı, Məktublar-Ümid... (Moskvadan Məktub). *Azərbaycan*. 6: 2.

Muxtarov, T. Müzakirə Davam Edir: Əlifba (Məktublar... Mübahisələr... Təkliflər...). *Azərbaycan*. 33 (21): 3.

Nərimanov, K. V. (22 Dekabr 1992). Azərbaycan Türklərinin Adı Özünə Qaytarılmalıdır. *Azərbaycan*. 506 (63): 2.

Nəsimli, L. (23 İyun 2000). Dil Qanunumuz, Qanuni Dilimiz. *Azadlıq*. 1623 (114): 12.

Nəsirov, E. (4 Noyabr 1995). Yeni Konstitusiyə Fikirlər, Mülahizələr. *Yeni Azərbaycan*. 90 (27): 1.

Oğuz, A. (10 Dekabr 2002). Mənəvi Varlığımız (Latın əlifbasına qayıdış). *Yeni Azərbaycan*. 1463 (235): 5.

Osmanlı, V. (19 May 1994). Füzuli Türk Dilində Yazıb! *Azərbaycan*. 859 (95): 4.

Öner, V. B. (11 Avqust 1992). Milli Məclisin Gündəliyinə: Dilimizin BMT Dili Olmasına Necə Saat Qaldı?!. *Həyat*. 410 (156):2.

Rəhmanlı, N. (6 Avqust 1992). Milli Məclisin İclasında: Əlifba Məsələsi Hələ də Mübahisəlidir. *Həyat*. 407 (153):1.

Rəhmanlı, N. (25 Dekabr 1991). Milli Şuranın Elm, Təhsil, Din və Mədəniyyət Komissiyasında Biz Hansı Əlifbanı Seçirik?. *Həyat*. 250: 1.

Rəsulova, İ. (09 Aprel 2022). Bu Bizik! “Həqiqətin 12 Həvarisi”. *Yeni Azərbaycan*. (6163 (061): 5.
https://www.yeniazərbaycan.com/yukle/pdf/2022_04_08_11_+09.04.2022_Yeni%20Azərbaycan%20qazeti.pdf (20.10.2022).

Rəşidoğlu, A. (4 İyun 1997). Azərbaycanlı Rusların İstəyi: Rus Dili Dövlət Dili Olsun! *Azadlıq*. 856 (105): 4.

Rzalı, R. (12 İyul 2001). Dilimizi İnkişaf Etdirməliyik. *Azərbaycan*. 2868 (155): 4.

Rossiyskaya Qazəta. (20 İyul 1997). Bakıda Rus Dili Sevilir. *Azərbaycan*. 1673 (152): 1-2.

Rüfət (1 Avqust 2001). Siyasətçilər Qəzetləri Oxuyacaklarmı? *Yeni Azərbaycan*. 1123 (144): 2.

Rüfət (7 Avqust 2001). Latin Qrafikasına Keçid Heç Bir Problem Yaratmadı. *Yeni Azərbaycan*. 1127 (148): 5.

Saday, Ə. (7 Mart 2000). Nəriman Qasımoğlunu Öldürəcəklər. *Azadlıq*. 1552 (44): 5.

Sadıqova F. (12 İyun 1992). Bir Daha Dərsliklər Haqqında. *Həyat*. 368(114): 4.

Sadıqova, S. (8 Noyabr 2002). Yeni Çoxdilli Terminoloji Lüğət Çapdan Çıxmışdır. *Azərbaycan*. 3270 (258): 8.

Seyidov, T. (31 Oktyabr 1992). Milli Azlıqda Qalan Azərbaycanlıların Dillərinin Tədrisi Məsələləri. *Azərbaycan*. 471(28): 7.

Seyidov, Y. (23 İyun 2001). Azərbaycan Dilinə Dövlət Qayğısının Yeni Təzahürü. *Azərbaycan*. 2853 (140): 5.

Səadət (1 Mart 2000). Dilimizin Nüfuzunu Qaldıra Biləcəyikmi? *Azadlıq*. 1549(40): 12.

Siyasət Şöbəsi (29 Yanvar 1997). Milli Şüur İnkişafın Esas Amillərindəndir. *Azadlıq*. 769 (18): 5.

Soltan, A. (5 Aprel 2000). Namazı Türkcə Qılaq, Qılmayaq? *Azadlıq*. 1568 (59): 15.

Soltan, A. (7 Mart 2000a). Əbülfəz Elçibəy: “Hacı Əbdül Dini Gözəl Bilmir”. *Azadlıq*. 1552 (44): 5.

Soltan, A. (7 Mart 2000b). Fazil Qəzənfəroğlu: “Namaz Ərəbcə Qılınmalıdır”. *Azadlıq*. 1552 (44): 5.

Soltan, A. (10 Mart 2000a). Qorxu ilə Yaranan İbadətin Nə Xeyri? *Azadlıq*. 1554 (45): 13.

Soltan, A. (10 Mart 2000b). İnsanın Ürəyində Sevginin Xofla Əvəzləmək Olmaz. *Azadlıq*. 1554 (45): 13.

Soltan, A. (10 Mart 2000c). Namazı Dilsiz də Qılmaq Olar. *Azadlıq*. 1554 (45): 13.

Soltan, A. (14 Aprel 2000). Namazın Ana Dildə Qılınması Milləti Parçalaya Bilər. *Azadlıq*. 1575 (66): 14.

Suver, A. (21 Avqust 2001). Ərəb və Kiril Əlifbalarından Qurtuluş. *Azərbaycan*. 2902 (189): 3.

Şəlalə (4 Fevral 1999). Latin Qrafikasına Kütləvi Keçidi Məqbul Hesab Edirsiniz mi? *Yeni Azərbaycan*. 488 (24): 2.

Şükürlü, Ə. (18 İyul 1991). Latin Qrafikasına Qarşı Hikkəli Münasibət. *Azərbaycan*. 91 (28): 4-5.

Şükürlü, Ə. (28 İyun 1991). Latin Qrafikasına Qarşı Hikkəli Münasibət. *Azərbaycan*. 89 (26): 7.

Şükürlü, E. ve Məmmədli, Y. (28 İyul 1991). Zaman Özü Bizi Tələsdirir. *Azadlıq*. 43 (13): 8.

Şükürlü, Ə. və Məmmədli, Y. (30 Mart 1991). Geciksək, Tarix Bizi Bağışlamaz. *Azərbaycan*. 76 (13): 1.

Tahirzadə, Ə. (28 İyun 1991). Dilimizi Qorumaq Parlamentin Vəzifəsidir. *Azərbaycan*. 89 (26): 1.

Təhməzoğlu, R. (8 İyul 1995). Dilimizin Adı Necə Olmalıdır? *Yeni Azərbaycan*. 76 (13): 3.

Ümumtəhsil Məktəblərinin Proqramları-Coğrafiya (Dekabr 1992). *Azadlıq*. Özel Sayı.

Vəliyev, A. (22 Sentyabr 2001). Dilimizin Saflığını Qorumaq Hamımızın Borcudur. *Azərbaycan*. 2930 (217).

Vəliyev, K. (4 Noyabr 1995). Dilimizin Adı, Yaxud Biz Kimik. *Azadlıq*. 556 (70): 1 ve 5.

Vəliyev, K. (9 Noyabr 1995). Son Dəfə Dilimizin Adı Haqqında. *Azadlıq*. 557 (71): 5.

Yadigar (Veysəlov), F. (25 May 1990). Müzakirə Davam Edir: Alifba (Məktublar... Mübahisələr... Təkliflər...). *Azərbaycan*. 30 (18): 3.

YAP İdeologiya Şöbəsi (10 Fevral 1996). Çətin və Şərəfli Yol (Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin I. Ümumrespublika Forumundan), *Yeni Azərbaycan*. 103(5): 1.

Yapdıməli. (24 Dekabr 1989). Əlifbada İnqilab Olubmuş. *Azadlıq*. 1: 8. *Yeni Azərbaycan* (10 Aprel 1993). 1.

“Azadlıq”ın 30 ili (23 Dekabr 2019). *Novator*.
<https://novator.az/2019/12/23/azadliqin-30-ili/> (11.02.2020).

“Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunun Tətbiq Ədilməsi Barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (4 Yanvar 2003). *Azərbaycan*. 3315 (302): 1.

“Dövlətimizin Dili Haqqında” Qanun Qüvvəyə Minib (5 Oktyabr 2003). *Yeni Azərbaycan*. 1483 (3): 3.

“Həyat”ın Söz Məclisi: Bu Dil Bizim Dilimizdir, Qayğısına da Özümüz Qalmalıyıq. (8 Fevral 1992). *Həyat*. 282(28): 3.

“Latın Qrafikalı Azərbaycan Əlifbasının Bərpası Haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun Qüvvəyə Minməsi Qaydası Barədə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının Qərarı (31 Dekabr 1991). *Həyat*. 254: 1.

b. Kanunlar/ Yasal Düzenlemeler/Resmî Belgeler

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı (31 Dekabr 1991). Latın Qrafikalı Azərbaycan Əlifbasının Bərpası Haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun Qüvvəyə Minməsi Qaydası Barədə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının Qərarı. No. 24 (853). Bakı: Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Nəşri.

Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Sədrinin Qərarı (14 Sentyabr 1992). “Həyat” və “Azərbaycan” Qəzetlərinin Birləşdirilməsi Haqqında. No. 367—XII. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/7693> , (12.01.2020).

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarları (2 Fevral 1991). Yeni Azərbaycan Əlifbası Layihəsinin Hazırlanması Haqqında. No: 1980-XI. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/6483>, (24.05.2021).

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarları (2 Fevral 1993). Azərbaycan Respublikası Vətəndaşlarının Soyadlarının Dövlət Dilinə Uyğunlaşdırılması Haqqında. No: 495. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/8078>, (13.03.2021).

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarları (2 May 1995). Azərbaycan Respublikasının Yeni Konstitusiyaya Layihəsini Hazırlayan Komissiyanın Tərkibi Haqqında. No: 1048. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/9289>, (02.07.2021).

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarları (9 Fevral 1991). Yeni Azərbaycan Əlifbası Layihəsinin Tərtibi Haqqında. No. 70-XII. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/10280> , (15.07.2021).

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin Qərarları (22 Dekabr 1992). “Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun Qüvvəyə Minməsi Barədə. No. 414. Bakı. <http://www.e-qanun.az/framework/7962> , (Erişim Tarihi: 07.02.2021).

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarları (22 Sentyabr 1992). “Həyat” və “Azərbaycan” Qəzetlərinin Birləşdirilməsi Haqqında. No. 295. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/7720> (12.01.2020).

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarları (25 Dekabr 1991). “Latin Qrafikalı Azərbaycan Əlifbasının Bərpası Haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun Qüvvəyə Minməsi Qaydası Barədə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının Qərarı. No. 34. <http://www.e-qanun.az/framework/6804>, (15.07.2021).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları (1 Sentyabr 1993). T. İ. Hacıyevin Azərbaycan Respublikasının Maarif Naziri Vəzifəsindən Azad Edilməsinə Razılıq Verilməsi Haqqında. No. 685. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/8664> (10.02.2021).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları (13 Yanvar 2011). Ümumtəhsil məktəbinin Nümunəvi Nizamnaməsi”nin Təsdiq Edilməsi Haqqında. No. 5. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/21148> (08.01.2022).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları (28 Aprel 1993). Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Strukturunun Müəyyən Edilməsi Haqqında. No. 584. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/8259> (10.02.2021).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları (30 Oktyabr 2006). Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyasının (Milli Kurrikulumun) Təsdiq Edilməsi Haqqında. No. 233. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/11562> (10.02.2021).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları (2 Yanvar 2003). ‘Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında’ Azərbaycan Respublikası Qanununun Tətbiq Edilməsi Barədə. No: 835, Bakı. <http://www.e-qanun.az/framework/1890>, (15.07.2021).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları (5 Oktyabr 2002). “Televiziya və Radio Yayımı Haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun Tətbiq Edilməsi Barədə. No. 794. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/1132> , (15.12.2021).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları (9 Avqust 2001). Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Gününün Təsis Edilməsi Haqqında. No. 552. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/2811> (29.07.2021).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları (11 Avqust 1992). F. A. Cəlilovun Azərbaycan Respublikasının Xalq Təhsili Naziri Təyin Edilməsi Haqqında. No. 126. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/7622> (20.01.2021).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları (12 May 1993). T.İ. Hacıyevin Azərbaycan Respublikasının Maarif Naziri Təyin Edilməsi Haqqında. No. 577, Bakı. <https://e-qanun.az/framework/8322> (20.01.2021).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları (16 Sentyabr 1992), Azərbaycan Respublikasında Yaşayan Milli Azlıq, Azsaylı Xalq və Etnik Qrupların Hüquq və Azadlıqlarının Qorunması, Dil və Mədəniyyətinin İnkişafı üçün Dövlət Yardımı Haqqında. No. 212. Bakı, <https://e-qanun.az/framework/7762> (20 Haziran 2020).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları (18 İyun 2001). Dövlət Dilinin Tətbiqi İşinin Təkmilləşdirilməsi Haqqında. No. 506. Bakı. <http://www.e-qanun.az/framework/3568> (Erişim Tarihi: 09.05.2021).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları (18 May 1992). F. A. Cəlilovun Azərbaycan Respublikası Baş Nazirinin Müavini Təyin Edilməsi Haqqında. No. 752. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/7238> (20.01.2021).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamları (4 İyul 2001). Azərbaycan Dövlət Dil Komissiyasının Tərkibinin Təsdiq Edilməsi Haqqında. No. 766. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/4411> (09.05.2021).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamları (12 Sentyabr 1992). Ə. Ş. Tahirzadə Haqqında. No. 124. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/7775> (18.04.2022).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamları (15 İyun 1999). Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahat Proqramının Təsdiq Edilməsi Haqqında. No. 168. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/5363> (20.01.2021).

European Treaty Series (5 November 1992). European Charter for Regional or Minority Languages, No. 148. Strasbourg. <https://rm.coe.int/1680695175> (11.04.2022).

Əsasnamələr. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti Yanında Terminologiya Komissiyasının Haqqında. <http://terminologiya.az/az/content/5> (03.02.2023).

Hesabatlar (07.10.2007). Azərbaycan Respublikası Milli Televiziya və Radio Şurasının 5 illik Hesabatı (2002-2007). <https://acra.gov.az/az/xeberler/620> (23.02.2021).

Konstitusiya (12 Noyabr 1995). Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <https://e-qanun.az/framework/897> (03.02.2021).

Konstitusiya Qanunları (18 Oktyabr 1991). Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi Haqqında. No. 222-XII. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/6693> (17.02.2021).

Qanunlar (3 Oktyabr 1997). Reklam Haqqında. No. 376-IQ. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/4922> (21.02.2022).

Qanunlar (7 Dekabr 1999). Kütləvi İnformasiya Vasitələri Haqqında. No. 769-IQ. Bakı. https://e-qanun.az/framework/30#_edn10 (12.02.2022).

Qanunlar (7 Oktyabr 1992). Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. No:324. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/7956> (12.02.2022).

Qanunlar (9 Fevral 1991). Azərbaycan Respublikası Qanunlarının və Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin, Onun Orqanlarının Qəbul Etdikləri Digər Aktların Dərc Olunması və Qüvvəyə Minməsi Qaydası Haqqında. No. 67-XII. <https://e-qanun.az/framework/10277>, (10.12.2022).

Qanunlar (13 İyun 2000). Ərazi Quruluşu və İnzibati Ərazi Bölgüsü Haqqında. No:892-IQ. Bakı. https://e-qanun.az/framework/510#_edn30 (11.03.2022).

Qanunlar (17 Aprel 1998). Geodeziya və Kartoqrafiya Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. No. 484-IQ. Bakı. https://e-qanun.az/framework/3094#_edn1 (24.01.2023).

Qanunlar (18 Noyabr 1999). Yeyinti Məhsulları Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. No. 759-IQ. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/98> (24.01.2023).

Qanunlar (19 Sentyabr 1995). İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. No. 1113. Bakı. https://e-qanun.az/framework/9479#_edn15, (24.01.2023).

Qanunlar (21 İyul 1992). Kütləvi İnformasiya Vasitələri Haqqında. No: 231. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/7512> (15.03.2021).

Qanunlar (22 Dekabr 1992). Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. No. 413. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/7961> (20.01.2021).

Qanunlar (25 Dekabr 1991). “Latin Qrafikalı Azərbaycan Əlifbasının Bərpası Haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. No. 33. Bakı. <http://www.e-qanun.az/framework/6803>, (09.05.2021).

Qanunlar (25 İyun 2002). Televiziya və Radio Yayımı Haqqında. No. 345-IIQ. Bakı. https://e-qanun.az/framework/1125#_edn48 (11.01.2023).

Qanunlar (30 Sentyabr 2002). Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. No. 365-IIQ. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/1865> (20.03.2021).

Norsk Lovtidend (1 January 1981). Act Relating to Language Usage in the Civil Service (The Language Act). <https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/1980-04-11-5?q=language> (22.04.2020).

The Constitution of the Republic of Lithuania (25 October 1992). The State of Lithuania. <https://www.lrkt.lt/en/about-the-court/legal-information/the-constitution/192>, (22.04.2020).

Uluslararası Dil Haklarına İlişkin Oslo Tavsiyeleri ve Açıklayıcı Not. (Şubat 1998).
<https://www.osce.org/tr/hcnm/67550?download=true> (05.03.2023).

"Azadlık" Yayınını Durdurdu (13 Kasım 2013). TRT Haber.
<https://www.trthaber.com/haber/medya/azadlik-yayinini-durdurdu-108298.html>
(11.02.2023).

c. Kişisel İletişim

Cəlilov (Ağasioğlu), F. (10 Temmuz 2018). Yüz Yüze Görüşme. Bakü, Azərbaycan.

Tahirzadə, Ə. (5 Temmuz 2018). Yüz Yüze Görüşme. Bakü, Azərbaycan.

Məcid, R. (2 Temmuz 2018). Yüz Yüze Görüşme. Bakü, Azərbaycan.

Nağısoylu, M. (30 Haziran 2018). Yüz Yüze Görüşme. Bakü, Azərbaycan.

Əsgərov, M. (30 Haziran 2018). Yüz Yüze Görüşme. Bakü, Azərbaycan.

Sadıqova, S. (30 Haziran 2018). Yüz Yüze Görüşme. Bakü, Azərbaycan.

d. Yararlanılan Diğer Kaynaklar

Abbasov, İ. M. ve Tağıyev, A. H. (1996). *Bazar İqtisadiyyatı Terminləri: İzahlı Lüğət*. Bakı: Sabah.

Abbasova, N. (2011). Almanca-Azərbaycanca və Azərbaycanca-Almanca İkidilli Lüğətlərə Dair. *(Naxçıvan Dövlət Universiteti) Elmi Əsərlər*. 2: 172-175.

Abdullayev, B.; Əsgərli, M ve Zerinəzadə, H. (2005). *Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatında İşlənən Ərəb və Fars Sözləri Lüğəti*. Bakı: Şərq-Qərb.

Abdullayev, C. (2001). "Azərbaycan'da Anayasalaşma Süreci ve Benimsenen Sistemin Niteliği, Avrasya Dosyası", *Azerbaycan Özel*. 7(1): 109-131.

Abdulllleyev, Ə. Z., Seyidov, Y. ve Həsənov, A. (1972). *Müasir Azərbaycan Dili: Sintaksis, IV Hissə*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.

Abdulllleyev, Ə. Z., Seyidov, Y. ve Həsənov, A. (1985). *Müasir Azərbaycan Dili: Sintaksis, IV Hissə*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.

Abdulllleyev, Ə. Z., Seyidov, Y. ve Həsənov, A. (2007). *Müasir Azərbaycan Dili: Sintaksis, IV Hissə*. Bakı: Şərq-Qərb.

Abdieva, R. (2017). Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları ve Türkiye ile Ortak Dil ve Ortak Alfabe Çalışmaları. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD)*, 1(2): 104-119.

Abdullayeva-Nəbiyeva, V. (2020). *Müasir Azərbaycan Dilində Terminoloji Leksikanın İnkişafı*. Bakı: AzMİU "Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi".

Abece Komisyonu Raporu (Haziran 1992). *Milli Kültür*. 93: 10.

Ağasıoğlu (Celilov), F. (t.y.). Ortak Türk Alfabesi Problemleri. <https://www.turkcenindirilisi.com/akademik/ortak-turk-alfabesi-problemleri-prof-dr-feridun-celil-agasioglu-h62677.html>, (02.07.2022).

Ahearn, L. M. (2001). Language and Agency. *Annual Review of Anthropology*. 30: 109-137. <https://www.annualreviews.org/doi/full/10.1146/annurev.anthro.30.1.109> , (05.05.2020).

Axundov, A. (2005). *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*. Bakı: Elm.

Akbulut, O. (2012). Resmi Dil ve Anayasalarda Düzenleniş. *Ankara Barosu Dergisi*. 3: 155-182. <http://www.ankarabarusu.org.tr/siteler/ankarabarusu/tekmakale/2012-3/05.pdf> (2.04.2020).

Akpınar, Y. (1994). *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Aksan, D. (1979). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dil bilimi) I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aliyeva, G. (2005). *SSCB Döneminde Azərbaycan'da Dil Planlaması*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Almanca-Azərbaycanca Lüğət (2007). Bakı: Şərq-Qərb.

Alpatov, M. V. (2016). *Sovyet ve Sovyet Sonrası Coğrafiyada Sosyo-Lengüistik Sorunlar: 150 Dil ve Politika (1917-2000)*. (Çev. İlyas Üstünyer). Ankara: Gece Kitaplığı Yayınevi.

Arsal, S. M. (2018). *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*. Haz. Gönül Pultar. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Aslanlı, A. (2015). *Karabağ Sorunu ve Türkiye - Ermenistan İlişkileri*. Ankara: Berikan Yayınları.

Azərbaycan (t.y.). *Milli Azadlıq və Demokratik Hərəkətlər*. https://www.azerbaijans.com/content/406_az.html, (24.10.2022).

Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti (2007). Bakı: Şərq-Qərb.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti (2006). I, Bakı: Şərq-Qərb.

Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi (2007). Ed. Sevil Mehdiyeva. IV, Bakı: Şərq-Qərb.

Azərbaycan Dilinin Orfoqrafiya Lüğəti (1975). Ed. Ə. Ə. Oruçov. Bakı: Elm Nəşriyyatı.

Azərbaycan Dilinin Orfoqrafiya Lüğəti (2004). Ed. A. Axundov. Bakı: Lider.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (2022). Azərbaycan Demografik Göstəriciləri. *Statistik Məcmuə*. Bakı. <https://www.stat.gov.az/source/demography/ap/> (20.06.2022).

Azərbaycan Tarixi (2008). VII. Bakı: Elm.

Azərbaycanca-Rusca Lüğət (1986). Ed. M.T. Tağıyev. Birinci Cild. Bakı: Elm.

Azərbaycanca-Rusca Lüğət (1989). Ed. M.T. Tağıyev. Birinci Cild. Bakı: Elm.

Azərbaycanca-Rusca Lüğət (1997). Ed. M.T. Tağıyev. Üçüncü Cild. Bakı: Ergün Nəşriyyatı.

Azərbaycanca-Rusca Lüğət (2000). Ed. M.T. Tağıyev. Dördüncü Cild. Bakı: Mütərcim.

Azərbaycan'ın Kanlı Günü: 20 Ocak 1990 (20.01.2022). *TRT Haber*. <https://www.trthaber.com/foto-galeri/azerbaycanin-kanli-gunu-20-ocak-1990/42797/sayfa-1.html> (15.08.2022).

Balayev, X. (2002). *Azərbaycan Dilinin Dövlət Dili Kimi Təşəkkül Tarixindən (XVI-XX əsrlər)*. Bakı: Elm və Həyat.

Baldauf, R. (2012). Introduction-Language Planning: Where Have We Been? Where Might We Be Going?. *Revista Brasileira de Linguística Aplicada*. 12(2): 233-248, http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1984-63982012000200002 (25.02.2020).

Başkan, Ö. (2003). *Lengüistik Metodu*. İstanbul: Multilingual.

Bayraktar Durgun, G. ve Yaman, H. (2017). İdeoloji, Dil ve Sembol Bağlamında Medya ve Siyaset. *Akademik Hassasiyetler*, 7(4): 39-51.

Bayramov, Z. (30 Aprel 2010). Kurikulum İslahatı və Müasir Dərs. *Azərbaycan Müəllimi*. 21. http://anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/aprel/117596.htm (22.07.2019).

Blair, B. (September 1993). The New Azerbaijani Alphabet The Upside-Down 'e'. *Azerbaijan International*. 1(3): 36-40. http://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/13_folder/13_articles/13_alphabetnighmare.html (Erişim Tarihi: 24.08.2021).

Bosnalı, S.; Eker, S.; Erdem, M.; Doğuer Erdağı, B.; Sarı, S. (2016). Tehlikedeki Diller: Temel Kavramlar. *Tehlikedeki Türk Dilleri I Kuramsal ve Genel Yaklaşımlar*. Ed. Süer Eker ve Ülkü Çelik Şavk. I. Astana: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Uluslararası Türk Akademisi, Astana, 2016, ss. 1-74.

Büdcə Terminlərinin İzahlı Lüğəti (2003). Bakı: Ekspert Nəşriyyatı.

Cabiroğlu, Ş. (2004). *Azərbaycan Dili Tezaurusu. Sinonim, Antonim və Yaxın Mənşəli Sözlər Toplusu*. Bakı: Azərbaycan Marketing Assosiasiyası.

Cəfərov, S. (1970). *Müasir Azərbaycan Dili: Leksika, II Hissə*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.

Cəfərov, S. (1982). *Müasir Azərbaycan Dili: Leksika, II Hissə*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.

Cəfərov, S. (2007). *Müasir Azərbaycan Dili: Leksika, II Hissə*. Bakı: Şərq-Qərb.

Cəlilov, F. (1988). *Azərbaycan Dili Morfonologiyası*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.

Çobanov, M. (2017). *Azərbaycan Antroponimiyasının Əsasları*. Bakı: Borçalı.

Cobarrubias, J. (1983a). Ethical Issues in Status Planning. *Progress in Language Planning: International Perspectives* (pp. 41-85). Ed. Juan Cobarrubias and Joshua A. Fishman. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.

Cobarrubias, J. (1983b). Language Planning: The State of the Art. *Progress in Language Planning: International Perspectives* (pp. 3-26). Ed. Juan Cobarrubias and Joshua A. Fishman. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.

Cooper, R. L.(1989). *Language Planning and Social Change*. Cambridge: Cambridge University Press.

Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu Sonuç Bildirisi (1992). *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu (18-20 Kasım 1991)* (ss. 67-68). Haz. Doç. Dr. Nadir Devlet, İstanbul: M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

De Jong, E. J. ve Tollefson, J (1994). Planning Language, Planning Inequality. *TESL-EJ*. 1 (1). <http://tesl-ej.org/ej01/r.2.html>, (02.05.2020).

Demir, Ş. ve Sesli, M. (2007). Kamusal Alan (Türkiye’de Kamusal Alan Kavramlaştırılmasının Muhtevası: Tektiplilik mi, Çoğulculuk mu?). *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 2(1): 273-292. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gopsbad/issue/48544/616290>, (15.09.2022).

Deumert, A. (2001). Language Planning: Models. *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. (pp. 644-647). Ed. Rajend Mesthrie. New York: Elsevier.

Dəmirçizadə, Ə. (1972). *Müasir Azərbaycan Dili: Fonetika, Orfoepiya, Orfoqrafiya, I Hissə*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.

Dəmirçizadə, Ə. (1984). *Müasir Azərbaycan Dili: Fonetika, Orfoepiya, Orfoqrafiya, I Hissə*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.

Dəmirçizadə, Ə. (2007). *Müasir Azərbaycan Dili: Fonetika, Orfoepiya, Orfoqrafiya, I Hissə*. Bakı: Şərq-Qərb.

Dobryaeva, İ. S. (2012). The Language Situation in Modern Australia. *Journal of Siberian Federal University Humanities & Social Sciences*. 7(5): 907-915.

https://elib.sfu_kras.ru/bitstream/handle/2311/2989/01_Dobryaeva.pdf?sequence=1
(20.01.2022).

Doğançay-Aktuna, S. (1995). Language Planning and Education: An Intertwined Matrix. *Dil bilim Araştırmaları Dergisi*. 6: 77-95.

Edwards, T. B. (1995). The Welsh Not: A Comparative Analysis. *Carn*. 88 (Winter): 10. Ireland: Celtic League. https://www.celticleague.net/wp-content/uploads/2010/01/Carn%2088%20Winter%201994_5.pdf, (21.01.2020).

Enginün, İ. (1992). Kapanış Konuşmaları. *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu (18-20 Kasım 1991)*. Haz. Doç. Dr. Nadir Devlet. İstanbul: M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. 64-65.

Eraydın Virtanen, Ö. (2002). *Dil Politikalarına Bütüncül Bir Yaklaşım: Orta Asya'da Dil Politikaları*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ergin, M. (2004). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.

Eyvazova, Z. (2008). *Latin Alfabesinden Kiril Alfabesine, Kiril Alfabesinden Latin Alfabesine Geçiş Süreçlerinde Azerbaycan Basını*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Ankara: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Fan, S. K. ve Muraoka, H. (5 April 2008). Language Planning or Language Management: In the case of Multi-Language Users in Japan. *Sociolinguistics Symposium: Micro and Macro Connections*. Amsterdam. <https://www.meertens.knaw.nl/ss17/contributions/abstract.php?paperID=819>
(02.03.2020).

Ferguson, C. A. (1968). Language Development. *Language Problems of Developing Nations* (pp. 27-35). Ed. Joshua A. Fishman, Charles A. Ferguson ve Jyotirindra Das Gupta. New York: John Wiley.

Ferguson, C. A. (1996). *Sociolinguistic Perspectives: Papers on Language in Society 1959-1994*. Editors Charles A. Ferguson, Thom Huebner. US: Oxford University Press.

Fishman, J. A. (1968). Nationality–Nationalism and Nation–Nationism. *Language Problems of Developing Nations* (pp. 39–51). Ed. Joshua A. Fishman, Charles A. Ferguson ve Jyotirindra Das Gupta. New York: John Wiley.

Fishman, J. A (1974a). Language Modernization and Planning in Comparison with Other Types of National Modernization And Planning. *Advances in Language Planning* (pp. 79-102). Ed. Joshua A. Fishman. The Hauge: De Gruyter Mouton. <http://93.174.95.29/main/E4E910D400DF45515C5EC4C3F6936D66> (20.03.2020).

Fishman, J. A (1974b). Language Planning and Language Planning Research: The State of The Art. *Advances in Language Planning* (pp. 15-33). Ed. Joshua A. Fishman. The Hauge: De Gruyter Mouton. <http://93.174.95.29/main/E4E910D400DF45515C5EC4C3F6936D66> (20.03.2020).

Fishman, J. A.; Das Gupta, J.; Jernudd, B. H. and Rubin, J. (1971). Research Outline for Comparative Studies of Language Planning. *Can Language Be Planned?: Sociolinguistic Theory and Practice for Developing Nations* (pp. 279-292). Ed. Joan Rubin and Björn H. Jernudd. The Hauge: Mouton.

Fishman, J. A.; Ferguson, C. A. and Das Gupta, J. (1968). *Language Problems of Developing Nations*. NewYork: John Wiley and Sons.

Garibova, J. (2012). *Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar Dil Sorunu Yeniden Biçimlenen Kimlikler*. Ed. Sema Aslan-Rena Salehova. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Garrett, P.(2010). *Attitudes to Language*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Gökalp, Z. (2021). *Türkçülüğün Esasları*. Haz. Abdullah Uçman. İstanbul: Kapı Yayınları.

Gözler, K. (2001). Devletin Bir Unsuru Olarak “Millet” Kavramı. *Türkiye Günlüğü*. 64: 108-123

Güdül, S. ve Labıb Raof, F. (2020). Orta Asya’da Yeni Büyük Oyun’un Anahtarı: Afganistan. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*. 4 (2): 13-46. <https://dergipark.org.tr/pub/bader/issue/59113/850686>, (13.02.2022).

Hacıyev, T. (2013). *Türklər Üçün Ortaq Ünsiyyət Dili*. Bakı: Təhsil.

Hatipoğlu, V. (1978). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: DTCF Yayınları.

Haugen, E. (1959). Planning for a Standard Language in Modern Norway. *Anthropological Linguistics*. 1(3): 8–21. <http://www.jstor.org/stable/30022188> (24.05.2021).

Haugen, E. (1966a). Dialect, Language, Nation. *American Anthropologist*. 68(4): 922–935.

Haugen, E. (1966b). Linguistics and Language Planning. *Sociolinguistics* (pp. 50-71). Ed. William Bright. The Hague: Mouton, <https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=yIYDDgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA5&dq> (05.09.2020).

Haugen, E. (1983). The Implementation of Corpus Planning: Theory and Practice. *Progress in Language Planning: International Perspectives* (pp. 269-289). Ed. Juan Cobarrubias and Joshua A. Fishman. Berlin: De Gruyter Mouton.

Heyvandarlıq Terminləri Lüğəti (1995). Bakı: Elm.

Həsənova Ə.X. (1994). *Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Terminologiyasının Nəzəri Əsasları*. Filol.elm.dok.dis. Bakı.

Hobsbawn, E. J. (1993). *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*. (Çev. Osman Akınhay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Huber, E. (2008). *Dil bilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.

Hüseynoğlu, S. ve Abbaslı, B. (1995). *Ədəbiyyat (8-ci Sınıf Üçün Dərslik)*. Öyrətmən Neşriyyatı: Bakı.

Hüseynzadə, M. (1973). *Müasir Azərbaycan Dili: Morfologiya, III Hissə*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.

Hüseynzadə, M. (1983). *Müasir Azərbaycan Dili: Morfologiya, III Hissə*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.

Hüseynzadə, M. (2007). *Müasir Azərbaycan Dili: Morfologiya, III Hissə*. Bakı: Şərq-Qərb.

Xəlilov, B. (2007). *Müasir Azərbaycan Dili: Fonetika, Yazı, Əlifba, Qrafika, Orfoqrafiya, Orfoepiya*. Bakı: Nurlan.
<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=60278&pno=121> (08.06.2021).

Xəlilov, N. ve Nəciyev, E. (2022). *Ağır Sınaqlarda Sınmayan Böyük Alim: Yaqub Mahmudov*. Bakı: Zərdabi Nəşr.

IGNOU (2017). *Unit-2 Language Planning*.
<http://www.egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/22554/1/Unit-2.pdf> (25.01.2019).

İbrahimov, E. (2018). *Azərbaycan Halq Cümhuriyyəti: Dil Məsələləri*. Bakı: Xan Nəşriyyat.

İbrahimov, E. (2020). Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası (Azerbaycan Örneği) . *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 50: 99-116.

İbrahimov, E. (2021). *Türk Halqlarının Ortaq Əlifba, İmla və Ünsiyyət Dili*. Ankara: Akçağ Yayınları.

İbrahimova, A. (2018). Azərbaycan Lüğətçiliyinin İnkişafında Xarici Lüğətlərin Rolü. *Filologiya Məsələləri*. 13: 169 -176.

İlker, A. (2023). Türkiye’de Terim Çalışmaları. *Türk Dünyasında Terim Çalışmaları* (ss.9-46). Ed. Ayşe İlker. Ankara: Türk Dil Kurumu. <https://emagaza-tdk.ayk.gov.tr/assets/ebook/2095.pdf> , (26.07.2023).

İmer, K. (1990). *Dil ve Toplum*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.

İmer, K.; Kocaman A. ve Özsoy, A. S. (2011). *Dil bilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Jernudd, B. H. ve Neustupný, J. V. (1987). Language planning for whom? *Proceedings of the International Colloquium on Language Planning* (pp. 69-84). Ed. Lorne Laforge. Québec: Les Presses de L'Université Laval. Québec.

Joseph, J. E.; Rutten, G. ve Vosters, R. (2020). Dialect, Language, Nation. *Language Policy*. 19: 161-182.

Kaplan, M. (2018). *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Kaplan, R. B. ve Baldauf Jr. R. (1997). *Language Planning from Practice to Theory*. Clevedon: Multilingual Matters.

Kaplan, R. B. ve Baldauf Jr. R. (2003). *Language and Language in Education Planning in the Pacific*. Dordrecht: Kluwer Academic.

Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karabulut, F. (2009). İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları. *Bilgi*. 50: 65-96.

Karahan, F. (2007). Language Attitudes of Turkish Students Towards the English Language and Its Use in Turkish Context. *Journal of Arts and Sciences*. 7: 73–87.

Karam, F. X. (1974). Toward a Definition of Language Planning. *Advances in Language Planning* (pp. 103-124). Ed. Joshua A. Fishman. The Hague: De Gruyter Mouton. <http://93.174.95.29/main/E4E910D400DF45515C5EC4C3F6936D66> , (20.03.2020).

Karataş, M. (2019). Türk Dilinin Azerbaycan'da Ders Kitaplarıyla Dirilişi. *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı* (ss.967-983). Ed. Prof. Dr. Ferruh Ağca ve Doç. Dr. Adem Koç. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları.

Kerimli, L. (Mart 2002). Azerbaycan'da Dil Siyaseti: Alfabe ve İmlâ Meseleleri Tarihinden I. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 14: 273-288.

Kərimov, S.Q.; v.d. (1993). *İnformatika Üzrə Rusca-İngiliscə-Azərbaycanca İzahlı Lüğət*. Bakı.

Kərimov S.Q.; Babanlı Ə.Y.; Məmmədخانov R.Q.; Vəliyev N. N. ve İbrahimova S.H. (1996). *İnformatika Üzrə Rusca-İngiliscə-Azərbaycanca-Türkçə İzahlı Lüğət*. II Cild. Bakı: ADNA.

Killi Yılmaz, G. (2010). *Kuzey ve Güneydoğu Sibiry Türklerinin Dil Durumu*. Ankara: KÖKSAV.

Kirkwood, M. (1990). Language planning: Some Methodological Preliminaries. *Language Planning in the Soviet Union* (pp. 1-22). Ed. Micheal Kirkwood. New York: Palgrave Macmillan.

Kloss, H. (1969). *Research Possibilities on Group Bilingualism: A Report*. Quebec: International Center for Research on Bilingualism. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED037728.pdf> , (11.08.2021).

Kocaman, A. (1990). Dil bilim Terimleri Sözlüğü. *Dil bilim Araştırmaları Dergisi* (ss. 155-190). <http://dad.boun.edu.tr/issue/29234/312979> (01.08.2019).

Korkmaz, Z. (1992). Dil. *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Qacar, Ç.; Kazımbəyli, S. ve Qaramanlı, N. (1992). *Türkcə-Azərbaycanca Lüğət*. Ed. Hüsəməddin Məmmədov. Bakı: Ergün.

Qasımoğlu, Z. F. (2019). Bağımsızlık Sonrası Azərbaycan'da Dil Meselelerinin Tartışmaları (Türk Dili, Azərbaycan Dili vb.). *Homerus*. 2 (2): 39-54.

Qəhrəmanlı, N. (2002). *Köhnə-Yeni Əlifba: Azərbaycan Əlifbasında Dəyişmələr*. Bakı: Yurd.

Qurbanov, A. (2019). *Azərbaycan Dilçiliyi Problemləri*. I Cild. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.

Maamouri, M. (1998). Language Education and Human Development: Arabic Diglossia and Its Impact on the Quality of Education in the Arabic Region. *The World Bank The Mediterranean Development Forum (Marrakesh, 3-6 September 1998)*. : Philadelphia: International Literacy Institute. <https://eric.ed.gov/?id=ED456669> ,(14.06.2022).

Mammadova, J. (2020). The Azerbaijani Language in Azerbaijan After the Political Independence: The Governmental Support of Mother Tongue and Multilingualism. *International Journal of Language and Linguistics*. 8(1): 24-33.

May, S. (2006). Language Policy and Minority Rights. *An Introduction to Language Policy: Theory and Method* (ss. 255-272). Ed. Thomas Ricento. Malden, MA: Blackwell.

McLellan, D. (2009). *İdeoloji*. (Çev. B. Yıldırım). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları (Eserin orijinali 1995'de yayımlandı).

Məhsəti Ə.X. (1998). *Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Terminologiyasının Semantik-Struktur Xüsusiyyətləri (Monoqrafiya)*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

Məmmədli, M. (2019). *Azərbaycan Dialektologiyası*. Bakı: Zərdabi Nəşr.

Məmmədli, Y. (1997). *Azərbaycan Dilinin Hərbi Leksikası*. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?zoom=0&bibid=8895&pno=4>, (26.05.2022).

Məmmədov, N. ve Hüseynov, Z. (1996). *Bank və Maliyyə Terminləri İzahlı Lüğəti*. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat-Poligrafiya Birliyi.

Meriç, C. (1995). *Bu Ülke*. 10. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Meriç, C. (2002). *Umrandan Uygarlığa*. 7. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları. *Müasir Azərbaycan Dili: Fonetika, Əlifba, Orfoqrafiya, Orfoepiya, Leksikologiya* (1978). 1. Bakı: Elm Nəşriyyatı.

Müasir Azərbaycan Dili: Morfologiya (1980). 1. Bakı: Elm Nəşriyyatı.

Müasir Azərbaycan Dili: Sintaksis (1981). 3. Bakı: Elm Nəşriyyatı.

Nağısoylu, M.; Bağirov, Ə.; Ramazanov, A ve Abdullayeva, Ş. (2007). *Farsca-Azərbaycanca Lüğət*. Bakı: Şərq-Qərb.

Nekvapil, J. (2011). The History and Theory of Language Planning. *Handbook of Research in Second Language Teaching and Learning* (pp. 871–887). Ed. Eli Hinkel. 2. New York: Routledge.

Nekvapil, J. (2012). From Language Planning to Language Management: J. V. Neustupný's Heritage. *Media and Communication Studies* 63 (pp. 5–21). http://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/51178/1/MS63_002.pdf (08.03.2019).

Nekvapil, J. ve Sherman, T. (2015). An Introduction: Language Management Theory in Language Policy and Planning. *International Journal of the Sociology of Language*. 232: 1-12. https://www.academia.edu/19497563/An_introduction_Language_Management_Theory_in_Language_Policy_and_Planning , (08.03.2019).

Nerimanoğlu, K. V. ve Köçerli, F. B. (2015). Türk Dünyasında Devlet Dili Politikası (Azerbaycan Türkçesi Örneği). *Aydın Türklük Bilgisi*. 1 (1): 71-85. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atb/issue/40076/476822>, (26.07.2019).

Nərimanoğlu, B. (04 Sentyabr 2019). AXC-nin Bülletenləri. *Novator*. <https://novator.az/2019/09/04/axc-nin-bulletenl-ri/> (11.02.2020).

Nərimanoğlu, B. (15 May 2019). Xalq Cəbhəsinin İlk Samizdat Qəzeti – “Meydan”. *Novator*. <https://novator.az/2019/05/15/xalq-c-bh-sinin-ilk-samizdat-q-zeti-meydan/>, (11.02.2020).

Neustupný, J. V. (1970). Basic Types of Treatment of Language Problems. *Linguistic Communications* 1 (pp. 77-98). (Reprinted in Fishman 1974, pp. 37-48). <http://93.174.95.29/main/E4E910D400DF45515C5EC4C3F6936D66> (20.03.2020).

Neustupný, J. V. (2012). Theory and Practice in Language Management. *Journal of Asian Pacific Communication* (pp. 295-301). 22(2). http://language.management.ff.cuni.cz/system/files/documents/Neustupný_JAPC_2012.pdf, (08.03.2019).

Obeng, S.G. ve Adegbija, E. (1999). Sub-Saharan Africa. *Language & Ethnic Identity*. Ed. Joshua A. Fishman. New York: Oxford University Press.

Özdoğan, M. (2017). *Türkiye’de Ulus İnşası ve Dil Devrimi*. Ankara: Astana Yayınları.

Porzig, W. (2018). *Dil Denen Mucize*. (Çev. Vural Ülkü). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Renan, E. (2016) *Ulus Nedir?* (Çev. Gökçe Yavaş). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Rəcəbli, Ə.Ə. (2006). *Dilçilik Tarixi*. I cild. Bakı: Nurlan. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?zoom=0&bibid=27005&pno=300>, (08.03.2019).

Rubin, J. (1977). New Insights into the Nature of Language Change Offered by Language Planning. *Sociocultural Dimensions of Language Change* (pp. 253-270). Ed. B. G. Blount, B. G. and M. Sanches. New York: Academic Press.

Rustamov, R. (2008). *Azərbaycan Dış Politikasında Kimlik, Tehdit Algılaması ve Güvenlik Yaklaşımları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Rüstəmov Ə.M. ve Hüseynov E.M. (1996). *İnformatika, Azərbaycan, Rus, İngilis Dillərində İzahlı Terminlər Lüğəti*. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.

Sadıqova, S. ve İbrahimova, E. (2023). Azərbaycan’da Terim Çalışmaları. *Türk Dünyasında Terim Çalışmaları* (ss.47-86). Ed. Ayşe İlker. Ankara: Türk Dil Kurumu. <https://emagaza-tdk.ayk.gov.tr/assets/ebook/2095.pdf> , (26.07.2023).

Sadıqov, B. (2008). “Azərbaycan”ın Varisi “Azərbaycan”. “*Azərbaycan*” 90. Bakı: Oskar NPM Mətbəəsi.

Sadıqova, S. (2019). *Dilçilik Elmində Afad Qurbanov İrsi*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu.

Sadıqova, S. ve Həsənli Qəribova, Ş. (2018). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Milli Ədəbi Dilin İnkişaf Tarixi (1918-2018)*. Bakı: Avropa Nəşriyyatı.

Sadoğlu, H. (2003). *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Salmon, W. ve Menjívar, J. G. (2019). Setting and Language Attitudes in a Creole Context. *Applied Linguistics*. 40(2): 248–264.

Sanden, G. R. (2016). Language Management × 3: A theory, a Sub-Concept, and a Business Strategy Tool. *Applied Linguistics*. 37(4): 520-535.

Saray, M. (2010). *Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi*. Bakı: Şərq-Qərb.

Sarı, N. (1996). *Dil-Politika İlişkisi Açısında Rus ve Sovyet Dil Politikaları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Saussure, F. D. (2017). *Genel Dil bilim Yazıları*. (Çev. Savaş Kılıç). İstanbul: İthaki Yayınları.

Seyidəliyev, N. (2004). *Frazeoloji Lüğəti*. Bakı: Çıraq Nəşriyyatı.

Seyidov, Y. (2000). *Azərbaycan Dilinin Qrammatikası: Morfologiya: Nəzəri Kurs*. Bakı: Bakı Universiteti.

Sonuç Bildirisi (Haziran 1992). *Milli Kültür*. 93: 15.

Spolsky, B. (2004). *Language Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Spolsky, B. (2005). Language Policy. *Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism* (pp. 2152-2164). Ed. James Cohen, Kara T. McAlister, Kellie Rolstad, and Jeff MacSwan. MA, Somerville: Cascadilla Press.

Spolsky, B. (2009). *Language Management*. Cambridge: Cambridge University Press.

Süleymanlı, E. (2006). *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Sürekli Türk Dili Kurultayı Yapıldı (Haziran 1992). *Milli Kültür*. 93: 2-9.

Şamil, Ə ve Şamil, Ə. (2018). *Dissident Sorağında (1956-1986)*. Bakı: Elm və Təhsil.

Şahin, E., (2012). Orta Asya ve Kafkasya Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Dil Politikaları Bağlamında Alfabe Değişimi. *Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye* (ss. 377-388). Ed. Doç. Dr. Okan Yeşilot. İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları 32.

Şahin, L. (2016). Rusya Federasyonu'nun Etnik ve Dinsel Yapısı. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 3(2): 15-32.

Şirəliyev, M. Ş. (1957). *Bakı Dialekti*. İkinci Çapı. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.

Şirin User, H. (2015). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Tollefson, J. W. (1991). *Planning Language, Planning Inequality*. London: Longman.

Tollefson, J. W. (2006). Critical Theory in Language Policy. *An Introduction to Language Policy: Theory and Method* (pp. 42-59). Ed. Thomas Ricento. Malden, MA: Blackwell.

Tokluoğlu, C. (2012). Azerbaycan. *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler* (ss. 15-115). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Tozlu, N. (2013). Gumilev, L. N. (2003), Etnogenez Halkların Şekillenışı, Yükseliş ve Düşüşleri, İngilizce'den Çeviren: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 523 s., İstanbul. *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2 (4): 168-182. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dedekorkut/issue/4542/62466> (12.06.2021).

Uzman, M. (2017). Sovyetler Birliği'nde Dil Politikası. *Liberal Düşünce Dergisi*, 88: 41-56. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/790401> (15.07.2022).

Vahabzadə, B. (1989). *Gəlin Açıq Danışaq*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

Weeks, T. R. (2010). Russification / Sovietization. *European History Online (EGO)*. Mainz: Institute of European History (IEG), <http://www.ieg-ego.eu/weekst-2010-en> (20.01.2022).

Yaqubov, Ş. (8 Sentyabr 2018). “Həyat” Belə Başladı. *Azərbaycan*. s. 6-7.

Yılmaz, E. (2021). *Toplum ve Dil (Diltoplubiliminin Temel Kavramları-Kuramları-Sorunları)*. Ankara: Pegem Akademi.

Zanaat Terimleri Sözlüğü (1976). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Zaidi, A. (2013). Language Planning: An Overview. *Pakistaniaat: A Journal of Pakistan Studies*. 5 (3). <http://pakistaniaat.org/index.php/pak/issue/view/14> , (08.07.2019).

EKLER

Умумијатке, бинаи шот
дудан қилинган тармақли
иш қўлмалди. Ўтказма
терминларни дадилқона «иш
ва қилинаркан» қил қилган
дарғубайлар аз эмас.
Масалан, «терминлар
сиёҳ», «диалектизмлар»,
«диалектизмлар», «сиёҳ»

[illegible][illegible][illegible]

ТАҒЫСЫНА ДА ӨЗҮМҮЗ ТАЛМАЛЫҒЫ

[illegible][illegible]

1920—1985-чи калларда бела бир проблеми музикаро етвонин обас олдуру бамы, мулмуру. Лавин хазыры донда буна тамакхила башга бакхыдан гижмет веронин тахылхачына да шурлоб етмек олмак. Бу мулмун мусалае автотворорлык мовсе-нодон жанашмагын вахты чатхышдыр. Ким не дефир-де-син, бела бир лугатин инди-ядек хазыралары ншир едл-мемос Азербайжан турколо-кияссы, лугатхилин учун ба-гымланмак сонадир.

Түрүлөгөзгөсү билдирди-
нине көрө. Түркүлөдө дил и-
салагы, хүүсүлө алыфа ба-
дашын заманы мүлүн сун и-
дөбирдир көрүлүсү нотича-
сында бу дилдө кулди мыгда-
да, башга диллорын неч бори
илдө мүлгүсө едилмөжүк до-
рогача паралелдизмлер жарам-
мышдыр. «Османлы дили» ва-
ктүри дили» мафумаларынын
недизин көлмөсүнүн жалынм бу-
гулду изаш этюк олар

Бес. түрчө-азербайжанча
күтүтүн бери на фадасы ола
муду? Мөз лүмдүр юм. Аяропа
дильларидинде, хуусусле фрон-
мыс дилидинде ана дилимиз
туули мигарда сөз дахил
оламушдур. Лаким бш һөмин
сөзлөрүн һеч до һамьсымы
ошуд етмөшишк юн ошлар
дильларизе жаддыр. Азербайжан
аиянда һөмин сөзлөрүн бо-
жук эсариш[д]етинин мутаби-
еинде таманимди багшта сөзлөр
һөм очгиле. һөм до өз до-
га сөзлөрөмиш ишладирис-
пор (идман), фуар (жарма-
р), економия (иткисад),
дип (һиасанет), камп (дү-
ларко), кампюн (дүк мишпа-
креш (версалаур еви),
сартман (мандал), асансор
лифт), телефери (фундукул-
р), окул (мунго), грев
тогк), амбалаз (габаш-
арма), ллак (грамофон ва-
ми), һиаса (базар), математ-
ка (һиакиз[д]), никлор (һу-
ли), баилдог трени (шарат-
һиакиз гатар), дотеркан (һу-
уасы), һиакго (лотере-
к), куртаж (аборт), аматер
авасорис, секретер (жатиб)
с. Дилимизде вотидашлаг
густу галымшар Аяропа манли
сөзлөрүн эсариш[д]ет
ри дилинде ишладирис. Јад
до ошларын јерина јени
аавр јардылимшар.

яо елэ сөзлэр нечмишдир ки,
 биз олары беч вач ишлэт-
 мирис: аһиэ (телефон да-
 таји), түвэҗ (тачмы), һүвэ-
 нл (микрорегимизлэр), ма-
 аһиэ (material), мендил (Ja-
 тлы), шака (зарафат), миза-
 (дүмөр), нэалэ (сојудажи),
 нуфус (аһиэ), корсар (динэ-
 гуадулр), муштишир (шор-
 шүһис), һүб (мәһабәт), һүр
 (азәд) ва и. а. Әрәб дилиндән
 Азәрбаҗан дилине нечмиш,
 амма түрк дилинде истифадә
 олунада сөзләр до вар.

Түркі дилинде эле сөзлөр да бар ки, дилимиздин сөздөр кими сөзлөйөр, амма тамында башка мөчолар бар: аңир: анлашма (мүгавиле), аңир (ишале), басылма (нәшр олунма), чөчү (зыбатламизале), доган (шашин), бээ (гызмлыгу), саманган (көб-рөк), дограмача (дүкөр), пинта (хосис), пучу (филателчи), чырышдырма (жа-вапча таттылатмага), чырг (дүкөр шакирти), челик (по-лад), суба (забиг), ырылты (кырылты), эр (аскөр), гула-дт (көксик) ва с.

Фарс дилининг турк дили ва кичимиш, амма онда шидатлимоюн ва таъамилаи башта мо налар верон сөзлар да вар: дал (будак), минимал (ескисурчи), чаршаф (дешон агъ), ежпар (ваһид), шабоб (яраса), безар (бул-бул), кеһида (тыраж), сорпун (дәш кеһиш), сјаһ (гара), дамагуш (тугагаишма), анчуним (комиссия), һамшироа (бачи ушар), ва с. Гари-гар да олса, дилимизда шидатлиш нумујанда, нумујин, карпиз, чамадан, хоһошт, таркар, робор, сарфа, меһиш, дорман кини фарс едларини ошонин турк дили-индиги мувафиг оларак тәъ-ъилч, терон, карола, ва-ъиз, мутлу, кулчум, оидр, мейиш, севимли, илач кини олар шидатлидир.

Бунлардан алава, түрк дин-
динде гадим сөзлөрин асы-
сында ел сөзлөр жаратыл-
мышдыр ки, Азәрбајҗанда
шладилмир. Түрк дилини
ир чох лексин во фразеоло-
и ифадэлери дилимизде
ашта мәнәләрә ујғун кал-
ир. Түрк дилинде «җоҗа га-
ы» ифадеси дилимиздеки
күпәкирин «җа» мәнәсын
гир. Түркіјада бир киши

нин «Анкарада догдун» де мээ билде күлүш сөзбөй олохтур. Турк дилинде ф-ли жокчула негизин өз шакылар сиени (ыл, ал, уу, та) басыма бахмаларга, орду догулугуна (ер) нфадасдин бес бир гоабат көрүүлүрдү Биэди мээ грамматик мантия га эмед едирек иштетилдениме «догулугуна (ер)», «догулу кам» нфадасдиниң дийшири риб түрүлдәрини кижи ишат [о]нженими шуьбо ола бил маа. Турк дилинде васкал (фалиш), Нил ағыры (бекметти), малуа (минвал), һырты-һырты (коюн-ношуку), политика Јангар (аздыктар), әнгилчи (муһадисеги) кижи билде тәвчүү догуларча сөздөр чохдур. «Фырымдалгыч» сөзү турк дилинде до биздик ме надна ишледилер. Лакин бу сөзүң кушагалар үчүн фырмаган дүздәни адам ме насм да бардыр.

Түркиядагы биздин эле мугалимде бир чок сөздөрдө сөздөрий жердошумус баш верип: домуз (donu), топрак (toprak), лапарак (laprak), аксырмак (astırmak), көпүрү (körpü), пармак (barmak), тут (tut), көмөл (kömük), дикен (tikken), тауук (toğuk) ва с. Дилимизин баш сөздөрүнүн түрк дилинде олмалдыгы, на-белле түрк дилинин тохлу сөздөрүнн дилимизде ишланма-диз да ме'лудур.

Гаршадмак дөвдә түркі дилини лүгәт төрәбияни дилимизә тә сир едәчәк шәк-сидәр. Ләкин Орта Асия, Волгабуй, Шималы Гарғаз түрк халқларини дилирини дөвдә, мөһә Азәрбајҹан дилинин түрк дилини лүгәт төрәбияни, һәтә орфография тә орфоэписиямизә дә дил мәдәнијәти мәһити илә тә сир кәстәрәчәк дә кун илә айдандыр. Дилимизни бағшадиләрдиң сөз алмаси сәһәсиндәк гағдаларини түрк дилинин сөзләмә гағдаларина тә сир кәстәрәчәк дә истисна олунмвр.

Биздә белә бир күгүт түрк дили фонетикасынын сајсыз-песабыз дил һадисалариндән (сәс фарғалымы, сәс ушымы, сәс артымы, сәс ушымы, сәсләрин јердәјишмәси һә с.), әрәб, фарс, Аврәпа диллариндән кеүмиш сөзләрин јазылышындагы гәјәләләр

дан баш чыгармаг, диллери
мизин ленсиң ыз фразеолог
ифадэлэриндэн мана фразе
лерондун дүкүм истифад
еттик үчүн кызымдыр. Ди
лимиздэн орфография ыз ор
фоэпия гармагарыштыгына
на сон гојмаг үчүн белг
лүгөтө бөјүм ештијак бар.

Һаман дугот бизе Трәбзон базар лексиконундан чыккан сүзләр, елми, мәдинн, иштисади ва бир чох дикәр сәһа-ларда јуксан сәвијәли музәһирәләрдә иштирак етмәјиннәз чох көмәк едә биләр.

[illegible]

Нобарат, назаро алмаз да
замдир, ки Туронда «Бо-
лук осмонийа» тарғибида
«Кичин осмонийа» тур-
солуш» юми самбадла тур-
дидли алақарон илғамла-
римон босад алақарча наир-
лар бурхалимидыр. Бу
сиклар нағизиди доросчи-
наил олмаз ва я Туронлар
лар, ширшунлилар сираси-
сохумлар үчүн етмашилар
Бу ичиди би алақар дорши
ни нотичесинди халтин ө
кечминшидан үзүмшү ала-
ларин борла етмек нијетин
дир кроти каалимидир.
Азмрки ширинди би д тур-
солушлар ила турмашил ала-
қаларимон борла етмек ма-
садил туркча-азербайҗа
туркчила-азербайҗача ө
бончо-азербайҗача, улуғу-
ра-азербайҗача, татарча-азербайҗача
ва с. лугетлар јарат-
малимдир.

Елдар МƏММƏДОВ,
Азериформун тәрчүмәчи
редактору.

Бүкүлү сөһбөт

БИР ДАҢА ДӘРСЛИКЛӘР ҖАГГЫНДА

Чөмijәттә баш верән ичтиман-сияси дә-
јишкликләр төһсил системида да чидди
дөһүшләр, јениликләр һәјәтә кеҗирәјә тә-
ләб едир. Елә орта мәктәб мұәлликләри дә,
методистләр дә чәткн китаһан ғаршысында
ғалыблар. Бу, хусусилә һуманитар фәһләр
тәдрис едиләлә әндир. Аһм узуи ил-
ләр боју дәрсликләримизә марксизм-лени-
низм идеологijасымы, Сов.ИКП-нин вә
дәүләткн јериткijә сijәсеткн төһлиғәтчысы
ролуғу оjнаыб. Дикәр фәһләр дә дәјишкн-
лик тәләб едир. Чүнкн кидкijә гәдәр әзәр-
бајҗанлы алим вә педагогларын јаздығлары
оригинал дәрсликләр аз олуп, шакирдләр

һәскидә јаздығлары илк ори-
гинал дәрслик бу баһымдан
марағлыдыр. «Информатика
вә һесаблама техникасынын
әсаслары» адынан һәмкн
китаб бәрәдә мұзакирә за-
маны бир сыра гејдләр сөј-
ләһмишдир. Онлар нәзәрә
алмырағ дәрслик төһдән
ишләһиб јаһын вәхтларда
нашријата тегдим олунаҗағ.
Икинчи дәјерли әлјазмасы
једднчн синиф үчүн әзәр-
бајҗанлы мұәллипләрин јаз-
дығы «Һәндәсә» дәрсли-
дир.

Биринчи синиф кедәчәк ба-
лаварымыз сентјабр ајында
латын графикалы Әзәрбајҗан
әлифбасы әсасында һазыр-
ланмыш «Әлифба» китабынын
алмалдырлар. Онлар үчүн
латын графикасы илә «Һүсн-
хәтт» дә ишләһиб («Әлиф-
ба»ја олава). Икнчн вә үчүн-
чү синифләр үчүн «Ана дн-
ли» вә «Оху» китабынын,
икнчн синиф үчүн «Ријазн-
јјат» дәрслигини тәләји
нашријатдан асылдыр.
Әзәрбајҗан мәктәбләринин
једднчн синифләри үчүн
јени руһда јазылмыш «Рус
днли» китабы да мәтбәәдә-
дир.

Харнчн дилләрин тәдриси
үчүн дә јени дәрсликләр һә-
зырланыр. Онунчу синиф
үчүн нәзәрдә тутулан «Ал-
ман дили» дәрслигини, үч-
дилли әзәрбајҗанча-русча-ал-
манча лүғәти буна мисал
көстәрмәк олар.

«Инсан вә чөмijәт» фәһ-
ни үзәрндә хусусилә даян-
мағ истәрдим. Бу фәһн за-
манын тәләбнндән јараныб.
Онун тәдриси үчүн програ-
мын сон варианты һазыр-
дыр, нашријата тегдим едн-
ләчәк. Ејни заманда сәһн-
зһчн — доғтузунчу, онунчу
— он биринчи синифләр үчүн
дәрсликләр үзәрндә дә иш
кедир. Онлар 1993-чү илнн
мај вә декабр ајларында һә-

злүи илләр бу вә дикәр әлкнн кнҗишафн-
да Әзәрбајҗанын вә Шәргкн ролу бәрәдә
һеч бир мө'лумат ала билмәјибләр.

Јаһын кәләчәкдә мұәллим вә шакирдләр
бу чөтнликләрдән гуртармағ үчүн рес-
публикада һансы ишләр көрүлүр? Јени
дәрс илнндә ушағлар һеч олмаса бә'зи фәһ-
ләрдән тәзә дәрсликләрдән истифадә едә
биләчәкләркн? Мұхбирннз бу суалларла
Әзәрбајҗан Республикасы Халғ Тәһсил
Назирлијини тәдрис-методика мәркизини
директору Рәһиғ ГӘНДИЛОВА вә «Маа-
риф» педагогик-тәдрис әдәбијаты нашријә-
тынн директору Ибраһ АББАСОВА мұ-
раҗәт етмишдир.

зыр олмалдыр.

И. АББАСОВ: — Дәр-
сликләримиз, демәк олар кн,
дәүрлә ајағлаша билмир. На-
зирликдә ишләһиб јени про-
грамлар әвәәлликләрдән чох аз
фәһләр. Дәрсликләрдә исе
мүәјјән дәјишкнликләр апар-
мағла кифәјәтлнрләр. Бу
исә, тәһнн кн, мұәллим вә
шакирдләри тәһнн етмир.
Мәсалән, 1992—93-чү дәр-
с иди үчүн сифарнш верилән
дәрсликләрин бә'зиләрндә
Ленин идејаларынын, комму-
низмнн төһлиғәнә һәср олу-
муш мәтиләр һалә дә ғал-
мағдадыр. Буну үчүнчү си-
ниф үчүн «Рус дили», дәр-
дүнчү синиф үчүн «Мусиги»,
бә'зи харнчн дил дәрсликлә-
риндә ајдын көрмәк олар.
Бунула белә, «Маариф»
нашријаты дәрсликләрин
идеја мазмунуна диггәт је-
тирир, онлары мұстәғил рес-
публиканын идеологijасына,
арзу вә амалларына ујғун-
лашдырмаға сә'ј көстәрир.

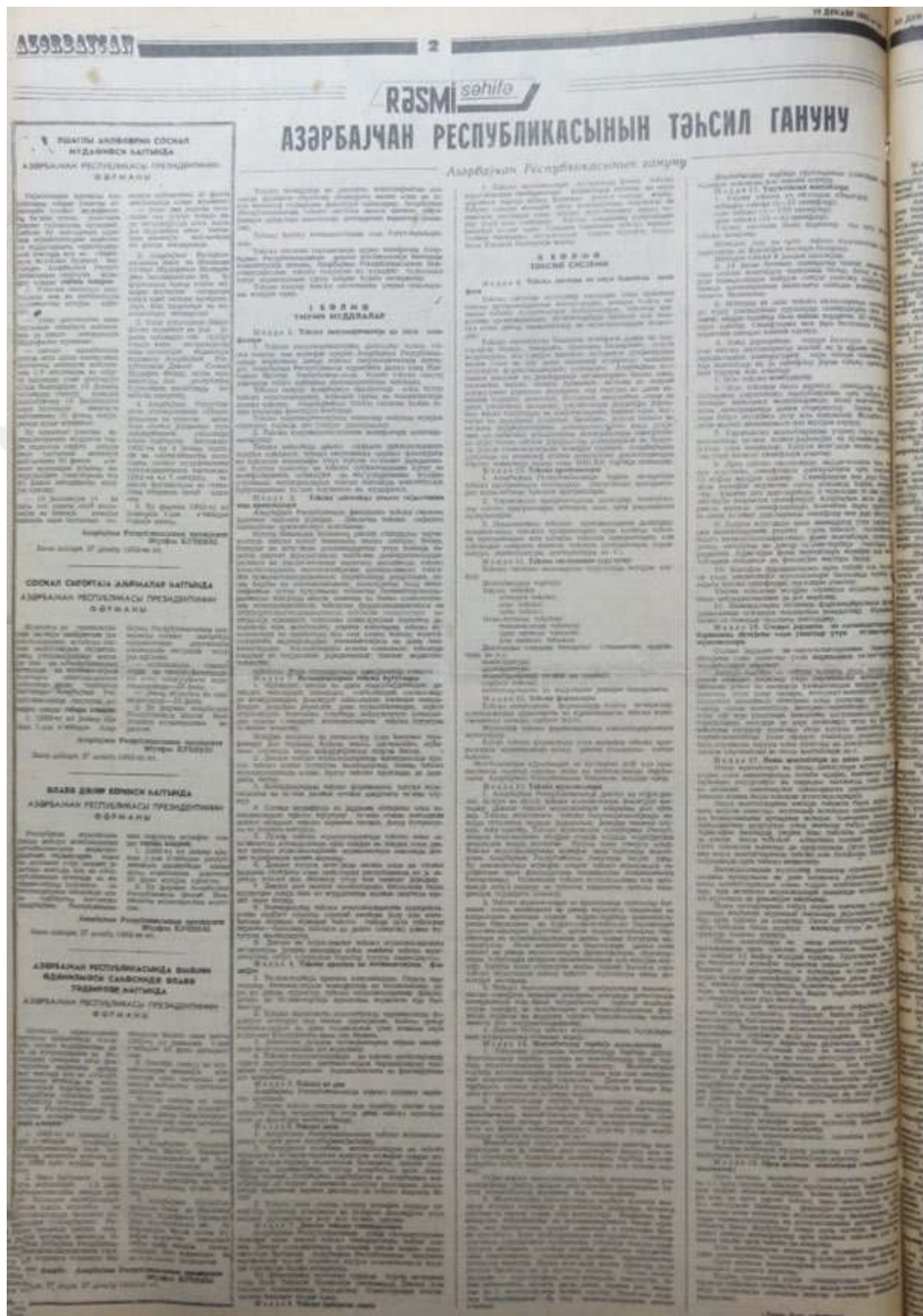
Латын графикалы Әзәрбај-
җан әлифбасынын бәрпасы
һаггында ганун ғәбул едил-
дикдән сонра «Маариф» на-
шријатында ғыса мұддәтдә
хејли иш көрүлмүшдүр. Дәү-
ләт Мәтбуат Комитәсинин
вә Халғ Тәһсил Назирлијн-
ни биркә сә'ји илә биринчи
синиф үчүн латын графика-
лы «Әлифба» вә «Ријазнјјат»
китаблары һазырланмышдыр.
«Әлифба» Әзәрбајҗан Енсик-
лопедиясында компүтерлә
јығылмыш вә чап үчүн Түр-
кнјәја апарылмышдыр. Әмәр
орадакы нашир ғардашлары-
мыз чатдыра билсәләр, нөв-
бәти дәрс илнндә биринчи-
ләр јени «Әлифба»ны ала би-
ләчәкләр. «Ријазнјјат» дәр-
слигини дә чапа һазырлајы-
рығ.

1993—94-чү дәрс илн
үчүн икнчн синиф бүтүн
дәрсликләрин латын гра-
фикалы әлифба илә бура-
мағы нәзәрдә тутмушут. Тә-
әссуф кн, республикамызда
латын графикалы махналар,
мәтбә шрифтләри олмәдн-
гындан бүтүн дәрсликләри
тәзәләмәк һаләлик гејри-мүм-
күндүр.

Үмумијјәтлә, чөтнликјимиз
чәлдүр. «Маариф» нашријә-
ты төһкил олуңдуғу күндн
дәүләт дотәсијасы илә фәһ-
лијјәт көстәрнб. Сон илләр-
дә јаранымыш вәзијјәтлә әл-
ғәдәр исе нашријат өзүнү-
мәлијјәләшдирмә әсасында
ишләјир. Сон бир нечә илдә
нашријатын рәһбәрлијини
тәз-тәз дәјишмәси нәтиҗәсини
дә ошун структурнда чид-
ди позунтулар баш вермиш-
дир. Үмумијјәтлә, сон икн-
үч илдә нашријат чидди ма-
лијә чөтнликјинә дүшмүш-
дүр. Кағызмы, полиграфја
материалларынын хејли ба-
һалашмасы вәзијјәти даһа дә
ағырлашдырдыр. Узун мұддәт
дәрсликләрин гнјмәткнни
ашағы олмасы да ишә өз
мнфин тә'сирини көстәрнб.
Сон вәхтлар республика На-
зирләр Кабинетини ғарыры
илә орта мәктәб дәрсликлә-
ринин сәрбәст гнјмәтлә са-
тылмасына ичәзә верилиб.
Инди дәрсликләри өз номи-
нал гнјмәтнә сатмаға мәҗ-
бур олурут. Һәр бир дәр-
слијин тәхминн гнјмәти 20—
25 манат, һәчмнндән, чәки-
лн хәрчдән асылы оларағ
бә'зан 30 манат олаҗағ. Ла-
кин бу да вәзијјәти јүнкү-
ләшдирмир. Хәрчләр кәлири
үстәләјир. Оудр кн, ән реал
јолу Русијанын вә Ғазахыс-
танын төчрүбәсиндән исти-
фадә етмәкдә көрүрүк: он-
ларда олдуғу кнми нашриј-
јаты дәүләт дотәсијасына ке-
чирмәндән савајы јолу јох-
дүр.

Бүтүн буларла баһмајарағ,
биз чалышырығ кн, халғын
кечмишини, бу күнүнү, ән-
әналәрини, мнли өзүнағајы-
дышыны әкс етдирығ чәп
мәһсуаллары бурахағ. Јетмиш
иллик әсарәтдән гуртаран
халғын тарәғти јолу дәрслик-
ләримиздә өз әнсини тапма-
лыдыр.

Сөһбәти јазды:
Ф. САДЫГОВА.

9

(Continued)

Азәрбајҹан Республһасынын ґануну

Индия кытарык елди, мунанкича ичкериктеринин, дини даде билерин шаксларо кынык материаллары ичкериктеринин баскычына таныш олмок, модкымада торчумочик баскычына кытарык елдики ала далында чыгыш стилини кытарык елдики.

Мадар Ш. Шански йети на ја оғуи бағымда моҳумат
тадирдин екин роски синадлар (паспорт, имни китибасым, бир
би билет, тадирдин муассисаларини битирмини бағымда ат
тестат, дилом, доғум, диван, ағуи бағымда шһадетнами
на с ағуи бағымда дималар.

Мадада 7. Хидмат саёсиетининг мичиллари (тиجارат, таълим, саноат, соғломлаш, маданият, кўчма, шафларларамы рабиту ва с. б.) хидмат заманы Азербайжан Республикасынын давлат дилини ишладарлар.

III. ДӨВЛӨТ ОРГАНЛАРЫНЫН, МҮӨССИСӨЛӨРИН
ВЭ ТӨШКИЛАТЛАРЫН ИШИНДЭ ИСТИФАДЭ
ЕДИЛӨН ДИЛ

Мәддә 8. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin təsisçilərdən türü dərəcəsi aspirantlar. Digər maddələrlə müqayisədə Azərbaycan Respublikasında xalq deputatlarına Azərbaycanın digər sahələrində olduğu kimi yüksək yaş həddi qoyulmuşdur.

Азәрбајҹан Республикасы Али Советинин, онун коллегияларынын жуагакроскога берилан гануиларын ви-
сиктор бутуги актиларын лаживатори Азәрбајҹан Республи-

Мадда 9. Азәрбајҹан Республикасы Али Советинин комиссияларынын, Милли Мәжлисин və onun комиссийасынын Азәрбајҹан Республикасы президентинин җауабына биринчи дәрҹеде әмр, биринчи дәрҹеде әмр итин.

Мәддә 10. Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Avtonom Respublikasının dövlət himni]]öt və ildarot
va soqanlatır aytlağızın dösmi naxçıvaz. Azərbaycan

Мaddə 11. Azərbaycan Respublikasının prezidentliyinə, Ali Sovetə və yerli sovetlərə seçkilərinin səndəkləri Azərbaycan Respublikasının dövlət distində bəzilər

Мaddə 12. Azərbaycan Respublikasının mülkiyyətində olan müəssisələrdə, idarələrdə və təşkilatlarda kadr

Азәрбајҹан Республикасы, Нахтыван Мухтар Республикасы назирликләри, идарәләри, мүәссисәләри, тәшкиләти блянкларынын, мөһүрләринин, штампларынын ыҗаадәләринин мизәлиси түҗә хизмәти бәзиләр.

Маддә 13. Энергетика ва җишләр
министрал динир җулу, һала, данла, бору камисл итлу
ва с.) толукусу ва фисалисиз ишлар томиш итлу
судла диспетчер даишмиларында, синадору, сор
мктерле е'дларын туртибиде, камру хидматинда
ки дилинде ва габулу олунмуш бейхалалг дилден ит
ла едилер.

Мадда 14. Azərbaycan Respublikasının
şəxslərinin və şəxslərin Azərbaycan Respublikası
vətəndaşlığına qəbulu və çıxarılması haqqında
qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilən qaydada
şəxslərin vətəndaşlığı qəbulu və çıxarılması
işləri həyata keçirilir.

IV. ИНФОРМАЦИЈА ДИЛИ ВӨ ХУСУСИ АДЛАР

Мaddə 15. Azərbaycan Respublikası ərazisində kü
və informasiya vasitələrində dövlət dilindən baş
qar dillərdən də istifadə edilə bilər.

Азәрбајҹан Республикасында истетика олунан мая...

Мәддә 16. Азәрбајҹан Республикасы әрәжидән

[illegible]

«АЗƏРБАЙҶАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АЗƏРБАЙҶАН РЕСПУБЛИКАСЫ Г

«АЗЕРБАЙДЖАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ДӨВЛӘТ ДИЛИ ҮС»

Азәрбајҹан Республһас

Азәрбајҹан Республһкасы Милли Мәҹлиси гә
ҹыр:
1. «Азәрбајҹан Республһкасында дәвләт дили һаг

2. Мүајлј едилсин кј, республика гаунверчн
Азәрбајҗан Республикасында дәвләт дилх һатгы

Азәрбајҹан Республикасынын ґанууна уґуулашдыр
дык Азәрбајҹан Республикасынын ґуведә олан мґв
университетлик аҗлаарынын бу ґануна эндә олмәҗан
сы тәтбег едҗиле.

3. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

едилминин хүсүүсн соруу ба мэдүүл
мүүн/индасидираллр.

[illegible]

миллијетиндэн олам көтөндөн
дан, ата адындан, фамилиядан
бир Азербайжан көтөндөлүгүн
укугу фамилияга көтүркөн бүтү

элэт мүлкү
имеси мүбө
кыла алат
ош едер,
караган

Республика Иранский
нумајондоринин ад ва фантукун
да тоизимликир.

У. ДӨВЛӘТ ДИЛИ НАТТЫҒЫ
ПОЗУЛМАСЫНА КӨРӨ

Мәдәт 10. Azərbaycan Respublikası
lət orqanlarının, dövlət təşkilatların
rınları və müəssisələrinin işində
dili haqqında qanunun icrasını
nı həyata keçirən Respublika

Азәрбајҹан Рәспублҹикası
Җәмһурияты

ЛА ДӨВЛӘТ ДИЛИ ҒА

УНУНУН ГҮВВЭЈЭ МИНУМ

Милли Мәжлисинин 22-сессиясы

4. «Азербайжан Республикасы»

да» Azərbaycan Respublikasının
rəhbərliyinə nəzarət Azərbaycan Respublikasının
təhsil, elm, dini və mədəniyyət
sistemində tapşırıqların.

Вакытлыч, 22 декабр 1992-ж.

[illegible]

EK 14. 12 Kasım 1995 Tarihinde Kabul Edilen Anayasada Dövlət Dili “Azerbaycan Dili”dir (Yeni Azərbaycan Gazetesi)

Азərbaycan

СҮМҲАЯТ, ЯП ТИҖКЯЛАТЛАРЫ

Бүгүнкү "Азərbaycan" гәзетинин 1995-җылдың декабрындагы 14-нөмрүсүндә "Азərbaycan Республикасынын Конституциясында дәүләт тили "Азərbaycan тили"дир" дигән мәқалә чыгарылган. Бу мәқаләдә "Азərbaycan Республикасынын Конституциясында дәүләт тили "Азərbaycan тили"дир" дигән мәқалә чыгарылган. Бу мәқаләдә "Азərbaycan Республикасынын Конституциясында дәүләт тили "Азərbaycan тили"дир" дигән мәқалә чыгарылган.

ЖЕНИ
КОНСТИТУСИЈАМЫЗА
ӘСАСӘН, АЗӘРБАЈЧАН
ДИПИ - ДӨВЛӘТ
ДИПИДИР

Гәфәр ӘЛМӘН

Азərbaycan Республикасынын Конституциясында дәүләт тили "Азərbaycan тили"дир. Бу мәқаләдә "Азərbaycan Республикасынын Конституциясында дәүләт тили "Азərbaycan тили"дир" дигән мәқалә чыгарылган. Бу мәқаләдә "Азərbaycan Республикасынын Конституциясында дәүләт тили "Азərbaycan тили"дир" дигән мәқалә чыгарылган.

Азərbaycan

СҮМҲАЯТ, ЯП ТИҖКЯЛАТЛАРЫ

Бүгүнкү "Азərbaycan" гәзетинин 1995-җылдың декабрындагы 14-нөмрүсүндә "Азərbaycan Республикасынын Конституциясында дәүләт тили "Азərbaycan тили"дир" дигән мәқалә чыгарылган. Бу мәқаләдә "Азərbaycan Республикасынын Конституциясында дәүләт тили "Азərbaycan тили"дир" дигән мәқалә чыгарылган.

ЖЕНИ
КОНСТИТУСИЈАМЫЗА
ӘСАСӘН, АЗӘРБАЈЧАН
ДИПИ - ДӨВЛӘТ
ДИПИДИР

Гәфәр ӘЛМӘН

Азərbaycan Республикасынын Конституциясында дәүләт тили "Азərbaycan тили"дир. Бу мәқаләдә "Азərbaycan Республикасынын Конституциясында дәүләт тили "Азərbaycan тили"дир" дигән мәқалә чыгарылган. Бу мәқаләдә "Азərbaycan Республикасынын Конституциясында дәүләт тили "Азərbaycan тили"дир" дигән мәқалә чыгарылган.

Азərbaycan

СҮМҲАЯТ, ЯП ТИҖКЯЛАТЛАРЫ

Бүгүнкү "Азərbaycan" гәзетинин 1995-җылдың декабрындагы 14-нөмрүсүндә "Азərbaycan Республикасынын Конституциясында дәүләт тили "Азərbaycan тили"дир" дигән мәқалә чыгарылган. Бу мәқаләдә "Азərbaycan Республикасынын Конституциясында дәүләт тили "Азərbaycan тили"дир" дигән мәқалә чыгарылган.

ЖЕНИ
КОНСТИТУСИЈАМЫЗА
ӘСАСӘН, АЗӘРБАЈЧАН
ДИПИ - ДӨВЛӘТ
ДИПИДИР

Гәфәр ӘЛМӘН

Азərbaycan Республикасынын Конституциясында дәүләт тили "Азərbaycan тили"дир. Бу мәқаләдә "Азərbaycan Республикасынын Конституциясында дәүләт тили "Азərbaycan тили"дир" дигән мәқалә чыгарылган. Бу мәқаләдә "Азərbaycan Республикасынын Конституциясында дәүләт тили "Азərbaycan тили"дир" дигән мәқалә чыгарылган.

Инди кими тэглид едирик?

кир республикамы-
Харичи Ишлар На-
эийи гапысында
istry of Foreign Af-
созлари яазылмыш
аз-чох хатт га-
ырмаг мукундур
адирин дам хари-
ла тавсаламиз.

[illegible]

Башга бир ирад до
лэт идарелоринин адле
риендэ ишлонан state се
зүгүн ишладилмесини
аидунр. Инициатор а
Америкадэ долэт мүл
кифитини үмүххаг (мил
ли) мүлксити кимт му
ненибх бослонр. Мо

Девлет идара ва муассиса раҳбарлариндан фавқли асар
бу сарҳадни кадрибдорини аниқлаб берилади.

ре шөкиндо язымалы иди. Инжиклешкән язымалар һәмәни адәрәк ерән соң инжидифа төкерәп олуыр: "republic ve republican". Бу исе ялверилемаздыр. Икенин соң national сөзү иди өзәз олуында, һәмәни сөзбәрләшмәси National Surgery Research Centre шөкинә аларды. Бундан сонра M.Topchibashov сөзү Азәрбајҹан дилинә мөһсүс хәсүси адәр олуғу үрәтәләр. Гәүбәл етдигимиз јени олифарбә үрүн јазымалы иди (jo'm M.Topchibashov). Беләдликә, республикә, Елмо Мәшһүрәт

Меркази інфекційно-хірургічного лікування **National Surgery Research Centre** after M.Торсуба-сов швидко інформовано і надано медичну допомогу. Окрім того, в републіці Сомалі в Назірлії, в лікарні, де лікувалися пацієнти, які мали симптоми, пов'язані з

Health Ministry, Милли Онкология Марказини таъсис қилиш ҳақида
Ministry of Publish
Health кими верилди.
Корунур, назирлик өз
админ вәһид бир шо-
килда ифода едилмаси
зоруратиен ҳалә дәрҗе-

Даһа бир ад һағһында бу да һазманын таныдығы **Bakcell** ширкәтидир. Кимсә ширкәт үчүн ғаш ғаһырдығы јердә көзүнү чыһарыб. Чүнки куја бу сөз Азәрбајҗан дилинде **Bakcell** јазылмаһыдыр.

Бу чүр жазылыш исе һәм мин сөзүн былавасита мәһасыны дәришир. Чүнки sell сөзү инкисилчә "сат" демәкдир. Билмәк олуыр нә токليف олунур: Бақыны сат, жохса Бақыя сат.

Sözün kökü *sell* (hüççor) və ya ondan əmələ gəlmiş *sellular* sifəti olduğunu kimsə gəlməmişdi; birincisi, ona görə ki, bütün Aqrola dillərində bu söz latın dilində olduğu kimi yazılıp. İkincisi, joniqlifazın gəzib etdiyi miz onun janyalıq dillərində də olduğu

трикт де Баку.

Бу сөзбашламаларынын төрчөлүмүнн көпчүлүгү мурдагы инжигилис динде да сыра сапарларыннан сыра шайкештерин өткөрүү үчүн формализацияга белги берилген. Азы грамматик жактан көрсө 1-чи, 2-чи, 21-чи, 22-чи, 31-чи, 32-чи сыра сапары башка сыра сапарындан фегилли оларга мууафиз шекелде 1st, 2nd, 21st, 22nd жазылган. Ошундук, 22-чи болсо 22nd жазылмагы иди. Бутун сөз бирлешмеси аса

Baku municipality
Nasimi District Police
Office 22nd Department!
шекелде жазылмагы
иди.

[illegible]

Бюкөр һәм һәм ләһәләри
сифариш едән ва ја сифариш
жерине јетире
идаралар һагигәтән са
вадлы бир дилчәнин кид
мәтиндән истифадә ет
сәдиләр, јогин ки, на өз
ларине, на да башгала
рынчы биабыр едәрдир
лар...

Æ. Molla Hacı Matsevski

Сонунчу дон дүнјасыны дәјишди

"Титаник"дан соңра келги моштурлашмиш Леонард Ди Каприонун жени угуру ардусун керчектештирмек мумкин олмагач, Офисинчи "Хач атасы" фильминин дордунчу хиссисини чомчога таъйирлашан Френсис Форд Коппола назардо тутумдуз ки, баш ролу киноамаларын ан чок севдиги актора - Ди Каприога версин. Кол ки, ноинки режиссорун бу нијати, умуимјотла, моштур трилогијанын ардыны чомок фикри до реаллаша билмелогон. Буна собоб "Хач атасын"ны галломе алан мултиплифин дондасыны доинишкисини.

Карлосне айлоси ҳагда роман ва сценарилари алоҳида алан язычи Марио Пузо вояфат едиб. Догдурд, Пузо осорин дордундун тиссесонин язмага артыг башламалыди, амма муоллиф бу иши нинини тамамлажа, неч ярыжа чатдыра да башло- риб. Чох куман, номин иш ела догдурдумуш шо- кланд галавач. Киноверсия да ела трилогиядин ибарот олавач.

Италия муһәррəрləرينин андасында дунаја калон Марио Пузо 50-чи иллардан дєври мєтбуəтда јазы-
ларында дєрə етдирмєјє башламасын. Карьерасын-
ды он угурул моғам 1969-чу илде 21 мильон тира-
жа чєп олулуш "Хач атасы" романы илє башла-
нды. Моштур тиражајидан башга "Сонун дєн",
"Супермен", "Котлон клубу" кимє моштур фильмлєр
де Пузонун əсəрлєри əсасында чєкилєб.

46 Çapa hazırladı: A. NÖRMİN

Dr. Sani Karahan, realist newr dilinin yaradıcısı XIX əsrdə ədəbi (şəhənşah) əsəri kimi müasir elmi-fəlsəfi dilin ilk nümunələrindən dərs gəlir.

[illegible]

ни сијасәт”

ÖZ GEÇMİŞ

